

"Rocznik Białostocki", t. 21, Białystok 2018

Zdigitalizowano w ramach projektu pt. Digitalizacja i udostępnianie online czasopisma „Rocznik Białostocki”, dofinansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na działalność upowszechniającą naukę (nr umowy 834/P-DUN/2019).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ROCZNIK BIAŁOSTOCKI

TOM XXI

Redakcja (Editorial Board)

Redaktor naczelny – Andrzej Lechowski

Sekretarz redakcji – Piotr Niziołek

Członkowie redakcji – Aneta Jurgielewicz-Stępień, Ewelina Kamieńska, Grzegorz Śnieżko

Rada naukowa (Academic Board) – Adam Czesław Dobroński, Cezary Kukło, Swietłana Kul, Andrzej Sadowski, Mirosław Sobiecki, Wojciech Śleszyński

Tłumaczenia na język angielski (Translation into English)

Katarzyna Niziołek

Korekta

Edyta Chrzanowska

© 2018 Copyright by:

Muzeum Podlaskie w Białymstoku

Ratusz, Rynek Kościuszki 10, 15–426 Białystok

tel. 85 742 14 73, tel./fax 85 742 14 40

e-mail: muzeum@muzeum.bialystok.pl

Instytucja Kultury Województwa Podlaskiego

ISSN 0080-3421

Nakład: 300 egz.

Opracowanie graficzne, skład, druk i oprawa:

Drukarnia Biały Kruk Milewscy sp.j.

ul. Tygrysia 50, Sobolewo, 15-509 Białystok

tel. 85 868 40 60

e-mail: drukarnia@bialykruc.com

M U Z E U M   P O D L A S K I E   W   B I A Ł Y M S T O K U

ROCZNIK BIAŁOSTOCKI

TOM XXI

BIAŁYSTOK 2018

SPIS TREŚCI

Wstęp – Andrzej Lechowski.....	7

ARTYKUŁY

Irena Taranta

<i>Ceramika budowlana z badań archeologicznych założenia klasztornego oo. Bernardynów w Tykocinie w latach 2014–2015 .....</i>	9

Marta Wróbel

<i>Najstarsza księga chrztów i ślubów Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Wawrzyńca w Dolistowie (1611–1689). Uwagi na marginesie prac inwentaryzacyjnych.....</i>	45

Piotr Niziołek

<i>Zespół siedemnastowiecznych monet srebrnych i miedzianych z okolic wsi Tatary w pow. białostockim .....</i>	67

Jakub Dobrzyński

<i>Spółeczeństwo parafii w Płonce Kościelnej w świetle akt metrykalnych z lat 1826–1868 .....</i>	95

Zbigniew Romaniuk

<i>Feliks Filipowicz (1869–1941) – farmaceuta, działacz społeczny i niepodległościowy .....</i>	127

Wiesław Wróbel

<i>Towarzystwo Kredytowe Miejskie Białostockie (1908–1915). Inwentarz analityczny zespołu nr 337 z zasobu Archiwum Państwowego w Białymstoku.....</i>	189

Paweł Niziołek

<i>Ofiary pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowięta (13 lipca 1943 r.) i Wnory-Wandy (21 lipca 1943 r.) – próba weryfikacji. Warsztat historyka a realia ochrony pamięci walk i męczeństwa .....</i>	251

Tomasz Danilecki

<i>Mieszkańcy Białostocczyzny wobec stanu wojennego .....</i>	305

Halina Karwowska

<i>Odkryte, znalezione. 60 lat Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.....</i>	315

IN MEMORIAM

<i>dr Jan Jaskanis (19 VII 1932 – 28 XI 2016) – Andrzej Lechowski .....</i>	355

CONTENTS

<i>Introduction – Andrzej Lechowski</i>	7

ARTICLES

Irena Taranta

<i>Ceramic building material from the archaeological site of the Bernardines convent in Tykocin, 2014-2015</i>	9

Marta Wróbel

<i>The oldest baptism and marriage records of St. Lawrence's Roman Catholic Parish in Dolistowo (1611-1689). Notes on the margins of cataloguing works</i>	45

Piotr Niziołek

<i>A collection of 17th-century silver and copper coins found near the village of Tatary in the Białystok District</i>	67

Jakub Dobrzyński

<i>The people of the Płonka Kościelna parish in the light of the register documents from the years 1826-1868</i>	95

Zbigniew Romaniuk

<i>Feliks Filipowicz (1869-1941). Pharmacist, social activist and independence proponent</i>	127

Wiesław Wróbel

<i>Municipal Loan Society of Białystok (1908-1915). Analytical inventory of collection no. 337 from the resources of the State Archive in Białystok</i>	189

Paweł Niziołek

<i>Victims of the pacifications of the villages Sikory-Tomkowięta (July 13, 1943) and Wnory-Wandy (July 21, 1943) - an attempt towards verification. Historian's toolkit and the reality of the protection of the memory of struggle and martyrdom</i>	251

Tomasz Danilecki

<i>The people of Białystok and the martial law</i>	305

Halina Karwowska

<i>Discovered, found. Sixty years of the Department of Archaeology of the Podlaskie Museum in Białystok</i>	315

IN MEMORIAM

<i>dr Jan Jaskanis (19 VII 1932 – 28 XI 2016) – Andrzej Lechowski</i>	355

Wstęp

Dwudziesty pierwszy tom „Rocznika Białostockiego” oddajemy Czytelnikom w czasie szczególnym, niezwykle ważnym dla Rzeczypospolitej Polskiej – w setną rocznicę odzyskania niepodległości, choć z perspektywy Białegostoku dochodzenie do wolnego bytu państwowego miało inną, dłuższą drogę i zamknęło się w datach 11 listopada 1918 r. i 19 lutego 1919 r.

Rocznice skłaniają do refleksji. Historia, jak żadna z nauk, umożliwia nam podejmowanie dyskusji, która powinna jednoczyć, określać poczucie wspólnoty i tożsamości. Pozwala nam też w prosty, jednoznaczny sposób opisywać ludzkie losy i postawy w chwilach dla narodu przełomowych. Obce jej powinno być realizowanie rozmaitych założeń „polityki historycznej”, które z zasady nie dopuszczają dyskusji.

Tom Rocznika nie jest tematycznie, okazjonalnie poświęcony fundamentalnemu dla naszego państwa zagadnieniu, jakim jest niepodległość. Jej ideę umacnia się bowiem poprzez podejmowanie różnych badań. Każda epoka historyczna składa się na obraz dzisiejszej Polski.

Jest jeszcze jedna rocznica, którą warto podkreślić. Jest nią pięćdziesięciolecie studiów historycznych na poziomie uniwersyteckim w Białymstoku. Owe 50 lat zaowocowało znaczącym dorobkiem w historiografii. Powstało zauważalne, nie tylko w mieście i regionie, środowisko zawodowych historyków i całej rzeszy osób zajmujących się historią z pasji i potrzeby. Między innymi właśnie ostatnie tomy „Rocznika Białostockiego” są świadectwem potencjału i możliwości miejscowych historyków. Ale byłby to próżny trud, gdyby nie Czytelnicy, do których adresowana jest każda publikacja. Pozostajemy z nadzieją, że tom, który Państwu przekazujemy, spełni swoją rolę i stanie się kolejnym elementem społecznego spoiwa, jakim jest historia.

Andrzej Lechowski
Dyrektor
Muzeum Podlaskiego w Białymstoku

Irena Taranta

Muzeum Podlaskie w Białymstoku

Ceramika budowlana z badań archeologicznych założenia klasztornego oo. Bernardynów w Tykocinie w latach 2014–2015

W latach 2014–2015 autorka niniejszego artykułu przeprowadziła badania wykopaliskowe na kępie narwiańskiej w Tykocinie. Celem prac badawczych było rozpoznanie archeologiczno-architektoniczne późnośredniowiecznego klasztoru Bernardynów fundacji wojewody trockiego Marcina Gasztołda (il. 1).

Bracia Mniejsi (Franciszkanie) Obserwanci zwani bernardynami pojawili się w Polsce w 1453 r. pod przewodnictwem św. Jana Kapistrana. Zakonnicy, którzy dążyli do zachowania (łac. *observo*) i ścisłego przestrzegania reguły św. Franciszka, zyskali wielu hojnych dobroczyńców i fundatorów w osobach polskich królów – Kazimierza IV i Aleksandra Jagiellończyków, niektórych biskupów, magnatów i szlachty¹. Klasztory bernardyńskie założone na terenie Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, z wyjątkiem położonego w Górach Świętokrzyskich eremickiego konwentu pod wezwaniem św. Katarzyny, były usytuowane na przedmieściach miast, zarówno tych wielkich, jak i małych². Zwyczaje franciszkanów pod tym względem trafnie charakteryzuje łaciński dwuwiersz:

*Bernardus valles, Benedictus montes amabat,
Oppida Franciscus, celebres Ignatius urbes*³.

Pierwsze klasztory zgromadzenia powstały na Litwie w XV stuleciu: w Wilnie w 1468 r. (il. 2), Kownie w 1471 r. (il. 3), Tykocinie w 1479 r. i Połocku w 1498 r.⁴ Bernardyni przestrzegali ścisłej reguły franciszkańskiej, która narzucała

¹ A. Kochański, *526 lat dziejów miasta Tykocina na tle historii Polski*, Białystok 2010, s. 24–25.

² M. Maciszewska, *Bernardyni a władze lokalne w Królestwie Polskim w XV i XVI wieku*, w: *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole–Warszawa 2005, s. 489.

³ K. Białoskórska, *Wąchock. Opactwo Cystersów*, Warszawa 1960, s. 10.

⁴ Z. Kiaupe, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Historia Litwy od czasów najdawniejszych do 1795 r.*, Warszawa 2007, s. 177; F. Wolański, *Kaznodziejstwo bernardyńskie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII wieku (ze szczególnym uwzględnieniem epoki saskiej)*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2 (2011), s. 71.

funkcjonalizm i prostotę w ceglanym budownictwie⁵. Jednolitość rozwiązań w architekturze i dekoracji nie dziwi, zważywszy na podobny czas budowy i ruchliwość braci kierujących pracami, którzy w miarę potrzeby przenosili się pomiędzy klasztorami wikarii⁶. Wieże i fasady wileńskich kościołów św. Anny, św. Franciszka i św. Bernarda (il. 2) reprezentują formy późnogotyckie, które pod koniec XV w. rozprzestrzeniły się w Małopolsce i na Pomorzu, skąd dotarły na Litwę⁷. „Drewno, wypalona glina i granit są wspólnymi dla całej północnej części Europy Środkowej materiałami budowlanymi i rzadko pozwalają na znalezienie rozwiązań technicznych na tyle charakterystycznych, aby dały podstawę do wyróżniania lokalnych szkół czy proveniencji warsztatowych”⁸.

Murowany konwent bernardyński w Tykocinie (il. 4) był przykładem średnio-wiecznych tradycji budowlanych, osadzonym w krajobrazie dominującej architektury drewnianej Podlasia. Akt fundacji Zakonu Braci Mniejszych Obserwantów w Tykocinie wystawiono w 1479 r.⁹ Rok później Marcin Gasztołd uzyskał bullę papieża Sykstusa IV na sprowadzenie bernardynów do Tykocina¹⁰ i przystąpił do budowy nowego murowanego kościoła i klasztoru¹¹. Fundator nie zrealizował całego założenia – wzniesiono jedynie prezbiterium kościoła i część budynków konwentu¹². Jak podaje kronika klasztorna: „Kościół od 135 lat zaczęty, budujący się, lecz niedokończony od fundamentów, staraniem i pilnością swą, z podziwem wielu ukończył o. Melchior Warszawski”¹³. W 1768 r. doszło do podtopienia konwentu stojącego na kępie narwiańskiej, co spowodowało poważne uszkodzenia budynków¹⁴. Hetman koronny Jan Klemens Branicki, ówczesny właściciel Tykocina i hojny donator zakonników tykocińskich, zgodził się na rozbiórkę i przeniesienie kościoła oraz *claustrum* do miasta (il. 1, 5). W 1771 r. wystawił dokument fundacyjny nowej świątyni i klasztoru Bernardynów usytuowanego przy gościńcu sokołowskim (obecnie ul. Klasztorna) na południowych obrzeżach Tykocina¹⁵. W 1791 r. zakonnicy prze-

⁵ A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1978, s. 105.

⁶ R. Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006, s. 51, przyp. 49.

⁷ *Kauno architektūra*, red. A. Jankevičienė, V. Levandauskas, A. Miškinis, J. Minkevičius., Wilno 1991, s. 36.

⁸ R. Kunkel, dz. cyt., s. 175.

⁹ W. Murawiec, *Tykocin*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 392; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i korony w planach Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 96–97; A. Kochański, dz. cyt., s. 25.

¹⁰ S. Jamiołkowski, *Tykocin*, „Przegląd Katolicki”, 46 (1879), s. 751; Z. Romaniuk, *Odkrycie zaginionej kroniki bernardynów z Tykocina*, „Białostocczyzna”, 3–4 (2001), s. 95.

¹¹ A. Kochański, dz. cyt., s. 25–26; W. Murawiec, dz. cyt., s. 392; M. Sierba, *Dzieje bernardynów tykocińskich w epoce nowożytnej (1479–1771)*, w: *Vade Nobiscum. Materiały Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Łódzkiego*, t. 5: *Podróże, Pielgrzymki, Peregrynacje. Religie Świata*, red. M. Gawryszczak, E. Kacprzyk, Łódź 2013, s. 74.

¹² W. Murawiec, dz. cyt., s. 392; M. Sierba, dz. cyt., s. 75.

¹³ Archiwum Prowincjonalne oo. Bernardynów w Krakowie, M-25, k. 310–311; A. Kochański, dz. cyt., s. 95.

¹⁴ W. Kochanowski, *Kościół i dom misjonarzy w Tykocinie*, „Nasza Przyszłość”, 11 (1960), s. 447; A. Lechowski, *Tykocin. Narew czynnikiem stymulującym rozwój miasta*, w: *Narew w dziejach i współczesności Mazowsza i Podlasia*, red. A. Dobrońska, W. Grębecka, Łomża 2004, s. 227.

¹⁵ A. Kochański, dz. cyt., s. 277.

nieśli się do nowego *claustrum*¹⁶, które zachowało się do dnia dzisiejszego (il. 5). Obecnie uchwytną w terenie pozostałością dawnych zabudowań klasztornych na tzw. kępie bernardyńskiej jest podłużne wyniesienie z wtórną zabudową (il. 1).

Zabudowania klasztorne w średniowieczu, obojętnie, w jakiej instytucji zakonnej, podlegały wielu obyczajom i przepisom eliminującym dowolność w rozmieszczaniu poszczególnych części składowych. Każda z nich, pełniąc określoną funkcję, miała też swą ustaloną formę. Przy rozpoznawaniu skomplikowanego organizmu klasztornego bardzo ważna jest znajomość idealnego rozplanowania klasztoru określonej reguły i możliwie dużej liczby jego wariantów powstałych w różnych warunkach. Świadomość skali tych modyfikacji pozwala na obiektywne wyważenie możliwości i wysunięcie paru równorzędnych hipotez bądź też na postawienie pozytywnego twierdzenia, chociażby nawet konkretny materiał rzeczowy był bardzo niejasny¹⁷.

1. Krótkie opisy wykopów archeologicznych

Założone w latach 2014–2015 wykopy badawcze miały sprecyzowany cel: wstępne rozpoznanie rozplanowania przestrzennego i lokalizację elementów nieistniejącego dziś klasztoru Bernardynów na podstawie klasycznego modelu *claustrum* franciszkanów obserwantów. Lokalizację wykopów dyktowały zarówno dostępność terenu, wyniki badań geofizycznych¹⁸, jak i określone zadanie (il. 1).

Badania ufundowanego przez Marcina Gasztołda klasztoru Bernardynów w Tykocinie, pomimo niewielkiego i ograniczonego zakresu, dostarczyły nowych informacji do poznania warsztatu budowlanego na Podlasiu w dobie późnego gotyku.

1.1. Wykop 1/2014

Wykop archeologiczny o wymiarach 25 × 2 m, zorientowany dłuższym bokiem na osi W–E, założono w południowej części stanowiska. Został on podzielony na pięć odcinków o długości 5 m, oznaczonych literami od A do E.

¹⁶ Tamże, s. 279.

¹⁷ Z. Świechowski, *Opactwo Cysterskie w Sulejowie. Monografia Architektoniczna*, Poznań 1954, s. 34–35.

¹⁸ Badania geofizyczne przeprowadzono w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia (Zespół Rzeczoznawców Stowarzyszenia Naukowo-Technicznego Inżynierów i Techników Przemysłu Naftowego, Zarząd Główny Kraków, Nadzór naukowy i wykonanie pomiarów geofizycznych wraz z ich interpretacją na terenie byłego klasztoru OO. Bernardynów w Tykocinie, Kraków 1980).

Tabela 1. Tykocin, st. 38, tzw. kępa bernardyńska, badania archeologiczne 2014–2015. Opis jednostek stratygraficznych (warstw), w których odnotowano ceramikę budowlaną

Rok badań	Nr wykopu, odcinek	Funkcja warstwy	Opis warstwy	Ceramika budowlana – liczba
2014	1, A–E	destrukcyjna, powstała po rozbiórce budynku	piaszczysto-gliniasta, brunatna, z rozdrobnionymi cegłami, zaprawą wapienną, kamieniami	11
2014	1, A	nasypowa, stabilizująca	głina z fragmentami cegieł i silnie rozdrobnionymi cegłami	2
2014	1, C	wkop fundamentowy	zaprawa wapienno-piaskowa	5 (nr inw. pol. 88/14)
2014	1, D	akumulacyjna	ciemnoszaroczarna próchnica	2
2015	2	destrukcyjna, powstała po rozbiórce budynku	ciemnoszara, piaszczysta, z niewielką ilością zaprawy wapiennej	1
2015	2	destrukcyjna, powstała po rozbiórce budynku	gruz ceglany z zaprawą wapienną i gliną jasnobrązową	4
2015	2	niwelacyjna	ciemnoszarobrazowożółta, piaszczysta, plamista	1

Na odcinkach C i D odkryto relikty ciągłego fundamentu kamiennie-ceglanego, przebiegającego na osi N–S (il. 6–7). Grubość muru ceglanego wynosiła 47,3 cm, zachowana wysokość 71 cm. W średniowieczu mury architektury użytkowej na Pomorzu Zachodnim miały grubość czterech cegieł, tj. około 1,20 m; cieńsze niż dwie cegły były tylko ściany wewnętrzne¹⁹. Ze względów bezpieczeństwa eksploracja do calca w obrębie fundamentu nie była możliwa. W związku z tym trudno stwierdzić, czy fundament wykonano w wykopie wąskoprzestrzennym, czy też szerokoprzestrzennym, który zakładano pod budynki podpiwniczone²⁰. Lica murów fundamentowych tego rodzaju obiektów, od strony piwnic, były wykonane z cegły²¹. Nie jest wykluczone, że powyższe rozwiązanie sposobu wykonania i posadowienia fundamentu zastosowano podczas budowy klasztoru Bernardynów w Tykocinie.

Dolną część muru odkrytego w wykopie 1 na odcinku C wzniesiono z kamieni eratycznych łączonych zaprawą glinianą z dodatkiem wapna, drobno spros-

¹⁹ A. Kąsinowski, *Podstawowe zasady murarstwa gotyckiego na Pomorzu Zachodnim*, „Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu”, 10 (1970), s. 68–69.

²⁰ Tamże, s. 61.

²¹ Tamże.

kowanych cegieł i popiołu; powyżej mur wykonano z cegieł ułożonych warstwami główkowo-wozówkowymi w wiązaniu polskim (gotyckim) i łączonych zaprawą piaskowo-wapienną. Spoiny poprzeczne (pionowe) muru są przesunięte w przybliżeniu o jedną czwartą lub trzy czwarte cegły (il. 6–7).

Z przeprowadzonych pomiarów (por. tabela 4) wynika, że do wzniesienia muru zastosowano cegły różnej wielkości. W murze ceglany, przy profilu północnym, odnotowano trzycwiertciówki²², które stosowano do wykonania węgarów, węglów i styków murów wznoszonych w wiązaniu polskim²³. W związku z tym spoina muru przebiegającego nie mogła wypaść w przedłużeniu lica muru dobijającego, lecz musiała być przesunięta w stosunku do niego o jedną czwartą lub trzy czwarte cegły²⁴.

W wykopie 1 na odcinku A w pomieszczeniu w zachodniej części południowego skrzydła klasztoru bądź w przyklasztornym budynku gospodarczym odkryto relikty fundamentów i bruku kamiennego. Bruk ułożono na warstwie gliny i mocno rozdrobnionych cegieł.

1.2. Wykop 2/2015

Wykop archeologiczny o wymiarach 6 × 6 m założono w północno-wschodniej części tzw. kępy bernardyńskiej (il. 1). W trakcie badań został poszerzony w kierunku zachodnim (wymiar 6 × 2 m) i południowym (wymiar 1,5 × 1 m), gdzie odkryto pochówki ludzkie. W wykopie zarejestrowano dwa pochówki: pierwszy zachował się fragmentarycznie (niekompletne kości szkieletu postkranialnego); drugi szkielet zachowany prawie kompletnie (bez kości podudzia i stóp), z umieszczonym ponad nim obrobionym kamieniem eratycznym bez napisu. Z analizy antropologicznej przeprowadzonej przez Wiesława Kapłę wynika, że byli to osobnicy płci męskiej. Określenia płci dokonano na podstawie diagnostycznych cech opisowych i metrycznych kości. Prawdopodobnie zostali tu pochowani zakonnicy.

W północnej części wykopu odnotowano warstwę zaprawy wapiennej i gruzu ceglanoego. W północno-zachodnim narożniku poszerzonego wykopu, poniżej warstwy destrukcyjnej zawierającej gruz ceglany i zaprawę wapienną, odkryto ubity gruz ceglany i piasek (il. 8). Być może jest to pewne rozwiązanie techniczne mające na celu zagęszczenie terenu pod fundament, a wynikające z uwarunkowań podłoża (jasnożółty piasek luźny). Taki sposób posadowienia murów w klasztorach na Pomorzu Zachodnim odnotował

²² Ze względu na wielkość cegły zachowały swoje historyczne nazwy: normalna lub pełna, trzycwiertciówka albo dziewiątka (trzy czwarte normalnej), połówka albo szóstka (połowa normalnej), trójka (jedna trzecia normalnej), kwaterka albo ćwiartówka (jedna czwarta normalnej) oraz rzemyczek (połowa uzyskana przez przepołowienie wzdłuż); I. Płuska, *800 lat cegielnictwa na ziemiach polskich – rozwój historyczny w aspekcie technologicznym i estetycznym*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 26 (2009), s. 40–41.

²³ Z. Mączyński, *Poradnik budowlany dla architektów*, Warszawa 1954, s. 75.

²⁴ Tamże, s. 76.

A. Kąsinowski²⁵. W wykopie wąskoprzestrzennym ubito starannie gruz ceglany z piaskiem, a dopiero na powierzchni terenu rozpoczęto wznoszenie muru z cegły pełnej²⁶.

2. Ceramika budowlana

W zbiorze zarejestrowano łącznie 26 całych egzemplarzy i fragmentów ceramiki budowlanej (tabela 2). Mimo że jest to niewielki zbiór, ma on jednak walor poznawczy.

2.1. Cegła

Cegły stanowią większość zbioru ceramiki budowlanej odkrytej w Tykocinie na tzw. kępie bernardyńskiej podczas badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 2014–2015. Zostały one uformowane ręcznie z gliny żelazistej z domieszką piasku i żwiru (sporadycznie niewielkich kamieni, co może świadczyć o niestarannym oczyszczeniu gliny), a następnie wypalone w atmosferze utleniającej na kolor ceglastoczerwony. Prawie do końca XIX w. stosowano tradycyjne formowanie ręczne, zbliżone do sposobów gotyckich²⁷.

2.1.1. Cegła konstrukcyjna, zwykła, prostopadłościenna

Do kształtowania cegły stosowano ładę (formę) drewnianą, zazwyczaj pojedynczą, którą umieszczano na stole formierskim (il. 9) pokrytym podsypką z piasku lub zlanym obficie wodą (rzadziej)²⁸. W kwestii stosowania piasku i wody nie ma zgody wśród badaczy. Zdaniem M. Arsyńskiego w średniowieczu cegły strychowano wyłącznie na piasku, a ładę strycharską zanurzano w wodzie²⁹. Z kolei Andrzej Wyrobisz uważa, że wykorzystywano zarówno wodę, jak i piasek, uznając jednak posypywanie piaskiem za lepszy sposób³⁰. Po wypełnieniu i ubiciu w ładzie strycharskiej odpowiedniej porcji gliny nadmiar masy usuwano ręką bądź kawałkiem deski (strychulcem), względnie – w wiekach późniejszych – drutem³¹. Rewersy cegieł, podobnie jak płaszczyzny pionowe, nie miały styczności z ręką ludzką; z reguły były gładkie, a ich faktura uzależniona od powierzchni stołu strycharskiego, tzn. od tego,

²⁵ A. Kąsinowski, dz. cyt., s. 66.

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże, s. 52.

²⁸ Tamże, s. 53.

²⁹ M. Arsyński, *Technika i organizacja budownictwa ceglanego w Prusach w końcu XIV i w pierwszej połowie XV wieku*, „Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu”, 9 (1970), s. 32.

³⁰ A. Wyrobisz, *Średniowieczne cegielnie w większych ośrodkach miejskich w Polsce*, tamże, 1 (1961), s. 66.

³¹ A. Kąsinowski, dz. cyt., s. 53; K. Koczorowski, *Niektóre problemy strychowania konstrukcyjnej cegły „palcówki”*, w: *Możliwości materiałowo-techniczne budownictwa konserwatorskiego*, red. K. Nowiński, Warszawa 1978, s. 21.

czy była ona zwilżona wodą, czy posypywana piaskiem³². Awersy cegieł są zarówno gładkie, jak i rowkowane (zazwyczaj cztery równoległe rowki płaskie lub zaokrąglone, z żeberkami ostrymi)³³. Zdaniem A. Wyrobisza i M. Arszyńskiego w średniowieczu nadmiar gliny z formy usuwano wyłącznie za pomocą ręki³⁴. Na podstawie analizy materiału zabytkowego stwierdzono, że od XIII do XV w. nie używano strychulca³⁵. Rewersy tykocińskich cegieł są w zdecydowanej większości gładkie, nieliczne mają chropowatą i porowatą powierzchnię, czasami ze śladami ziaren piasku i żwiru. Z tego wynika, że w Tykocinie został odkryty materiał późnośredniowieczny i nowożytny. Na awersach znajdują się zarówno ślady odcisków palców, co było związane z procesem formowania cegły, jak też łap niewielkich zwierząt (zapewne domowych), co wynika z faktu, że cegły suszone były awersem ku górze³⁶.

Biorąc pod uwagę wymiary, cegły luźne pochodzące z gruzowiska miały różne przeznaczenie. Część była po prostu cegłami zwykłymi (tabela 3, poz. 1–6), część zaś cegłami sklepieniowymi³⁷ (tabela 3, poz. 7–13) używanymi do wykonywania sklepień kolebkowych, wysklepek w sklepieniach krzyżowo-żebrowych oraz stosowanych jako tzw. dziewiątka przy wiązaniu narożników³⁸.

Analizie metrycznej poddano cegły w murze (mimo niewielkiego odsłoniętego fragmentu) odkrytym podczas badań archeologicznych przeprowadzonych w 2014 r. (tabela 4).

Wymiar cegły był uzależniony zarówno od ludy strycharskiej, jak i skurczu powstającego podczas suszenia i wypalania³⁹. Formując cegły, najściślej odtwarzano szerokość i długość, wysokość natomiast – na skutek podsypki i „ściągnięcia” nadmiaru gliny – ulegała dużym wahaniom⁴⁰.

2.1.2. Cegła profilowana (kształtowa)

Cegły profilowane uzyskiwały swój specyficzny kształt przed wypaleniem. Na podstawie obserwacji materiału budowlanego M. Arszyński opisał technikę produkcji tego rodzaju cegły w średniowieczu na terenie Prus. Modelowanie cegły profilowanej mogło się odbywać metodą strychowania w precyzyjnie skonstruowanej

³² K. Koczorowski, dz. cyt., s. 23.

³³ Tamże.

³⁴ A. Wyrobisz, dz. cyt., s. 67; M. Arszyński, dz. cyt., s. 32.

³⁵ Z. Tomaszewski, *Badania cegły jako metoda pomocnicza przy datowaniu obiektów architektonicznych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Warszawskiej. Budownictwo”, 11 (1955), z. 4, s. 34; A. Wyrobisz, dz. cyt., s. 67.

³⁶ K. Koczorowski, dz. cyt., s. 23.

³⁷ W literaturze przedmiotu używane są dwa określenia dotyczące tego samego rodzaju cegły: sklepieniowa i sklepienna. Autorka artykułu przyjęła typologię zaproponowaną przez A. Kąsinowskiego.

³⁸ A. Kąsinowski, dz. cyt., s. 56.

³⁹ Z. Tomaszewski, dz. cyt., s. 31–52; A. Kąsinowski, dz. cyt., s. 54; M. Caban, *Porównawcze badania pomiarowe cegieł z kościoła Salwatora we Wrocławiu*, „Wratislavia Antiqua”, 21 (2015), s. 197.

⁴⁰ A. Kąsinowski, dz. cyt., s. 54.

ładzie służącej do formowania odpowiednich kategorii cegły kształtowanej⁴¹. Innym sposobem było zastosowanie techniki wykrawania profili, która polegała na tym, że część cegły przeznaczonej do profilowania poddawano dodatkowym zabiegom, używając narzędzi tnących⁴².

Cegły kształtowe żebrowe służyły do wykonywania żeber w sklepieniach krzyżowo-żebrowych, służek, pionowych pasów elewacyjnych etc.⁴³ Cegły profilowane ościeżnicowe stosowano do wykonywania ościeży portali, okien, wnęk dekoracyjnych, filarów etc.⁴⁴ Mogły one służyć np. do wznoszenia służek lub półfilarów szerokich na jedną cegłę, czyli około 30 cm⁴⁵.

W zbiorze tykocińskim odnotowano trzy fragmenty cegły profilowanej (il. 10–12). Pierwszy z nich (tabela 3, poz. 16, nr inw. pol. M/30/15) to rodzaj cegły żebrowo-sklepieniowej⁴⁶, profilowanej wałkiem z uskokiem i ćwierćwałkiem (il. 10, 12). Wszystkie powierzchnie są gładkie; na awersie widoczny jest odcisk małej łapy zwierzęcej. Na płaszczyznach pionowych czytelne są wyraźne ślady obcinania, związane z procesem formowania cegły, oraz ślady zaprawy wapiennej. Część nieprofilowana (wpust) została oderwana, prawdopodobnie w wyniku degradacji sklepienia (il. 12)⁴⁷. W późnogotyckich sklepieniach występujących w północnej części Polski żebra połączone są z wysklepkami za pomocą pióra (wpustu)⁴⁸. Po zniszczeniu dachu budowli wysklepki obciążone dodatkowymi siłami, osłabione przez działanie zmiennych warunków atmosferycznych, odkształcają się i naciskają na żebra⁴⁹. Po pewnym czasie pod wpływem tych sił następuje pękanie i odrywanie się również osłabionych żeber i to w miejscu bardzo charakterystycznym, bo między piórem (il. 12), tzn. częścią umieszczoną wewnątrz sklepienia i przytrzymywaną przez wysklepki, a częścią zewnętrzną, profilowaną⁵⁰.

Drugi fragment należy do rodzaju cegły żebrowej⁵¹. Zachował się jedynie wałek (tabela 3, poz. 14, M/15/15) o starannie wygładzonych powierzchniach (il. 10).

⁴¹ M. Arszyński, dz. cyt., s. 47.

⁴² Tamże.

⁴³ A. Kąsinowski, dz. cyt., s. 56; E. Gąsiorowski, *Ratusz staromiejski w Toruniu w okresie średniowiecza*, Toruń 1971, s. 52–53.

⁴⁴ A. Kąsinowski, dz. cyt., s. 56.

⁴⁵ M. Majewski, B. Wasik, M. Wiewióra, *Studia nad warsztatem budowlanym zamku biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 38 (2014), s. 61.

⁴⁶ A. Kąsinowski, dz. cyt., s. 55, il. 2, typ 5a.

⁴⁷ Ze względu na fragmentarycznie zachowany wpust cegły profilowanej autorka artykułu nie podaje szerokości wpustu.

⁴⁸ J.T. Frazik, *Zagadnienie sklepień o przęsłach trójpodporowych w architekturze średniowiecznej*, „Foliae Historiae Artium”, 4 (1967), s. 34.

⁴⁹ Tamże, s. 35.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ A. Kąsinowski, dz. cyt., s. 55, il. 2, typ 5.

Na płaszczyznach pionowych odnotowano ślady obcinania, pozostałości zaprawy wapiennej i białej farby.

Trzecim egzemplarzem jest fragment cegły kształtowej, ościeżnicowej⁵², najprawdopodobniej o profilu symetrycznym (il. 11). Część profilowaną stanowi półwałek, na którego płaszczyznach pionowych widoczne są wyraźne ślady obcinania i pozostałości zaprawy wapiennej (tabela 3, poz. 15, M/15/15). Powierzchnia rewersu jest chropowata, z widocznymi ziarenkami piasku i śladami zaprawy wapiennej; awers jest zniszczony.

2.2. Płytką posadzkowa

W Tykocinie odkryto ośmioboczną płytkę posadzkową (tabela 3, poz. 17; il. 13) o powierzchni niezdobionej, być może szkliwionej (ślady szkliwa w kolorze czarnym (?) widoczne na jednej z powierzchni płytki). Trudno określić chronologię tego rodzaju płytek. Biorąc pod uwagę czas budowy klasztoru, można ją datować na okres późnego średniowiecza lub wczesny okres nowożytny.

Tabela 2. Ceramika budowlana odkryta podczas badań archeologicznych w latach 2014–2015

Rok	Cegły	Cegły profilowane	Płytki posadzkowe	Dachówki	Dachówki (?)	Razem
2014	14	-	-	4	2	20
2015	-	3	1	2	-	6
Razem	14	3	1	6	2	26

⁵² Tamże, typ 6.

Tabela 3. Wymiary cegieł luźnych (w mm) odkrytych podczas badań archeologicznych przeprowadzonych w Tykocinie, st. 38, tzw. kępa bernardyńska, w latach 2014–2015

Lp.	Nr inwentarza polowego	Rodzaj cegły	Długość	Szerokość	Grubość	Uwagi ⁵³
1.	09/14	zwykła		121	65	
2.	11/14	zwykła	280	134	65	dwa fragmenty cegły
3.	12/14	zwykła		131	68	
4.	12/14	zwykła		126	76	
5.	14/14	zwykła		121	82	
6.	20/14	zwykła	275	131	76	
7.	45/14	sklepieniowa	254	122	100	
8.	45/14	sklepieniowa (?)	262	129	95	
9.	88/14	sklepieniowa (?)	194	194	87	
10.	88/14	sklepieniowa	248	121	95	
11.	88/14	zwykła	273	124	95	
12.	88/14	zwykła	258	119	88	
13.	88/14	zwykła	252	123	90	
14.	15/15	kształtka	82'		74	
15.	15/15	kształtka	125'	130	68	szerokość całkowita części profilowanej cegły
16.	30/15	kształtka	127'	118'	78	
17.	30/15	płytką posadzkowa	157	157	24	płytką ośmio-kątną; 71 długość boku

⁵³ Symbol „'” przy pomiarach oznacza pomiar zachowany, a nie całkowity.

Tabela 4. Wymiary cegieł (w mm) z odkrytego w 2014 r. reliktu muru wewnętrznego budynku klasztornego (il. 6–7)

Zbiór 1. Mur wewnętrzny budynku klasztornego, lico wschodnie, 1 rząd od góry				Zbiór 2. Mur wewnętrzny budynku klasztornego, lico zachodnie, 1 rząd od góry			
Nr pomiaru	Długość (wozówka)	Szerokość (główka)	Grubość	Nr pomiaru	Długość (wozówka)	Szerokość (główka)	Grubość
01		128	93	01		139	87
02	235		91	02	279		98
03		100	94	03		131	82
04	265		93	04		cegła zniszczona	89
05		132	93	05		102	88
06	cegła zniszczona			06			81
07		137	82	07	268		92
08	258		81	08	209		88
09		128	81	09		122	93
10	259		94	10	282		92
11		121	88	11	cegła zniszczona		
12	282		82	12	282		89
13	241		92	13	284		88
14	192		81	14	282		88
15		122	81	15		122	94
16	188		82	16		101	93
17	221		83	17	263		88
18	264		82	18	cegła zniszczona		
19		128	80	19	281		98
20	243		88	20	278		98
21		121	94	21	282		88
22		137	95	22	cegła zniszczona		
23	259		80	23	227		94
24		119	94	24	198		99
25	272		98	25	201		82
26		121	82	26		143	81
27	261		98	27	cegła zniszczona		
28		122	83				
29	cegła zniszczona						
30	cegła zniszczona						
31		114	82				
32	258		99				
33		103	81				

Uwaga: zbiór 1.: 01–06, 1 rząd; 07–12, 2 rząd; 13–17, 3 rząd; 18–21, 4 rząd; 22–25, 5 rząd; 26–33, 6 rząd; zbiór 2.: 01–05, 1 rząd; 06–11, 2 rząd; 12–18, 3 rząd; 19–22, 4 rząd; 23–27, 5 rząd.

2.3. Dachówka

W zbiorze dachówek z Tykocina, st. 38, wyróżniono dachówki płaskie i „korytkowe” typu „mnich-mniszka” (il. 14). Dachówki tykocińskie miały jednolity przełam o barwie ceglastoczerwonej (w jednym przypadku brunatnej – tabela 5, poz. 6).

2.3.1. Dachówka płaska (tabela 5, poz. 1–2; il. 14, poz. 1–2)

Najczęściej stosowany sposób formowania dachówki płaskiej nakreślił M. Arszyński. Ceglarz kładł przed sobą deseczkę odpowiadającą mniej więcej rozmiarom dachówki i posypywał ją piaskiem. Następnie stawiał na niej umoczoną w wodzie formę w postaci prostokątnej ramy, którą napełniał odpowiednią ilością ciasta glinianego i sposobem zbliżonym do strychowania cegły formował zasadniczy kształt dachówki⁵⁴.

Na dachówkach płaskich z Tykocina zachowały się odciski deseczki oraz wyraźne odciski palców przy zaczepie, wskazujące na ugniatanie gliny. Na jednej z płaszczyzn wzdłuż całej krawędzi widoczny jest wyraźny ślad podwyższonego paska gliny⁵⁵, z którego uformowano zaczep w kształcie półwałka. Na drugiej płaszczyźnie widoczne są ślady strychowania.

2.3.2. Dachówka korytkowa typu „mnich-mniszka” i gąsior (tabela 5, poz. 3–6, il. 14, poz. 3–5)

Formowanie dachówki korytkowej w XVIII i XIX w. odbywało się w sposób następujący: strycharz z ciasta glinianego ugniatał odpowiedniego kształtu płytkę w ten sam sposób jak przy strychowaniu dachówki płaskiej (bez piętki). Formierz przejmował płytkę i nakładał ją na posypaną piaskiem drewnianą formę, która na jednej z krótszych krawędzi miała zagłębienie. Następnie przyglądał i kształtował ułożoną na formie glinę, a w miejscu, w którym znajdowało się zagłębienie, modelował piętke⁵⁶.

2.3.3. Dachówka „mniszka” (il. 14, poz. 4)

Dachówki te to półokrągłe korytka, lekko zwężające się ku jednemu z końców, z prostymi narożnikami na jednym końcu, a z wycięciem i zaczepem na drugim⁵⁷. W zbiorze tykocińskim reprezentowane są przez jeden fragment z zaczepem w kształcie półwałka, wokół którego znajdują się ślady zaprawy wapiennej.

⁵⁴ M. Arszyński, dz. cyt., s. 56.

⁵⁵ Tamże, s. 57.

⁵⁶ Tamże, s. 59.

⁵⁷ J. Kaczmarek, *Ceramika budowlana*, w: *Średniowieczny system obronny miasta Poznania, odcinek północno-zachodni: wyniki badań archeologicznych*, red. P. Pawlak, Poznań 2013, s. 219.

2.3.4. Dachówka „mnich” (il. 14, poz. 5)

„Mnichy” miały kształt długich, rozszerzających się korytek, zamkniętych z jednej strony piętą, a z drugiej prosto zakończonych⁵⁸. Podczas badań klasztoru bernardyńskiego odkryto jeden fragment „mnicha” z widocznymi śladami formowania piętki i strychowania.

Pozostałe fragmenty trudno jednoznacznie zidentyfikować. W jednym przypadku (tabela 5, poz. 6) jest to mało charakterystyczna partia środkowa, w drugim – fragment „mniszki” lub gąsiora ze ściętym bokiem i niewielkim zaczepem lub noskiem (tabela 5, poz. 4).

Tabela 5. Rodzaje i wymiary (podane w mm) dachówek pozyskanych z badań prowadzonych w Tykocinie, st. 38, tzw. kępa bernardyńska, w latach 2014–2015 (il. 14)

Lp.	Nr inwentarza	Rodzaj dachówki	Długość × szerokość × grubość	Uwagi
1.	21/14	fragment dachówki płaskiej	? × 151 × 22	kąt prosty boku, ślady deski, z zaczepem o kształcie trójkąta
2.	5/15	fragment dachówki płaskiej	? × 158 × 22	kąt prosty boku, ślady deski, z zaczepem o kształcie zbliżonym do trójkąta
3.	21/14	fragment „mniszki”	? × ? × 11	ślady zaprawy wapiennej przy zaczepie, z zaczepem o kształcie zbliżonym do prostokąta
4.	91/14	fragment gąsiora lub „mniszki”	? × ? × 15	ślady zaprawy, z zaczepem lub noskiem o kształcie zbliżonym do prostokąta, ze ściętym bokiem
5.	72/14	fragment „mnicha”	? × 115 × 17	piętka półokrągła, formowana palcami, ślady zaprawy na krawędziach bocznych
6.	17/15	mało charakterystyczna środkowa partia „mnicha” lub „mniszki”, lub gąsiora	? × ? × 11	ze śladami zaprawy wapiennej
7.	39/14	fragment dachówki płaskiej (?)	? × ? × 22	
8.	39/14	fragment dachówki płaskiej (?)	? × ? × 22	

⁵⁸ Tamże.

3. Materiał porównawczy, cegła zwykła (wykres 1)

Do badań porównawczych zarówno metrycznych (w przypadku cegieł zwykłych), jak i typologicznych (w przypadku cegieł profilowanych) wybrano materiał pochodzący z najbliższego kontekstu geograficznego, chronologicznego i funkcjonalnego. Cegły pochodzą głównie z obiektów sakralnych (z wyjątkiem zamku w Tykocinie) wzniesionych na przełomie XV i XVI stulecia. W tym czasie powstał w Supraślu prawosławny monaster (cerkiew pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny oraz zespół klasztorny oo. Bazylianów) ufundowany przez Aleksandra Chodkiewicza (il. 15). Na początku XVI w. wzniesiono kościoły w Wiźnie (il. 16) i Łomży (il. 17). Do prac porównawczych wzięto pod uwagę wymiary cegieł z tykocińskiego klasztoru oo. Bernardynów wybudowanego pod koniec XVIII w. na terenie dawnego dworu króla Zygmunta Augusta⁵⁹. Materiały do budowy nowego konwentu pochodziły z rozbiórki kościoła klasztorowego z tzw. kępy bernardyńskiej⁶⁰.

Tabela 6. Wymiary cegieł zwykłych i specjalnych (podane w mm) pozyskane z obiektów murowanych wzniesionych w drugiej połowie XV i XVI w. na terenie współczesnego województwa podlaskiego

Lp.	Obiekt	Czas powstania	Rodzaj cegły	Długość	Szerokość ⁶¹	Grubość
1.	Tykocin, ul. Klasztorna, klasztor oo. Bernardynów, poziom piwnic w południowym skrzydle (il. 5)	1771–1791 ⁶²	zwykła	270–290	138–140	69–70
2.	Tykocin, zamek, mur obwodowy	1555–1572 ⁶³	zwykła, wymiary ⁶⁴	272–294	128–139	72–82
3.	Supraśl, monaster oo. Bazylianów	przełom XV i XVI w. ⁶⁵	profilowana, MBA 8357, kat. 8735	292	65, 130'	70

⁵⁹ E. Żyłko, *Architektura i urbanistyka Tykocina w XVIII w. w świetle nieznanych materiałów archiwalnych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 7 (1962), z. 3, s. 111.

⁶⁰ Z. Piłaszewicz, Tykocin, pow. Białystok, woj. białostockie. Klasztor pobernardyński, część I: Dokumentacja historyczno-architektoniczna opracowana na zlecenie Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku – Wydział Kultury – Wojewódzki Konserwator Zabytków, Białystok 1974, s. 14, mps, archiwum Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku.

⁶¹ Symbol „'''” przy wymiarze oznacza pomiar części profilowanej.

⁶² E. Żyłko, dz. cyt., s. 111; Z. Piłaszewicz, dz. cyt., s. 15–16.

⁶³ A. Kochański, dz. cyt., s. 52.

⁶⁴ M. Bis, W. Bis, *Inne wyroby z gliny i zabytki różne*, w: *Tykocin – zamek na Narwi (XV–XVIII w.). Badania archeologiczne w latach 1961–1963 i 1999–2007*, red. tychże, Warszawa 2015, s. 323.

⁶⁵ G. Kirkiene, *Sanktuarium supraskie jako ośrodek religijny Chodkiewiczów*, w: *Dzieje opactwa supraskiego*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Rzym–Lublin–Mińsk 2015, s. 21–42.

4.	Łomża, katedra pw. św. Michała Archanioła	1504(?)–1526 ⁶⁶	profilowana MBA 8347-49, kat. 8725-7	313; 284; 261	162, 194'; 104, 135'; 76, 110'	75; 95; 65
5.	Wizna, kościół pw. św. Jana Chrzciciela	pierwsza ćwierć XVI w. ⁶⁷	profilowana MBA 8344-6, kat. 8722-4	240 (zach.); 307; 260	100, 130'; 85, 124'; 70, 108'	71; 70; 68
6.	Suraż, uroczysko Piszczewo, relikty zespołu kościelno-plebańskiego, stan. 21, wykopy 4–5	pierwsza połowa XVI w. ⁶⁸	zwykła, wymiary ⁶⁹	260–265, nieliczne min. 255, max. 280	120–143	70–86, min. 60–65, max. 95
7.	Suraż, uroczysko Piszczewo, relikty zespołu kościelno-plebańskiego, stan. 21, wykopy 4–5	pierwsza połowa XVI w. ⁷⁰	płytką posadzkowa ⁷¹	150–160, nieliczne 170 × 175, max. 200	150–160, nieliczne min. 170 × 175	28–35; nieliczne min. 24–25, max. < 40 mm

⁶⁶ R. Kunkel, dz. cyt., s. 260.

⁶⁷ Tamże, s. 358.

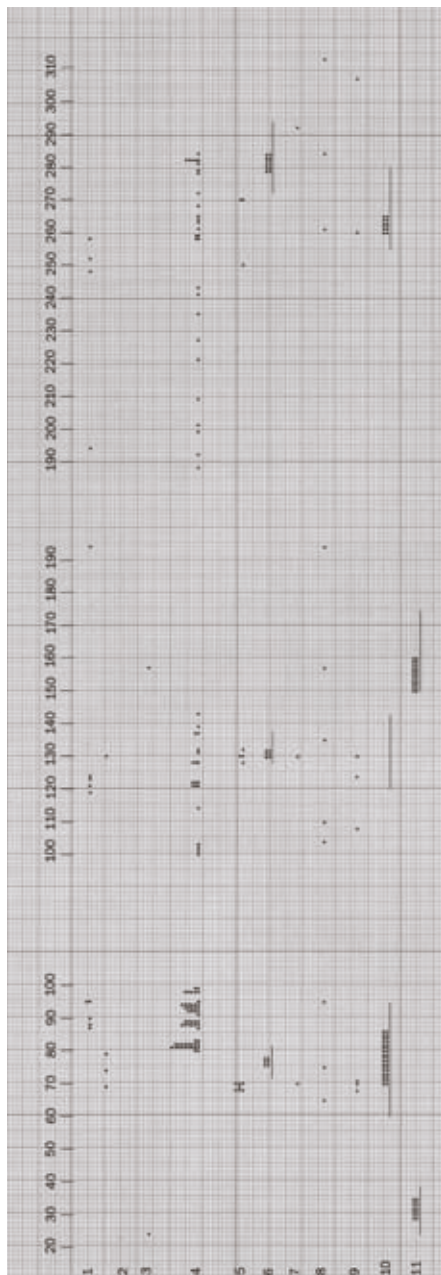
⁶⁸ D. Krasnodębski, H. Olczak, *Pozostałości najstarszej suraskiej świątyni na uroczysku Piszczewo, woj. podlaskie (stan. 21, AZP 41–85/3)*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 10–11 (2014–2015), s. 112.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Tamże.

Wykres 1. Graficzna metoda badań pomiarowych cegły

1 – Tykocin, st. 38, tzw. kępa bernardyńska, wymiary cegieł profilowanych; 2 – Tykocin, st. 38, tzw. kępa bernardyńska, wymiary cegieł profilowanych; 3 – Tykocin, st. 38, tzw. kępa bernardyńska, wymiary ośmiokątnej płytki posadzkowej; 4 – Tykocin, st. 38, tzw. kępa bernardyńska, wymiary cegieł z muru wewnętrznego budynku klasztornego; 5 – Tykocin, ul. Klasztorna, klasztor oo. Bernardynów, wymiary cegieł w piwnicach w południowym skrzydle; 6 – Tykocin, zamek, wymiar cegieł z muru obwodowego; 7 – Supraśl, monaster oo. Bazylianów, wymiary cegieł profilowanych; 8 – Łomża, katedra pw. św. Michała Archanioła, wymiary cegieł profilowanych; 9 – Wizna, kościół pw. św. Jana Chrzciciela, wymiary cegieł profilowanych; 10 – Suraz, uroczysko Piszczewo, relikty zespołu kościelno-plebańskiego, wymiary cegieł; 11 – Suraz, uroczysko Piszczewo, relikty zespołu kościelno-plebańskiego, wymiary płytek posadzkowych (opracowanie autora).

4. Materiał porównawczy – cegła profilowana pochodząca ze zbiorów Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku (wykres 1)

4.1. Wizna, kościół

4.1.1. MB/A/8344, kat. 8722 – cegła profilowana wałkiem, podkreślonym uskokiem, oddzielającym część profilowaną od prostokątnej części nieprofilowanej. Część nieprofilowana (wpust) ma kształt prostokąta. Na awersie widoczne rowkowanie płaskie, pozostałe powierzchnie są gładkie (il. 18, poz. 4).

4.1.2. MB/A/8345, kat. 8723 – cegła profilowana wałkiem z uskokiem i ćwierćwałkiem. Część nieprofilowana ma kształt prostokąta lekko rozszerzonego u podstawy. Awers jest rowkowany; rowki mają przekrój płaski. Pozostałe powierzchnie są gładkie. Na płaszczyznach pionowych części profilowanej widoczne ślady pokrycia malaturą zieloną i czarną (il. 18, poz. 6).

4.1.3. MB/A/8346, kat. 8724 – cegła profilowana trzema ćwierćwałkami w formie trójliscia i półwałkiem; część nieprofilowana ma kształt prostokąta lekko rozszerzonego u podstawy. Awers jest rowkowany; rowki mają przekrój płaski. Pozostałe powierzchnie są gładkie. Na wszystkich płaszczyznach widoczne ślady pokrycia zaprawą wapienną (il. 18, poz. 5).

4.2. Łomża, kościół

4.2.1. MB/A/8347, kat. 8725 – cegła profilowana półwałkiem, przedzielona uskokiem i ćwierćkolistą wklęsłą; część nieprofilowana ma kształt zbliżony do trójkąta. Wszystkie płaszczyzny są gładkie i noszą ślady pokrycia zaprawą wapienną (il. 18, poz. 1).

4.2.2. MB/A/8348, kat. 8726 – cegła profilowana wałkiem i ćwierćwałkiem; część nieprofilowana ma kształt prostokąta. Wszystkie powierzchnie cegły są gładkie. Na części profilowanej, na płaszczyznach pionowych, widoczne ślady obcinania (il. 18, poz. 2).

4.2.3. MB/A/8349, kat. 8727 – cegła profilowana wałkiem z uskokiem i ćwierćwałkiem; część nieprofilowana ma kształt prostokąta lekko rozszerzonego u podstawy. Awers jest rowkowany; rowki mają przekrój płaski. Pozostałe powierzchnie są gładkie. Na części profilowanej, na płaszczyznach pionowych, widoczne ślady pokrycia malaturą koloru czerwonego i czarnego oraz zaprawy wapiennej (il. 18, poz. 3).

4.3. Supraśl, monaster

4.3.1. MB/A/8357, kat. 8735 – cegła ościeżnicowa, z główką profilowaną wałkiem; część nieprofilowana ma kształt prostokąta. Wszystkie płaszczyzny są gładkie i noszą ślady pokrycia zaprawą wapienną (il. 18, poz. 5).

Podsumowanie

„Badania cegły posiadają jedynie charakter pomocniczy i bez uwzględnienia całości problematyki badań architektonicznych w oparciu o całokształt zagadnień historyczno-gospodarczych nie można na ich podstawie wypowiadać uogólniających wniosków dla szerszych zagadnień budownictwa”⁷². Do kryteriów porównawczych zaliczymy: rodzaj obiektów sakralnych, związki historyczno-ekonomiczne danych ziem oraz podobieństwa form czy konstrukcji architektonicznych, uwarunkowane podobnym czasem budowy badanych świątyń.

Opisany i analizowany materiał budowlany, choć nieliczny, jest silnie zróżnicowany. Zapewne realizacja planów badawczych konwentu Bernardynów w Tykocinie pozwoli powiększyć zbiór artefaktów dokumentujących późnośredniowieczną technikę budowlaną.

---

⁷² N. Miks, *W sprawie badań nad cegłą średniowieczną*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 5 (1957), nr 1, s. 107.

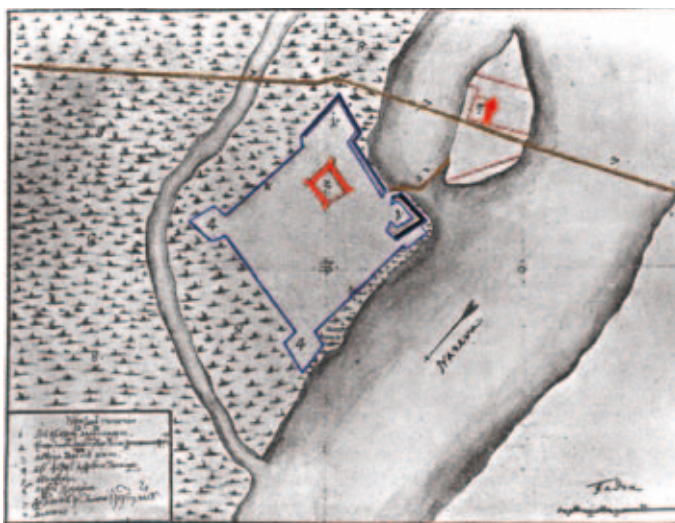
il. 1. Tykocin, gm. Tykocin, woj. podlaskie. 1. Fragment fotokopii planu Kruśzewskiego z 1790 r. (zbiory Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku). 2. Fragment ww. planu wraz z terenem klasztoru oo. Bernardynów i nałożonym na niego współczesnym planem sytuacyjno-wysokościowym i wykopami archeologicznymi, dane przybliżone (oprac. I. Taranta, P. Wroniecki)

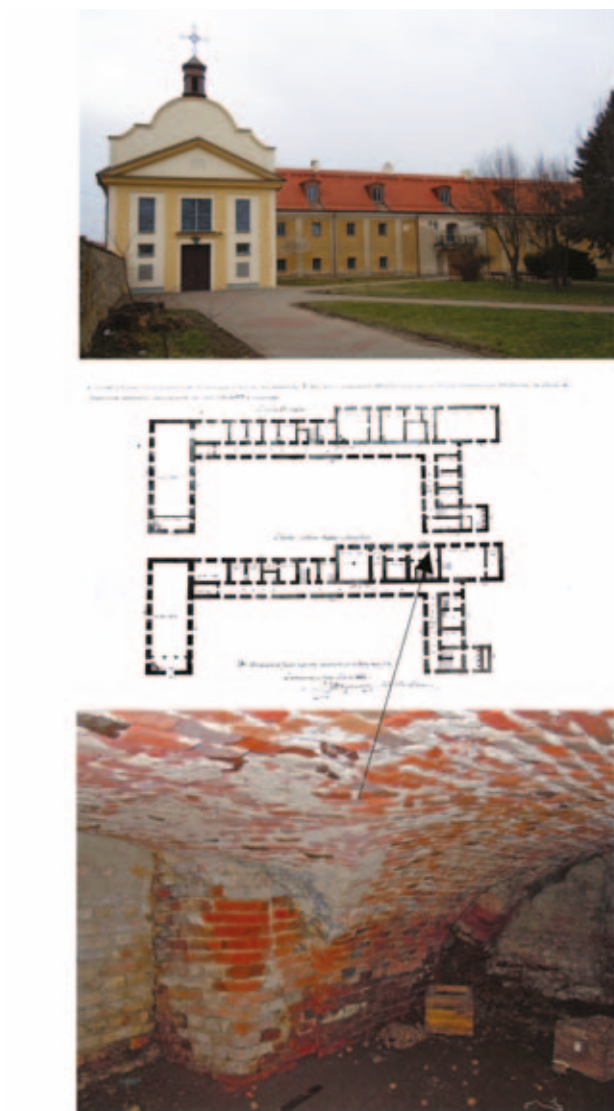
il. 2. Kościół św. Franciszka i św. Bernarda w Wilnie. Źródło: by Juliux – praca własna, CC BY 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=3673037> (dostęp: 19.08.2016 r.)

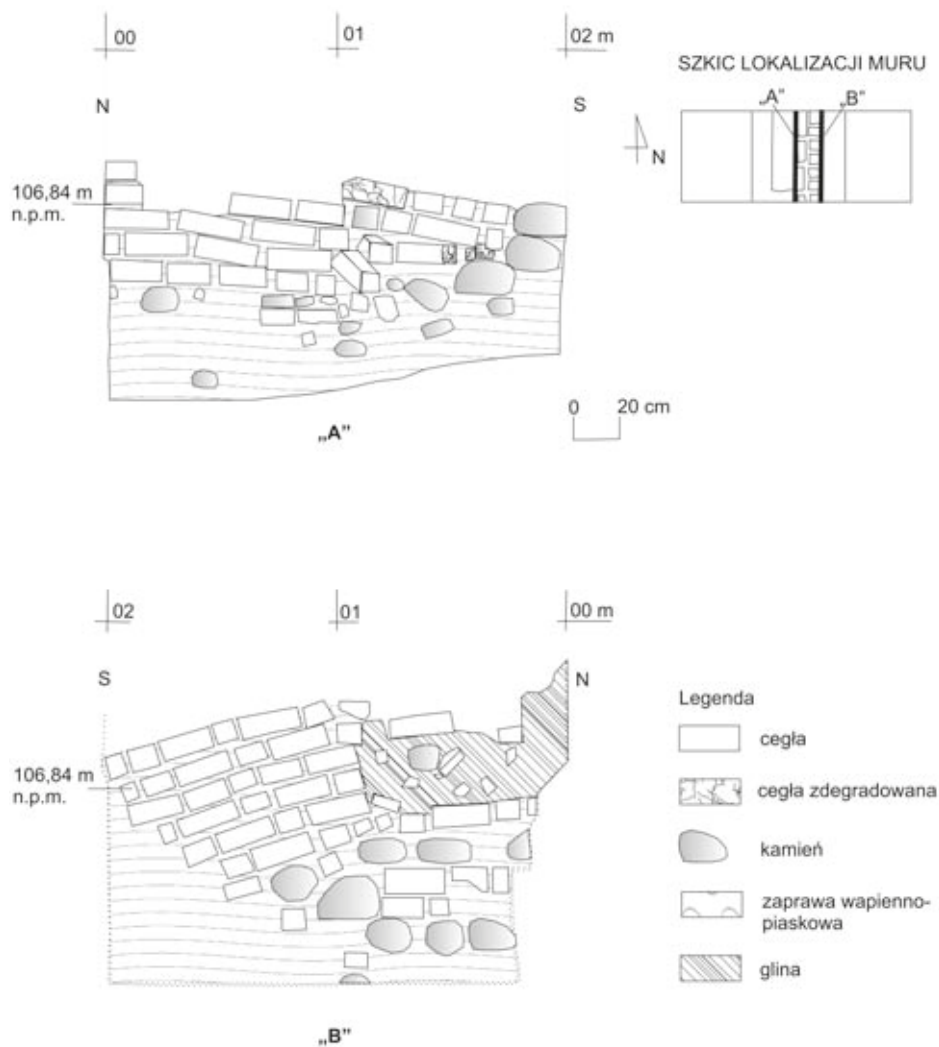
il. 3. Kościół św. Jerzego i klasztor Bernardynów w Kownie. Źródło: <http://wikimapia.org/6969795/pl/Klasztor-Bernardyn%C3%B3w#/photo/1416927> (dostęp: 19.08.2016 r.)

il. 4. Ćerteż Tykotina – plan twierdzy Tykocin, 1705 r. Kolekcja Piotra I, BAN St. Petersburg. Źródło: J. Maroszek, Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią, Białystok 2000, s. 312

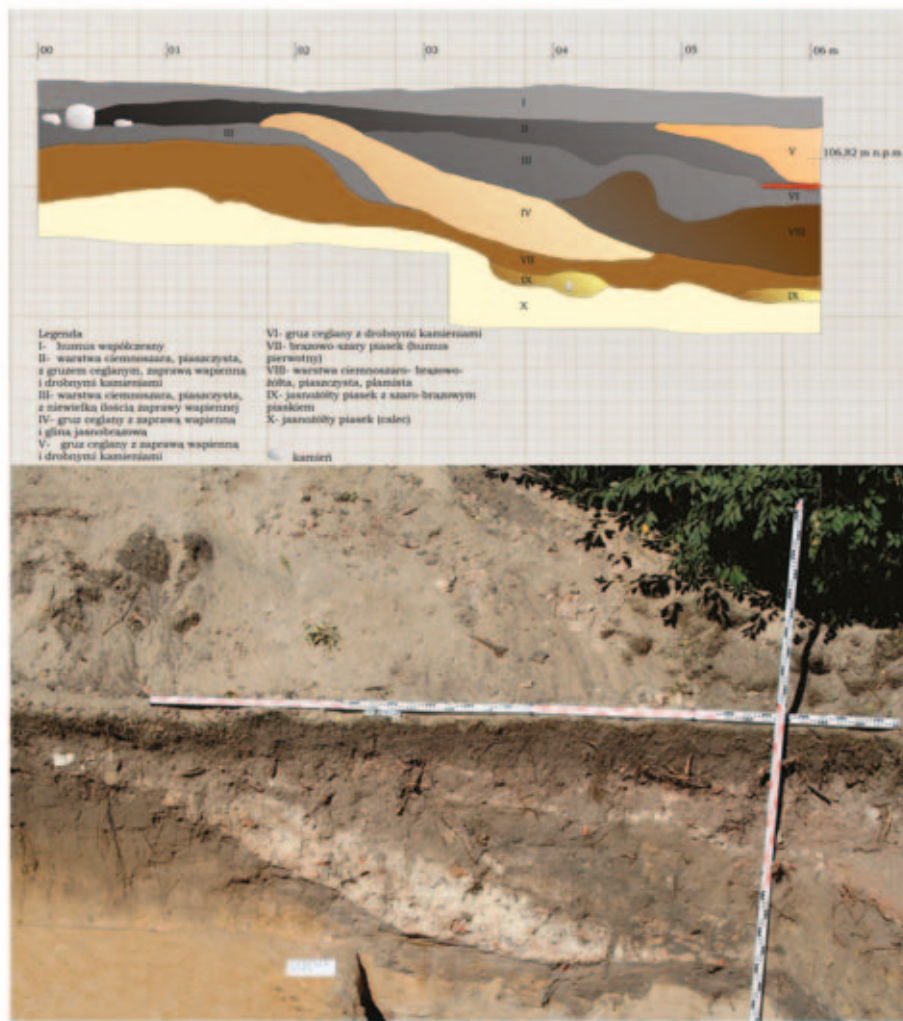
il. 5. Tykocin, gm. Tykocin, woj. podlaskie. Klasztor oo. Bernardynów, 1771–1793. 1. Widok na skrzydło wschodnie (kościół) i południowe od strony północnej. 2. Rysunek szkicowy parteru i I piętra założenia klasztornego z 1865 r. (AGAD Warszawa, sygn. 21-12.ark.2., neg. PKZ Warszawa nr 118077). 3. Piwnica w skrzydle południowym (fot. I. Taranta)

il. 6. Tykocin, st. 38, tzw. kępa bernardyńska, gm. Tykocin, woj. podlaskie. Wykop 1, odcinek C, mur ceglano-kamienny. „A” – lico W (rys. I. Taranta), „B” – lico E (rys. H. Karwowska, I. Taranta)

*il. 7. Tykocin, st. 38, tzw. kępa bernardyńska, gm. Tykocin, woj. podlaskie.
Wykop 1, odcinek C, mur ceglano-kamienny. 1 – lico E. 2 – rzut odcinka C od
strony północnej. 3 – lico W (fot. I. Taranta)*

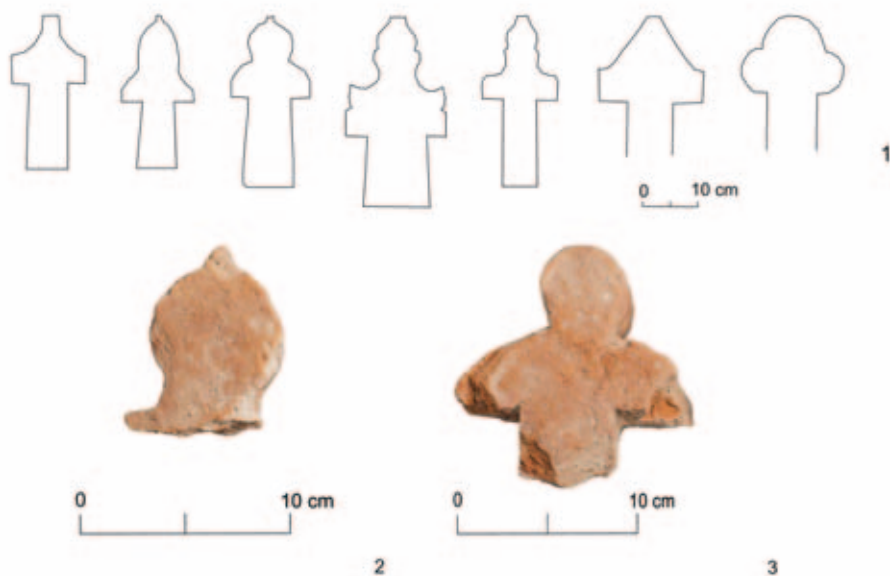

il. 8. Tykocin, st. 38, tzw. kępa bernardyńska, gm. Tykocin, woj. podlaskie. Wykop 2, profil W. 1. Dokumentacja rysunkowa. 2. Dokumentacja fotograficzna (rys. i fot. I. Taranta)

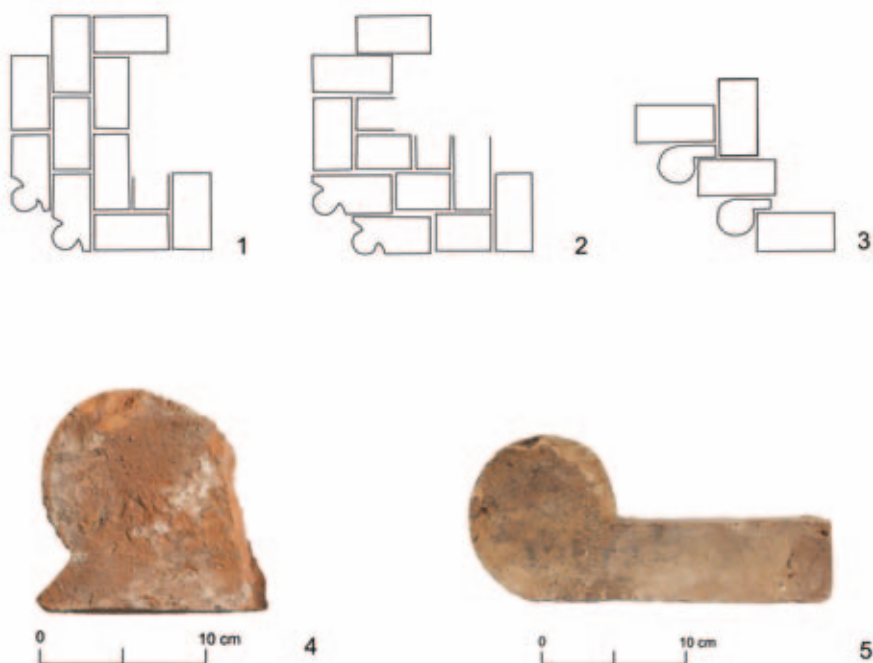
Der Ziegler.

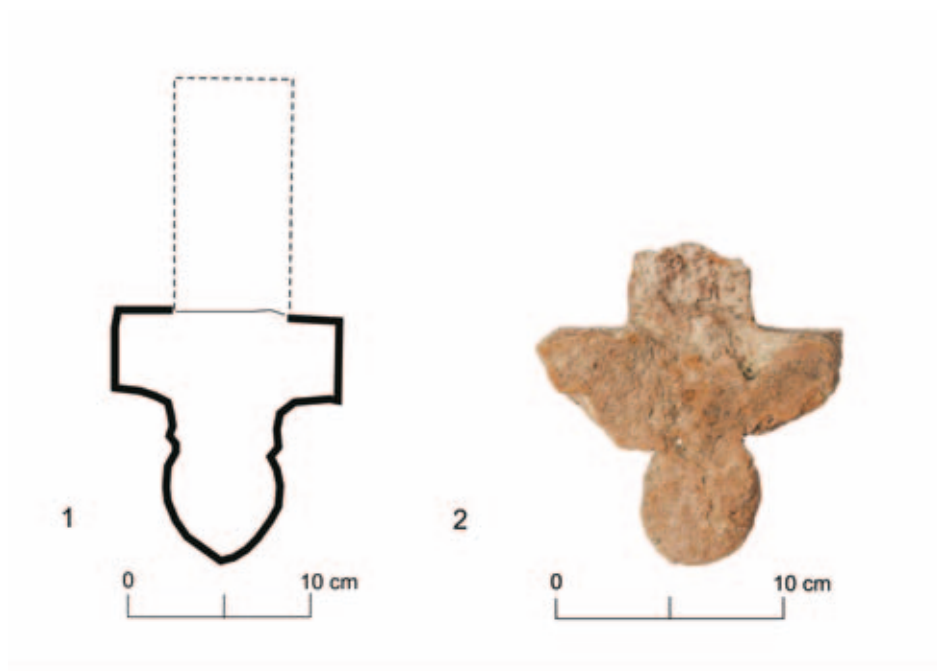
il. 9. Der Ziegler, J. Amman, H. Sachs, Eygentliche Beschreibung aller Stände auff Erden, Hoher und Nidriger, Geistlicher und Weltlicher, Aller Künsten, Handwercken und Händeln &c. vom gröbsten biß zum kleinsten, Auch von jrem Ursprung, Erfindung vnd Gebreuchen. Durch den weitberümpften Hans Sachsen Gantz fleissig beschrieben vnd in Teutsche Reimen gefasset..., Frankfurt am Mayn 1568. Źródło: <http://digital.slub-dresden.de/id278811973> (dostęp: 19.08.2016 r.)

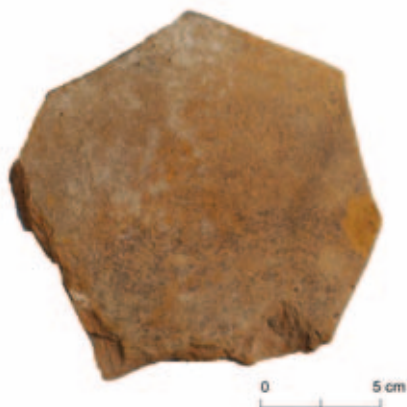
il. 10. Cegły profilowane żebrowo-sklepieniowe. 1. Profile żeber sklepień gotyckich w obiektach sakralnych w Polsce północnej. Pomiar J.T. Frazik, źródło: J.T. Frazik, dz. cyt., s. 32, ryc. 14. 2–3. Tykocin, st. 38, tzw. kępa bernardyńska (fot. A. Sierko-Szymańska)

il. 11. Cegły profilowane ościeżnicowe. 1–2. Układ cegieł w ościeżu drzwi profilowanych w murze o grubości trzech cegieł (oprac. A. Kąsinowski), źródło: A. Kąsinowski, dz. cyt. s. 7, ryc. 15, B1, B2. 3. Profil okna kościoła w Kołbaczu z użyciem cegły specjalnej (oprac. A. Kąsinowski), źródło: A. Kąsinowski, dz. cyt., ryc. 15, C. 4. Tykocin, st. 38, tzw. kępa bernardyńska. Fragment cegły profilowanej ościeżnicowej (fot. A. Sierko-Szymańska). 5. Supraśl. Monaster oo. Bazylianów, cegła specjalna, ościeżnicowa (fot. A. Sierko-Szymańska)

il. 12. Cegły profilowane żebrowo-sklepieniowe. 1. Przykład destrukcji żebra z wpustem; katedra w Kołobrzegu, sklepienie pod emporami nawy północnej, pomiar J.T. Frazik, źródło: J.T. Frazik, dz. cyt., s. 35, ryc. 17. 2. Tykocin, st. 38, tzw. kępa bernardyńska. Fragment cegły profilowanej żebrowo-sklepieniowej (fot. A. Sierko-Szymańska)

*il. 13. Tykocin, st. 38, tzw. kępa bernardyńska. Płytką posadzkową
(fot. A. Sierko-Szymańska)*

*il. 14. Tykocin, st. 38, tzw. kępa bernardyńska. Dachówki
(fot. A. Sierko-Szymańska)*

il. 15. Supraśl, gm. Supraśl, woj. podlaskie. Monaster oo. Bazylianów, widok od strony zachodniej (fot. I. Taranta)

il. 16. Wizna, gm. Wizna, woj. podlaskie. Kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela. Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Parafia_%C5%9Bw._Jana_Chrzciciela_w_Wiznie (dostęp: 19.08.2016 r.)

il. 17. Łomża, woj. podlaskie. Katedra pw. św. Michała Archanioła. Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Katedra_%C5%9Bw._Micha%C5%82a_Archanio%C5%82a_w_%C5%81om%C5%BCy (dostęp: 19.08.2016 r.)

il. 18. Cegły profilowane żebrowo-sklepieniowe. 1–3. Łomża, katedra pw. św. Michała Archaniola. 4–6. Wizna, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela (fot. A. Sierko-Szymańska)

Ceramic building material from the archaeological site of the Bernardines convent in Tykocin, 2014-2015

In the years 2014-2015, the authoress of this article carried out an archaeological research on a piece of land surrounded by the River of Narew (locally known as “kępa narwiańska”) in Tykocin. The aim of the works was to explore archaeologically and architecturally the late medieval convent of the Bernardines, founded by Marcin Gasztołd, the Voivode of Trakai (visual 1).

Bricks make the majority of the ceramic building material discovered during that archaeological research. Considering the sizes, loose bricks from the rubble heap were used for different purposes. Some of them are regular bricks (table 3, no. 1-6), some are vault bricks (table 3, no. 7-13) that were used to build barrel vaults, groins of cross-rib vaults, and applied as the so-called “nine” to connect the corners. The Tykocin collection includes: three fragments of shaped bricks (visual 14-16), an octagonal floor slate (table 3, no. 17; visual 17), flat roof tiles, and semi-cylinder roof tiles of the “monk and nun” kind (visual 18).

Research devoted to the bricks is only auxiliary, and without reference to the many issues of architectural enquiry and to a wider spectrum of historical and economic problems, any general conclusions about the building technology cannot be drawn from that. The criteria for comparison are: the type of sacral objects, the historical and economic connections between different areas, and the similarities between architectural forms and constructions, determined by the same time of erection of the temples under scrutiny.

Marta Wróbel

Archiwum i Muzeum Archidiecezjalne w Białymstoku

Najstarsza księga chrztów i ślubów

Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Wawrzyńca w Dolistowie (1611–1689).

Uwagi na marginesie prac inwentaryzacyjnych

Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku (AAB) jest miejscem przechowywania licznych archiwaliów parafialnych z terenu obecnej archidiecezji białostockiej. Wśród nich znajdują się akta wytworzone przez kancelarię Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Wawrzyńca w Dolistowie (zespół nr 146), deponowane w AAB częściami w latach 1999, 2001 i 2013. W 2015 r. rozpoczęto przy nich prace inwentaryzacyjne i porządkowe mające na celu opracowanie inwentarza kartkowego zespołu oraz przygotowanie jednostek do digitalizacji. Archiwalia poddano dezynfekcji w komorze fumigacyjnej, oczyszczono mechanicznie i zabezpieczono w opakowaniach ochronnych z materiałów bezkwasowych. Następnie opracowano karty inwentarzowe dla poszczególnych jednostek, przeprowadzono digitalizację obiektów i wykonano kopie zabezpieczające w postaci mikrofilmów. W 2016 r. zeskanowane materiały archiwalne z Dolistowa zostały udostępnione użytkownikom na komputerach w pracowni naukowej, a oryginały wyłączono z bezpośredniego udostępniania.

Obecnie zespół składa się z 52 j.a. (w tym 12 nieopracowanych) i liczy 1,21 m.b. akt. Największy odsetek wśród zachowanych materiałów stanowią księgi metrykalne, których zbiór otwiera najstarsza księga chrztów i ślubów parafii Dolistowo z lat 1611–1689¹. Ze względu na zły stan zachowania i przemieszane karty precyzyjne ustalenie zakresu chronologicznego i rzeczowego jednostki wymagało szczegółowych badań nad zawartością księgi. Próbując ustalić daty roczne części

---

¹ Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku [dalej: AAB], Parafia Rzymskokatolicka pw. św. Wawrzyńca w Dolistowie (z. nr 146), sygn. 146.1.1, *Księga metrykalna ochrzczonych i zaślubionych kościoła parafialnego w Dolistowie (1611–1689)*.

wpisów, niżej podpisana zgromadziła wiele wartościowych informacji, które są użyteczne nie tylko dla osób bezpośrednio korzystających z omawianej jednostki, ale i zainteresowanych historią regionu i lokalnego Kościoła.

Chociaż podstawową rolę rejestracji metrykalnej jest dokumentowanie życia sakramentalnego wiernych, w źródłach tego rodzaju pośrednio odnajdujemy informacje o XVII-wiecznych dziejach parafii i jej mieszkańcach. Pokazują one rzeczywisty obszar oddziaływania ośrodka parafialnego, a nie ten wynikający z zasięgu granic administracyjnych i przymusu parafialnego, dostarczają danych o posługujących na jego obszarze duchownych i służbie kościelnej, o przedstawicielach miejscowych elit, stanowią wreszcie materialne świadectwo swojej, jak i późniejszych epok². Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie zawartości najstarszej księgi metrykalnej z Dolistowa w takim kontekście.

W 1611 r., w momencie rozpoczęcia omawianej rejestracji metrykalnej, parafia św. Wawrzyńca w Dolistowie miała już za sobą ponad stuletnie, udokumentowane źródłowo dzieje³. Dokładna data jej erygowania nie jest znana. Świątynia w Dolistowie istniała z pewnością w czasach Kazimierza Jagiellończyka (król Polski w latach 1447–1492), ale parafia po raz pierwszy została wymieniona w dokumencie z 18 września 1501 r., którym wielki książę litewski i przyszły król polski Aleksander Jagiellończyk odstąpił biskupowi Wojciechowi Taborowi prawo patronatu i prezenty w wybranych parafiach diecezji wileńskiej⁴.

W 1506 r. wzmiankowany był pierwszy proboszcz dolistowski o imieniu Jakub⁵. Po jego śmierci beneficjum objął ks. Stanisław Dąbrówka⁶. 7 czerwca 1519 r. Mikołaj Radziwiłł, kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego i wojewoda wileński,

² O syntetycznym podsumowaniu roli, jaką akta metrykalne odgrywają w badaniach naukowych, zob. m.in. R. Kotecki, *Rejestracja metrykalna wiernych w świetle potrydenckiego ustawodawstwa Kościoła Katolickiego*, „Nasza Przyszłość”, 112 (2009), s. 35–38.

³ Do tej pory parafia w Dolistowie nie doczekała się odrębnej monografii. Jej dzieje były przedmiotem prac magisterskich m.in.: J. Bykuć, *Dzieje parafii dolistowskiej*, Białystok 1978 (na KUL-u pod kierunkiem ks. dr. T. Krahela); J. Grzegorzczak, *Dzieje parafii Dolistowo (koniec XV w. – 1989 r.)*, Lublin 1992 (na KUL-u tegoż promotora); B. Łukaszewicz-Kulesza, *Monografia parafii w Dolistowie w latach 1800–1939*, Białystok 1995 (na UwB pod kierunkiem prof. dr. hab. A. Dobrońskiego); G. Bolesta, *Zwyczaj i obrzędy związane z zawarciem sakramentu małżeństwa i uctwą weselną w parafii Dolistowo*, Warszawa 2002 (na UKSW pod kierunkiem ks. dr. S. Hołodoka). Dotychczas najobszerniej o dziejach parafii traktują: J. Maroszek, *Jaświły. Dzieje obszaru gminy do końca XVIII wieku*, Białystok 2004, *passim*; P. Borowik, A. Studniarek, *Jaświły. Z dziejów obszaru gminy w XIX i XX wieku*, Białystok–Jaświły 2011, *passim*. O budowie zachowanego kościoła z lat 1789–1791 pisała: M. Dolistowska, *Z dziejów fundacji Pani Krakowskiej – kościół w Dolistowie Starym*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, 3 (1997), s. 76–94; o pracach konserwatorskich w świątyni: J. Pawłowska, *Konserwacja ołtarza głównego z kościoła parafialnego w Dolistowie Starym*, tamże, 17 (2011), s. 113–126.

⁴ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1: 1387–1507, oprac. J. Fijałek, W. Semkowicz, Kraków 1932, s. 616–617; J. Maroszek, dz. cyt., s. 89–90.

⁵ J. Maroszek, dz. cyt., s. 90; V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.* [dalej: LKD], Vilnius 2009, s. 112, nr 586.

⁶ Tamże, s. 363–364, nr 2195.

rozsądził na jego korzyść spór o dziesięcinę z dóbr Brzozowa oraz ziem należących do wójtostwa w Zabelach i Jatwiezi, która z dawien dawna (*ex antiquis*) oddawana była kościołowi w Dolistowie. Po drugiej stronie konfliktu stał dziedzic Brzozowej, szlachetny Mordasz Bołotowicz, wójt wspomnianych wsi, który twierdził, że zgodnie z umową zawartą z poprzednimi proboszczami dolistowskimi zamiast dziesięciny snopowej corocznie opłacał czynsz w wysokości 30 gr, a dodatkowo pleban otrzymywał od niego 40 gr. 16 sierpnia 1540 r. parafia św. Wawrzyńca, na mocy zapisu testamentowego Jerzego Zielepuchy, dziedzica Dolistowa, otrzymała uposażenie w wysokości 10 kop gr litewskich oraz 3 włóki gruntu w Dolistowie ze wszystkimi przynależnościami na utrzymanie altarysty przy kościele dolistowskim⁷.

W 1633 r. uposażenie plebanów dolistowskich składało się z 5 włók ziemi we wsi Dolistowo, z których 3 były użytkowane jako orne, 2 stawów i ogrodu przyległego do plebanii. Proboszczowie mieli także prawo do wolnego połowu ryb w Biebrzy. Przysługiwała im dziesięcina snopowa ze wsi Dolistowo, dworu Zabiele, wsi Jatwież, Dzieciołowo⁸, Mikicin, Jaświły, Mociesze, Jadeszki, Sosnowo, Moniuszki, Smogorówka, Wroczenie. Dodatkowe uposażenie stanowiło ww. nadanie Jerzego Zielepuchy⁹. Ponadto w 1626 r. Stanisław Grajewski, właściciel Dolistowa i Smogorówki do 1624 r.¹⁰, swoim testamentem zapisał 4000 zł polskich na dwóch wikariuszy dolistowskich z obligacją modlitwy za zmarłych z rodu Grajewskich. Osobno obdarował sam kościół, zapisując 2000 zł z różnych swoich wierzytelności „na zmurowanie bądź zakrystii, bądź kaplicy i rozszerzenie sklepu, gdzie ciała leżą braciej mojej i moje też mają być położone”; uposażył także parafialny szpital (zob. niżej)¹¹.

Nie wiadomo, którym z kolei ani jak starym budynkiem był drewniany kościół pw. św. Wawrzyńca będący miejscem udzielania sakramentów chrztów i ślubów, rejestrowanych od 1611 r. W 1633 r. opisywany był jako stary i zrujnowany, wymagający remontu. Wewnątrz znajdowały się trzy ołtarze. W głównym umieszczono malowany na płótnie obraz Zwiastowania NMP, a w ołtarzach bocznych obrazy ze scenami Narodzenia Pańskiego i Ukrzyżowania¹². Z zamiarem budowy kościoła murowanego nosiła się wdowa po Krzysztofie Wiesiołowskim, starościna tykocińska Aleksandra, która w testamencie z 1645 r. przeznaczyła odpowiedni fundusz na ten cel. Rozporządzały nim brygidki z ufundowanego przez

⁷ J. Maroszek, dz. cyt., s. 90–92. Por. A. Szot, M. Wróbel, *Sumariusz zawartości Archiwum Archidiakonatu Białostockiego z lat 40. XIX w.*, w: *Archiwalne dziedzictwo*, red. A. Szot, Białystok 2017, s. 27–76.

⁸ Na mocy kontraktu z 6 czerwca 1614 r. zawartego między ks. Feliksem Mikuckim a podkomorzym ziemi bielskiej Stanisławem Tarusą i jego bratem Wawrzyńcem (J. Maroszek, dz. cyt., s. 91).

⁹ Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Dział Rękopisów [dalej: BUWil.], F. 57, B53-40, k. 242v.

¹⁰ Wówczas zbył całe dobra, łącznie z prawem patronatu do dolistowskiej świątyni na rzecz marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego Krzysztofa Wiesiołowskiego.

¹¹ BUWil., F. 57, B53-40, k. 242v–243; J. Maroszek, dz. cyt., s. 64–67.

¹² BUWil., F. 57, B53-40, k. 241v–242.

Wiesiołowską klasztoru w Grodnie. Prace rozpoczęto, ale zatrzymały się one na poziomie fundamentów. Na przełomie XVII/XVIII w. na murowanych fundamentach wzniesiono kościół drewniany, który przetrwał do drugiej połowy XVIII w. Został wówczas rozebrany dla bezpieczeństwa wiernych (pozostały tylko murowane fundamenty z czasów Wiesiołowskich) i zastąpiony tymczasową kaplicą. Murowany kościół w Dolistowie wzniesiono dopiero w latach 1789–1791 z inicjatywy Izabeli z Poniatowskich Branickiej, w stylu neoklasycystycznym i według projektu Jana Bogumiła Zscheringa, porucznika i nadwornego architekta hetmanowej¹³.

W badanym okresie opieką sakramentalną sprawowaną przez kapłanów dolistowskich objęto mieszkańców następujących, wymienionych w księdze miejscowości: Dolistowo, Dzieciółowo, Gurbicze, Jaćwież Większa (Maior), Jaćwież Mniejsza (Minor), Jadeszki, Jagłowo, Jarusze, Jasionowo, Jaświły, Kopytkowo, Mąkowody?, Mikicin, Mikuty, Mociesze, Moniuszki, Możejki, Polkowo, Radzie, Radziesze, Rumiejki, Rutkowskie, Smogorówka Mniejsza (Minor), Smogorówka Większa (Maior), Stożnowo, Szaciły, Tarusy, Wroczenie, Zabiele¹⁴.

*

Omawiana księga jest jedyną XVII-wieczną jednostką w obrębie zespołu¹⁵. Ze względu na zapoczątkowanie wpisów już w drugiej dekadzie XVII stulecia zalicza się do najstarszych zachowanych zasobów metrykalnych z obszaru obecnej archidiecezji białostockiej¹⁶, a także jest najstarszą w zbiorach AAB księgą zawierającą akty małżeństw (od 1611 r.)¹⁷.

Jednostka trafiła w depozyt do AAB w 1999 r. wraz z częścią archiwaliów z Dolistowa. Ma postać rękopiśmiennej księgi o formacie 30 × 20 cm, oprawionej w półpłótno. Na jej grzbiecie wytłoczono błędne daty skrajne „1619–1647”. Współczesna oprawa introligatorska księgi została wykonana w drugiej połowie XX w. Otrzymała je większość metryk dolistowskich, prawdopodobnie ze względu na zły stan zachowania (lub brak?) oryginalnych okładek. Niestety prace te zostały wyko-

¹³ AAB, Parafia Rzymskokatolicka pw. św. Wawrzyńca w Dolistowie (z. nr 146), b. sygn., *Visitatio Ecclesiae Dolistoviensis per [...] Domino Joanne Suchodolsky Decano [...] Anno 1727 die 15 Februarii Visitatore Generalis ex campo et mandato Illustrissimi Loci Ordinarii peracta* [dalej: *Visitatio 1727*], s. 2–3; M. Dolistowska, dz. cyt., s. 78–82; J. Maroszek, dz. cyt., s. 95–96.

¹⁴ Informacje na podstawie AAB, sygn. 146.1.1, *passim*.

¹⁵ Dla okresu przedrozbiorowego z parafii Dolistowo zachowały się jedynie księgi metrykalne chrztów z lat 1726–1735, 1738–1798 (sygn. 146.1.2, 2a, 3, 4, 5) oraz ślubów z lat 1710–1782 (sygn. 146.1.20a, 21). Zachowane księgi pogrzebów pochodzą już z XIX w.

¹⁶ W zasobie AAB przechowywana jest m.in. najstarsza na Podlasiu księga chrztów z parafii Trzciannie (od 1591 r., b. sygn.), a także metryki chrztów z parafii Suraz (od 1600 r., sygn. 206.1.1) i Krynki (od 1605 r., b. sygn.).

¹⁷ Inne zachowane w AAB księgi ślubów zawierają wpisy dopiero z lat trzydziestych XVII w.: z parafii Korycin (od 1632 r., b. sygn.) i Turośń Kościelna (od 1638 r., sygn. 210.1.1). W obecnym zasobie AAB autorce nie udało się odnaleźć księgi ślubów z Trzciannego z lat 1607–1654 (por. C. Kukło, *Próba analizy demograficznej rejestracji metrykalnej ślubów parafii Trzciannie w I połowie XVII w.*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 13 (1981), s. 92–95).

nane bez konsultacji konserwatorskiej, co negatywnie wpłynęło na dzisiejszy stan zachowania niektórych jednostek. W przypadku omawianej księgi chrztów i ślubów oprawiono zawilgocone, bibulaste karty, bez uprzedniego osuszenia, oczyszczenia i zabezpieczenia stronic. Zaowocowało to znacznymi uszkodzeniami papieru (szczególnie k. 1–6) i jego dużą podatnością na ubytki. Poprzez taką oprawę miejscowo utracono elementy treści wpisów (dat znajdujących się na marginesach). Na powierzchni kart widoczne są rozległe zacieki, w niektórych miejscach ślady ratowania postrzępionych stronic przez podklejenie kawałkami papieru. Na części kart zaobserwowano ślady zakażeń mikrobiologicznych oraz wżery atramentowe. Mimo znacznych uszkodzeń podjęto decyzję o zabezpieczeniu treści księgi i przeprowadzeniu jej digitalizacji, w obawie przed pogorszeniem stanu zachowania jednostki, zanim uda się pozyskać środki na przeprowadzenie pełnej konserwacji.

Obecny układ chronologiczny i rzeczowy księgi utrzymywany jest z pewnością od początku XIX stulecia. 20 października 1828 r. ówczesny wicedziekan i proboszcz knyszyński ks. Jakub Kisielewski, deputat duchowny białostocki, na polecenie Mohylewskiego Rzymskokatolickiego Duchownego Konsystorza, przekazane za pośrednictwem archidiacona białostockiego ks. Kazimierza Kubeszowskiego, dokonał kontroli najstarszych ksiąg metrykalnych w Dolistowie¹⁸. Wszystkie metryki zostały ponumerowane, karty skrepione¹⁹ (tj. każda karta *recto* opatrzona sylabą na prawym marginesie, które razem składały się na formułę: Xiądz – Ja-kub – Ki-sie-lewski – De-pu-tat – Bia-ło-stoc-ki – Vi-ce – Dzie-kan – Pro-boszcz – Kny-szyn-ski), księga przesnurowana i zapieczętowana lakową pieczęcią deputata białostockiego²⁰. Według ówczesnych wyliczeń była to „księga z różnych lat złożona, składająca się z kart sto sześćdziesiąt dwie, mająca w sobie metryk tak chrztów, jako i ślubów w ogóle trzy tysiące osiemset trzydzieści i cztery”²¹ (il. 1).

Około 1834 r. księga została także przesnurowana, podpisana i opieczętowana przez członków specjalnej komisji ustanowionej dla guberni wileńskiej, grodzieńskiej i obwodu białostockiego, zajmującej się sprawdzaniem ksiąg metrycznych i aktowych²². W jej skład wchodził przedstawiciel Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Sprawiedliwości i Korpusu Żandarmów, którym towarzyszyli gubernialny (obwo-

¹⁸ Treść zarządzenia zachowała się w księdze ukazów parafii w Dobrzyniewie Kościelnym (ówcześnie dekanat Białystok): AAB, Parafia Rzymskokatolicka pw. Zwiastowania NMP w Dobrzyniewie (z. nr 145), b. sygn., *Ukazy tak Rządowe jak i Duchowne (1816–1833)*, k. 67.

¹⁹ Przymiotnik utworzony od ros. słowa *скрепа* oznaczającego poświadczenie, kontrasygnatę.

²⁰ Pieczęć urzędowa deputata duchownego, odcisk o średnicy 3 cm w czerwonym laku, przedstawiająca herb obwodu białostockiego – tarczę dzieloną w pas z Orłem Białym u góry i Pogonią litewską u dołu, wokół krawędzi mająca napis w języku łacińskim: * SIGILLUM DEPUTAT[I] BIALOSTOCEN[SIS] (zob. K. Filipow, *Herby białostockie, „Białostoczczyzna”*, 1 (1989), s. 3).

²¹ AAB, sygn. 146.1.1, k. 152v.

²² Tamże, k. 152.

dowy) strapczy oraz (w przypadku kontroli ksiąg kościelnych) deputat duchowny. Komisje zostały powołane ukazem nr 6644 z 19 grudnia 1833 r. w związku z wykrytymi przez władze rosyjskie na Litwie i Żmudzi procederami fałszowania dokumentów na potrzeby legitymacji szlachectwa, podczas których wykorzystywano np. niezapisane karty z dawniejszych ksiąg. Oprócz komisji wileńsko-grodzieńsko-białostockiej powołano jeszcze dwie podobne, jedną dla guberni kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej, a drugą obejmującą jurysdykcję gubernie mohylewską, witebską i mińską. Komisje posługiwały się własnymi pieczęciami, okrągłymi, o średnicy 3 cm, z przedstawieniem cesarskiego dwugłowego orła oraz umieszczonym poniżej napisem w języku rosyjskim: (w interesującym nas przypadku) *Печ[ам] Коммисіи Виленско Гродненско и Белостокской*²³ (il. 2).

Nie wiadomo, czy na początku XIX w., czy jeszcze we wcześniejszych stuleciach wykonano wspólną oprawę najstarszych metryk chrzestnych i ślubnych, w dość przypadkowej i nierzadko błędnej kolejności (w tym także niektóre karty wszyto odwrotnie, tj. strona *recto* w miejscu *verso*²⁴). 21 maja 1620 r. zarówno metryki chrztów, jak i ślubów zostały osobno sprawdzone podczas wizytacji generalnej diecezji przeprowadzonej przez archidiakona wileńskiego ks. Mikołaja Iszore w obecności notariusza publicznego Andrzeja Pawełkiewicza²⁵. W 1685 i 1686 r. księga małżeństw została skontrolowana odpowiednio podczas wizytacji generalnej bp. Aleksandra Kotowicza oraz podczas wizytacji dekanalnej przez dziekana podlaskiego Jerzego Iwaszkiewicza²⁶. Zaskakującym dowodem na inną niż obecnie kolejność stronic w księdze są kształty zacieków na kartach, które w części przypadków były pomocne przy identyfikacji zapisów zbliżonych chronologicznie²⁷. Innymi wskazówkami przy kartach wątpliwych były charakter pisma oraz występujący we wpisach duchowni. Mimo to części kart nie udało się zidentyfikować.

Już w XIX w. przemieszane karty sprawiały rządcom parafii i wizytatorom trudność w ustaleniu precyzyjnych zakresów chronologicznych księgi. Dobrze ilustrują to kolejne wizytacje i inwentarze kościoła parafialnego w Dolistowie. Żaden z nich nie wymienia jednostki jako jednej księgi, chociaż z pewnością miała wówczas taką postać. Podczas wizytacji generalnej z 1829 r. odnotowano metryki chrztów z lat 1615–1627 oraz z lat 1672–1682, a także księgi ślubów z lat 1666–1688,

²³ Полное собрание законовъ Россійской Имперіи, соб. 2: (1825–1881), t. 8, Sankt Petersburg 1834, s. 771–772. Por. С.Ю. Малышева, Основы архивоведения, <http://bookbk.net/book/73-osnovy-arxivovedeniya-malysheva-syu/9-3-arxivny-i-proekty-arxivnyx-reform-v-xix-nachale-xx-vekov.html> [dostęp: 4 VIII 2017].

²⁴ Np. AAB, sygn. 146.1.1, k. 46, 115, 116, 118, 120, 123, 124, 131, 134, 135, 146.

²⁵ Tamże, k. 15, 99. Zob. też: W. Wróbel, Kościół parafialny w Kalinówce Kościelnej i jego wyposażenie w świetle inwentarza z 1620 r., w: Parafia w Kalinówce Kościelnej 1511–2011. Pięć wieków historii, red. A. Szot, Białystok–Kalinówka Kościelna 2011, s. 113–114.

²⁶ AAB, sygn. 146.1.1, k. 112v.

²⁷ Np. tamże, k. 86–99 i 141–142.

1691–1696, 1644–1784²⁸. W inwentarzu z 1895 r. zarejestrowano metryki chrztów z lat 1617–1640, 1641–1666, 1666–1706 oraz ślubów z lat 1616–1666, 1666–1688, 1688–1710²⁹. Te same przedziały chronologiczne podano podczas wizytacji pasterskiej bp. Jerzego Matulewicza w 1921 r.³⁰ Widoczne są nieścisłości w datacji, która często bezkrytycznie była przenoszona z jednego inwentarza do drugiego.

W wizytacjach i inwentarzach sporządzanych po II wojnie światowej kwestia ksiąg metrykalnych była traktowana marginalnie. W 1946 r. w wizytacji pasterskiej abp. Romualda Jałbrzykowskiego wspomniano, że w archiwum parafialnym przechowywane są księgi chrztów do 1938 r., a ślubów i pogrzebów do 1926 r. Późniejsze akta metryczne znajdowały się w registraturze³¹. Z kolei w 1948 r. w ankiecie dotyczącej stanu parafii po wojnie odnotowano, że „akta parafialne prawie wszystkie uległy zniszczeniu nie wiadomo z jakiej przyczyny”³². Szczęśliwie nie okazało się to prawdą, o czym świadczy opisywana księga chrztów i ślubów, a także pozostała spuścizna archiwalna przechowywana w zasobie AAB.

Współczesną zawartość chronologiczno-rzeczową jednostki wyszczególniono w tabeli 1. W toku prac porządkowych księdze nadano nową foliację, uwzględnioną w cyfrowej wersji jednostki udostępnianej użytkownikom. Z pierwotnej numeracji nie zachowało się osiem kart (nr 1–7, 10), na których znajdowało się, według podliczenia z 1828 r., 308 metryk. Karty o nr 1–6 (według nowej foliacji, a według starej nr 8–9, 11–14), ze względu na stan zachowania, nie zostały objęte digitalizacją. Zawierają one akty chrztów od około 16 maja 1618 r. do 5 czerwca 1619 r. Nowa foliacja wyprostowała także omyłki dostrzeżone w oryginalnej numeracji. Podczas prac inwentaryzacyjnych do księgi dołączono cztery luźne karty pochodzące z niezachowanej księgi metrykalnej chrztów z lat osiemdziesiątych XVII w., a odnalezione pomiędzy przemieszаныmi aktami parafialnymi. Ostatecznie według nowej foliacji księga chrztów i ślubów o sygn. 146.1.1 liczy 155 kart.

Wpisy w księdze zostały sporządzone w języku łacińskim, wieloma charakterami pisma, których nie można jednoznacznie przypisać poszczególnym duchownym. Układ treści poszczególnych wpisów zmienia się w zależności od ich twórców, obejmując wymagane prawem elementy³³: czas i miejsce sprawowania sakramen-

²⁸ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie [dalej: LPAH], f. 694, op. 1, d. 4073, k. 4v.

²⁹ Tamże, d. 4124, k. 50.

³⁰ AAB, Parafia Rzymskokatolicka pw. św. Wawrzyńca w Dolistowie (z. nr 146), b. sygn., *Opis inwentarza Dolistowskiego Parafialnego Kościoła sporządzony [...] z okazji wizytacji pasterskiej, odbytej przez JE. Biskupa Wileńskiego Jerzego Matulewicza we wrześniu roku 1921*, k. 5v–6.

³¹ AAB, Kuria Metropolitalna Białostocka (z. nr 1), b. sygn., *Visitatio Pastoralis Parochia Dolistoviensis* (14 czerwca 1946 r.), k. 10.

³² Tamże, *Kwestionariusze informacyjne o stanie parafii w latach 1939–1945, Parafia Dolistów* (26 czerwca 1948 r.), s. 5.

³³ Zob. J. Kurpas, *Początki ksiąg metrykalnych*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2 (1961), z. 1–2, s. 22–23; B. Kumor, *Metryki parafialne w archiwach diecezjalnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 16 (1966), z. 1, s. 65–67; S. Hołodok, *Źródła do dziejów liturgii sakramentów w diecezji wileńskiej (XVI–XVIII w.)*, „Studia

tu, personalia kapłana – szafarza sakramentu, chrzczonego dziecka, jego rodziców i rodziców chrzestnych bądź nowożeńców i świadków małżeństwa, z podaniem miejscowości, z których pochodzą, oraz informacje o wygłoszonych zapowiedziach. Większość dat dziennych sakramentów była umieszczana na lewym lub prawym marginesie, niekiedy wyodrębnionym dodatkową linią. Nazwy miesięcy zazwyczaj wyróżniano na osi środkowej kart, a początek nowego roku często oznaczano ozdobną pogrubioną majuskułą (il. 3, 4). Trudność w identyfikacji przemieszanych kart stwarzały stosowane przez kapłanów skróty dotyczące dat (np. *eodem, eodem die*) albo szafarzy sakramentów (np. *idem qui supra, ego qui supra*). Zazwyczaj nazwy miejscowości, z których pochodziły chrzczone dzieci, nupturienci lub świadkowie sakramentów, były podawane w obrębie wpisu (tylko w aktach chrztów z lat trzydziestych XVII w. metrykę poprzedza nazwa miejscowości zapisana pośrodku karty). W większości metryk nie stosowano określeń stanu społecznego przystępujących do sakramentów (np. *nobilis, famatus, laboriosus*)³⁴.

Poniżej przykładowe metryki chrztów i ślubów, zaczerpnięte z omawianej jednostki:

[7 I 1613 r.] Praemissis tribus bannis in faciae ecclesiae co[n]t[ra]xit m[a]tr[imoni]um Nicolaus de Dzięziołowo et Barbara de Zabiele. As[si]s[t]antes Petrus de Tarusze et omnes de ibidem³⁵.

[2 XII 1616 r.] [Ego Albertus Rogowsky vicarius ecclesiae Dolistoviensis] baptizavi filiam Barbaram illegitimi[tori] patri Simoni Kosziorczik de Dolistowo et Catherinae. Levantes Albertus Zalesky cum Catherina Rybakowa³⁶.

[25 I 1617 r.] [Ego Albertus Rogowsky vicarius ecclesiae Dolistoviensis] baptizavi gemini Brigida et Anna Martini Podalczyk de Tarusze et Hedwigis coniugi[um] legitimo[rum]. Patrini Paulus Kondzyk et Catherina Szydziorka³⁷.

[3 IX 1621 r.] Ego Franciscus Milewsky a Radziłowo vica[rius] eccl[esi]ae paroch[ialis] Dolistow[iensis] baptisavi Reginam [patris] Jacobi Macieycik et [matris] Catharinae de Dolistowo legitimi tori coniugium. P[atrin]i Paulus Szczepuczek et Anna Ostapikowa de Dolistowo³⁸.

Jatwiesz Maior

[27 VII 1633 r.] Ego Adrianus Tyszka mansionarius Eccl[esi]ae Dolist[oviensis] baptizavi Petrum et Paulum gemini p[at]ris Joannis Jakubusyk et m[at]ris Magdalenae co-

Teologiczne", 1 (1983), s. 196–207.

³⁴ Por. C. Kukło, dz. cyt., s. 94–95.

³⁵ AAB, sygn. 146.1.1, k. 87.

³⁶ Tamże, k. 104v.

³⁷ Tamże, k. 105.

³⁸ Tamże, k. 26v.

niug[*ium*] legitt[*imorum*]. Patrini fuerunt Mathias Bombik cum Zophia Krywalkowa et alter Nicolaus Bębenko de Dolistowo cum Dorothea Wiczkowa de Jaczwiez³⁹.

*

Do dobrej i często stosowanej praktyki należy ustalanie obsady duszpasterkiej parafii oraz czasu posługi poszczególnych kapłanów w oparciu o analizę wpisów z ksiąg metrycznych, szczególnie w przypadku braku źródeł innego rodzaju. Szczegółowe opisy uzyskuje się przy badaniach obejmujących całą księgę, jak chociażby kwerendach na potrzeby badań statystyczno-demograficznych, które zazwyczaj wymagają przepisania całej zawartości do programu komputerowego. Często tego typu zestawienia przygotowywane były przez kapłanów o „zacięciu historycznym”, sporządzających kroniki parafialne. Powstawały także w monografiach czy pracach naukowych poświęconych dziejom danej parafii. Trzeba podkreślić, że zwłaszcza dla epoki nowożytnej katalogi kapłanów mogą być cennym materiałem porównawczym np. w badaniach prozopograficznych duchowieństwa na wybranym obszarze.

W latach 1611–1689, tj. w ramach chronologicznych wyznaczonych przez omawianą księgę chrztów i ślubów, odnotowano 48 kapłanów (nr 3 i 19 dotyczy tej samej osoby) posługujących w Dolistowie jako szafarze sakramentów. Byli to proboszczowie dolistowscy, zastępujący ich komendarze, wikariusze, mansjonarze, a także niewielki odsetek duchownych świeckich i zakonnych z innych miejscowości. Niektórych z nich udało się zidentyfikować tylko z imienia i nazwiska. W zamieszczonym poniżej spisie podano: imiona i nazwisko, ewentualne warianty ich brzmienia, pełnione godności oraz lata posługiwania w Dolistowie, które udało się ustalić podczas prac inwentaryzacyjnych przy jednostce. Informacje z innych źródeł i literatury podano w przypisach.

³⁹ Tamże, k. 78.

Proboszczowie dolistowscy

1. **Feliks Mikucki (Mikuczki)**⁴⁰, 1613–1635.
2. **Tomasz Moniuszko**⁴¹, 1635–1650.
3. **Wawrzyniec Moniuszko**⁴², 1659–1678.
4. **Michał Wołczyński**, 1678.
5. **Jan Michał Maj**⁴³, 1685–1687.

Komendarze, wikariusze, mansjonarze dolistowscy

6. **Mateusz Żebrowski**⁴⁴, wikariusz, 1613.
7. **Wojciech (Albertus) Rogowski**, komendarz, wikariusz, kapelan Stanisława Grajewskiego⁴⁵, 1613–1627.
8. **Franciszek Milewski (de Radziłowo, Radziłowski)**, wikariusz, 1618–1622.
9. **Marcin Byczyński**⁴⁶, wikariusz, 1620.
10. **Grzegorz Żebrowski**, wikariusz?, 1622.
11. **Marcin Mocarski (Moczarski)**⁴⁷, mansjonarz, wikariusz, 1624–1636.
12. **Jan Nowogrodzki (Nowogroski)**⁴⁸, wikariusz?, 1628.
13. **Adrian Tyszka**⁴⁹, wikariusz, mansjonarz, 1628–1645.
14. **Marcin Gajewski**, wikariusz?, 1632.
15. **Andrzej Kostro**, mansjonarz, 1632–1633.

⁴⁰ Proboszcz dolistowski od 1606 r. (BUWil., F. 57, B53-40, k. 243), pozostawił parafii kolekcję ksiąg o tematyce liturgicznej i kaznodziejskiej (LPAH, f. 694, op. 1, d. 3970, k. 37v–38), zapoczątkował w parafii prowadzenie ksiąg metrykalnych chrztów i ślubów.

⁴¹ W 1663 r. ufundował altarię w kościele dolistowskim, której altarystami mieli być przedstawiciele rodu Moniuszków (AAB, *Visitatio* 1727, s. 3; J. Maroszek, dz. cyt., s. 96–97; R.W. Bednarek, J. Maroszek, *Stanisław Moniuszko i jego podlaski rodowód*, Białystok 2010, s. 25, 36).

⁴² Brat Tomasza, swego poprzednika w Dolistowie (AAB, *Visitatio* 1727, s. 3). Początkowo (od około 1645 r.) posługiwał jako wikariusz, a 28 października 1659 r. został wprowadzony w obowiązki plebana, jeszcze za życia dotychczasowego plebana Tomasza. W 1665 r. wzmiankowany jako dziekan augustowski. W tym roku ufundował do kościoła parafialnego dwie kapy, a w 1667 r. ornat i antepedium, za łączną kwotę prawie 400 zł (LPAH, f. 694, op. 1, d. 3970, k. 35, 38). W 1675 r. ulokował na synagogach w Tykocinie i Grodnie kwotę 2 tys. zł na roczny procent w wysokości 160 zł, przeznaczoną na altarię Moniuszkowską (J. Maroszek, dz. cyt., s. 98; R.W. Bednarek, J. Maroszek, dz. cyt., s. 36–37). Zob. też nr 19 ze spisu.

⁴³ Określany albo proboszczem, albo komendarzem (AAB, sygn. 146.1.1, k. 131, 153, 155).

⁴⁴ W latach 1614–1615 wzmiankowany jako wikariusz w Trzciannem (J. Maroszek, A. Studniarek, *Dzieje Trzciannego i obszaru gminy Trzcianne w XV–XX wieku*, Trzcianne 2004, s. 110).

⁴⁵ AAB, sygn. 146.1.1, k. 124. Stanisław Grajewski wspominał o ks. Rogowskim w swoim testamencie (J. Maroszek, dz. cyt., s. 66).

⁴⁶ Występuje w księdze w latach 1625–1626 jako komendarz z kościoła parafialnego w Goniądzu (AAB, sygn. 146.1.1, k. 100–100v).

⁴⁷ W wizytacji z 1633 r. ks. Marcin Mocarski (ten sam?) jest wzmiankowany jako komendarz kościoła parafialnego w Brzozowej (Karpowiczach), (BUWil., F. 57, B53-40, k. 247). Por. też nr 45 ze spisu.

⁴⁸ W 1633 r. wzmiankowany jako komendarz w kościele parafialnym w Knyszynie (K. Cyganek, *Kronika parafialna kościoła knyszyńskiego*, red. K. Bagiński i in., Knyszyn 2012, s. 166).

⁴⁹ Kapłan diecezji płockiej (BUWil., F. 57, B53-40, k. 243v). Do kościoła parafialnego w Dolistowie ufundował srebrny kielich z pateną oraz dwie ampułki (LPAH, f. 694, op. 1, d. 3970, k. 35).

16. **Tomasz Ryskiewicz**⁵⁰, wikariusz, 1633–1634.
17. **Marcin Szymański**, wikariusz, 1643–1645.
18. **Jan Kolągowski**, wikariusz, 1645–1647.
19. **Wawrzyniec Moniuszko**⁵¹, wikariusz, 1645–1659.
20. **Bernard Gitlar**, wikariusz, 1646–1647.
21. **Wojciech (Albertus) Wądołowski**, wikariusz, 1647–1649.
22. **Mateusz Koniecko**, wikariusz, 1651–1653.
23. **Jakub Kazimierz Wiński**, wikariusz, 1651–1667.
24. **Józef Jaworowski**⁵², wikariusz, 1652–1653.
25. **Michał Niedźwiedzki**, wikariusz, 1654.
26. **Jan Moniuszko**, wikariusz, 1662–1669.
27. **Krzysztof Mogilnicki**⁵³, wikariusz?, 1665–1679.
28. **Wojciech (Albertus) Dombrowski**⁵⁴, prezbiter, 1670.
29. **Melchior Moniuszko**⁵⁵, 1671–1679.
30. **Andrzej (Jan) Mozarski**⁵⁶, wikariusz, 1672–1674.
31. **Benedykt Baworski**, wikariusz?, 1673.
32. **Tomasz (Ignacy) Brocki**⁵⁷, wikariusz, 1673–1675.
33. **Michał Konopka**, wikariusz?, 1675–1676.
34. **Michał Czulaj (Czufaj?)**, wikariusz?, 1676–1677.
35. **Fabian (Sebastian) Opacki**, wikariusz?, 1677.
36. **Norbert Cegielski**, wikariusz?, 1678–1679.
37. **Ryszard Nieciński**, wikariusz?, 1679–1684.
38. **Antoni Bobiński**, wikariusz?, lata siedemdziesiąte XVIII w.
39. **Maciej Balewski**, komendarz, 1683.
40. **Jan Zygmunt Sławek**, wikariusz, 1685–1686.
41. **Aleksander Moniuszko**⁵⁸, wikariusz, 1686.
42. **Stanisław Wroczyński**, wikariusz, 1686–1689.

⁵⁰ Kapłan diecezji płockiej (BUWil., F. 57, B53-40, k. 243v).

⁵¹ Zob. nr 3 ze spisu.

⁵² W latach 1664–1667 wymieniany jako wikariusz w kościele parafialnym w Knyszynie (K. Cyganek, dz. cyt., s. 166).

⁵³ W latach 1674–1676 wzmiankowany jako wikary w Trzciannem (J. Maroszek, A. Studniarek, dz. cyt., s. 110).

⁵⁴ Być może chodzi o prezbitera posługującego w kaplicy św. Stanisława przy szpitalu parafialnym.

⁵⁵ W latach 1685–1698 był proboszczem kościoła w Trzciannem (J. Maroszek, A. Studniarek, dz. cyt., s. 111; R.W. Bednarek, J. Maroszek, dz. cyt., s. 39).

⁵⁶ W latach 1675–1676 wzmiankowany jako komendariusz w Knyszynie (K. Cyganek, dz. cyt., s. 166).

⁵⁷ W latach 1672–1673 wzmiankowany jako altarysta w Knyszynie (tamże).

⁵⁸ Był bratem proboszczów dolistowskich Tomasza i Wawrzyńca (R.W. Bednarek, J. Maroszek, dz. cyt., s. 25). W latach 1685–1689 wzmiankowany jako wikary w Trzciannem (J. Maroszek, A. Studniarek, dz. cyt., s. 111).

Inni duchowni

43. **Mikołaj Płoński**, proboszcz w Brzozowej, 1683–1685.
44. **Mateusz Kulikowski**, proboszcz w Brzozowej.
45. **Tomasz Moczański**, komendarz w Brzozowej, 1619.
46. **[nieznany z imienia] Chrzanowski**, proboszcz w Nowym Dworze.
47. **Jerzy Moniuszko**, dominikanin z Grodna, 1641–1645.
48. **Henryk Chrościkowski (Chruścikowski)**⁵⁹, dominikanin.
49. **Antoni Skiba**, franciszkanin, 1671–1679.

Drugą grupą postaci charakterystycznych dla funkcjonowania parafii są przedstawiciele służby kościelnej. Do tej kategorii zaliczano zakrystianów, dzwonników, kluczników (*clavier*, *claviator*), organistów i kantorów troszczących się o stan materialny świątyni parafialnej i oprawę muzyczną nabożeństw. W księdze nie odnotowano samodzielnej funkcji dzwonnika (*campanator*), który obsługiwałby dwa dzwony znajdujące się w dzwonnicy przy dolistowskim kościele⁶⁰. Pomiędzy 1633 a 1659 r. na dzwonnicy umieszczono trzeci dzwon⁶¹. Informacje o organach na chórze kościelnym pochodzą dopiero z XVIII-wiecznej wizytacji kościoła. Był to dziesięciogłosowy instrument zakupiony w 1726 r. przez proboszcza dolistowskiego ks. Jana Kiełpsza⁶². Zastąpił on starszy instrument, z którego mogli korzystać wymienieni poniżej XVII-wieczni organiści. Dzięki omawianej księdze poznajemy dwóch kantorów z pierwszej połowy tego stulecia, którzy prowadzili i nauczali śpiewu kościelnego. W latach trzydziestych XVII w. zwraca uwagę koncentracja zadań służby kościelnej w rękach rodu Domanowskich: kantora Macieja, klucznika Jana i nauczyciela w szkole parafialnej Wojciecha. Wszystkich przedstawicieli dolistowskiej służby kościelnej wyszczególniono w poniższym spisie, w nawiasie podając numer karty z jednostki 146.1.1. Zarówno w tym przypadku, jak i we wszystkich kolejnych uwzględniono tylko te osoby, które zostały opisane w metrykach bardziej szczegółowo niż tylko z imienia i nazwiska.

1. **Maciej Pogorzelski**, *sacristianus*, 1620 (k. 17).
2. **Jan Moczański**, *claviator*, 1618 (k. 109).
3. **Jakub Konopacki**, *claviator*, 1622(?), (k. 31).
4. **Jan Domanowski**, *clavier*, 1631 (k. 68).

⁵⁹ Kaznodzieja podróżujący po parafiach. W latach 1676–1677 wymieniany jako komendarz w Surażu, w latach 1678–1679 jako wikary w Trzciannem (J. Maroszek, A. Studniarek, dz. cyt., s. 110; M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surażu. Monografia historyczna do 1939 r.*, Suraż 2010, s. 351).

⁶⁰ BUWil., F. 57, B53-40, k. 240.

⁶¹ LPAH, f. 694, op. 1, d. 3970, k. 37.

⁶² AAB, *Visitatio* 1727, s. 2.

5. **Leonard Kowalewski**, *clavier*, 1631 (k. 69).
6. **Stanisław Organista**⁶³, 1669 (k. 117v).
7. **Kacper (Gasparus) Organiścik**⁶⁴, 1675 (k. 47).
8. **Maciej Domanowski**, *cantor*, 1631–1632 (k. 69, 70, 72).
9. **Stanisław Płoński**, *cantor*, 1632–1633 (k. 74v, 79).

Ważnym elementem działalności Kościoła w czasach nowożytnych było prowadzenie szkół parafialnych, w których uczniowie uczyli się katechizmu, ministrantury oraz podstaw czytania i pisania⁶⁵. Taka szkoła działała także w Dolistowie, prawdopodobnie założona i uposażona w 1606 r. za czasów wspomnianego wyżej ks. proboszcza Feliksa Mikuckiego⁶⁶. W 1633 r. rektor szkoły miał własny domek stojący obok zabudowań plebańskich razem z dwoma budynkami zamieszkiwanymi przez wikariuszy dolistowskich⁶⁷. Przypuszczalnie tam odbywało się nauczanie uczęszczających do szkoły dzieci. Wiadomo, że w 1720 r. spłonął on podczas pożaru plebanii⁶⁸. Ksiądz proboszcz Tomasz Moniuszko w 1655 r. zapisał na kahale tykocińskim kwotę 6250 zł, z której część corocznego procentu (60 zł) miała być przekazywana „na szkolnych przy kościele dolistowskim będącym”⁶⁹. O działalności szkoły świadczy też obecność w aktach metrykalnych nauczycieli, określanych jako *rector scholae*, *baccalareus* lub *praecintor scholae*, wymienionych w poniższym spisie.

1. **Jan Kachutowski**, *praecintor*⁷⁰ [scholae], 1617 (k. 105).
2. **Paweł Makowski**, *praecintor scholae*, 1619–1620 (k. 7v, 13).
3. **Walenty Dzierżanowski**, *rector scholae*, *bacalaureus*, 1620⁷¹–1621 (k. 19, 20v, 23v).
4. **Jakub Konopka**, *rector scholae*, 1625 (?), (k. 124).
5. **Wojciech Domanowski (de Moniuszki)**, *rector scholae*, *baccalareus*, 1628–1631 (k. 57, 61, 65v, 67–68).
6. **Stanisław Kosakowski**, *rector scholae*, *baccalareus*, 1631–1636 (k. 69v, 70v, 72, 74v, 80v–81v, 137).
7. **Mikołaj Jańczewski**, *rector scholae*, data nieznana (k. 147v).

⁶³ Nie sposób rozstrzygnąć, czy jest to nazwisko, czy profesja.

⁶⁴ Zob. przyp. 63.

⁶⁵ Zob. syntetycznie: S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.*, Lublin 2004, s. 251–328.

⁶⁶ J. Maroszek, dz. cyt., s. 110–111.

⁶⁷ BUWil., F. 57, B53-40, k. 242–242v.

⁶⁸ AAB, *Visitatio* 1727, s. 11.

⁶⁹ J. Maroszek, dz. cyt., s. 111.

⁷⁰ *Od praecintus* – godność, funkcja.

⁷¹ Żonaty z Anną, 27 września 1620 r. chrzcił syna Stanisława (AAB, sygn. 146.1.1, k. 19).

Ostatnią grupą uwzględnionych w tym opracowaniu osób są mieszkańcy szpitala parafialnego, czyli instytucji pełniącej rolę przytułku dla ubogich i chorych⁷². W Dolistowie funkcjonowała ona na pewno w XVI w. i miała własną kaplicę pw. św. Stanisława BM obsługiwaną przez prezbitera, którego wyznaczał pleban dolistowski. W 1530 r. ks. Stanisław Dąbrówka uposażył kaplicę w dochody z dóbr Brzozowa (późniejsze Karpowicze) i Zabiele. W 1551 r. prezbiterzy szpitala otrzymali uposażenie w kwocie 50 gr od Wacława Milewskiego. W 1626 r. Stanisław Grajewski zapisał w testamencie na szpital dolistowski 200 zł, „aby ubóstwo jako najlepiej opatrzone było i wychowania ratunek miało”⁷³. Wzmiankowany w wizytacji z 1633 r. drewniany budynek szpitala stał naprzeciwko kościoła i był zamieszkiwany przez siedem osób, z których przynajmniej kilka zostało wymienionych w poniższym spisie (Piotr Błoński, Anna Mormulowa, Jacenty). Utrzymywały się one tylko z jałmużny⁷⁴. W 1675 r. proboszcz dolistowski ks. Wawrzyniec Moniuszko na rzecz ubogich zapisał sumę 400 zł, lokując ją na procent w kahale w Tykocinie. W 1727 r. źródłem utrzymania dwunastu ubogich oprócz ofiar mogło być pół włóki gruntu otrzymanej z nieznannej donacji⁷⁵.

W XVII-wiecznych metrykach dolistowskich przytułek był określany różnymi nazwami: *szpital*, *hospitale*, *xenodochium*, *ptochotropium* (zapisywane w metrykach *ptophotropium*), *sonocomio*⁷⁶. Ubodzy mieszkający w przytułku, ze względu na zamieszkiwanie blisko kościoła, często pełnili rolę rodziców chrzestnych albo świadków ślubu. W badanej księdze udało się odnaleźć piętnaście takich osób.

1. **Stanisław**, *senior pauper*, 1613 (k. 140v).
2. **Jan Talus**, *szpitalny*, 1613–1614 (k. 127v, 138).
3. **Marcin Kruczek (Kruczko)**, *szpitalny*, 1617–1623 (k. 18v, 127v, 106v, 109v).
4. **Stanisław Garbaty**⁷⁷, *ze szpitala*, 1618 (k. 111v).
5. **Marcin Markowicz**, *pauper de xenodochio*, 1618–1624 (k. 24v, 109v, 127, 134, 138v).
6. **Marcin Mokry**, *de szpital*, 1621 (k. 22).

⁷² Zob. S. Litak, *Szpital w Polsce przedrozbiorowej. Rozwój i problematyka*, w: *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, red. M. Dąbrowska, J. Kruppé, Warszawa 1998, s. 13–30; V. Kamuntavičienė, *Szpital i szkoły parafialne diecezji wileńskiej i żmudzkiej w drugiej połowie XVII wieku według danych akt wizytacyjnych kościoła katolickiego*, „Kwartalnik Historyczny”, 2 (2003), s. 51–72; por. M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 211–224.

⁷³ J. Maroszek, dz. cyt., s. 66, 112–113.

⁷⁴ BUWil., F. 57, B53-40, k. 242v.

⁷⁵ AAB, *Visitatio 1727*, s. 11.

⁷⁶ Właściwie powinno być *nosocomio* – z wł. szpital.

⁷⁷ Być może tożsamy ze Stanisławem (nr 1).

7. **Andrzej Skolik (Szkola)**, *de szpital, de xenodochio*, 1621–1628 (k. 22, 23v, 26, 28, 39, 43v, 57, 134).
8. **Marcin Boczka**, *de xenodochio*, 1624 (k. 40).
9. **Paweł Motułka**, *ze szpitala, pauper de xenodochio*, 1626–1628 (k. 48v, 129).
10. **Piotr**⁷⁸, *szpitalny, de xenodochio*, 1627–1636 (k. 54v, 136, 137).
11. **Piotr Błoński (Błonensis)**, *de xenodochio, de sonocomio, de ptophotropio*, 1628–1633 (k. 57v, 59, 60v, 63, 72v, 76).
12. **Anna Marmolowa (Marmulowa) de Mikicin**⁷⁹, *de xenodochio, de sonocomio, vetula de ptophotropio*, 1628–1636 (k. 56, 59, 61v, 63, 65, 66v, 72v, 74v, 76, 82v, 83v, 136v, 137v).
13. **Jacenty (Jacinthus)**, *de xenodochio*, 1633–1636 (k. 80, 81, 82v, 85, 137v).
14. **Wojciech (Albertus) Herman**, *de xenodochio, pauper de hospitalis*, 1645–1650 (k. 116v, 119v).
15. **Jan Jacko**, *de xenodochio*, 1650 (k. 116v).

*

Najstarsza księga chrztów i ślubów kościoła parafialnego w Dolistowie z lat 1611–1689 stanowi kompendium wiedzy o XVII-wiecznych dziejach parafii i jej mieszkańców. Przeprowadzone prace porządkowe i inwentaryzacyjne, których wyniki zostały zaprezentowane w niniejszym komunikacie, w zamyśle mają ułatwić korzystanie z jednostki. Opracowane przy tej okazji wykazy mogą służyć różnym badaniom porównawczym. Digitalizacja umożliwiła wyłączenie księgi z bezpośredniego udostępniania, aby mogła bezpiecznie oczekiwać na niezbędną konserwację.

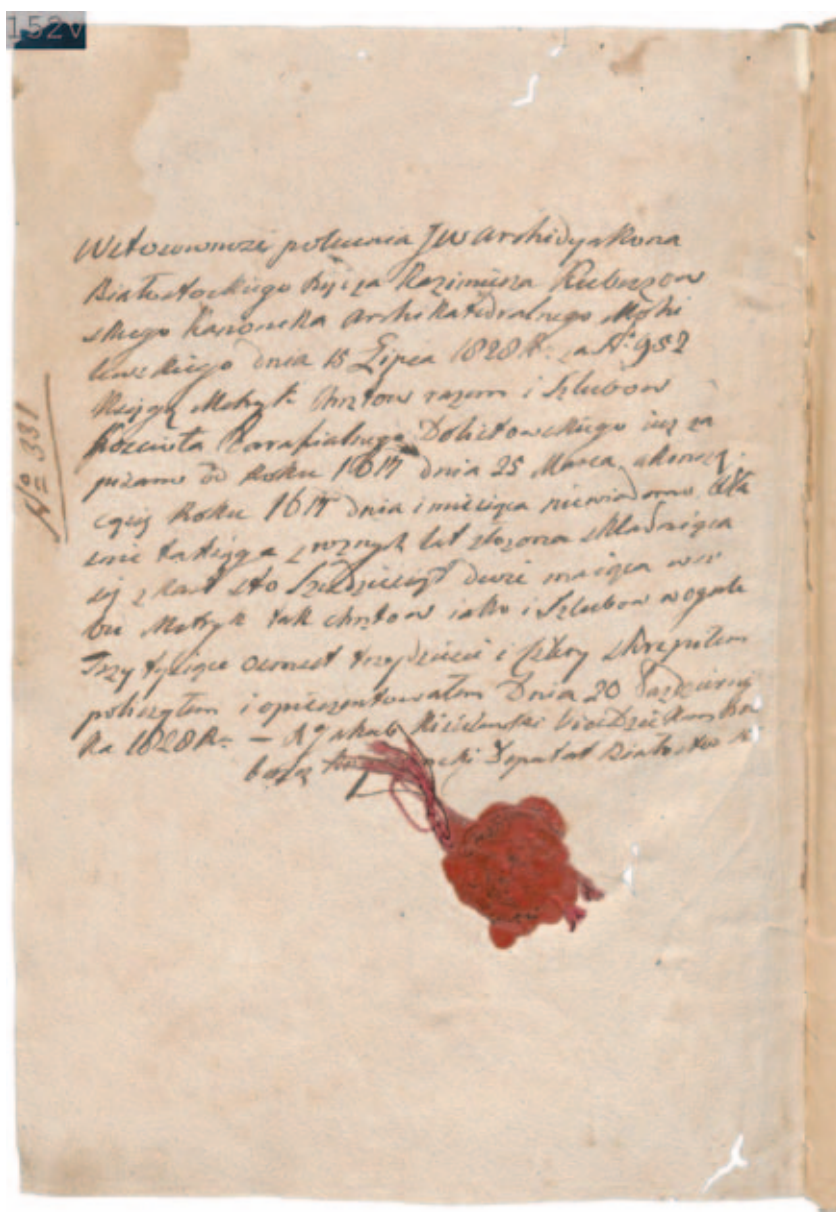
⁷⁸ Być może tożsamy z Piotrem Błońskim (nr 11).

⁷⁹ Z przydawką de Mikicin podana w 1629 r. (AAB, sygn. 146.1.1, k. 61v).

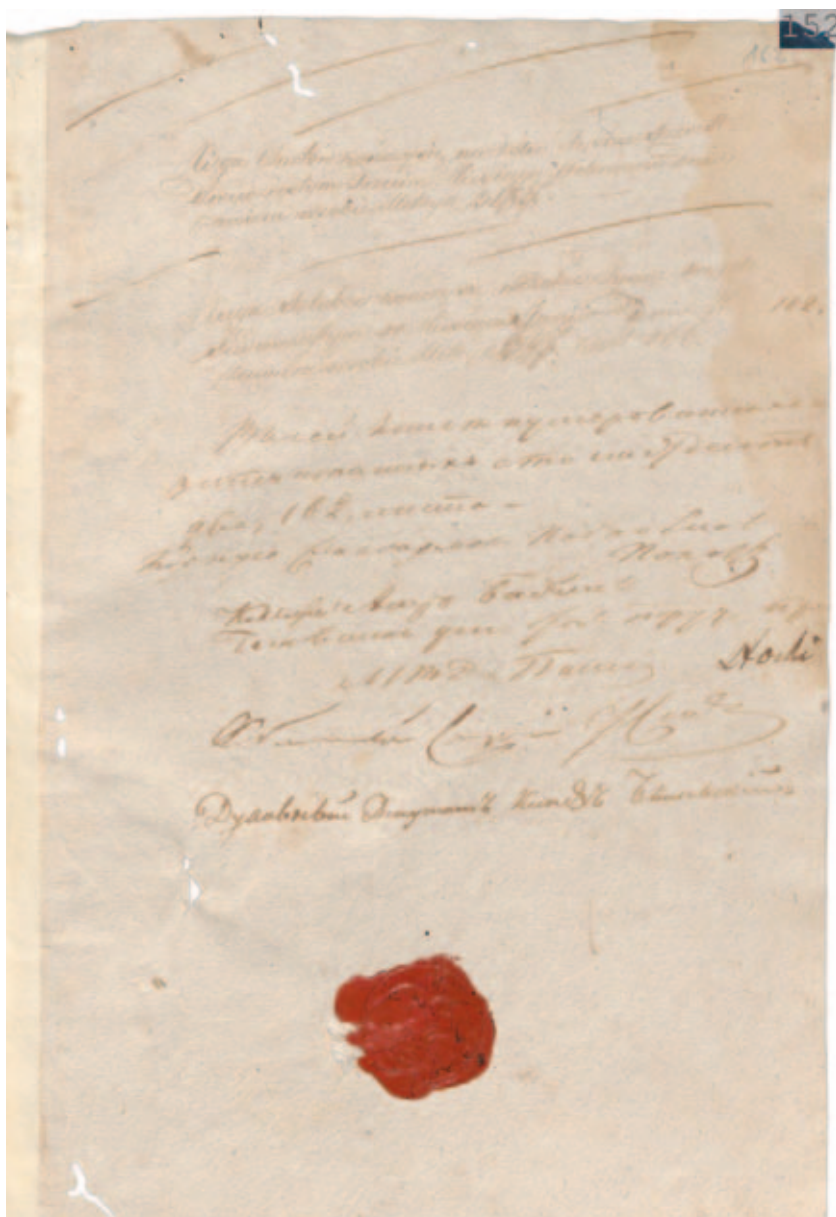
Tabela 1. Zakres chronologiczno-rzeczowy zawartości jednostki o sygn. 146.1.1 (w nawiasach podane przybliżone zakresy lat w przypadkach nieustalonych)

Nr karty (wg nowej foliacji)	Chrzty	Śluby	Uwagi
k. 1–46	1618–1624		
k. 47	1670–1678		Pojedyncze metryki z lat 1670–1678
k. 48–85	1625–1635		
k. 86–99		1612–1620	
k. 100–103		1625–1627	
k. 104–108	1616–1617		
k. 109–111	1618 (?)		
k. 112		1671, 1673, 1677– 1679, 1683, 1685	Pojedyncze metryki z lat 1671–1685
k. 113	l. 70. XVII w.		
k. 114		1675–1678	Pojedyncze metryki z lat 1675–1678
k. 115	1644–1646		Pojedyncze metryki z lat 1644–1646
k. 116	1647–1653		Pojedyncze metryki z lat 1647–1653
k. 117	1660–1669		Pojedyncze metryki z lat 1660–1669
k. 118		(1624–1625, 1627–1635?)	
k. 119	1641–1645		Pojedyncze metryki z lat 1641–1645
k. 120	1614–1615		
k. 121–122	1615 (?)		
k. 123	1615–1616		
k. 124	1625 (?)		
k. 125	(?)		
k. 126–127	1617 (?)		
k. 128–129	(1625–1626?)		
k. 130	1646–1649		
k. 131		1674–1688	
k. 132–133		1626–1627	
k. 134		(?)	
k. 135	1653–1660		
k. 136–137	1635–1636		
k. 138–139	(1613–1616, 1625?)		
k. 140	1613–1614		
k. 141		1611	
k. 142		(?)	
k. 143		1620 (?)	
k. 144–145		1632–1633	
k. 146		1616–1617	
k. 147–150	(?)		
k. 151			
k. 152	1689		
k. 153	1685–1686		
k. 154	1683–1684 (?)		
k. 155	1687–1688		

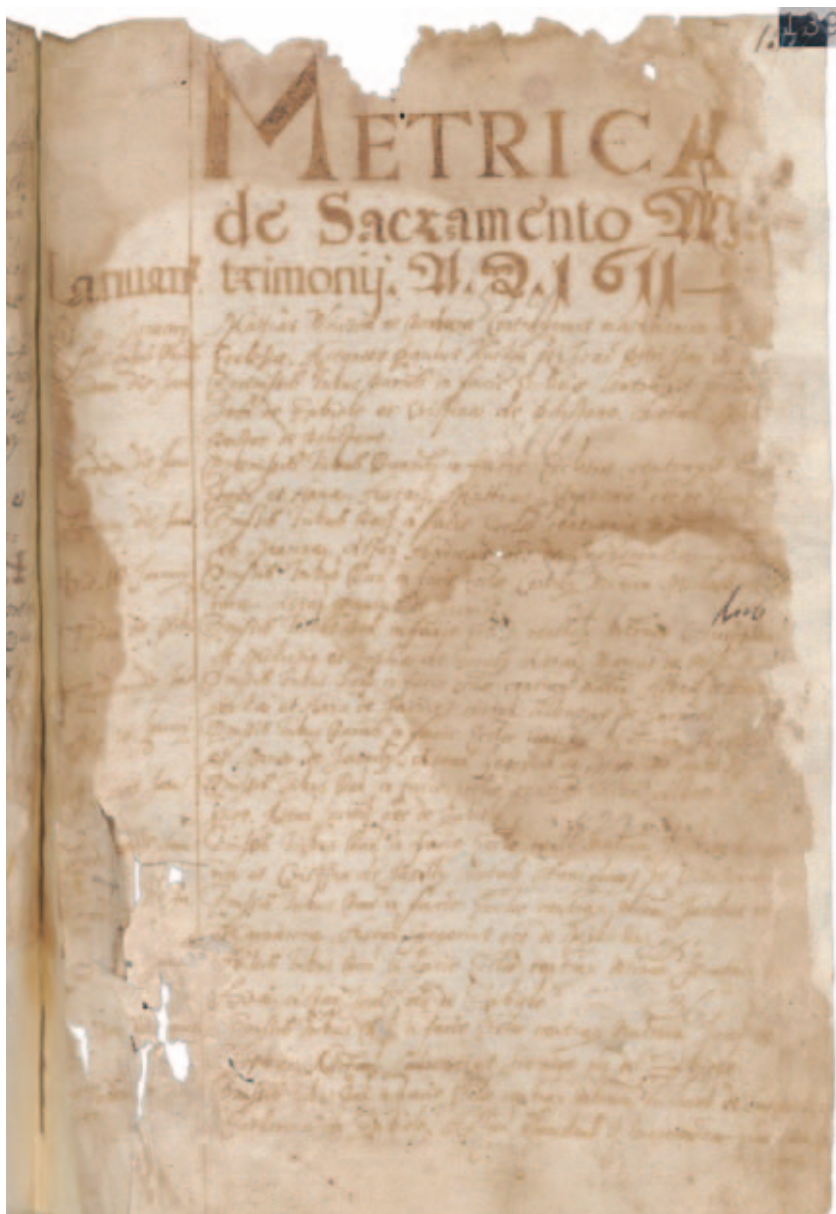
Zródło: AAB, Parafia Rzymskokatolicka pw. św. Wawrzyńca w Dolistowie (z. nr 146), sygn. 146.1.1.

il. 1. Adnotacja z 1828 r. poświadczająca zliczenie metryk zawartych w księdze i jej opieczetowanie przez ks. Jakuba Kisielewskiego [źródło: AAB, Parafia Rzymskokatolicka pw. św. Wawrzyńca w Dolistowie (z. nr 146), sygn. 146.1.1, k. 152v]

il. 2. Adnotacja z ok. 1834 r. poświadczająca sprawdzenie, przeszurowanie i opieczetowanie księgi przez członków Komisji Wileńsko-Grodzieńsko-Białostockiej [źródło: AAB, Parafia Rzymskokatolicka pw. św. Wawrzyńca w Dolistowie (z. nr 146), sygn. 146.1.1, k. 152]

il. 3. Najstarsze metryki ślubów parafii w Dolistowie z 1611 r. [źródło: AAB, Parafia Rzymskokatolicka pw. św. Wawrzyńca w Dolistowie (z. nr 146), sygn. 146.1.1, k. 139]

***The oldest baptism and marriage records
of St. Lawrence's Roman Catholic Parish in Dolistowo
(1611-1689). Notes on the margins of cataloguing works***

The article is a source study devoted to the oldest baptism and marriage records of St. Lawrence's Roman Catholic Parish in Dolistowo from the years 1611-1689. It was written alongside the cataloguing of the parish documents from Dolistowo, kept in the Archdiocese Archive in Białystok, which was done by the authoress in 2015. The records make one of the oldest register sources from the area of the present-day Białystok Archdiocese. It is a manuscript in Latin, bound in a book of 30 × 20 cm. Because it survived in bad condition, it requires preservation works. It contains mixed and incomplete baptism records (from the years: 1613-1636, 1641-1678, 1683-1689) and marriage records (1611-1620, 1625-1627, 1632-1633, 1671-1688). The current order of pages in the register book must have been conserved in the 19th century. It is evident from the numbers of the records that date back to 1828, as well as from the binding and seals that were given to the document by its controllers, priest Jakub Kisielewski, the dean of Knyszyn (1828), and the Vilnius-Grodno-Białystok Commission (c. 1834). To determine the chronological and content stretch of the register book (see table 1), during the cataloguing, additional information that would allow identification of the mixed cards was searched for. In this way, a list of priests who had served for the parish in the years 1611-1689 was made, while the representatives of the church service, parish school teachers, and residents of the parish hospital were included in separate catalogues. Whenever possible, the information from the register book was enriched with data from other sources, such as inspections of the church in 1633 and 1665, as well as the bibliography of the topic.

Piotr Niziołek

Muzeum Podlaskie w Białymstoku

Zespół siedemnastowiecznych monet srebrnych i miedzianych z okolic wsi Tatary w pow. białostockim

Zarys dziejów wsi Tatary od XVI do XVIII w.

Tatary to niewielka wieś położona kilometr na północ od Tykocina (gm. Tykocin, pow. białostocki, woj. podlaskie). Jej nazwa jest jedynym śladem po pierwszych osadnikach – Tatarach, których około 1520 r. sprowadził nad Narew Olbracht Gasztołd¹. Powstanie osady, noszącej wówczas nazwę Sucha Nereśl², związane było z budową nowego zamku na kępie narwiańskiej. Starsze fortyfikacje, położone prawdopodobnie w tym samym miejscu, spłonęły w wyniku zmagania między Gasztołdami a Radziwiłłami około 1519 r.³

Powinnością Tatarów osiedlonych tak na ziemi królewskiej, jak i możnowładczej była służba wojskowa. W Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim miała ona charakter „kozacki” (lekka kawaleria), tzn. z szablą, na własny koszt, na okres do 12 tygodni, we własnych formacjach (chorągwiach)⁴. Tatarzy osiadli w dobrach prywatnych stawiali w pocztach pańskich lub niekiedy, osiedlani pojedynczo,

¹ Jan Tyszkiewicz początki osadnictwa tatarskiego w okolicach Tykocina datował na drugą ćwierć XV w., a tezę tę zweryfikował w 1991 r. Jerzy Wiśniewski, przesuwając datę założenia wsi Tatary na wiek XVI (por. J. Tyszkiewicz, *Zarys dziejów okolic Białegostoku od starożytności do początku XVI w.*, w: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1968, s. 71–72; J. Wiśniewski, *Osadnictwo tatarskie w Sokółskim i na północnym Podlasiu*, „Rocznik Białostocki”, 16 (1991), s. 333).

² Wieś Tatary nosiła pierwotnie nazwę Sucha Nereśl, następnie Zalesie i Tatary-Zalesie, w XIX w. używano równoległe form Tatary i Tatarki (por. A. Kamiński, *Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim*, „Wiadomości Archeologiczne”, 23 (1956), s. 158; I. Halicka, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny. Topograficzne i kulturowe*, Warszawa 1978, s. 53; J. Wiśniewski, *Osadnictwo tatarskie...*, s. 333; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 12, red. B. Chlebowski, Warszawa 1892, s. 226).

³ W. Jarmolik, *Gasztołdowie a Tykocin*, „Białostoczczyzna”, 7 (1987), s. 21; J. Maroszek, *Osadnictwo Tatarów na Podlasiu w XV–XVIII w.*, w: *Sokólskie spotkania z tatarszczyzną*, red. J. Konopacki, Sokółka 2008, s. 12–13; M. Bis, W. Bis, *Zamek w źródłach historycznych*, w: *Tykocin. Zamek nad Narwią (XV–XVIII w.). Badania archeologiczne w latach 1961–1963 i 1999–2007*, red. tychże, Warszawa 2015, s. 28–30; W. Bis, *Przemiany budowlano-architektoniczne*, w: tamże, s. 99. Józef Maroszek lokalizował położenie pierwszego zamku Gasztołdów na tykocińskim Kaczorowie (J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarchicznej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 104–105).

⁴ J. Wiśniewski, *Osadnictwo tatarskie...*, s. 334–335.

pełnili służbę putną (gońcy, posłańcy)⁵. Niewykluczone, że właśnie taki charakter miało pierwotnie osadnictwo tatarskie w Suchej Nereśli, gdzie, jak przypuszczali Stanisław Dziadulewicz i Jerzy Wiśniewski, początkowo osiedlony był tylko jeden Tatar zwany Zalesko⁶.

Po wygaśnięciu rodu Gasztołdów (jego ostatni przedstawiciel, Stanisław, zmarł w 1542 r.) ich posiadłości wraz z Tykocinem i pobliską Suchą Nereślą prawem kaduka przeszły na rzecz Zygmunta Starego, który w 1543 r. ofiarował je swojemu synowi Zygmuntowi Augustowi. Dobra tykocińskie stanowiły własność prywatną ostatnich Jagiellonów. Zygmunt August potwierdził zamieszkującym je Tatarom stare przywileje, a w 1568 r. rozciągnął na nich prawa wolnościowe. Informacje o mieszkańcach Suchej Nereśli z trzeciej ćwierci XVI w. dają nam popisy wojsk. W 1567 r. na wojnę z Moskwą stawili się Murza Zaleskowicz i Wierzbicki Zaleskowicz z Suchej Nereśli (wieś obciążona była obowiązkiem wystawienia tylko jednego konia)⁷. Po inkorporacji województwa podlaskiego do Korony przysięgę na wierność królowi złożył Tatar Wierzbicki Zaleskowicz z Suchej Nereśli. W 1576 r. dobra tykocińskie stały się królewszczyzną⁸.

Rejestr poborowy z 1577 r. wymienia mieszkańca Suchej Nereśli Samaka Otchomana, który z „cześnikami swemi dał pobór z włók szlacheckich 3 po gr 12”⁹. Mamy także informację o Tatarach, którzy w 1581 r. trzymali w tej wsi działę – Bazarze Bozdichowie i Sulumie Szczęsnym¹⁰.

W 1622 r. po śmierci Jana i Jakuba Białosków¹¹ król Zygmunt III nadał Tatarowi Janowi Zalewskiemu pół włóki we wsi Zalesie (tak w tym czasie nazywano Tatarzy)¹². Tatar-Zalesia nie ominęły klęski związane z działaniami wojennymi prowadzonymi w czasie potopu szwedzkiego (1655–1660). Osady położone w pobliżu miast i fortec ucierpiały wówczas szczególnie¹³. Ubytek w ludności widoczny był

⁵ Tamże. O znaczeniu osad tatarskich (często, jak w przypadku wsi podtykocińskiej, noszących nazwę „Tatarzy”) zakładanych w pobliżu zamków i miast na Mazowszu zob. J. Tyszkiewicz, *Pod murami miasta i zamku. Tatarzy na późnośredniowiecznym Mazowszu*, „Rocznik Mazowiecki”, 13 (2001), s. 193–197.

⁶ Tamże, s. 333; S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929, s. 452.

⁷ *Русская историческая библиотека*, t. 33, Petersburg 1915, szp. 1163; J. Wiśniewski, *Osadnictwo tatarskie...*, s. 333; J. Maroszek, *Osadnictwo Tatarów...*, s. 13. Pewne wątpliwości budzi fragment popisu wojsk z 1565 r. uznany przez J. Wiśniewskiego i J. Maroszkę za najstarszą informację o osobach zamieszkujących Suchą Nereśl: „Веръбицки Татарынъ з Алесник сынъ Сухей Нереме конъ въ каф. з ошцепомъ” (*Русская историческая библиотека...*, t. 33, szp. 379); zdaniem J. Wiśniewskiego fragment ten brzmi: „Wierzbicki Tataryn Zalesnik! syn Suchej Nereśli” (J. Wiśniewski, *Osadnictwo tatarskie...*, s. 333, przyp. 34), według J. Maroszkę jego sens przedstawia się zaś następująco: „Tataryn Worbicki ze wsi Koleśniki z synem ze wsi Suchej Nereśli spod Goniądza, na koniu, w kaftanie, z oszczepem”.

⁸ J. Maroszek, *Osadnictwo Tatarów...*, s. 13.

⁹ Cyt. za: tamże, s. 14.

¹⁰ Tamże.

¹¹ J. Wiśniewski, *Osadnictwo tatarskie...*, s. 336.

¹² Por. przypis 2 w niniejszym tekście.

¹³ J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*,

jeszcze w roku 1676 – z Tatar-Zalesia opłacono wówczas pogłówne zaledwie od pięciu osób¹⁴.

10 listopada 1659 r. Jan Kazimierz nadał starostwo tykocińskie Stefanowi Czarnieckiemu, który 13 czerwca 1661 r. otrzymał dobra tykocińskie na własność jako nagrodę za zasługi poniesione w dobie wojen ze Szwecją, Siedmiogrodem i Moskwą¹⁵. Po jego śmierci (16 lutego 1665 r.) przypadły one w spadku córce Stefana i Zofii z Kobierzyckich Aleksandrze Katarzynie, zamężnej już wówczas z Janem Klemensem Branickim. Właśnie tą drogą dobra tykocińskie, a w tym Tatary-Zalesie, weszły w posiadanie rodu Branickich herbu Gryf.

Między 1674 a 1677 r. nadnarwiańskie dobra Branickich zostały splądrowane w wyniku działań wojsk litewskich i wołyńskich¹⁶. Nie oszczędziły ich także przemarsze oddziałów szwedzkich i rosyjskich w dobie wielkiej wojny północnej (1700–1721)¹⁷.

Dzięki badaniom Józefa Maroszka dysponujemy informacją, że 12 marca 1700 r. Szymon Wiszowaty sprzedał Stefanowi Branickiemu „ćwiartkę włóki w Zalesiu-Tatarach, położoną w miedzach: Jana Szorca i Scytów, a ciągnącą się od środka bagna po brzegi Nereśli”¹⁸.

Przełom wieków XVII i XVIII przyniósł zmierzch islamu w osadach nadnarwiańskich. Pozostający przy dawnej wierze i tradycjach Tatarzy przenosili się do znaczniejszych ośrodków miejskich lub do osad położonych w pobliżu meczetów (okolice Krynek i Sokółki), pozostali wtapiali się zaś w miejscową ludność polską. W roku 1714 nieznana z nazwiska Anna i Anna Zaleska (obie z Tatar) porzuciły islam i przyjęły chrzest w kościele knyszyńskim. Ostatnia z wymienionych wstąpiła wówczas w związek małżeński z Józefem Kruszyńskim, który, tak jak panna młoda, był konwertytą¹⁹.

„Acta Baltico-Slavica”, 11 (1977), s. 49.

¹⁴ J. Maroszek, *Osadnictwo Tatarów...*, s. 14.

¹⁵ W. Jarmolik, *Znaczenie i funkcje Tykocina w XVI–XVII w. Królewska historia miasta*, „Białostoczczyzna”, 23 (1991), s. 9; M. Bis, W. Bis, *Zamek w źródłach...*, s. 57.

¹⁶ A. Kochański, *526 lat dziejów miasta Tykocina na tle historii Polski*, red. M. Choińska, E. Wroczyńska, Białystok 2010, s. 158, 460.

¹⁷ J. Maroszek, *Znaczenie i funkcje Tykocina w XVII–XVIII w. Magnacka historia miasta*, „Białostoczczyzna”, 24 (1991), s. 5.

¹⁸ Tenże, *Osadnictwo Tatarów...*, s. 14.

¹⁹ Tamże, s. 15, 17–18.

Odkrycie

W dniu 19 sierpnia 2016 r. Muzeum Historyczne oddział Muzeum Podlaskiego w Białymstoku odwiedził pan Dariusz Zawadzki i na ręce opiekuna Gabinetu Numizmatycznego złożył siedem silnie zabrudzonych monet, które przypadkowo odnalazł 14 sierpnia na powierzchni świeżo zaoranej łąki w pobliżu wsi Tatary. Numizmaty były pokryte grubą patyną w kolorze brunatnoczarnym, a jej struktura wskazywała na ich niedawne rozdzielenie (pierwotnie spoczywały w słupku). O znalezisku bezzwłocznie powiadomiono podlaskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków, wskazując na wysokie prawdopodobieństwo pozostania w miejscu znalezienia dalszych monet. Mając to na uwadze, 22 sierpnia w miejscu odkrycia przeprowadzono wizję lokalną, w której uczestniczył znalazca, Jerzy Maciejczuk, przedstawiciel wojewódzkiego konserwatora zabytków, oraz Piotr Niziołek i Irena Taranta – pracownicy Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

Miejsce odnalezienia monet zlokalizowane jest zaledwie kilkadziesiąt metrów od zabudowań wsi Tatary. Pole, na którym dokonano odkrycia, wchodzi jednak obecnie w skład gruntów oddalonych o około 2 km miejscowości Kulesze-Chobotki (gm. Krypno, pow. moniecki). Teren ten był jeszcze do niedawna okresowo zalewany wodami Narwi, co uniemożliwiało przeznaczenie go pod zasiew. Według informacji właściciela gruntów jeszcze kilkadziesiąt lat temu w pobliżu miejsca odkrycia przy wysokim stanie wody cumowano łódkę.

W celu rozpoznania miejsca odkrycia zespołu monet, zgodnie z pozwoleniem wojewódzkiego konserwatora zabytków, w dniach 24 i 29 sierpnia 2016 r. przeprowadzono eksplorację warstwy ornej przy wykorzystaniu wykrywaczy metali. W poszukiwaniach kierowanych przez Piotra Niziołka i Irenę Tarantę udział wzięli pracownicy Muzeum Podlaskiego, Kamil Januszkiewicz i Adam Wawrusiewicz. W ich trakcie zarejestrowano warstwę humusu o miąższości wahającej się od 23 do 30 cm, poniżej której znajdował się calec (żółty piasek). Nie zanotowano nawarstwień kulturowych ani obiektów. We wskazanym przez znalazcę miejscu natrafiono na 34 monety miedziane spoczywające pojedynczo i w posklejanych słupkach rozproszonych orką na powierzchni około 1 m².

„Skarb” czy „zespół”?

W niniejszym artykule w stosunku do znaleziska ze wsi Tatary będę używał określenia „zespół”, celowo unikając terminu „skarb”. W archeologii i numizmatyce przyjmuje się, że „skarb” to znalezisko gromadne przedmiotów, niebędące jednak wyposażeniem grobu czy zbiorem zabytków z obiektu osadniczego, a składające się

z dwóch lub więcej podobnych sobie przedmiotów²⁰. Wokół rozróżnienia, co jest, a co nie jest skarbem i czy termin ten powinien w ogóle funkcjonować w terminologii naukowej, prowadzono liczne dyskusje, które, jak się zdaje, nie zakończyły się jednoznaczną konkluzją²¹. Nie chcąc wchodzić głębiej w spory wokół terminologii, której należałoby poświęcić osobną rozprawę, ograniczę się do wyjaśnienia podjętego wyboru. O rezygnacji z zastosowania terminu „skarb” (czy „depozyt”) zdecydowały okoliczności trafienia monet do ziemi. Miejsce odnalezienia (odkryty teren zalewowej łąki położonej w pobliżu zabudowań) i fakt, że zalegały dość płytko w warstwie humusu, zdają się wykluczać ich celowe zdeponowanie. I to właśnie brak czynnika celowości (intencji właściciela) w wydarzeniu będącym przyczyną trafienia monet do ziemi jest podstawową przyczyną doboru terminologii. Zespół monet z Tatar jest zagubioną sakiewką, na co wskazują miejsce i charakter znaleziska.

Skład i wartość zespołu

Na zespół składa się 41 monet: 7 srebrnych – 5 szóstaków Jana Kazimierza, szóstak Jana III Sobieskiego i szóstak pruski Fryderyka III – oraz 34 miedziane szelągi koronne i litewskie Jana Kazimierza i ich fałszerstwa. Jest to jeden z niewielu zespołów monet w zbiorach Gabinetu Numizmatycznego Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, do którego kompletności nie ma żadnej wątpliwości.

Jak już wspomniano, monety srebrne pokryte były grubą, brunatnoczarną patyną tworzącą brązowe kryształki i seledynowe zacieki w miejscach, w których się stykały. W celu umożliwienia przyporządkowania do konkretnych odmian i typów podjęto decyzję o ich oczyszczeniu. W trakcie zabiegów konserwatorskich okazało się, że numizmaty te pomimo przeszło trzystuletniego przebywania w niesprzyjającym pod względem fizykochemicznym środowisku są nad wyraz dobrze zachowane. Z kolei monety miedziane uległy daleko posuniętej degradacji w silnie kwaśnej i wilgotnej ziemi obszaru zalewowego. Ubytki będące efektem procesów korozyjnych uniemożliwiły niejednokrotnie przyporządkowanie numizmatu do konkretnego typu, a nawet ustalenie daty wybicia czy mennicy, w której zostały wybite. Skrajnym przypadkiem jest jeden z szelągów, którego korozja posunęła się na tyle daleko, że przypisanie go do grupy numizmatów koronnych lub litewskich okazało się niemożliwe (poz. 35). W przypadku monet miedzianych ograniczono się do umycia i delikatnego oczyszczenia mechanicznego.

²⁰ W. Blejer, *Skarby w archeologii*, w: *Skarby Lubelszczyzny*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2010, s. 5.

²¹ Tamże, s. 5–8; W. Blejer, *Skarby w archeologii – utracone bogactwo, czy zabezpieczony los?*, „Alma Mater”, 99 (2008), s. 267–268; K. Grocheci, K. Solarska, *Znaleziska skarbów nowożytnych. Wiek XVI–XVIII – próba interpretacji*, w: *Skarby Lubelszczyzny...*, s. 113–114; B. Paszkiewicz, *Moneta w dawnym Gdańsku. Badania archeologiczne w latach 1997–2009*, Gdańsk 2013, s. 11, przyp. 1.

Szóstaki bite pod stemplem Jana Kazimierza w większości pochodzą z mennicy bydgoskiej. Dwa z nich wybito w roku 1662, jeden w 1664 oraz jeden w 1666. Jedyny szóstak z warsztatu krakowskiego nosi datę 1668 i pod względem kolekcjonerskim jest najbardziej atrakcyjnym numizmatem w zespole. Dokonując atrybucji tych monet, oparto się na najnowszych ustaleniach Władimira Szłapinskiego, Siergieja Bielopolskiego, Piotra Czarneckiego oraz Łukasza Ciury²². Problem przypisania do konkretnych mennic szóstaków ostatniego władcy z dynastii Wazów wynika z faktu, że w tym samym czasie zarząd nad kilkoma zakładami sprawowała jedna osoba, a obok inicjałów zarządcy brak na monetach wyraźnych oznaczeń lokalizujących miejsce ich powstania²³. Dotyczy to mennic w Bydgoszczy i Krakowie, które między 1 lipca 1662 a 1 lutego 1667 r. dzierżał Andrzej Tymf, a od 1 marca 1667 do 20 marca 1668 r. Tytus Liwiusz Boratini. Wymienieni wyżej autorzy opracowali propozycje systematyzacji numizmatów w oparciu o analizę stempli szóstaków oraz innych nominałów bitych w tych mennicach, a mających pewną atrybucję.

Pojedynczy szóstak z imieniem Jana III, wybity w 1678 r., podobnie jak niemal wszystkie z obecnych w depozycie srebrnych numizmatów Jana Kazimierza pochodzi z Bydgoszczy. Był to, jak pisał Marian Gumowski, nominał bity „najdłużej i najobficiej” w dziejach mennicy bydgoskiej pod panowaniem Sobieskiego²⁴. Monety sześciogroszowe na przełomie XVII i XVIII w. były najpopularniejszym średnim nominałem w obiegu. Spotykamy je w przeważającej liczbie depozytów z tego okresu²⁵, a także wśród znalezisk pojedynczych. Również w czasie prac wykopaliskowych prowadzonych na terenie Tykocina w latach 2011–2012 pozyskano jedną monetę o tym nomiale, wybitą w Bydgoszczy w roku 1661²⁶.

Jedyną zagraniczną monetą w zespole jest szóstak Fryderyka III wybity w Królewcu w 1699 r. Domieszka monety pruskiej nie jest niczym niezwykłym w znaleziskach z terenu Polski, a zwłaszcza Podlasia. Jest to efekt unifikacji systemu monetarnego zsekularyzowanego państwa zakonnego i Korony Polskiej w latach 1526–1528. Niewielki wpływ na tę sytuację miały zmiany w polityce pieniężnej Prus

²² W. Szłapinskij, *Monety koronne Jana Kazimierza bite w mennicach A. i T. Tymfów w latach 1662–1667*, „Przegląd Numizmatyczny”, 4 (98), s. 5–10; W. Szłapinskij, S. Bielopolskij, *Monety koronne Jana Kazimierza bite w mennicach A. i T. Tymfów w latach 1662–1667*, Lwów 2003; P.L. Czarnecki, *Szóstaki II dekady panowania – krótka wycieczka po mennicach koronnych*. Cz. 3, „Gdańskie Zeszyty Numizmatyczne”, 85 (2010), s. 3–20; tenże, *Szóstaki II dekady panowania – krótka wycieczka po mennicach koronnych*. Cz. 4, tamże, 88 (2010), s. 3–19; Ł. Ciura, *Szóstaki koronne Jana Kazimierza z lat 1667–1668 z mennic dzierżawionych przez Tytusa Liwiusza Boratinię. Przyporządkowanie do mennic*, „Biuletyn Numizmatyczny”, 382 (2016), s. 95–102.

²³ M. Gumowski, *Mennica bydgoska*, Toruń 1955, s. 220, 223.

²⁴ Tamże, s. 249–250.

²⁵ M. Męciewska, A. Mikołajczyk, *Skarby monet z lat 1650–1944 na obszarze Polski. Inwentarz II*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.

²⁶ P. Niziołek, *Znaleziska numizmatyczne z Tykocina. Badania archeologiczne 2011–2012*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 9 (2013), s. 89.

możliwe po zerwaniu stosunku lennego w 1657 r., a wprowadzane na przełomie XVII i XVIII w. Począwszy od 1669 r., państwo Hohenzollernów dokonało wielu reform zbliżających jego system monetarny do cesarskiego. Jednak mimo tych zmian, w celu uniknięcia komplikacji w intratnym handlu z Polską, zachowano elementy tradycyjnie łączące systemy pieniężne obydwu państw²⁷. Warto w tym miejscu zauważyć, że u schyłku XVII w. Prusy utrzymywały nieco wyższe standardy monet niż Rzeczpospolita, np. szóstaki bite w Królewcu w latach 1674–1679 zawierały średnio 1,438 g czystego srebra, gdy ten sam nominał bity w Bydgoszczy miał w składzie przeciętnie 1,305 g kruszcu. Utrzymywanie wyższej stopy menniczej nie było korzystne dla monarchii Hohenzollernów. Systematycznie obniżano więc zawartość srebra w monetach. Mimo to jeszcze u schyłku wieku szóstaki Fryderyka III były warte nieco więcej niż starsze monety Jana Kazimierza czy Jana III (por. tabela 1).

Moneta pruska, a wcześniej zakonna, była istotnym elementem rynku pieniężnego Podlasia²⁸. Szczególne nasilenie jej napływu obserwujemy od schyłku XVII w., co związane było z ograniczeniem, a w późniejszym czasie zupełnym zaniechaniem rodzimej produkcji menniczej. Z wykopalisk tykocińskich znamy kilka monet pruskich, z których najstarszą jest półtorak datowany na 1625 r. W większej liczbie na terenie miasta wystąpiły dotychczas monety Fryderyka II: szóstak królewiecki z 1757 r., trzykrajcarówka wrocławska lub berlińska z 1780 r. oraz 1/24 talara wybita w Berlinie w 1782 r. W stosunku do ogólnej masy monet z XVII i XVIII w. ich udział może się wydawać nieznaczny. Pamiętać jednak należy, że są to monety srebrne i w tej grupie ich obecność rysuje się bardzo wyraźnie²⁹. Pewnym zaskoczeniem jest brak monet pruskich wśród znalezisk z terenu zamku tykocińskiego. Fakt ten może być tłumaczony względnie niewielką liczbą odkrytych tam numizmatów³⁰.

²⁷ Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław 1981, s. 164–165.

²⁸ B. Paszkiewicz, *Znaleziska numizmatyczne pod Monasterem Błahowieszczeńskim w Supraślu*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Numizmatyczna i Konserwatorska”, 11 (1996), s. 40–41, 58–59, wyk. 6–10; P. Niziołek, *Znaleziska numizmatyczne z Tykocina...*, s. 86, 93–94.

²⁹ P. Niziołek, *Znaleziska numizmatyczne z Tykocina...*, s. 93–94.

³⁰ W. Bis, *Monety...*, s. 313–320.

Tabela 1. Porównanie zawartości srebra szóstaków emitowanych przez Jana Kazimierza (po 1658 r.), Jana III i Fryderyka III*

Szóstaki	Próba srebra według ordynacji (w łutach)	Masa według ordynacji	Zawartość czystego srebra
Jana Kazimierza	VI	3,48 g	1,305 g
Jana III	VI	3,48 g	1,305 g
Fryderyka III	VI	3,49 g	1,309 g

* Tabela opracowana na podstawie: Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich...*, s. 126, 167, tab. 74, 100.

Wśród 34 monet miedzianych rozpoznano 14 szelągów koronnych bitych w mennicy ujazdowskiej między 1659 a 1665 r. Na sześciu z nich nie udało się odczytać daty, sześć sztuk pochodzi z 1664 r., a kolejne dwie sztuki noszą daty: „1660” i „1663”.

Nadwyżkę szelągów bitych z datą „1664” obserwujemy w zdecydowanej większości znalezisk, tak w regionie, jak i na pozostałych terytoriach dawnej Rzeczypospolitej. Zaznaczyć w tym miejscu trzeba, że obserwacje prowadzone na małej próbie statystycznej niosą ze sobą duże ryzyko nadinterpretacji i przy ich analizie wskazana jest ostrożność³¹.

Raczej się nie zdarza, aby szelągi koronne przeważały liczebnie nad litewskimi lub, jak w naszym przypadku, by panowała pod tym względem równowaga. Stosunek ilościowy monet opatrzonych Orłem do noszących znak Pogoni w zespole z Tatar wynosi 1:1. Zarówno w dużych, jak i w małych skarbach zaznacza się zazwyczaj wyraźna przewaga monet litewskich³². W przypadku omawianego znaleziska liczba dostępnych do analizy monet jest jednak na tyle niewielka, że zjawisko to może mieć charakter czysto przypadkowy.

Wśród omawianych numizmatów litewskich mamy dwa szelągi z mennicy ujazdowskiej. Jeden wybity w 1661 r. i jeden z nieczytelną datą (opuścił on wytwór-

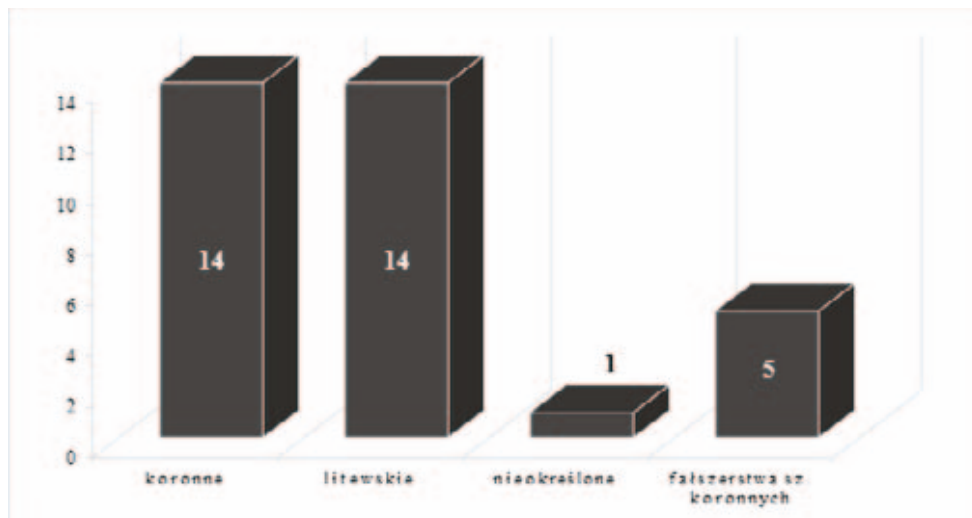
³¹ Szerzej o szelągach koronnych Jana Kazimierza w małych depozytach: P. Niziołek, *Znaleziska małych szelągów miedzianych Jana Kazimierza z okolic leśniczówki Borsukowizna w pow. białostockim*, „Rocznik Białostocki”, 20 (2016), s. 9–34, a zwłaszcza s. 10–12; tam też obszerniejsza literatura tematu.

³² Stosunek liczebności monet koronnych do litewskich w wybranych depozytach: Borsukowizna – 1:1,39, Dąbrowa Mała – 1:1,25, Idźki-Wykno – 1:1,44, Przasnysz – 1:1,27, Terespol – 1:1,28, Siwa Dolina – 1:1,36, Ulów – 1:1,12; P. Niziołek, *Znaleziska małych szelągów...*, s. 14; E. Hanc-Maik, *Skarb szelągów Jana Kazimierza z Dąbrówki Małej koło Brzeziny*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Numizmatyczna i Konserwatorska”, 12 (2003), s. 118; G. Śnieżko, *Fałszerstwa małych szelągów miedzianych Jana Kazimierza ze skarbu monet z miejscowości Idźki-Wykno*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 56 (2012), z. 2, s. 198–199; W. Niemirycz, *Skarb boratyniek z Przasnysza*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 17 (1973), z. 2, s. 106; G. Lewczuk, *Skarb monet z XVII i XVIII wieku z Terespoła*, Biała Podlaska 1983, bns (12); S. Hanejko, *Skarb szelągów z Siwej Doliny pod Tomaszowem Lubelskim*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 51 (2007), z. 2, s. 223; tamże, *Skarb szelągów z Ułowa, gm. Tomaszów Lub.*, tamże, 49 (2005), z. 1, s. 79.

nię między 1660 a 1661 r.). Problem nieczytelności dat jest typowy dla boratynek z luźnych i gromadnych znalezisk i wynika z niestaranności bicia, długiego przebywania w obiegu i łatwości, z jaką koroduje miedź. Problem atrybucji do konkretnego rocznika numizmatów z nieczytelnymi datami, oznakowanych herbem Korwin i noszących inicjały T.L.B, a więc bitych między 1660 a 1661 r., usiłował rozwiązać Iwan Sinczuk. Zaproponowane przez niego metody oparte na analizie stempli dyskutowane były szeroko przy udziale Wojciecha Niemirycza na łamach „Gdańskich Zeszytów Numizmatycznych”. Konkluzja nie była niestety jednoznaczna – metoda nie daje stu-procentowej pewności, a jedynie wysokie prawdopodobieństwo „trafienia”³³.

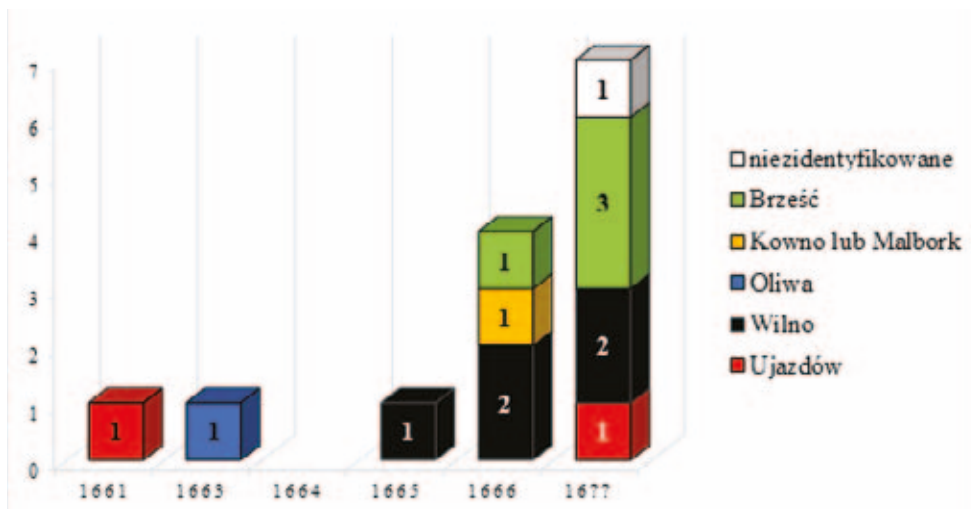
Jeden z szelągów litewskich pochodzi z mennicy oliwskiej i został wybity w roku 1663, pięć kolejnych krążków ostemplowano w Wilnie, z czego jeden w 1665 r., dwa w 1666 r. i dwa, o nieczytelnych datach, między 1664 a 1665 r. Z Brześcia pochodzą cztery szelągi, z czego tylko na jednym udało się odczytać datę – „1666”. Pozostałe zostały wybite w latach 1665–1666. Z mennicy kowieńskiej lub malborskiej pochodzi pojedyncza moneta z 1666 r. Stan zachowania jednej z monet litewskich nie pozwolił na jej przyporządkowanie do którejkolwiek z mennic.

Wykres 1. Podstawowy podział szelągów ze znaleziska zespołu monet z Tatar

³³ I. Sinczuk, *O datowaniu szelągów Wielkiego Księstwa Litewskiego z inicjałami TLB i herbem Korwin*, „Gdańskie Zeszyty Numizmatyczne”, 19 (1995), s. 13–17; W. Niemirycz, *Jeszcze w sprawie datowania szelągów Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1660–1661 (głos w dyskusji)*, tamże, 20 (1995), s. 7–8; I. Sinczuk, *Jeszcze w sprawie datowania szelągów Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1660–1661 (głos w dyskusji)*, tamże, 27 (1996), s. 9–11; W. Niemirycz, *O datowaniu boratynek (ciąg dalszy dyskusji z nr 26 i 27)*, tamże, 28 (1997).

Wykres 2. Pochodzenie i datowanie szelągów litewskich z zespołu monet z Tatar

W omawianym zespole rozpoznano pięć monet fałszywych. Co ciekawe, brak wśród nich numizmatów opatrzonych Pogonią Litewską – wszystkie naśladują monety koronne. Nie jest to sytuacja typowa, choć zazwyczaj fałszerstwa szelągów koronnych dominują liczebnie nad litewskimi³⁴. Iwan Sinczuk uważa nawet, że generalny stosunek ilości krążków opatrzonych wizerunkiem Orła do noszących znak Pogoni wynosił 5:3³⁵.

Wśród fałszywych szelągów znajduje się jeden egzemplarz o znacznym stopniu „barbaryzacji” wyobrażeń (poz. 37). Wydaje się, że widoczne na nim napisy otokowe nie składają się z liter, a ze znaków je imitujących, czego nie da się niestety jednoznacznie stwierdzić ze względu na słaby stan zachowania numizmatu. Tak dalece zniekształcone fałszerstwa zdarzają się zdecydowanie rzadziej niż ich zupełnie poprawne wersje³⁶. Pochodzą z małych warsztatów chałupniczych, których właściciele nierzadko byli niepiśmienni, a produkcja na tyle niewielka³⁷, że nie zaznaczała

³⁴ P. Niziołek, *Znaleziska numizmatyczne z badań archeologicznych na Górze Zamkowej w Gródku, pow. białostocki (1983–1984, 1994–1998)*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 12 (2016), s. 167–204.

³⁵ И. Синчук, *Фальшивые солиды Речи Посполитой. Яна II Казимира Вазы*, „Нумизматика”, 24 (2010), s. 21.

³⁶ Por. G. Śnieżko, *Fałszerstwa...*, s. 220, 224.

³⁷ Trwałość wykonanych chałupniczo stempli była zapewne znikoma i ich jedna para przynosiła niewielką liczbę monet. Przeszkodą w prowadzeniu procederu fałszerskiego „metodami domowymi” była nie tylko technologia, ale także uwarunkowania gospodarcze, w jakich funkcjonował drobny fałszerz. By móc bez przeszkód wprowadzić większą partię podrobionych monet na rynek, trzeba było mieć częsty kontakt z gotówką. Fałszerz podrabiający środki płatnicze z myślą o zaspokojeniu codziennych potrzeb i dystrybuujący je osobiście musiał wnieść własne produkty w grupę oryginałów tak, aby ich obecność nie rzuciła się w oczy, a w razie wykrycia nie ściągnęła na niego

się w ogólnej masie fałszerstw. Rynek zalewały przede wszystkim wytwory średnich i dużych zakładów bijących podróbki o poprawnych rysunkach i napisach. Drobnymi przestępcy kryli się w cieniu wielkich afer.

Najbardziej interesujący jest jednak fałszywy szeląg wykonany techniką walcową (poz. 40). Wybito go, a w zasadzie wytłoczono z przesunięciem, dzięki czemu na krążku od strony rewersu odcisnął się prócz właściwego także drobny fragment sąsiedniego stempla. Jest również lekko wygięty (w naszym przypadku w stronę rewersu), co również jest jedną z cech charakterystycznych monet wykonanych tą metodą. Niestety słaby stan zachowania nie pozwala na głębszą analizę porównawczą ze znanym już materiałem, a zaznaczyć trzeba, że na zastosowanie techniki walcowej pozwolić sobie mogły jedynie największe, „profesjonalne” zakłady fałszerskie, których kilka, jak do tej pory, zidentyfikowano na obszarze Europy Środkowej³⁸.

W przypadku zespołu z Tatar fałszerstwa stanowią 14,7% szelągów miedzianych Jana Kazimierza. Jest to znaczny odsetek, biorąc pod uwagę, że średnia ich obecność w depozytach to około 6,76%³⁹. Duże ilości fałszerstw są zresztą, jak się zdaje, cechą charakterystyczną rynku pieniężnego okolic Tykocina XVII i XVIII w. Przypomnijmy, że w materiale z prac archeologicznych prowadzonych na terenie miasta w latach 2011–2012 stanowiły one 12,7% „boratynek”⁴⁰, w znaleziskach z zamku tykocińskiego ich udział wynosił 9,8%⁴¹, a w domniemanym skarbie z ul. K. Świerczewskiego (obecnie ul. Złota) w Tykocinie aż 36,6%⁴².

Nietrudno się domyślić, że pomimo niemal pięciokrotnej przewagi liczebnej monety miedzianej reprezentowany przez zaledwie siedem egzemplarzy pieniądza srebrny miał w początkach XVIII w. zdecydowanie większą siłę nabywczą. Teoretyczny przelicznik: 3 szelągi = 1 grosz był wówczas zupełną fikcją, co potwierdził uniwersał z 1717 r., ustalający cenę szóstaka na 38 szelągów (szóstak = 12 groszy miedzianych⁴³ i 2 szelągi; 1 grosz srebrny = 2,1 grosza miedzianego = 6,3 szeląga)⁴⁴. Siłę nabywczą obecnych w zespole z Tatar monet srebrnych szacować można

---

podejrzeń. W warunkach rynku pieniężnego Rzeczypospolitej drugiej połowy XVII – pierwszej połowy XVIII w. powoli wprowadzane do obiegu podróbki chałupnicze szybko się rozprzasały, dlatego trudno dziś odnaleźć dwa „zbarbaryzowane” fałszerstwa bite tą samą parą stempli.

³⁸ K. Wnęk, *Fałszerstwa szelągów Rzeczypospolitej z XVII w. wykonane techniką walcową*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 195–196 (2013), s. 153–161, 191–195; tenże, *Wielkie afery z małą monetą. Fałszowanie na wielką skalę miedzianych szelągów Jana Kazimierza w drugiej połowie XVII wieku*, „Biuletyn Numizmatyczny”, 371 (2013), s. 172–186; И. Синчук, *Подделывались ли в Сучаве медные солиды Речи Посполитой 17 в.?*, „Нумизматика”, 11 (2006), s. 17–18.

³⁹ B. Paszkiewicz, *Znaleziska numizmatyczne pod Monasterem Błahowieszczeńskim...*, s. 51–52; z zestawienia wykluczono domniemany skarb z Tykocina ze względu na wątpliwości, co do charakteru tego niezwykłego zespołu.

⁴⁰ P. Niziołek, *Znaleziska numizmatyczne z Tykocina...*, s. 89.

⁴¹ W. Bis, *Monety...*, s. 314.

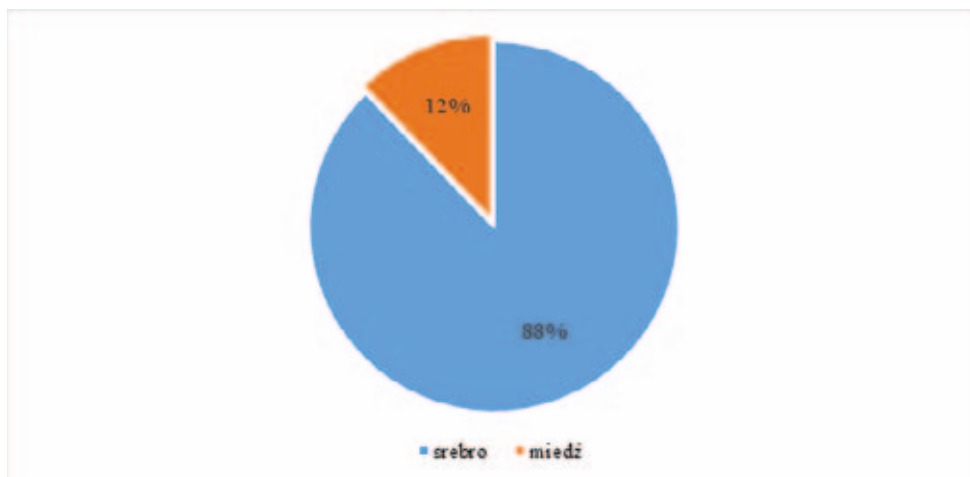
⁴² S. Suchodolski, *Tykoćin, woj. Białystok*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 24 (1980), s. 120–121.

⁴³ Grosz miedziany nie był wówczas wybijany i miał znaczenie jedynie obrachunkowe.

⁴⁴ *Uniwersał ogłaszający kursy monety z 2. marca 1717 roku*, w: I. Zagórski, *Monety dawnej Polski*, Warszawa

na podstawie ustaleń Z. Żabińskiego⁴⁵ na 14,70 trofy, a szelągów miedzianych na 2,04 trofy (łącznie na 16,74 trofy; por. wykres 3). Osoba, która zgubiła monety, z pewnością dotkliwie odczuła ich utratę.

Wykres 3. Wzajemny stosunek siły nabywczej monety srebrnej i miedzianej z zespołu numizmatów z Tatar (według uniwersału z 1717 r.)*

* Wykres opracowany na podstawie: Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich...*, s. 132, tab. 78.

Najmłodszą monetą w zespole jest szóstak Fryderyka III wybity w roku 1699, który daje nam informację o bezwzględnej dacie *post quem* trafienia monet do ziemi. Jest to równocześnie najlepiej zachowany numizmat, noszący jedynie nieznaczne znamiona przebywania w obiegu. Brak szelągów miedzianych bitych pod stemplem Augusta III świadczyć może z kolei o zagubieniu monet przed rozpoczęciem przez tego monarchę akcji menniczej w 1749 r. Również pokaźny odsetek fałszerstw świadczy o późnej metryce znaleziska. Ograniczona liczebność monet w znalezisku i brak kontekstu archeologicznego nie pozwalają na dokładniejsze datowanie, jednak stan zachowania szóstaka pruskiego pozwala nam wysunąć przypuszczenie, że zostały one zagubione bliżej początków XVIII w.

1845, s. 169–170.

⁴⁵ Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich...*, s. 132.

Katalog

W poniższej części katalogowej opisano wszystkie monety wchodzące w skład znaleziska ze wsi Tatary. Ułożono je wedle klucza terytorialnego: Królestwo Polskie, Wielkie Księstwo Litewskie, niezidentyfikowane monety Królestwa Polskiego lub Wielkiego Księstwa Litewskiego, fałszerstwa monet Królestwa Polskiego, Księstwo Pruskie, a w obrębie tych grup panowaniami, datami emisji i mennicami. Układając katalog, wzięto pod uwagę zarówno odmienność wizerunków kolejnych typów, jak i legend do poziomu interpunkcji. Aby skrócić deskrypcję poszczególnych monet, w kolejnych pozycjach zamieszczono jedynie opis elementów odróżniających od pierwszego notowanego egzemplarza. Znakiem „\” zasygnalizowano miejsce nieczytelnej litery lub znaku interpunkcyjnego. Dłuższą partię nieczytelnego tekstu, w której nie można jednoznacznie określić ilości znaków, zasygnalizowano poprzez „[...]”. Przerwy w napisach oznaczono „-”.

Prezentowane w części katalogowej fotografie monet zostały wykonane przez Annę Sierko-Szymańską.

Zastosowane w katalogu skróty: „Kopicki” oraz „Neumann” odnoszą się do prac: E. Kopicki, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*, Warszawa 1995; E. Neumann, *Brandenburg-Preußische Münzprägungen unter der Herrschaft der Hohenzollern 1415–1918*, t. 1: *Die Münzen des Kurfurstentüms Brandenbutg unter der Herrschaft der Hohenzollern. 1415–1701*, Kolonia 1998.

Królestwo Polskie

Jan Kazimierz

Szóstaki koronne

1. 1662 r., Bydgoszcz.

Av.: Zwrócone w prawo popiersie władcy w koronie rozdzielającej u góry napis otokowy: IOAN CAS D G-R [...] OL & S M D L R-.

Rv.: Pod koroną oznaczenie nominału: ·VI-. Poniżej tarcze z herbami Polski, Litwy i Snopkiem Wazów rozdzielającym inicjały: \ - T-. Między tarczami perełka. W otoku rozdzie-

lony u góry koroną, a u dołu herbem Ślepowron
 napis: GROS·ARG·SEX – REG·POL·1662·.

Kopicki, poz. 1662. 3,20 g; 25,1 mm.

2. 1662 r., Bydgoszcz.

Av.: Zwrócone w prawo popiersie władcy
 w koronie rozdzielającej u góry napis otokowy:
 IOAN CAS·D G·REX POL & S M D L R P.

Rv.: Pod koroną oznaczenie nominału:
 ·VI·. Poniżej tarcze z herbami Polski, Litwy
 i Snopkiem Wazów rozdzielającym inicja-
 ły: ·A – T·. Między tarczami perełka. W oto-
 ku rozdzielony u góry koroną, a u dołu her-
 bem Ślepowron napis: GROS·ARG·SEX
 – REG·POL·1662·.

Kopicki, poz. 1662. 3,19 g; 25,1 mm.

3. 1664 r., Bydgoszcz.

Av.: Zwrócone w prawo popiersie władcy
 w koronie rozdzielającej u góry napis otokowy:
 IOAN·CAS D G REX POL·& S M D L R·.

Rv.: Pod koroną oznaczenie nominału:
 VI. Poniżej tarcze z herbami Polski, Litwy
 i Snopkiem Wazów rozdzielającym inicjały:
 ·A – T·. W otoku rozdzielony u góry koroną,
 a u dołu herbem Ślepowron napis: GROS·ARG
 SEX – REG·POL·1664·.

Kopicki, poz. 1672. 3,35 g; 24,7 mm.

4. 1666 r., Bydgoszcz.

Av.: Zwrócone w prawo popiersie władcy
 w koronie rozdzielającej u góry napis otokowy:
 IOAN\CAS·D G·REX POL & S M D L·.

Rv.: Pod koroną oznaczenie nominału:
 V\·. Poniżej tarcze z herbami Polski, Litwy
 i Snopkiem Wazów rozdzielającym inicja-
 ły: ·A – T·. Między tarczami perełka. W oto-
 ku rozdzielony u góry koroną, a u dołu her-

bem Ślepowron napis: GROS·ARG·SEX
– REG·POL·1666\.

Kopicki, poz. 1679. 2,81 g; 25,3 mm.

5. 1668 r., Kraków.

Av.: Zwrócone w prawo popiersie władcy w koronie. W otoku napis rozdzielony w górze koroną, a w dole tarczą z herbem Ślepowron: IOAN·CA [...] – REX·POL·& SUE·.

Rv.: Pod flankowaną przez pięciopłatkowe rozetki koroną oznaczenie nominału: VI. Poniżej tarcze z herbami Polski, Litwy i Snopkiem Wazów rozdzielającym inicjały: TL – B. Między tarczami kwiat. W otoku rozdzielony u góry koroną napis: \ROS·ARGE·SEX·REG·POL·1668.

Kopicki, poz. 1693. 3,37 g; 25,6 mm.

Szelągi koronne

6. 1660 r., Ujazdów

Av.: Zwrócona w prawo głowa władcy w wieńcu laurowym rozdzielająca u góry napis otokowy: \OAN· – ·CAS·REX. Pod popiersiem zarys nieczytelnych inicjałów.

Rv.: Orzeł z tarczą herbową Wazów na piersi. W otoku napis rozdzielony u dołu herbem Ślepowron: [...] – POLON\\660.

Kopicki, poz. 1546. 1,40 g; 15,9 mm.

7. 1663 r., Ujazdów.

Av.: IOAN· – [...] AS\REX. Poniżej inicjały: \T\L\.

Rv.: [...] LID\REG [...] O·1·6·6·\.

1,45 g; 15,9 mm. Krawędź blachy.

8. 1664 r., Ujazdów.

Av.: ·IOAN [...].

Rv.: Orzeł z tarczą herbową Wazów na piersi. W otoku napis rozdzielony u góry koroną Orła, a u dołu herbem Ślepowron: [...] EG – POLO·1664·.

Kopicki, poz. 1552. 1,18 g; 17,4 mm.

Moneta dwukrotnie uderzona stemplami z przesunięciem.

9. 1664 r., Ujazdów.

Av.: [...] – ·CAS·REX.

Rv.: SOLI· [...] POLO·1664.

Kopicki, poz. 1552. 1,21 g; 15,9 mm.

10. 1664 r., Ujazdów.

Av.: IOAN· – ·CAS·REX. Poniżej inicjały: \T\L\.

Rv.: [...] REG – \OLO·1664.

Kopicki, poz. 1552. 1,04 g; 15,9 mm.

Moneta dwukrotnie uderzona stemplami z przesunięciem.

11. 1664 r., Ujazdów.

Av.: IOAN· – \CAS\R\ . Poniżej inicjały: \T\L\.

Rv.: ·SOLID\REG – POLO·1664.

Kopicki, poz. 1552. 1,36 g; 15,9 mm.

12. 1664 r., Ujazdów.

Av.: [...] CA\R\.

Rv.: SOL [...] 6\4·.

Kopicki, poz. 1552. 1,20 g; 16,0 mm.

Rewers niecentryczny.

13. 1664 r., Ujazdów.

Av.: IOAN\ – CAS·REX. Poniżej inicjały: TLB.

Rv.: ·SOLI·D·REG – POLO·1664.

Kopicki, poz. 1552. 1,21 g; 15,9 mm.

Krawędź blachy.

14. 1660–1661, 1663–1665, Ujazdów.

Av.: IOAN\ – \\\S\REX. Poniżej inicjały: T [...].

Rv.: [...] ID\REG [...].

0,96 g; 15,7 mm.

15. 1660–1661, 1663–1665, Ujazdów.

Av.: IOAN\ – \\\S\REX. Poniżej inicjały: T [...].

Rv.: [...] SOLID [...] – POLO [...].

1,11 g; 15,8 mm.

16. 1660–1661, 1663–1665, Ujazdów.

Av.: Nieczytelny.

Rv.: [...] SOLID [...] PO [...].

1,01 g; 15,2 mm.

Krawędź blachy.

17. 1660–1661, 1663–1665, Ujazdów.

Av.: Nieczytelny.

Rv.: [...] SOLID\REG [...].

1,24 g; 16,1 mm.

18. 1660–1661, 1663–1665, Ujazdów.

Av.: IOAN\ – [...] R [...].

Rv.: [...] OLID [...].

1,19 g; 15,7 mm.

19. 1660–1661, 1663–1665, Ujazdów.

Av.: IOAN\ – [...] EX.

Rv.: SOLID\REG [...] 6\.

1,29 g; 15,6 mm. Krawędź blachy.

Jan III Sobieski

Szóstaki koronne

20. 1678 r., Bydgoszcz.

Av.: Zwrócone w prawo popiersie władcy w wieńcu laurowym rozdzielające u dołu napis otokowy: IOAN·III·D·G·REX·POL·M·D·L·R·P\.

Rv.: Pod koroną oznaczenie nominału: VI. Poniżej tarcze z herbami Polski, Litwy i Janiną Sobieskich rozdzielającą datację: 16 – 78. W otoku rozdzielony u góry koroną, a u dołu owalną tarczą z herbem Leliwa napis: GROS·ARG·SEX – REG·POLONLÆ.

Kopicki, poz. 1937. 3,20 g; 25,4 mm.

Wielkie Księstwo Litewskie

Jan Kazimierz

Szelągi litewskie

21. 1661 r., Ujazdów.

Av.: Zwrócona w prawo głowa władcy w wieńcu laurowym rozdzielająca u góry napis otokowy: IOAN· – ·CA [...].

Rv.: Pod koroną Pogoń Litewska. Poniżej herb Korwin. W otoku napis rozdzielony u góry koroną: SOLI·MA [...] 661·.

Kopicki, poz. 3590. 1,09 g; 15,9 mm. Awers i rewers niecentryczne.

22. 1663 r., Oliwa.

Av.: [...] AS·REX.

Rv: Pod koroną Pogoń Litewska. W otoku napis rozdzielony u góry koroną, a u dołu herbem Wieniawa: [...] MAG\D – [...].

Kopicki, poz. 3592. 0,81 g; 15,9 mm. Awers i rewers niecentryczne.

23. 1665 r., Wilno.

Av.: [...] – CAS·REX.

Rv.: Pod Pogonią Litewską monogram HKPL.
W otoku napis rozdzielony u góry koroną:
SOLI·MAG·D [...] 65.

Kopicki, poz. 3594. 1,37 g; 15,8 mm. Awers
i rewers niecentryczne.

24. 1666 r., Wilno.

Av.: IOAN· – [...] AS [...].

Rv.: Pod Pogonią Litewską monogram HKPL
między dwiema pięciopięciennymi gwiazdkami.
W otoku napis rozdzielony u góry koroną:
SOLI [...] IT\1666.

Kopicki, poz. 3601. 1,67 g; 15,7 mm.

25. 1666 r., Wilno.

Av.: [...] CAS\RE\.

Rv.: Pod Pogonią Litewską monogram HKPL
między dwiema perełkami gwiazdkami.
W otoku napis rozdzielony u góry koroną: [...] I\1666.

0,97 g; 15,7 mm.

Kopicki, poz. 3601. Awers i rewers niecentryczne.

26. 1666 r., Brześć.

Av.: [...] CAS\REX.

Rv.: Pod Pogonią Litewską monogram HKPL.
W otoku napis rozdzielony u góry koroną: SO [...] VC\LIT·1666.

Kopicki, poz. 3601. 1,28 g; 15,8 mm.

27. 1666 r., Kowno lub Malbork.

Av.: [...] – [...] REX·.

Rv.: Czytelny zarys Pogoni Litewskiej. W otoku
napis rozdzielony u góry koroną: [...] OLI [...] 1666.

Kopicki, poz. 3604. 0,80 g; 16,0 mm.

Awers niecentryczny.

28. 1660–1661, Ujazdów

Av.: IOAN· – \CAS\REX. Poniżej inicjały: [...]

L [...].

Rv.: Pod koroną Pogoń Litewska. Poniżej herb Korwin. W otoku napis rozdzielony u góry koroną: SOLI·M [...] D [...].

1,34 g; 15,8 mm.

29. 1664–1666, Wilno.

Av.: IOAN· – CAS·REX. Poniżej inicjały: T\L\B\.

Rv.: Pod Pogonią Litewską monogram HKPL między dwiema perełkami. W otoku napis rozdzielony u góry koroną: SOLI·M [...] VC\LIT\166\.

1,20 g; 15,7 mm.

30. 1664–1666, Wilno.

Av.: IOA [...] EX.

Rv.: Pod Pogonią Litewską monogram HKPL. W otoku napis rozdzielony u góry koroną: SOLI·MAG\D [...] 6\.

1,12 g; 15,8 mm.

31. 1665–1666, Brześć.

Av.: IOAN· – CA [...].

Rv.: Pod Pogonią Litewską monogram HKPL między dwiema perełkami. W otoku napis rozdzielony u góry koroną: [...] AG·DVC [...] IT [...] 6 [...].

1,62 g; 16,3 mm.

32. 1665–1666, Brześć.

Av.: IOAN· – C [...]. Poniżej inicjały: T [...].

Rv.: Pogoń Litewska. W otoku fragmentarycznie czytelny napis: [...] OL [...].

0,97 g; 15,9 mm. Lekko zgięta.

33. 1665–1666, Brześć.

Av.: IOAN· – CAS\R\X. Poniżej inicjały: ·T· [...].

Rv.: Pod Pogonią Litewską monogram HKPL. W otoku napis rozdzielony u góry koroną: SOLI [...] LI [...].

1,15 g; 15,9 mm. Awers niecentryczny.

34. 1661, 1664–1666, Ujazdów lub Wilno lub Brześć.

Av.: [...] S [...] EX.

Rv.: Pod koroną Pogoń Litewska. W otoku napis przedzielony u góry koroną: [...] IT·166.

1,08 g; 15,7 mm. Awers i rewers niecentryczne.

Niezidentyfikowane monety Królestwa Polskiego lub Wielkiego Księstwa Litewskiego (oryginalne lub fałszywe)

Jan Kazimierz

Szelągi

35. Królestwo Polskie lub Wielkie Księstwo Litewskie, 1659–1700.

Av.: Czytelna w zarysie zwrócona w prawo głowa władcy. Po lewej stronie fragment napisu otokowego: [...] OAN [...].

Rv.: Nieczytelny.

1,15 g; 15,7 mm.

Fałszerstwa monet Królestwa Polskiego

Jan Kazimierz

Szelągi

36. Europa Środkowa, 1660–1700.

Av.: Nieczytelny.

Rv.: Orzeł. W otoku czytelny fragmentarycznie napis: [...] D RE [...]

1,08 g; 15,9 mm.

37. Europa Środkowa, 1660–1700.

Av.: Zwrócona w prawo głowa władcy rozdzielająca u góry i u dołu fragmentarycznie czytelny ciąg znaków naśladujących litery.

Rv.: Orzeł. W otoku fragmentarycznie czytelny ciąg znaków naśladujących litery.

0,81 g; 15,6 mm.

38. Europa Środkowa, 1660–1700.

Av.: Zwrócona w prawo głowa władcy w wieńcu laurowym rozdzielająca u góry napis otokowy: \O\ – \AS RX [litery zdeformowane].

Rv.: Orzeł z tarczą herbową Wazów na piersi, rozdzielający w górze napis otokowy: SOI [...] ·1661·.

1,05 g; 15,3 mm. Awers i rewers niecentryczne.

39. Europa Środkowa, 1660–1700.

Av.: Zwrócona w prawo głowa władcy rozdzielająca u góry i u dołu napis otokowy: IO [...] – CAS [...].

Rv.: Orzeł. W otoku czytelny w zarysie ciąg zdeformowanych liter i cyfr (?).

0,84 g; 15,2 mm. Awers i rewers niecentryczne.

40. Europa Środkowa, 1660–1700.

Av.: Zwrócona w prawo głowa władcy. Z lewej czytelny fragment napisu otokowego: IOAN [...].

Rv.: Orzeł. W otoku fragmentarycznie czytelny napis: [...] REG [...] POL [...].

Rewers niecentryczny; moneta dwukrotnie uderzona stemplami z przesunięciem.

0,88 g; 15,5 mm.

Księstwo Pruskie

Fryderyk III

41. 1699 r., Królewiec.

Av.: Zwrócone w prawo popiersie władcy w wieńcu laurowym rozdzielające u dołu napis otokowy: FRID·III·D G·M·B·S·R·I·A·C & E·. Pod popiersiem inicjały: ·SD·.

Rv.: Pod koroną oznaczenie nominału: VI. Poniżej tarcze z herbami Prus, Brandenburgii i berłem elektorskim rozdzielającym datację: 16 – 99. W otoku rozdzielony u góry koroną napis: SUPREMUS DUX IN PRUSSIA·.

Neumann, poz. 12.29 – 1699 SD. 3,21 g; 25,4 mm.

il. 1. Miejsce odnalezienia zespołu siedemnastowiecznych monet srebrnych i miedzianych na wycinku mapy Grundriss von der Stadt Tykocyn und der umliegenden Gegend in der Woywodschaft Bielsk in Podlachien, sporządzonej w latach 1790–1795 przez Kruszewskiego (oryginał w zbiorach Staatsbibliothek Berlin, sygn. S.X. 49.993)

il. 2. Miejsce odnalezienia zespołu siedemnastowiecznych monet srebrnych
i miedzianych na wycinku mapy Prus Nowowschodnich
sporządzonej w latach 1795–1800
(oryginał w zbiorach Staatsbibliothek Berlin, sygn. 17.030-Blatt 80)

*il. 3. Szóstak koronny Jana Kazimierza z 1662 r. (poz. kat. 1)
przed oczyszczeniem (fot. A. Sierko-Szymańska)*

*il. 4. Szóstak koronny Jana III Sobieskiego z 1678 r. (poz. kat. 20)
przed oczyszczeniem (fot. A. Sierko-Szymańska)*

A collection of 17th-century silver and copper coins found near the village of Tatary in the Białystok District

On the day of August 14, 2016, on the surface of a freshly ploughed meadow near the village of Tatary (Białystok district), an incidental discovery of seven silver coins took place. In order to investigate the site where the treasure was found, on the days of August 24 and August 29, 2016, the surface layer of soil was searched with the use of a metal detector. During the operation, there was discovered a layer of humus of density between 23 and 30 cm, below which a barren stratum of yellow sand was located. No cultural material or objects were noticed. At the spot indicated by the finder, 34 copper coins, individual and stuck in piles, spread around a surface of about one square meter, were discovered.

The finding is a lost money bag, which is evident from the place where it was found and from what the finding contained: five six-groschens of John Casimir, a six-groschen of John III Sobieski, a Prussian six-groschen of Frederick III, and copper shillings of John Casimir: 14 crown, 14 Lithuanian, one unidentified, and five forgeries of crown shillings. One of the forgeries was produced by using the rolling technique.

Jakub Dobrzyński

Uniwersytet w Białymstoku

Społeczeństwo parafii w Płonce Kościelnej w świetle akt metrykalnych z lat 1826–1868

Celem artykułu¹ jest ukazanie społeczności wiejskiej parafii w Płonce Kościelnej w XIX w. na podstawie analiz ksiąg metrykalnych w okresie ważnych dla nadnarwiańskiej części Podlasia przemian społeczno-gospodarczych². Podjęto próbę przedstawienia podstawowych aspektów ruchu naturalnego, m.in. sezonowości ślubów, doboru terytorialnego nupturientów, kwestii imion nadawanych na chrzcie, sezonowości zgonów itp., oraz odpowiedzi na pytanie, czy parafia ta różniła się od innych parafii katolickich (porównano ją z niektórymi ośrodkami podlaskimi, a także ze śląskimi).

Podstawą pracy analitycznej były akta metrykalne przechowywane w archiwum parafialnym. Wiemy, że rejestrację wydarzeń demograficznych w Płonce Kościelnej prowadzono już od 1640 r.³ Do badań wykorzystano trzy rodzaje ksiąg: ślubów, chrztów i zgonów za lata 1826–1868, które spisano w języku polskim, a ich stan zachowania należy ocenić na bardzo dobry⁴. Rejestracja metrykalna prowadzona w tych latach była stosunkowo poprawna. Wskaźnik odnotowanych urodzeń na jeden ślub wynosił w tym okresie 5, co dla terenów wiejskich było wynikiem niemal idealnym⁵. Wskaźnik dynamiki demograficznej, czyli stosunku urodzeń żywych do

¹ Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Cezarego Kukli na Uniwersytecie w Białymstoku.

² Rzymskokatolicka parafia w Płonce Kościelnej nie doczekała się monograficznego opracowania. Jej dzieje wspomniane były jednak w innych opracowaniach. Zob. M. Dajnowicz, *Drobna szlachta ziemi łomżyńskiej na przełomie XIX i XX wieku*, Łomża 2002; Z. Gloger, *Dawna ziemia bielska i jej częstkowa szlachta*, Warszawa 1837; T. Jaszczolt, *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku*, w: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 14–52; W. Jemielity, *Matka Boska Płonkowska*, Łomża 1989; A. Laszuk, *Łapy i ich mieszkańcy do 1795 r.*, „Białostocczyzna”, 44 (1996), s. 20–30; Ł. Lubicz-Łapiński, *Łapy i ich mieszkańcy. Zaścianki Łapińskich w XV–XVIII w.*, Białystok 2004; S. Niewiński, *Juchnowiec. Dzieje parafii*, Białystok 2006; P. Sobieszczak, *Łapy. Miasto przy kolei*, Łapy 2013; tenże, *Poświętne wczoraj i dziś*, Łapy 2008; J. Szumski, *Łapy w latach 1862–1914*, „Białostocczyzna”, 45 (1997), s. 141–149.

³ Archiwum Diecezjalne w Łomży [dalej: ArŁ], sygn. I 373, k. 5.

⁴ Wszystkie tabele opracowano na podstawie wzmiankowanych ksiąg.

⁵ C. Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991, s. 31–32.

zgonów, wynosił zaś 1,25. Taki stan rzeczy pozwala na miarodajne wnioski wypływające z analizy źródła. Chociaż w ogólnym ujęciu zakres chronologiczny artykułu zawiera się w latach 1826–1868, to do szczegółowych analiz przyjęto trzy pięcioletnie sondy badawcze. Pierwsza obejmuje lata 1826–1830, czyli czas tuż przed wojną polsko-rosyjską. Druga – okres międzypowstaniowy (1849–1853). Ostatnia zaś lata 1864–1868 i ukazuje wydarzenia demograficzne u schyłku zrywu niepodległościowego rozpoczętego w styczniu 1863 r. i mającego swe konsekwencje w latach późniejszych.

Rzymskokatolicka parafia w Płonce Kościelnej jest przykładem wieloosiedlowej parafii wiejskiej na Podlasiu. Parafia w pełnym tego słowa znaczeniu powstała w 1502 r.⁶, choć Kościół na tych terenach istniał już w pierwszej połowie XV stulecia⁷. W interesującym nas okresie parafia należała do diecezji augustowskiej, czyli sejneńskiej. Według *Akt Kancellaryi Kurialnej Biskupa Augustowskiego tyczących się Kościoła Parafialnego w Płonce* w 1822 r. parafię zamieszkiwało 2014 osób, w tym 783 mężczyzn, 866 kobiet, 203 dzieci płci męskiej i 362 żeńskiej⁸. Do największych wsi zaliczano: Łupiankę Starą, Płonkę Kościelną i Płonkę Strumiankę. Od początku istnienia parafii tereny te zamieszkiwała głównie katolicka drobna szlachta, nieliczną mniejszością byli Żydzi⁹. Z perspektywy niniejszych badań ważnym wydarzeniem w życiu społeczności była budowa Kolei Warszawsko-Petersburskiej. Ta ukończona w 1862 r. inwestycja miała dosyć znaczący wpływ na życie codzienne parafian płonkowskich, integrując ich z ludnością napływową pracującą przy powstaniu kolei.

Śluby

W latach 1826–1868 w podlaskiej parafii w Płonce Kościelnej zawarto 1049 ślubów, co daje średnią 24,4 na każdy rok. Dostrzegalne są jednak wahania roczne w liczbie zawieranych związków małżeńskich. W okresie wojny polsko-rosyjskiej z lat 1830–1831 ich liczba spadła i chociaż w pobliżu Płonki Kościelnej nie odnotowano większych potyczek, to nastroje wojenne nie sprzyjały ślubom. Dodatkowo w tym czasie w Królestwie Polskim panowała epidemia cholery. Roczne liczby ślubów wzrosły po zakończeniu działań powstańczych, by po raz kolejny odnotować regres w latach czterdziestych XIX stulecia w związku z panującym głodem. Poprawa stanu żywnościowego mieszkańców mogła mieć wpływ na zwiększoną liczbę małżeństw w kolejnych latach. Urodzaj jednak nie trwał długo – mokre lata doprowadziły do ponownego spadku liczby zawieranych małżeństw¹⁰. Po obfitych

⁶ W. Jemielity, dz. cyt., s. 1.

⁷ T. Jaszczolt, dz. cyt., s. 48.

⁸ ArŁ, sygn. I 372, k. 16.

⁹ Tamże, sygn. I 374, k. 2.

¹⁰ J. Borzym, *Pamiętnik podlaskiego szlachcica*, Łomża 2009, s. 69.

zbiorach w okolicy w okresie 1858–1862¹¹ znacznie wzrosła liczba ożeń w parafii płonkowskiej. Niepokoje kolejnego powstania narodowego skłaniały parafian do odkładania decyzji o zakładaniu rodziny – wszak działania militarne prowadzono w pobliskiej okolicy, jak np. pod Łukawicą czy Surazem¹². Po zakończeniu zrywu liczba udzielanych ślubów ponownie wzrosła. Trwało to jedynie dwa lata, po czym znów nastał nieurodzaj¹³, utrudniając zawieranie małżeństw i organizację hucznych wesel. Przy analizie rocznych liczb ślubów w przypadku parafii w Płonce Kościelnej trzeba pamiętać, że wśród tak małych społeczności wahania mogły być zupełnie przypadkowe.

Do szczegółowej analizy ślubów w płonkowskim ośrodku religijnym wykorzystano 367 aktów z trzech wspomnianych wyżej szczegółowo przebadanych okresów. Mając na względzie sezonowość, wykazano, że głównym czynnikiem daty zaślubin był kalendarz liturgiczny, którego przepisów przestrzegano w Płonce z widoczną sumiennością, zapewne nie bez udziału duchownych. W zanalizowanych aktach znaleziono tylko jeden ślub udzielony w Adwencie. Znikoma była też liczba ślubów z czasu Wielkiego Postu (4,6%). Sezonowość zawierania związków małżeńskich wynikała także z rolniczego charakteru parafii. Okres od maja do listopada był czasem wzmózonych prac polowych, dlatego w miesiącach tych zawarto jedynie 26,7% wszystkich małżeństw. Największa intensywność ślubów przypadała na karnawał. Styczeń, a w szczególności luty były miesiącami najczęściej wybieranymi na zaślubiny. Z początkiem roku udzielono 53,1% ślubów, z czego aż 43,1% w lutym. Takie zjawisko możemy też zauważyć we wsiach podkarpackich¹⁴ czy w Bochojnicach Kościelnych¹⁵. Podobnie, choć w mniejszym stopniu, wyglądało to w pobliskim Surazem¹⁶ bądź w Choroszczy¹⁷. Bardzo mała liczba ślubów w maju, podobnie jak w pobliskich parafiach¹⁸, czyli na tzw. przednówku, świadczyć może o niskim poziomie materialnym mieszkańców płonkowskiej parafii. Okres żniw był stosunkowo rzadko wykorzystywany na zawieranie małżeństw, dużą popularnością cieszył się

¹¹ Tamże, s. 182.

¹² P. Sobieszczak, *Łapy...*, s. 135.

¹³ J. Borzym, dz. cyt., s. 254.

¹⁴ A. Maślach, *Ludność wsi Zarzecze w powiecie niżańskim w latach 1828–1864*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 27 (2006), s. 50.

¹⁵ J. Gawrysiakowa, *Badania demograficzne w parafii Bochojnice Kościelne*, tamże, 8 (1975), s. 107.

¹⁶ M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surazem*, Surazem 2010, s. 398.

¹⁷ A. Mioduszeńska, *Kondycja demograficzna rodziny parafian chorojskich w drugiej połowie XVIII i na początku XIX wieku. Uwagi wstępne*, w: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XVI–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa 2008, s. 413.

¹⁸ Por. M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 398; A. Mioduszeńska, dz. cyt., s. 413; U. Sidorska, *Rodzić i umierać w Knyszynie XVIII–XIX w.*, „Nowy Goniec Knyszynski. Miesięcznik Turystyczno-Kulturalny”, 8–9 (2009), s. 23.

zaś listopad (15,3%). Warto podkreślić, że w okresie jesienno-zimowym zawarto 73,8% wszystkich ślubów¹⁹.

Analiza miesięcznej sezonowości ślubów pod kątem stanu cywilnego nupturientów wykazuje kilka odmienności. O ile rozkład ślubów pierwszych w ciągu roku pokrywa się z sezonowością ogółu, o tyle przy ślubach ponownych, gdzie choć jeden z małżonków był stanu wdowiego, można zauważyć pewne zależności. Dominującym miesiącem także był luty, chociaż wdowy i wdowcy zdecydowanie częściej niż kawalerowie i panny na dorobku decydowali się na kolejny ożenek między majem a lipcem, co można łączyć z ich lepszą sytuacją materialną. Pierwsze małżeństwa były na pewno dosyć skrupulatnie planowane przez rodzinę młodych, dlatego też termin ślubu starano się dobrać odpowiednio, by wyprawić huczne wesele. Ponowne śluby wdów i wdowców były raczej determinowane koniecznością życiową i data ceremonii prawdopodobnie była sprawą drugorzędną, stąd ich przewaga nad ślubami pierwszymi w okresie wzmożonej aktywności społeczeństwa w pracach polowych, czyli w okresie od maja do października²⁰.

Tabela 1. Sezonowość²¹ ślubów w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Lata	Miesiąc												Razem
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1826–1830	106	522	26	18	88	64	141	18	18	44	155	-	1200
1849–1853	97	577	39	20	39	81	88	19	20	39	171	10	1200

¹⁹ Por. C. Kukło, *Próba analizy demograficznej rejestracji metrykalnej ślubów parafii Trzciannie w I połowie XVII w.*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 13 (1981), s. 89–115; M. Górny, *Rejestracja metrykalna parafii Szaradowo z XVIII wieku*, tamże, 18 (1990), s. 130.

²⁰ Z. Gloger, *Obchody weselne*, Kraków 1869, s. 60.

²¹ Sezonowością w badaniach demograficznych nazywa się rozkład faktów demograficznych ujmowanych według kolejnych miesięcy roku bądź dni tygodnia. Wskaźniki sezonowości dla poszczególnych miesięcy oblicza się poprzez ustalenie średniej dziennej faktu (poprzez podzielenie liczby bezwzględnej przez liczbę dni w miesiącu – dla lutego przyjmuje się 28,25) i ich zsumowaniu dla całego roku. Następnie sumę wszystkich wskaźników sezonowości dwunastu miesięcy, tj. 1200 (przyjęto bowiem założenie teoretyczne, że nie występuje zjawisko sezonowości i każdy miesiąc ma równy udział w wysokości 100), mnożymy przez średnią dzienną dla obliczanego miesiąca i dzielimy przez sumę średnich dziennych dla całego roku. Dla sezonowości według dni tygodnia za średnią dzienną danego wydarzenia demograficznego w każdym dniu tygodnia przyjmuje się 100 (zob. C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 162–163).

1864–1868	143	523	29	30	105	89	29	38	-	-	214	-	1200
Razem	115	540	31	23	78	77	87	25	13	28	180	3	1200

Oprócz miesiąca sposobnego na zawarcie związku małżeńskiego starannie wybierano też dzień tygodnia. W tym przypadku obok prawa kościelnego duże znaczenie miały lokalna tradycja oraz sposób świętowania weselników. Oczywiście przy wyborze dnia ślubu i następującego po nim wesela unikano piątku, czyli dnia dla chrześcijan szczególnego, postnego. Znikoma była też liczba małżeństw zawieranych w czwartek i sobotę. Uroczystość weselna z reguły przeciągała się na kolejny dzień (mogła też trwać nawet kilka dni²²), stąd wybór czwartku znacząco kolidował z następującym po nim postnym piątkiem. W przypadku soboty sytuacja była podobna, gdyż wybór tego dnia zmuszałby obecnych na weselu gości do znaczącej powściągliwości, by w godny sposób mogli uczestniczyć w niedzielным nabożeństwie kościelnym. W parafii płonkowskiej zdecydowana większość ślubów odbywała się w niedzielę (23,2%) i poniedziałek (42,8%). Popularnym dniem tygodnia był również wtorek (20,2%). W mniejszym stopniu decydowano się na środę (7,6%). Należy zauważyć, że z czasem doszło do istotnej zmiany upodobań parafian co do wyboru dnia tygodnia. Znaczenie straciła niedziela na rzecz poniedziałku – w latach 1826–1830 w pierwszym dniu tygodnia zawarto 37 małżeństw (w poniedziałek 36). W okresie 1849–1853 proporcje te rozłożyły się na 31 do 52 na rzecz poniedziałku, by już w latach 1864–1868 zwiększyć różnicę z 17 do 69. Ta charakterystyczna zmiana miała miejsce także w innych parafiach katolickich, jak chociażby w parafii tyskiej²³, choć nie było to typowe²⁴. Z kolei inne zjawisko, tzn. spadek ślubów w pozostałych dniach na rzecz niedzieli, odnotowano w parafii kochłowskiej²⁵. Ta różnorodność w odmiennych geograficznie i społecznie parafiach może sugerować, że wybór dnia na kościelną uroczystość zaślubin spowodowany był też wewnętrzną organizacją życia plebańskiego, a co za tym idzie – sugestią księdza co do dnia ślubu.

²² O. Kolberg, *Mazowsze: obraz etnograficzny*, t. 5: *Mazowsze stare. Mazury. Podlasie*, Kraków 1890, s. 125–184.

²³ M. Żmijewska, *Ludność parafii tyskiej od 1749 roku do połowy XIX wieku w świetle ksiąg metrykalnych. Studium demograficzno-społeczne*, praca dokt., Uniwersytet Śląski w Katowicach, 2007, mps, s. 68.

²⁴ Por. M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 401.

²⁵ P. Kwapielińska, *Śluby w parafii kochłowskiej w XIX wieku*, w: *Śląskie Studia Demograficzne*, t. 2: *Śluby*, red. Z. Kwaśny, Wrocław 1995, s. 80.

Tabela 2. Tygodniowa sezonowość ślubów w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Lata	Ogółem	Dzień tygodnia						
		Ndz.	Pon.	Wt.	Śr.	Czw.	Pt.	Sob.
1826–1830	700	199	194	167	65	32	5	38
1849–1853	700	185	311	138	18	6	6	36
1864–1868	700	99	403	117	76	6	-	-
Ogółem	700	162	299	141	53	15	4	25

Akta ślubów parafii płonkowskiej pozwalają również na przyjrzenie się, o jakiej porze dnia zawierano związek małżeński. W badanej parafii na prawie co piątym (24,0%) nabożeństwie ślubnym zawierano co najmniej dwa małżeństwa. Takich przypadków w analizowanych latach odnotowano 33 (18%). Były także uroczystości z trzema parami, co stanowiło 4,9% ogółu zaślubin. Bez wątpienia wyjątkowym wydarzeniem w parafii płonkowskiej był dzień, w którym w czasie jednego nabożeństwa na ślubnym kobiercu stanęły cztery pary²⁶. Najczęściej decydowano się na ślub o godzinie 15 (22,3%). Niewiele rzadziej o 16 (19,9%) i 14 (15,5%). Stosunkowo mało było uroczystości w godzinach porannych, jak i wieczornych. Najwcześniejsze zaczynały się już o godzinie 8. Śluby o tej porze zawierały pary, w których przynajmniej jeden z nupturientów był stanu wdowiego. Być może spowodowane to było faktem mniej hucznych wesel, które przecież zwykle odbywały się w godzinach nocnych.

²⁶ 3 lutego 1864 r.

Tabela 3. Godziny ślubów w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Godziny zawierania związków małżeńskich		
Godzina	Lb.	%
8	4	1,1
9	18	4,9
10	7	1,9
11	1	0,3
12	7	1,9
13	51	13,9
14	57	15,5
15	82	22,3
16	73	19,9
17	36	9,8
18	18	4,9
19	5	1,4
20	6	1,6
21	1	0,3
brak danych	1	0,3

Przyglądając się metrykom zaślubin pod kątem stanu cywilnego nupturientów, dostrzegamy wyraźną przewagę ślubów pomiędzy kawalerami i pannami, co było zjawiskiem jak najbardziej naturalnym. W każdym z trzech szczegółowo badanych pięcioleci poziom ślubów pierwszych dla tych osób oscyluje na poziomie wyższym niż 60% wszystkich ślubów parafii płonkowskiej, przy czym liczba ta wzrastała²⁷. W latach 1826–1830 było to 63,8%, podczas gdy w okresie 1864–1868 już 72,5%. Był to poziom porównywalny z innymi parafiami, chociażby Surazem²⁸, Knyszynem²⁹ czy chłopskim Junczewem³⁰.

²⁷ Podobne zjawisko występowało w parafii tyskiej (M. Żmijewska, dz. cyt., s. 71–72).

²⁸ M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 407.

²⁹ U. Sidorska, dz. cyt., s. 23.

³⁰ A. Czop, *Ruch naturalny ludności w parafii junczewskiej w latach 1801–1870 (na podstawie ksiąg metrykalnych)*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 29 (2010), s. 104.

Rolą głowy rodziny było utrzymanie w najlepszej kondycji materialnej całego szeroko pojętego gospodarstwa. Przy dużej umieralności kobiet w czasie porodu owdowiały mężczyzna często nie był w stanie pogodzić pracy w gospodarstwie rolnym z opieką nad dziećmi i domem. Z drugiej strony podobnie rzecz się miała w przypadku wdów, które potrzebowały silnych rąk do prac polowych. Taki stan rzeczy niejako zmuszał owdowiałych do szybkiego zawierania ponownych związków małżeńskich. W analizowanej parafii w przypadku co trzeciego ślubu przynajmniej jeden z nupturientów był stanu wdowiego. Niejako potwierdzeniem powyższej tezy o braku możliwości pogodzenia prac polowych z prowadzeniem gospodarstwa domowego był fakt, że znaczną część z 33% ślubów wdowich stanowiły małżeństwa wdowców z pannami. Na 367 analizowanych aktów zaślubin parafii płonkowskiej 72 dotyczyły owdowiałego mężczyzny, który poślubił pannę, co stanowiło 19,6% wszystkich uroczystości. W śląskiej parafii toszeckiej odsetek takich ślubów był mniejszy, bo w całym XIX w. wyniósł 11,9%, co jednak, podobnie jak w Płonce Kościelnej, było drugim wynikiem wśród ogółu³¹. Sytuację taką odnotowujemy też w parafii w Radzionkowie³², na wsiach parafii opolskiej³³ czy w pobliskich Surażu³⁴ i Knyszynie³⁵. Ponowne zamążpójścia wdów z kawalerami stanowiły 9,5% wszystkich ślubów. Najmniej było małżeństw dwojga owdowiałych nupturientów, bo zaledwie 3,8%. W tej kwestii w Płonce Kościelnej zauważyć można inną tendencję aniżeli w Knyszynie, gdzie najrzadziej spotykanymi ślubami były ożenki kawalerów z wdowami³⁶. Na uwagę zasługuje też okres 1849–1853, w którym zdecydowanie więcej było ślubów ponownych niż w dwóch pozostałych pięcioleciach. Bez wątpienia był to efekt wspomnianego wcześniej wszechobecnego głodu i zdecydowanie większej liczby zgonów w latach czterdziestych XIX stulecia.

³¹ D. Daszkiewicz-Ordylowska, *Śluby w parafii toszeckiej w latach 1789–1877*, w: *Śląskie Studia Demograficzne*, t. 2: *Śluby*, s. 58.

³² K. Rzemieniecki, *Ludność parafii radzionkowskiej w latach 1801–1850*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 23 (2002), s. 25.

³³ W. Pasieka, *Śluby w parafii opolskiej w latach 1801–1850*, tamże, 21 (2000), s. 53.

³⁴ M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 407.

³⁵ U. Sidorska, dz. cyt., s. 23.

³⁶ Tamże.

Tabela 4. Małżeństwa według stanu cywilnego w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Lata	Lb.	Stan cywilny w %				
		Razem	K+P	W+P	K+W	W+W
1826–1830	130	100	63,8	24,6	7,7	3,8
1849–1853	117	100	65,0	16,2	12,8	6,0
1864–1868	120	100	72,5	17,5	8,3	1,7
Ogółem	367	100	67,0	19,6	9,5	3,8

Analiza wieku deklarowanego w aktach metrykalnych nupturientów parafii płonkowskiej wykazuje, że średni wiek kobiety (zarówno panien, jak i wdów) wchodzącej w związek małżeński wynosił 29,6 lat. Przed 20. rokiem życia za mąż wyszło 21% z nich. Ten odsetek zaślubin nastolatek nie był czymś nadzwyczajnym³⁷. Przyglądając się wiekowi kobiet w związku z ich stanem cywilnym, dostrzec można, że średni wiek panien wychodzących za mąż pierwszy raz wynosił 22,9 lat. Wynik ten był trochę wyższy niż w sąsiedniej parafii w Surazhu³⁸ czy w Knyszynie³⁹, a prawie równy dla pobliskiej Choroszczy⁴⁰. Aż 65% panien wchodziło w związek małżeński przed deklarowanym 25. rokiem życia. Panny z parafii płonkowskiej po raz pierwszy wychodziły za mąż w zdecydowanie niższym wieku aniżeli panny na zachodzie Europy⁴¹. Trzeba też podkreślić, że z czasem wykrył się trend tendencji do późniejszego wstępowania panien płonkowskich w związek małżeński. Średni wiek kolejnego ślubu wdów w analizowanej parafii wynosił zaś 36,3 lat.

Mężczyźni biorący ślub w kościele płonkowskim mieli średnio 28,9 lat. Najmłodsi z nich, którzy wzięli za żony tutejsze parafianki, mieli 17 lat. Jedynie 7,9% stanowili nastolatki przed 20. rokiem życia. Był to zdecydowanie mniejszy odsetek niż w przypadku płci żeńskiej, co niewątpliwie świadczyło o tym, że męż-

³⁷ Por. M. Żmijewska, dz. cyt., s. 74; K. Rzemieniecki, dz. cyt., s. 575.

³⁸ M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 406.

³⁹ U. Sidorska, dz. cyt., s. 23.

⁴⁰ A. Mioduszevska, dz. cyt., s. 419–420.

⁴¹ W XIX stuleciu najpóźniej w pierwszy związek małżeński wchodziły panny z Danii – 28,3 lat, Islandii – 28 i Szwajcarii – 27 (T. Dennison, S. Ogilvie, *Does the European Marriage Pattern Explain Economic Growth?*, „CESifo Working Paper”, 4244 (2013), s. 8).

czyżni, zanim decydowali się na poszukiwanie żony, starali się ugruntować swoją pozycję zarówno wśród rodziny, jak i w lokalnym społeczeństwie. W omawianej parafii 65,7% męskich nupturientów brało ślub przed ukończeniem 30. roku życia. Porównując ich stan cywilny z wiekiem, można dostrzec, że kawalerowie żenili się, mając średnio 25,1 lat, co było wynikiem niższym niż np. w Knyszynie⁴² czy Suraziu⁴³. Decydujący się zaś na ponowny ożenek wdowcy brali sobie płonkowskie parafianki za żony średnio w wieku 40,9 lat, co było zjawiskiem podobnym chociażby do parafii tyskiej⁴⁴.

Tabela 5. Średni wiek nupturientów zawierających związek małżeński w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Lata	Średni wiek w latach			
	Kawaler	Panna	Wdowiec	Wdowa
1826–1830	25,9	22,6	42,3	37,6
1849–1853	23,9	22,7	39,7	36,3
1864–1868	25,5	23,5	40,6	34,8
Ogółem	25,1	22,9	40,9	36,3

Jednym z najciekawszych aspektów ślubów zawieranych w katolickiej parafii w Płonce Kościelnej jest dobór terytorialny nupturientów. Analiza materiału źródłowego pod tym kątem nie tylko pozwala sprawdzić, jak często parafianie płonkowscy brali ślub w obrębie parafii czy jednej wsi, ale także zweryfikować ich mobilność i kontakty z mieszkańcami sąsiednich parafii. Wśród wszystkich zanalizowanych ślubów zawartych w kościele płonkowskim 69,2% było związkami małżeńskimi pomiędzy mieszkańcami parafii. Zjawisko to było powszechne i występowało też w innych parafiach, chociażby w Trzciannem⁴⁵, wielkopolskim Juncewie⁴⁶ czy w parafii

⁴² U. Sidorska, dz. cyt., s. 23.

⁴³ M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 406.

⁴⁴ M. Żmijewska, dz. cyt., s. 75.

⁴⁵ C. Kukło, *Próba analizy...*, s. 112.

⁴⁶ A. Czop, dz. cyt., s. 110.

radzionkowskiej⁴⁷. Duży procent ślubów w obrębie parafii pokazuje dosyć nikłą mobilność matrymonialną dawnego społeczeństwa. Co więcej, 31% ślubów pomiędzy mieszkańcami parafii w Płonce Kościelnej zostało zawartych w obrębie jednej wsi – świadczyło to o silnych związkach towarzyskich pomiędzy mieszkańcami poszczególnych wsi, co przejawiało się m.in. tym, że kobiety parafii płonkowskiej wychodziły za mąż za bliskich sąsiadów. Zjawisko to nie było przypadkowe, gdyż takie ożenki pozwalały łączyć małe gospodarstwa w większe, by wspólnymi siłami poprawić status materialny rodziny; były też z pewnością planowane na długo przed ich zawarciem. Oczywiście takie śluby były najbardziej widoczne w największych wsiach parafialnych, np. w Łupiance Starej w analizowanych latach było 29 ślubów, w Płonce Kościelnej zaś i Strumiance po 10. Odpowiedni procent ślubów w obrębie jednej wsi spowodowany był przede wszystkim wielkością poszczególnych miejscowości. W płonkowskiej parafii trudno doszukiwać się większych ośrodków wiejskich, z wyjątkiem przysiółka Łupińskich w Łupiance i samej Płonki Kościelnej. W 30% wszystkich analizowanych ślubów mężczyźni pochodzili spoza parafii, najczęściej zaś z sąsiednich ośrodków religijnych. Na 113 międzyparafialnych ślubów aż 82 (72,6%) zawarto z mężczyznami z parafii w Sokołach bądź w Poświętnem, czyli położonych najbliżej Płonki Kościelnej. Tak duża liczba ślubów pomiędzy mężczyznami z Sokół i Poświętnego z płonkowskimi kobietami nie powinna dziwić, warto się jej przyjrzeć pod względem położenia geograficznego. Znaczna część parafii od strony zachodniej graniczyła z wsiami parafii sokołowskiej. Z kolei położenie kościoła parafialnego we wsi graniczącej z parafią w Poświętnem sprawiało, że niektórzy mieszkańcy Łap uczestniczyli w nabożeństwach właśnie w Płonce Kościelnej. Znaczna część nupturientów z parafii w Poświętnem, bo 23 z 38, pochodziła ze wsi łapskich. Fakt taki pokazuje znaczenie kościoła parafialnego jako miejsca spotkań i swoistego centrum towarzyskiego ówczesnych społeczeństw. Na pewno na liczbę takich ożenków wpływ miała także podobna struktura społeczna wsi parafii sokołowskiej i wsi łapskich. Tereny te, podobnie jak parafia w Płonce Kościelnej, w znacznej liczbie zamieszkane były przez szlachtę zaściankową⁴⁸. Trzeba jednak zaznaczyć, że przebiegająca na Narwi granica między Królestwem Polskim a Cesarstwem Rosyjskim znacząco utrudniała napływ kawalerów z innych parafii, chociażby z Suraża. Odsetek ślubów międzyparafialnych w Płonce Kościelnej jest dosyć spory w porównaniu z innymi katolickimi parafiami. W wielkopolskim Junczewie było zaledwie 10,7% takich ślubów⁴⁹, a w śląskiej parafii radzionkowskiej 16,4%⁵⁰. Znikoma liczba ślubów kobiet

⁴⁷ K. Rzemieniecki, dz. cyt., s. 37.

⁴⁸ L. Lubicz-Łapiński, dz. cyt., s. 14.

⁴⁹ A. Czop, dz. cyt., s. 110.

⁵⁰ K. Rzemieniecki, dz. cyt., s. 37.

spoza parafii płońkowskiej wynikała z prawa kanonicznego, które nakazywało, by ślub odbywał się kościele parafialnym panny młodej⁵¹.

Tabela 6. Dobór terytorialny małżonków w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Lata	Razem	Mężczyzna i kobieta z jednej wsi parafialnej	Mężczyzna i kobieta z dwóch wsi parafialnych	Mężczyzna spoza parafii	Kobieta spoza parafii
1826–1830	100	25,4	38,5	35,4	0,8
1849–1853	100	16,2	56,4	27,4	-
1864–1868	100	23,3	49,2	26,7	0,8
Razem	100	21,5	47,7	30,0	0,5

Chrzty

W latach 1826–1868 w parafii w Płonce Kościelnej ochrzczonych zostało 5062 dzieci. Średnia roczna wynosiła zatem 118 urodzeń na jeden rok kalendarzowy, chociaż widoczne były wahania roczne. W czasie powstania listopadowego urodziło się mniej dzieci, na co prawdopodobnie wpłynęły niepokoje tuż przed jego wybuchem, jak i w trakcie walk. Świadomi położenia politycznego kraju mieszkańcy decyzje o poczęciu potomstwa odkładali na później. Wydaje się, że panująca w powiecie białostockim epidemia cholery także miała wpływ na decyzje parafian o powiększeniu rodziny⁵². Lata powszechnego głodu odbiły się na mniejszej liczbie urodzeń w okresie 1846–1848.

Inny znaczący spadek urodzeń odnotowano w latach 1855–1857, kiedy to ochrzczono jedynie kolejno – 74, 69 i 78 dzieci rocznie. Z pewnością tak niska liczba urodzeń wynikała z nieurodzaju i głodu panującego w okolicach parafii⁵³. W 1858 r. fortuna zaczęła sprzyjać rolniczej drobnej szlachcie, dając obfitsze zbiory⁵⁴, czego odzwierciedleniem był duży skok liczby urodzeń między 1858 a 1861 r. Ponieważ urodzaj ciągle był dosyć dobry⁵⁵, zapewne też zwiększyły się dochody badanej spo-

⁵¹ C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej...*, s. 293.

⁵² E. Bernacki, *Epidemia cholery w powiecie białostockim w 1831 r.*, „Białostocczyzna”, 43 (1996), s. 28–33.

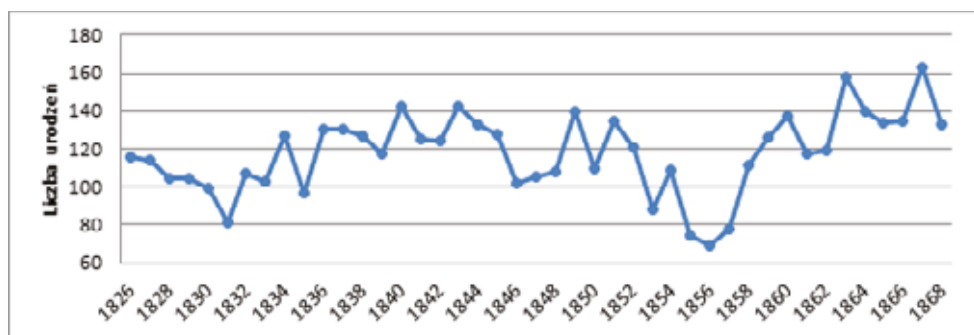
⁵³ J. Borzym, dz. cyt., s. 69.

⁵⁴ Tamże, s. 82.

⁵⁵ Tamże, s. 109.

leczności lokalnej, kolejne wzrosty liczby urodzeń nastąpiły w latach 1862–1864. Większa liczba ślubów oraz spokojniejszy czas po burzliwym okresie, jakim było powstanie styczniowe, przyczyniły się do ponownego wzrostu urodzeń w latach 1865–1867. Dodatkowo znów natura była przychylna gospodarzom⁵⁶. Wspomnieć należy również o ogólnej eksplozji demograficznej na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX w.⁵⁷ Trzeba także pamiętać, że mimo wydarzeń politycznych i kryzysów gospodarczych pewne wahania mogły mieć miejsce ze względu na ogólną wielkość zaludnienia badanej parafii. W ogólnym rozrachunku i przyjętych pięcioletnich sondach badawczych liczba urodzeń stale jednak rosła. Pozwala to przeprowadzić bardziej szczegółową analizę urodzeń i chrztów w parafii płonkowskiej.

Wykres 1. Liczba urodzeń w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

W analizowanych pięcioleciach liczba narodzin wynosiła 1836, z czego 26 stanowiły urodzenia martwe. Liczba narodzonych dziewczynek (927) nieznacznie przeważała nad urodzeniami męskimi (909) i tym samym obliczony wskaźnik maskulinizacji wynosił tylko 98 M/100K. Tymczasem dostępna literatura z zakresu demografii historycznej wskazuje, że liczba urodzonych chłopców na sto dziewczynek powinna sytuować się na poziomie od 103 do 109. Odchylenie od tych liczb świadczyć może o mało starannie prowadzonej rejestracji metrykalnej. Trzeba jednak pamiętać, że sprawdzanie jej poprawności poprzez wskaźnik maskulinizacji sprawdza się w pełni przy badaniach nad dużymi populacjami. Obliczony wskaźnik maskulinizacji (98) w analizowanej parafii jest zdecydowanie niższy od pobliskiej parafii w Surażu⁵⁸ czy w Choroszczy⁵⁹. Szczegółowy rozkład analizy według

⁵⁶ Tamże, s. 189.

⁵⁷ C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej...*, s. 224.

⁵⁸ M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 374.

⁵⁹ A. Mioduszevska, dz. cyt., s. 412.

płci i wskaźnik urodzeń chłopców na 100 dziewczynek w danych latach przedstawia tabela 7. Tak niski wskaźnik może sugerować, że wśród drobnej szlachty zamieszkującej teren parafii płonkowskiej nie odnotowano części chłopców. Pamiętać także należy o tym, że w przypadku Płonki Kościelnej mamy do czynienia z małą społecznością, gdzie mogły występować wahania liczb. Potwierdzeniem tego może być fakt, że w pierwszej pięcioletniej sondzie badawczej, tj. 1826–1830, wskaźnik ten wynosił 104, co było wynikiem niemal idealnym. Dodatkowo niekorzystny wskaźnik w latach 1849–1853 wynikać może z wcześniejszego okresu głodu, co mogło mieć wpływ na formę fizyczną kobiet w czasie ciąży. Istnieje również prawdopodobieństwo, że niektóre dzieci mogły być chrzczone w sąsiednich parafiach.

Tabela 7. Urodzenia (żywe i martwe) według płci w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Lata	Ogółem	Płeć dziecka		Wskaźnik maskulinizacji
		Chłopcy	Dziewczęta	
1826	116	59	57	104
1827	114	57	57	100
1828	104	56	48	117
1829	104	52	52	100
1830	99	50	49	102
1849	140	68	72	94
1850	110	63	47	134
1851	135	64	71	90
1852	121	54	67	81
1853	88	40	48	83
1864	140	69	71	97
1865	134	69	65	106

1866	135	59	76	78
1867	163	82	81	101
1868	133	67	66	102
Razem	1836	909	927	98

Liczbę urodzeń pozamałżeńskich i ich zestawienie procentowe przedstawia tabela 8. Autorzy ksiąg metrykalnych w zapisach dotyczących chrztów odnotowywali legalność potomstwa. W przypadku parafii w Płonce Kościelnej trudno doszukiwać się dzieci urodzonych przez mężatki, lecz pochodzące z niedotrzymania wierności małżeńskiej. To, że w metrykach nie ma śladów takich faktów, świadczy raczej o braku ich adnotacji i skrywaniu tajemnicy, aniżeli o braku ich występowania. Dlatego też odsetek ten należy traktować, jak słusznie sugeruje Cezary Kukło, jako minimalny⁶⁰. W przypadku panien rodzących dzieci w parafii płonkowskiej autorzy metryk zaznaczali ten fakt, choć w takich sytuacjach nie podawano jednak danych ojca. W parafii tej w badanym okresie urodziło się czterdzieścioro nieślubnych dzieci, co stanowiło 2,2% ogółu urodzeń zarówno żywych, jak i martwych odnotowanych w księgach chrztów.

Tabela 8. Urodzenia pozamałżeńskie w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Lata	Ogółem		Z prawego łoża		Pozamałżeńskie	
	Lb.	%	Lb.	%	Lb.	%
1826–1830	537	100	523	97,4	14	2,6
1849–1853	594	100	589	99,2	5	0,8
1864–1868	705	100	684	97,0	21	3,0
Razem	1836	100	1796	97,8	40	2,2

⁶⁰ C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej...*, s. 167.

Wypada też wspomnieć, że w księgach metrykalnych chrztów parafii w Płonce Kościelnej nie odnotowano żadnego podrzutka. Badania nad sezonowością poczęcia dzieci nieślubnych nie były podejmowane ze względu na ich stosunkowo małą liczbę. Zwykle, choć nie było to regułą, zapisy bliźniąt zawierały się w formie jednego wspólnego aktu chrztu. Ich częstotliwość i zestawienie procentowe prezentuje tabela 9. W tej drobnoszlacheckiej parafii w analizowanych latach przyszło na świat 26 dzieci z porodu bliźniaczego, co daje 1,4% ogółu. Liczba ta jest niższa niż w innych przebadanych do tej pory parafiach, jak chociażby w śląskich Tychach⁶¹ czy w Choroszczy⁶². Wypada jedynie przypomnieć, że fakt występowania urodzeń wielorakich w głównej mierze uzależniony jest genetycznie od rodziców. Częstotliwość tego zjawiska określa reguła Hellina, która mówi, że ciąża bliźniacza występuje z częstotliwością 1:89. W przypadku parafii płonkowskiej tylko z dziewięciu porodów urodziły się bliźnięta tej samej płci. W większości, bo w siedmiu przypadkach, były to urodzenia żeńskie, w czterech zaś na świat przyszły bliźnięta odmiennej płci.

Według demografów jednym z elementów wpływających na sezonowość urodzeń jest zależność daty poczęcia z czasem zawarcia związku małżeńskiego. Przyjmuje się, że pierwsze dziecko z nowego małżeństwa powinno się urodzić w przeciągu 9–11 miesięcy od daty ślubu⁶³. Pamiętając, że w katolickiej parafii w Płonce Kościelnej w badanych latach najwięcej ślubów odnotowano w styczniu, lutym i listopadzie, większej liczby urodzeń należałoby się spodziewać w okresie późnej jesieni i zimy (dla stycznia i lutego), jak i późnego lata i jesieni (listopad). Warto przyrzeć się temu zjawisku bliżej.

⁶¹ M. Żmijewska, dz. cyt., s. 129.

⁶² A. Mioduszevska, dz. cyt., s. 421.

⁶³ E. Piasecki, dz. cyt., s. 103.

Tabela 10. Miesięczna sezonowość urodzeń w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Lata	Miesiąc urodzenia												Razem
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
	Miesiąc poczęcia												
	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	
1826–1830	103	99	105	91	77	107	103	96	116	103	109	92	1200
1849–1853	133	102	93	119	93	88	91	91	127	77	82	103	1200
1864–1868	127	145	125	98	72	59	97	80	86	113	85	113	1200
Razem	122	118	109	103	80	82	97	88	108	99	91	104	1200

W pierwszej połowie roku urodziło się 50,7% dzieci, zaś między lipcem a grudniem 49,3%. Największa liczba dzieci przyszła na świat w okresie zimowym (28,2%), a kumulacja przypadła na styczeń (10,3%). Wynik ten nie powinien dziwić. Dzieci urodzone w tym miesiącu zostały poczęte w kwietniu, a więc w okresie budzenia się natury do życia, co z pewnością znacząco wpływało na skuteczność zapłodnień. Styczeń był miesiącem dominującym także w innych parafiach, chociażby w górnośląskiej parafii toszeckiej⁶⁴, pobliskim miasteczku Suraz⁶⁵ czy w Lubawce⁶⁶. W grudniu urodziło się 8,8% dzieci poczętych w Wielkim Poście. Zważywszy na zalecenia kościelne dotyczące wstrzemięźliwości seksualnej w tym szczególnym dla katolików okresie, wynik ten jest dosyć znaczący.

Przyglądając się niższej liczbie urodzeń w maju i czerwcu, nie powinniśmy się dziwić, jeżeli skonfrontujemy je z czasem poczęcia. Dzieci urodzone w tych dwóch

⁶⁴ D. Daszkiewicz-Ordylowska, dz. cyt., s. 24.

⁶⁵ M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 387.

⁶⁶ J. Karbowska, *Ludność Lubawki w latach 1801–1850*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 24 (2003), s. 129.

miesiącach zostały poczęte w sierpniu i wrześniu. Dla typowo rolniczej parafii, jaką była drobnoszlachecka Płonka Kościelna, czas ten był wyjątkowy. Prace przy żniwach i orce zdecydowanie odbijały się na postawach seksualnych mieszkańców. Taką samą zależność zauważamy także w Suraziu⁶⁷. Odnotować też należy wzrost urodzeń wrześniowych nad sierpniowymi. Dzieci urodzone we wrześniu zostały poczęte w grudniu, czyli miesiącu stosunkowo wolnym dla rolników po okresie zasiewu i młócki zebranych plonów. Wartym wspomnienia jest również marzec, czyli poczęcia czerwcowe – miesiąc ten był stosunkowo lepszy dla rolników. W oczekiwaniu na plony praca przenosiła się głównie na łąki, gdzie wypasano zwierzęta i prowadzono sianokosy. Taki wzrost odnotowano również w wielkopolskiej parafii Junczewo⁶⁸ i wspomnianym Suraziu⁶⁹.

Podstawowym prawem dotyczącym czasu pomiędzy urodzeniem a chrztem dziecka była zasada *quam primum* (czyli jak najszybszy chrzest dziecka po przyjściu na świat) wprowadzona na ziemiach polskich w XVI w. i uszczegółowiona w 1607 r., by odstęp ten nie był dłuższy aniżeli osiem dni⁷⁰. We wszystkich przypadkach analizowanych metryk podlaskiej parafii w Płonce Kościelnej ich autorzy podawali informację o dacie urodzenia dziecka w formie słownej np. dziś, wczoraj. Jeżeli odstęp był dłuższy niż dwa dni, podawano pełną datę urodzenia.

Tabela 11. Odstęp pomiędzy urodzeniem a chrztem w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868 (w %)

Lata	Liczba dni								Razem
	0	1	2	3	4	5	6-10	11 i więcej	
1826–1830	41,3	52,1	2,4	2,3	0,4	0,4	0,4	0,7	100
1849–1853	32,2	65,7	0,3	-	0,3	-	0,2	1,3	100
1864–1868	37,9	45,7	6,1	2,4	0,6	1,3	2,0	4,0	100

⁶⁷ M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 387.

⁶⁸ A. Czop, dz. cyt., s. 114.

⁶⁹ M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 387.

⁷⁰ Tamże, s. 49–52.

Dyskusji nie podlega fakt, że drobna szlachta zamieszkująca parafię płonkowską z pełną gorliwością przestrzegała zasady *quam primum*. Z danych zawartych w tabeli 11 jednoznacznie wynika, że nowo narodzone dziecko przynoszono do chrztu w dniu narodzin bądź dnia następnego. W każdym badanym pięcioleciu częściej następowało to w tym drugim przypadku. Przyczyną mogła być np. pora dnia urodzenia. Jeżeli dziecko urodziło się wieczorem albo w nocy, raczej odkładano decyzję o natychmiastowym udaniu się do kościoła parafialnego celem chrztu i oczekiwano do dnia kolejnego. Potomstwo wydane na świat o poranku bądź wczesnym popołudniem ojciec od razu przynosił do kościoła w Płonce Kościelnej, aby je ochrzcić. Chrzest nazajutrz po urodzeniu występował w większości parafii, chociażby w Suraziu⁷¹, Rudce⁷², Lubawce⁷³. Inaczej zaś było w parafii juncewskiej w Wielkopolsce, gdzie większość chrztów odbywała się między trzecim a szóstym dniem od urodzenia⁷⁴. Warto jednak przyrzeć się pewnym zmianom zachodzącym w świadomości rodziców z parafii w Płonce Kościelnej w XIX w. Czym późniejszy okres, tym coraz częściej zauważyć można zjawisko odkładania chrztu na kolejne dni. W latach 1864–1868 aż 16,5% chrztów odbyło się po okresie minimum dwóch dni od urodzenia. W analizowanych latach wcześniejszych odsetek ten kłarował się na poziomie 6,5% dla lat 1826–1830 i zaledwie 2,2% dla lat 1849–1853. Zmiana taka najprawdopodobniej podyktowana była paroma czynnikami. Być może społeczeństwo zaczęło przedkładać dobro i zdrowie dziecka nad przepisy kościelne. Na pewno też rozwój higieny i świadomość zagrożeń wynikających ze zbyt szybkiego wyjścia z dzieckiem poza dom miały na to wpływ. Zjawisko coraz częstszego odkładania decyzji o natychmiastowym chrzcie zauważyli inni badacze, chociażby w śląskich parafiach w Toszce⁷⁵ i Kochłowicach⁷⁶ czy wśród chłopskiej społeczności Tychów⁷⁷.

Ciekawą próbą może być analiza chrztów odłożonych w dłuższym czasie. Znaczną ich część w okresie 1864–1868 stanowiły dzieci robotników Kolei Warszawsko-Petersburskiej zamieszkujący łapskie wsie. Powody opóźnienia ceremonii chrztu wydają się oczywiste. Nie mogli oni, jak rolnicy z parafii płonkowskiej, w każdej chwili oderwać się od prac i udać się do kościoła w celu ochrzczenia swego potomstwa, lecz musieli zwykle czekać na dzień wolny od pracy.

Imię nadawane narodzonemu dziecku nie mogło być przypadkowe. Czynniki decydujących o jego wyborze było na pewno kilka. Mogło być warun-

⁷¹ M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 389.

⁷² J. Gawrysiakowa, *Praktyki religijne w XIX w. (na przykładzie metryk parafii Rudka)*, „Roczniki Humanistyczne”, 18 (1970), z. 2, s. 88.

⁷³ J. Karbowska, dz. cyt., s. 130.

⁷⁴ A. Czop, dz. cyt., s. 117.

⁷⁵ D. Daszkiewicz-Ordylowska, dz. cyt., s. 27.

⁷⁶ P. Kwapulińska, dz. cyt., s. 43.

⁷⁷ M. Żmijewska, dz. cyt., s. 148.

kowane datą przyjścia na świat i zbliżającym się dniem któregoś ze świętych katolickich, modą na szczególne imiona albo po prostu wyrażać osobiste pragnienie rodziców⁷⁸. Temu zagadnieniu warto się przyjrzeć w świetle akt metrykalnych parafii płonkowskiej. W analizowanych latach i podczas 1863 udzielonych w tym czasie chrztów w kościele parafialnym nadano 153 różne imiona – 79 męskich i 73 żeńskie. Wśród tych pierwszych aż 41 nie zostało użytych więcej niż pięciokrotnie. Podobnie było w przypadku kobiet – ponad połowa, bo 37 z 73 imion, nie została nadana dziewczynkom na chrzcie częściej niż pięć razy. Zjawisko takie pokazuje, że wśród imion nadawanych zarówno chłopcom, jak dziewczynkom w parafii posługiwano się raczej pewną stałą pulą. Do najbardziej popularnych imion męskich w badanych latach należały: Jan (11,1%), Franciszek (7,3%), Józef (5,9%), Wincenty (5,6%), Stanisław (4,5%), Antoni (3,4%), Piotr (3,4%), Kazimierz (3,0%). Podobną listę najpopularniejszych imion zaobserwować można w wielu parafiach katolickich. Jan był najpopularniejszy zarówno w podlaskich Surażu⁷⁹ i Knyszynie⁸⁰, jak i na Śląsku – w Tychach⁸¹ i Kochłowicach⁸². Najpopularniejsze imiona męskie, zawarte w tabeli 12, stanowiły 44,2% ogółu imion nadawanych na chrzcie w parafii w Płonce Kościelnej.

Tabela 12. Najpopularniejsze imiona męskie w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Imię męskie	Lb.	%
Jan	97	11,1
Franciszek	64	7,3
Józef	52	5,9
Wincenty	49	5,6
Stanisław	39	4,5
Antoni	30	3,4
Piotr	30	3,4
Kazimierz	26	3,0

Wśród imion żeńskich największą popularnością w badanym okresie cieszyły się: Marianna (15,0%), Anna (7,5%), Franciszka (6,8%), Julianna (6,1%), Antonina

⁷⁸ J. Bystroń, *Księga imion w Polsce używanych*, Warszawa 1938, s. 26–36.

⁷⁹ M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 394.

⁸⁰ U. Sidorska, dz. cyt., s. 24.

⁸¹ M. Żmijewska, dz. cyt., s. 154.

⁸² P. Kwapulińska, dz. cyt., s. 49.

(4,7%), Józefa (3,8%) oraz Klementyna (3,5%). Marianna była także najpopularniejszym imieniem żeńskim w innych podlaskich katolickich parafiach, chociażby w Surażu⁸³, Knyszynie⁸⁴ czy Rudce⁸⁵.

Tabela 13. Najpopularniejsze imiona żeńskie w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Imię	Lb.	%
Marianna	138	15,0
Anna	69	7,5
Franciszka	63	6,8
Juliana	56	6,1
Antonina	43	4,7
Józefa	35	3,8
Klementyna	32	3,5

Przyglądając się sezonowości imion nadawanych dzieciom w parafii płonkowskiej, można wyciągnąć kilka ciekawych wniosków. Zwykle było to imię patrona, którego święto przypadało w kolejnych dniach po dacie narodzin. Wśród chłopców dużą popularnością w styczniu cieszył się Paweł (święto patrona 25 stycznia), w okolicach marca i kwietnia dominował Józef (19 marca), Franciszek zaś notował bardzo widoczny skok w okolicach września i października (4 października). W przypadku dziewczynek i dominacji imienia maryjnego również można dostrzec kilka takich przypadków. O ile Marianna i jej oboczności nadawane były w ciągu całego roku, to jednak ich lekka kumulacja następowała w okolicach sierpnia i września, kiedy to przypadała spora liczba świąt maryjnych: Matki Boskiej Zielnej (15 sierpnia), Płonkowskiej (15 sierpnia), Częstochowskiej (26 sierpnia) czy Hodyszewskiej (ostatnia niedziela sierpnia). Agnieszka (21 stycznia) występuje wyłącznie w styczniu, a Anny (26 lipca) najczęściej chrzczono w miesiącach letnich.

Wśród ochrzczonych w płonkowskim kościele parafialnym możemy odnaleźć także przypadki, w których dziecko na chrzcie dostawało dwa imiona. W szczególności w badanych latach takich dzieci odnotowano 115, co stanowiło 6,3% ogółu. Warto podkreślić, że moda ta była zmienna. W latach 1826–1830 w księgach metrykalnych zapisano 67 dzieci z dwojgiem imion, podczas gdy w latach 1849–1853 zaledwie 6. Do zwyczaju tego, głównie za sprawą dzieci robotników kolejowych, powrócono po

⁸³ M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 394.

⁸⁴ U. Sidorska, dz. cyt., s. 24.

⁸⁵ J. Gawrysiakowa, dz. cyt., s. 92.

powstaniu styczniowym w latach 1864–1868, kiedy to 42 dzieci ochrzczono dwój-
giem imion. Analiza imion drugich nie wykazała jakiegś modu czy zwyczajów, zwy-
kle jednak decydowano się na imię rzadziej występujące.

Wśród ludowych wierzeń występuje przekonanie, że wiele cech charakte-
ru dziecko dziedziczy po chrzestnym. W rzadkich przypadkach pisarz ksiąg ad-
notował, jaką pracę parał się rodzic chrzestny. Można tutaj wspomnieć chociażby
ks. Franciszka Wróblewskiego, który pełnił tę rolę osiem razy. Również
ks. Wawrzyniec Dłużniewski podczas swej posługi w Płonce Kościelnej trzymał
dzieci do chrztu. W badanych latach robił to czterokrotnie. Do jednego chrztu
zaproszono proboszcza pobliskiej parafii w Waniewie ks. Piotra Łuniewskiego⁸⁶.
Trudno jednoznacznie ustalić, dlaczego mieszkańcy decydowali się na duchownego
jako rodzica chrzestnego swoich dzieci. Mogło to być rezultatem bliższych kontak-
tów towarzyskich między nimi. Przykład uroczystości chrztu Kazimierzy Barbary,
córką dziedzica dóbr Gąsówka Skwarki Franciszka Roszkowskiego, z dnia 23 grud-
nia 1853 r. pokazuje też, że księdza wybierano niejako do podkreślenia powagi wy-
darzenia. Być może więc w sytuacji, kiedy ksiądz wcielał się w rolę ojca chrzestnego,
mamy do czynienia z uroczystościami dotyczącymi potomstwa miejscowych elit,
choć źródła zwykle nie nakreślają tego faktu. Mogło być tak w przypadku chrztu
Konstancji Kruszewskiej z Gąsówki Somach⁸⁷, której chrzest odbywał się po śmierci
ojca, była ona więc tzw. pogrobowcem. Dwukrotnie ojcem chrzestnym był miejsco-
wy organista Franciszek Drągowski. Odnotowano również Jana Dworakowskiego,
trzeciego piechotnego Narewskiego Pułku Sztapu Kapitana, szczególnie w akcie
chrztu Nikodema Jabłonowskiego z Jabłonowa Wypych⁸⁸.

Pośród chrztów płonkowskich zdarzały się jednak przypadki, że poza ro-
dzicami chrzestnymi bezpośrednio w uroczystości uczestniczyli tzw. asystenci.
Zjawisko to nasiliło się w latach 1864–1868, co prawdopodobnie związane było
z ludnością przybyłą „za paszportem” do budowy Kolei Warszawsko-Petersburskiej.
Na 38 chrztów z asystentami chrzestnych ponad połowa (52,6%) dotyczyła właśnie
dzieci robotników kolejarskich. Na pewno moda ta panowała również w społeczeń-
stwie drobnoszlacheckim.

⁸⁶ Archiwum Parafialne w Płonce Kościelnej [dalej: APPK], Akt chrztu 29/1849.

⁸⁷ Tamże, Akt chrztu 122/1851.

⁸⁸ Tamże, Akt chrztu 93/1866.

Tabela 14. Liczba asystentów rodziców chrzestnych w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Lata	Lb	Liczba asystentów		
		2	4	6
1826–1830	536	6	-	1
1849–1853	587	2	-	-
1864–1868	711	37	1	-
Ogółem	1836	45	1	1

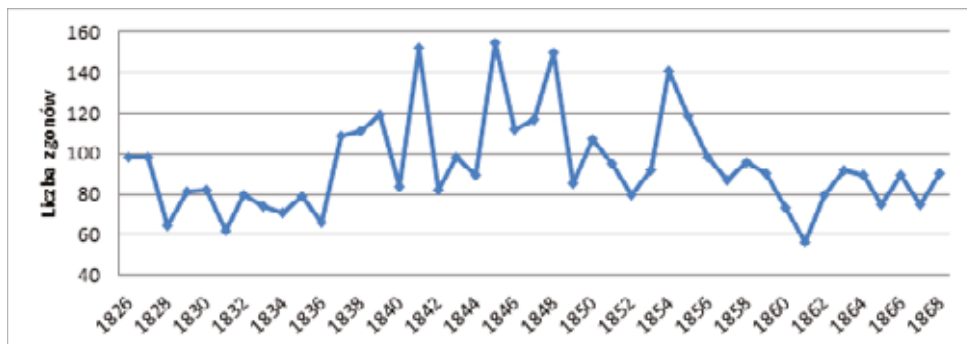
Zgony

Wydaje się, że panująca w Białostockiem w 1831 r. epidemia cholery nie dotarła w znaczącym stopniu do parafii płonkowskiej⁸⁹. Z pewnością można jednak stwierdzić, że już kolejna z 1848 r. znacznie zdziesiątkowała ludność również wśród drobnej szlachty płonkowskiej. Śmierć zbierała swe obfite żniwo już od roku 1845, kiedy zauważamy znaczący wzrost liczby zgonów. Dodatkowo pamiętać należy o głodzie z drugiej połowy lat czterdziestych XIX stulecia, co również wpływało na liczbę zgonów w parafii. Panujący w 1855 r.⁹⁰ nieurodzaj także miał wpływ na większą liczbę zejść w parafii, choć nie był to wielki skok. Być może organizmy mieszkańców po przejściu epidemii cholery z 1848 r. uodporniły się znacząco, stąd też spadek zgonów w latach późniejszych. Mając na uwadze wysoki odsetek zgonów dzieci, wzrost liczby urodzeń w latach 1833–1834, 1841–1845 czy 1850–1852 miał odbicie w większej liczbie zgonów w latach 1837–1838, 1844–1848 i 1854–1855.

⁸⁹ E. Bernacki, dz. cyt., s. 28–33.

⁹⁰ J. Borzym, dz. cyt., s. 69.

Wykres 2. Zgony w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Życie codzienne mieszkańców podlaskiej wsi w XIX w. niewątpliwie było bardzo trudne. Poza oczywistymi wpływami natury na wielkość zbiorów z pól ludność musiała się liczyć z dość utrudnionym dostępem do opieki zdrowotnej i kosztownych leków. W pierwszej kolejności warto się przyjrzeć wpływowi tzw. przednówka na sezonowość zgonów. Niedostatek zgromadzonych zapasów żywnościowych po zimie prowadził do niedożywienia organizmu ludzkiego, który był podatniejszy na wszelakie choroby. Wysoki współczynnik zgonów w marcu i lutym spowodowany był właśnie trudnościami bytowymi w okresie przed nowymi zbiorami. Już w maju widoczny był spadek umieralności, który w czerwcu osiągał minimum. Tendencję tę należałoby tłumaczyć zazielenieniem się łąk pozwalających na wypas inwentarza zwierzęcego i zdecydowanym odciążeniem spichlerza płonkowskich rolników. Podobny spadek zauważyć można również w Surazhu⁹¹, Turośni Kościelnej⁹², miejsko-wiejskiej parafii Choroszcz⁹³, chłopskich Tychach⁹⁴, Rząśniku⁹⁵ czy w wielkopolskim Juncewie⁹⁶. Wzrost liczby zgonów między lipcem a wrześniem spowodowany był głównie ponownym obciążeniem organizmu ciężkimi pracami polowymi. Stosując ograniczoną higienę osobistą, szczególnie latem, ludzie zapadali na częste choroby układu pokarmowego. Zebrane zbiory i pełne spichlerze po okresie żniw, a co za tym idzie – lepsze odżywianie, wpływały na mniejszą liczbę zgonów w październiku. Podobnie jak w parafii płonkowskiej było chociażby w podkarpackim

⁹¹ M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 411.

⁹² M. Krasowska, *Spółeczność parafii Turośni Kościelna w połowie XIX wieku*, w: *Parafia w Turośni Kościelnej 1515–2015*, red. A. Szot, M. Wróbel, Białystok–Turośń Kościelna 2015, s. 195.

⁹³ A. Mioduszevska, dz. cyt., s. 426.

⁹⁴ M. Żmijewska, dz. cyt., s. 181.

⁹⁵ K. Górna, *Analiza demograficzna metryk dolnośląskiej parafii Rząśnik z lat 1794–1874*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 17 (1987), s. 199.

⁹⁶ A. Czop, dz. cyt., s. 120.

Zarzecz⁹⁷. Wraz z nastaniem zimniejszego okresu liczba zgonów wzrastała i swoje apogeum osiągała w styczniu i lutym, czyli w miesiącach największych mrozów. Złe warunki mieszkaniowe i wyziębienie organizmu prowadziły do chorób, głównie dróg oddechowych. Zimą najwięcej zgonów notowano także w miasteczku Suraż⁹⁸, w Knyszynie⁹⁹, Choroszczy¹⁰⁰, Turośni Kościelnej¹⁰¹ czy Radzionkowie¹⁰².

Tabela 15. Miesięczna sezonowość zgonów w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Lata	Miesiąc												Razem
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1826-1830	117	104	109	92	86	89	120	162	101	70	89	61	1200
1849-1853	131	118	92	117	113	72	103	82	98	87	82	105	1200
1864-1868	115	166	160	133	90	44	65	56	113	73	78	107	1200
Razem	121	129	120	114	97	68	96	100	104	77	83	91	1200

Ciekawe wyniki daje analiza sezonowości według wieku zmarłego, gdyż widoczne są znaczne różnice w zależności od badanej grupy wiekowej. Najwięcej dzieci, które nie osiągnęły pełnego miesiąca życia, umierało w miesiącach zimowych, szczególnie w lutym. Niewątpliwie przyczyną były mrozy i wyziębione domy, co źle wpływało na organizm niemowlęcia. W tej grupie najmniej zejść odnotowywano w miesiącach ciepłych: czerwcu, sierpniu i wrześniu, co mogło być efektem lepszego odżywiania się matek w okresie letnim i po zbiorach.

W grupie niemowląt sezonowość nie jest aż tak widoczna jak w przypadku powyższej grupy, widać jednak zależności od warunków przyrody. Najmniej zgonów, podobnie jak wśród noworodków, odnotowano w okresie letnim. Zima nadal przyczyniała się do wzrostu zgonów, dostrzegalny jednak był tu także wpływ przed-

⁹⁷ A. Maślach, dz. cyt., s. 56.

⁹⁸ M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 411.

⁹⁹ U. Sidorska, dz. cyt., s. 25.

¹⁰⁰ A. Mioduszevska, dz. cyt., s. 426.

¹⁰¹ M. Krasowska, dz. cyt., s. 199.

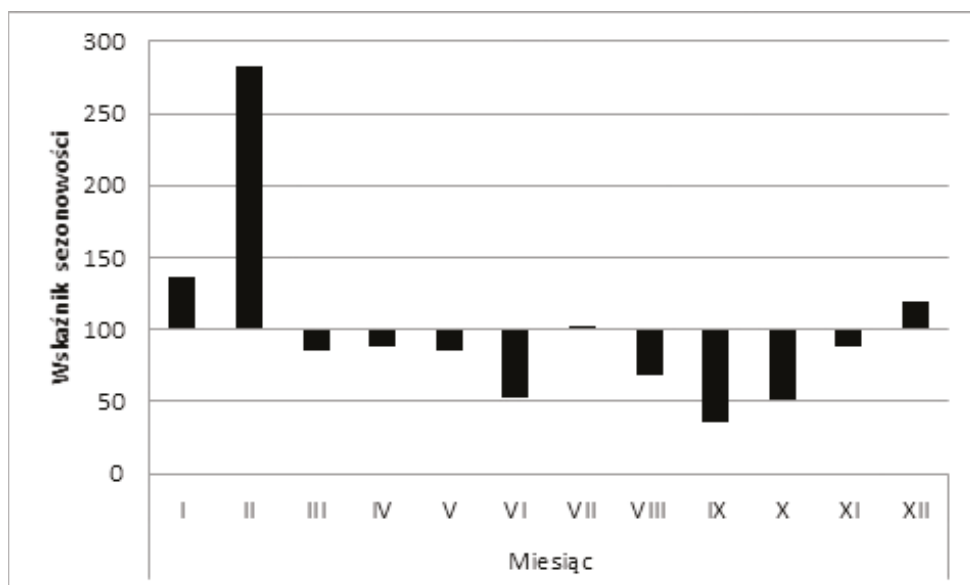
¹⁰² K. Rzemieniecki, dz. cyt., s. 53.

nówka. Ogólnie panujące wśród społeczności niedożywienie, a szczególnie wśród karmiących matek, odzwierciedlało się w liczbie odejść niemowląt.

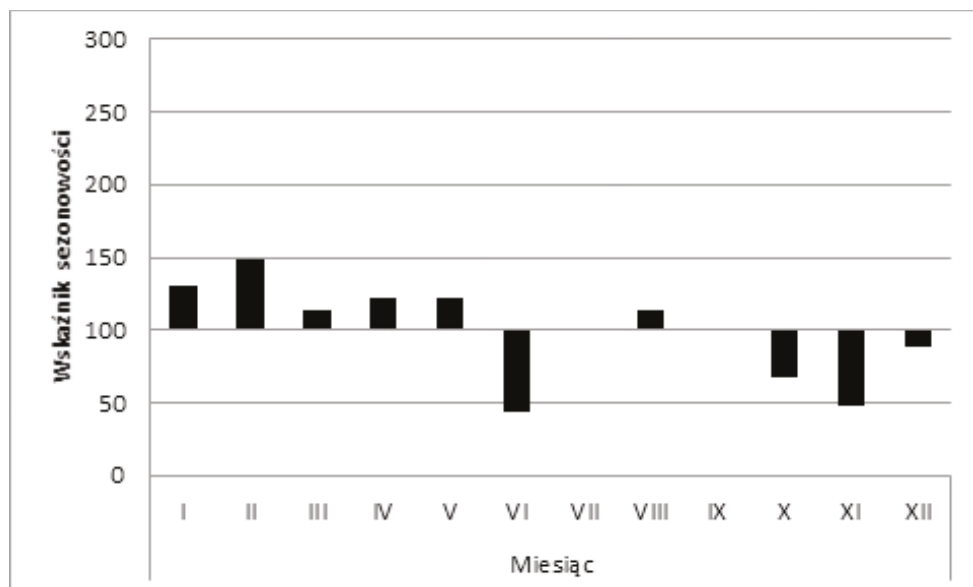
Odmienny rozkład zgonów w ciągu roku charakteryzował grupę wiekową 5–14 lat, czyli okres dziecięcy. Najwięcej dzieci umierało od maja do lipca. Oprócz niskiego poziomu higieny i ogólnych złych warunków bytowych, które w okresie letnim sprzyjały rozwojowi chorób zakaźnych, jednym z powodów śmiertelności było także nieodpowiednie odżywianie. Wraz ze wzrostem temperatury część pokarmów się psuła, powodując choroby układu pokarmowego. Z kolei zimą liczba zgonów spadała, gdyż po przetrwaniu trudnego czasu wczesnego dzieciństwa organizmy młodych ludzi uodparniały się na skutki działania ziąbu.

Warunki zimowe wpływały również na zgony starszych mieszkańców omawianych terenów. Delikatny wzrost zgonów w grudniu utrzymywał się też w styczniu i lutym. Dostyc dużą liczbę zgonów mieszkańców parafii płonkowskiej w wieku powyżej 60 lat odnotowywano w marcu i kwietniu. Organizmy starszych ludzi, osłabione zimowymi warunkami atmosferycznymi oraz niedożywieniem w okresie przednówka, były bardzo podatne na choroby, głównie układu oddechowego. Stosunkowo mała liczba zgonów osób w starszym wieku miała miejsce latem.

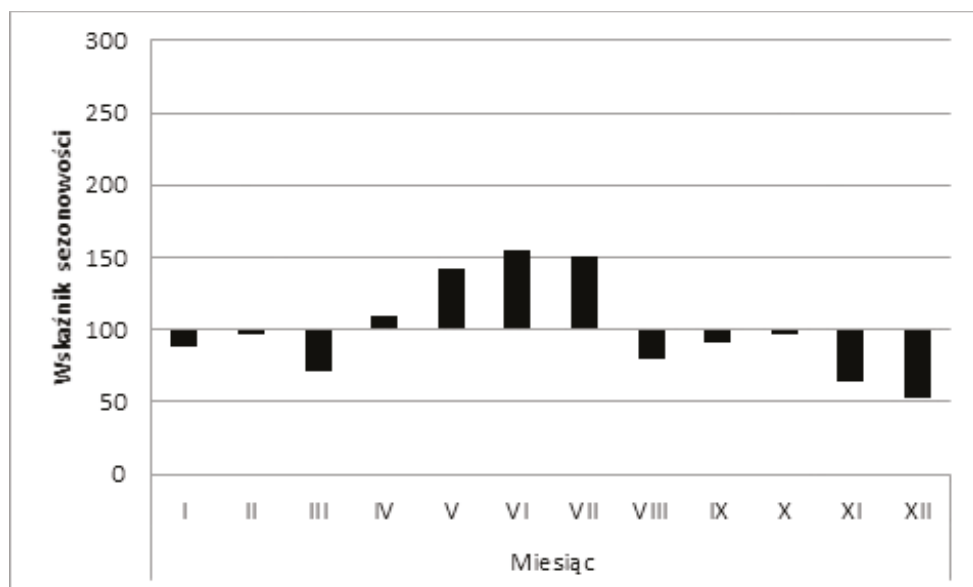
Wykres 3. Sezonowość zgonów noworodków w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

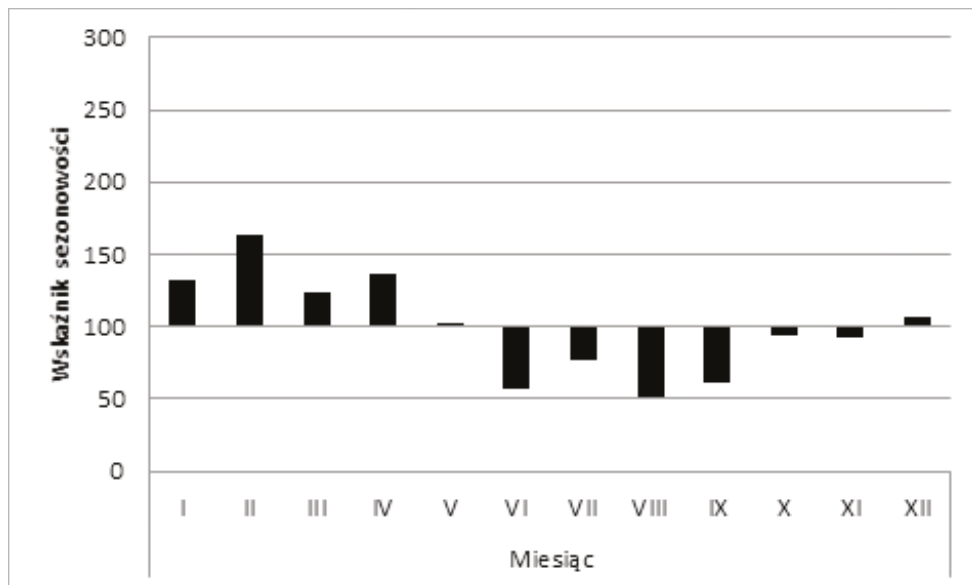
Wykres 4. Sezonowość zgonów niemowląt w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Wykres 5. Sezonowość zgonów dzieci w wieku 5–14 lat w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Wykres 6. Sezonowość zgonów osób po 60. roku życia w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Podobnie jak w innych parafiach, chociażby w Surżu¹⁰³, Turośni Kościelnej¹⁰⁴ czy Choroszczy¹⁰⁵, największą umieralność notowano wśród dzieci. Zmarli przed ukończeniem 4. roku życia stanowili 46,8% wszystkich odnotowanych w metrykach zeszyłych parafian. Zgony niemowląt w parafii płonkowskiej oscylowały na poziomie 21,5%. Był to poziom niższy niż na Śląsku, gdzie np. w parafii kochłowskiej wynosił on 30,9%¹⁰⁶, a w Lubawce aż 40,9%¹⁰⁷. Przyglądając się strukturze zgonów w okresie niemowlęcym, znajdziemy potwierdzenie reguły wyższej umieralności chłopców aniżeli dziewczynek. Wskaźnik maskulinizacji zgonów wśród płonkowskich niemowląt wynosi 152. Współczynnik zgonów niemowląt dla szczegółowo badanych pięcioleci wynosił 202¹⁰⁸, co oznacza, że na tysiąc żywych urodzeń co piąte dziecko nie przeżywało okresu niemowlęcego. Wynik ten był zatem znacznie niższy niż w Warszawie przełomu XVIII i XIX stulecia, jak i w Księstwie Poznańskim i Galicji

¹⁰³ M. Sokół, W. Wróbel, dz. cyt., s. 414.

¹⁰⁴ M. Krasowska, dz. cyt., s. 200.

¹⁰⁵ A. Mioduszevska, dz. cyt., s. 426.

¹⁰⁶ P. Kwapińska, dz. cyt., s. 52.

¹⁰⁷ J. Karbowska, dz. cyt., s. 140.

¹⁰⁸ Do obliczenia współczynnika zgonów niemowląt włączono jedynie dzieci parafian płonkowskich, odrzucono chrzty potomstwa mieszkańców innych ośrodków.

w drugiej połowie XIX w.¹⁰⁹ Wśród dzieci zmarłych między pierwszym a dziewiątym rokiem życia największe nasilenie zgonów odnotowano pośród tych, które nie ukończyły czterech lat. Wraz z dorastaniem i uodparnianiem się organizmu liczba zgonów wśród nich malała. Zacieriała się również przewaga zgonów chłopców nad dziewczętami, co było szczególnie zauważalne w przedziałach wiekowych od 20 do 44 lat. Kolejne cięższe osłabiały organizmy kobiet, często doprowadzając do śmierci przy porodzie. Największa liczba zmarłych dorosłych mieszkańców parafii płonkowskiej zawierała się w przedziale wiekowym 55–64 lata. Podobnie wyglądało to w pobliskiej Choroszczy¹¹⁰.

Brak zaufania drobnej szlachty do medycyny¹¹¹, ciężkie warunki bytowe, niski poziom higieny osobistej czy bardzo męcząca praca na roli często nie pozwalały dożyć miejscowej ludności wieku starczego.

Tabela 16. Struktura zgonów według płci i wieku (w %) w parafii w Płonce Kościelnej w latach 1826–1868

Wiek	Mężczyźni	Kobiety
0–4 lat	51,1	42,3
0–12 miesięcy	25,9	17,2
0–1 miesięcy	8,0	5,3
w tym:		
0 dni	0,5	0,6
1–7 dni	2,3	1,7
1–11 miesięcy	18,1	8,8
1	9,6	8,8
2	8,0	8,5
3	5,2	4,8
4	2,5	3,2

¹⁰⁹ C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej...*, s. 173.

¹¹⁰ A. Mioduszevska, dz. cyt., s. 426.

¹¹¹ J. Borzym, dz. cyt., s. 274.

5–9	6,6	6,8
10–14	3,5	3,4
15–19	1,5	2,0
20–24	1,1	2,9
25–34	3,2	4,8
35–44	3,4	7,6
45–54	7,8	5,1
55–64	8,9	12,7
65–74	8,4	8,2
75–84	3,8	3,4
85–	0,6	0,8
Ogółem	100,0	100,0
Lb.	653	647

W księgach metrykalnych w Płonce Kościelnej nie zapisywano przyczyn zgonów parafian. Wyjątek stanowiły dwa zapisy. Pierwszym z nich był zgon Piotra, syna Franciszka i Anny Dzierżanowskich, 8-letniego chłopca „od drzewa zabitego” 20 października 1828 r.¹¹² Drugim zaś 40-letnia Krystyna Penza, która „skończyła życie przez powieszenie” dnia 1 czerwca 1864 r.¹¹³

Księgi metrykalne parafii płonkowskiej zawierają informację o urodzeniach martwych. Jak już wspominałem, adnotacje o takich przypadkach zapisywano w księgach urodzeń. W analizowanych latach w tej podlaskiej parafii ich odsetek wynosił 1,5% wszystkich urodzeń żywych i martwych. Wydaje się więc, że mieszkańcy nie zawsze informowali o takim fakcie kancelarię plebańską, gdyż w innych parafiach zjawisko takie występowało częściej: w Kochłowicach w 2,7%¹¹⁴, Lubawce 2,8%¹¹⁵, a w ewangelickim Rząśniku aż w 6,6%¹¹⁶. Martwo urodzone dziecko, siłą rzeczy, nie było ochrzczone, nie było więc również chrześcijaninem. W takim wypadku pogrzeb mógł się odbyć bez udziału duchownego, być może gdzieś w obrębie

¹¹² APPK, Akt zgonu 49/1828.

¹¹³ Tamże, Akt zgonu 60/1864.

¹¹⁴ P. Kwapulińska, dz. cyt., s. 71.

¹¹⁵ J. Karbowska, dz. cyt., s. 129.

¹¹⁶ K. Górna, dz. cyt., s. 203.

własnego gospodarstwa w tzw. mogiłce. Pamiętać też należy o dość niskim poziomie materialnym podlaskiej szlachty zagonowej, a pogrzeb wiązał się wszak z kosztami. Wśród 27 dzieci martwo urodzonych w badanych latach przeważali chłopcy w stosunku 17 do 10.

*

Liczby chrztów, ślubów i zgonów w parafii płonkowskiej determinowane były przez różne czynniki, zarówno zrywy niepodległościowe, jak i epidemie głodu oraz nieurodzaju. Trzeba również pamiętać o wahaniach spowodowanych niewielkim rozmiarem parafii. Przedstawione w artykule wnioski z całą pewnością pozwalają stwierdzić, że parafia płonkowska nie odbiegała znacząco od innych ośrodków religijnych na ziemiach polskich, a poziom rejestracji metrykalnej można ocenić jako poprawny. Wydaje się jednak, że Płonka Kościelna zasługuje na szersze opracowanie, zarówno w kwestiach analizy gospodarstwa domowego, cyklu życia jednostki, jak i kontaktów społeczno-gospodarczych między parafianami.

The people of the Płonka Kościelna parish in the light of the register documents from the years 1826-1868

The article has been based mostly on the mass sources, that is the register documents of the Roman Catholic parish in Płonka Kościelna in Podlasie. The time span chosen by the author embraces the years 1826-1868, which was not only the time of Polish independence struggles, but also of many a natural disaster. Three five-year long research samples were included: 1826-1830, 1849-1853, and 1864-1868. In majority, the parish was inhabited by the lower-rank gentry, who had come to the terrains by the River of Narew from Mazovia. The consecutive parts of the article have been constructed in accordance with the historical demography rules. As many as 367 records of marriage have been analysed in detail, which allows some statistic conclusions, such as the choice of the month for marriage. In Płonka Kościelna, it was usually Autumn and Winter, and as it comes to the day of the week, Sunday or Monday. Most of the marriages were concluded between the members of the parish. The following part, based on almost 2.000 records, deals with the seasonal fluctuations in conception, as well as fashions that dictated the names given to the offspring. The last part contains conclusions drawn from the analysis of the deaths documented in the parish. The field work of this rural society was visibly reflected in the seasonal changes of the death rate among the inhabitants. Due to the lack of sufficient information in the sources used for the study, it was impossible to analyse the reasons behind the deaths. On each stage, comparisons to other Polish parishes have been made. The author refers mostly to the nearby towns of Suraż and Choroszcz, and also to parishes in Greater Poland and Silesia.

Zbigniew Romaniuk

Brańsk

Feliks Filipowicz (1869–1941) – farmaceuta, działacz społeczny i niepodległościowy

Feliks Filipowicz należy do białostockich osobistości pierwszej połowy XX w., od kilku lat dość często przypominanych na łamach różnych pism regionalnych i farmaceutycznych. Postać ta, tylekroć opisywana, zdawałoby się niekryjąca już żadnych zagadek, nadal jednak zaskakuje i fascynuje, nie daje o sobie zapomnieć. Ostatnio mass media obiegła informacja o tym, że na terenie białostockiego więzienia pośród szczątków ofiar zbrodni wojennych znaleziono złoty zegarek Filipowicza.

Pierwszy tekst o nim napisała farmaceutka Irena Kałaur, pasjonatka historii aptekarstwa. Z informacji, które udało się jej pozyskać, stworzyła biogram. Niestety pomimo ogromnego zapału, ale braku doświadczenia w badaniach biograficznych i niewielkiego rozpoznania zasobów archiwalnych, nie uniknęła istotnych luk w życiorysie, zbyt dalekich uproszczeń i omyłek. Biogram Filipowicza uzupełnił nieco Stefan Rostański, także farmaceuta. Historycy, którzy podjęli temat, nie weryfikowali ich ustaleń. Za nimi szli dziennikarze i inni publicyści¹.

¹ Kilkustronicowy maszynopis Ireny Kałaur pt. Mgr Feliks Filipowicz – farmaceuta i społecznik, odczytany na Drugim Ogólnopolskim Sympozjum Historii Farmacji w maju 1985 r. (wzmianka w „Kwartalniku Historii Nauki i Techniki”, 31 (1986), nr 2, s. 623), był pierwszym upublicznionym opracowaniem poświęconym naszemu bohaterowi. Irena Kałaur dopiero po osiemnastu latach opublikowała wspomniany referat (z pewnymi zmianami), nadając mu tytuł: *Feliks Filipowicz – prowizor farmacji i prezes Rady Miejskiej w Białymstoku*, „Farmacja Polska”, 59 (2003), nr 16, s. 760–763. Stefan Rostański starał się ubogacić biogram Filipowicza, publikując w latach 2009–2012 kilka tekstów: *Feliks Filipowicz*, „Farmacja Regionu Północno-Wschodniego”, 62 (2009), s. 14–19; *Feliks Filipowicz (1869–1941)*, „Medyk Białostocki”, (2011), nr 11, s. 25–26; *Sylwetka Feliksa Filipowicza*, „Biuletyn Stowarzyszenia Farmaceutów Katolickich Polski”, 42–43 (2012), nr 3/4, s. 78–81; *Kodeks Etyki Aptekarza RP, a wzorce osobowe*, „Aptekarz Polski”, październik 2012, nr 74/52 (tutaj Filipowicz został wyidealizowany i przedstawiony jako wzorzec „doskonałego farmaceuty”, co nie do końca było prawdą). Ponadto o Feliksie Filipowiczu pisali: A. Puścion, *Pasje Feliksa Filipowicza*, „Medyk Białostocki”, (2009), nr 78–80, s. 21–23; M. Kietliński, *Białostockie władze administracyjne w latach 1919–2013*, Białystok 2013, s. 59; *Białystok w odrodzonej Polsce (katalog wystawy)*, oprac. B. Samarski, M. Gajewski, Białystok 2014, s. 27; W. Wróbel, *Wodociągi i kanalizacja Białegostoku od czasów najdawniejszych do 2015 roku*, Białystok 2015 (istotne ustalenia o pracy Filipowicza jako likwidatora Spółki Wodociągu w Białymstoku). Na łamach białostockiej prasy Filipowicza popularyzował Andrzej Lechowski. Ostatnio o Feliksie Filipowiczu ponownie pisano w kontekście odkrycia na terenie białostockiego więzienia jego złotego zegarka: J. Mateuszuk, *Tajemnica złotego zegarka*, „Farmacja Regionu Północno-Wschodniego”, 86 (2015), s. 42–45; M. Zwolski, *Cmentarzysko dwóch reżimów*, „Biuletyn IPN. Pamięć.pl”, 35 (2015), s. 49. Agnieszka

Odnalezienie w archiwach i muzeach w Grodnie, Lublinie, Warszawie i Białymstoku nieznanych dokumentów, a także publikowanych, ale nieuwzględnianych dotąd wspomnień i listów kilku przyjaciół, licznych notatek prasowych z epoki (z zastrzeżeniem specyfiki takich doniesień) i materiałów pochodzących od potomków Feliksa Filipowicza pozwoliło na nowe, znacznie głębsze wniknięcie w jego życie oraz na gruntowną weryfikację dotychczasowej skromnej wiedzy o tej postaci i zwielokrotnienie objętości biogramu. Na prośbę Sekcji Historii Farmacji przy Polskim Towarzystwie Farmaceutycznym w Białymstoku już raz zajmowałem się postacią Filipowicza, przy okazji omawiania farmaceutów zaangażowanych w działalność samorządu terytorialnego. 16 czerwca 2011 r. w siedzibie Okręgowej Izby Aptekarskiej w Białymstoku wygłosiłem referat na ten temat².

Niestety, niemal całkowicie brakuje akt magistrackich wytworzonych w czasie pełnienia przez Filipowicza funkcji prezesa Rady Miejskiej, a także dokumentów licznych organizacji społecznych, w których działał. Rodzinne pamiątki ograniczają się do kilku fotografii, pojedynczych listów oraz strzępów wspomnień.

Przodkowie

Przodkowie naszego bohatera, Filipowiczowie ze Żmudzi, to stary ród szlachecki, który używał herbu Pobóg³. Deklarowali pochodzenie polskie i wyznanie rzymskokatolickie. Protoplastą rodu był żyjący w pierwszej połowie XVII w. Jan Kobylin⁴ Filipowicz, pan na dobrach Szornele, zwanych też Szumcie. Położone one były nad rzeką Wardawą, w powiecie telszewskim, około 30 km od Telsz (obecnie Telšiai). Jan, syn wspomnianego Jana, w 1699 r. przekazał Szornele swemu synowi Antoniemu, który razem z synem, także Antonim, w 1750 r. sprzedał je niejakiemu Zmajle (?). Zapewne w zbliżonym czasie Antoni Kobylin Filipowicz, syn Jana, zakupił dobra Łowmuleńki (Ławmulenki) w sąsiednim powiecie uciańskim.

Bonifacy⁵ Kobylin Filipowicz, syn Antoniego po Antonim, urodził się w 1789 r. W czasie zaborów był na służbie państwowej. W 1834 r. w randze sekreta-

---

Czarkowska z Polskiego Radia Białystok zrealizowała na ten temat reportaż *Rozstrzelany zegarek* (2014), a razem z Gabriellą Walczak słuchowisko radiowe *Ballada o moim mieście* (2015). Agnieszka Czarkowska z godną podziwu docieklivością tropiła ślady Feliksa Filipowicza. Udało się jej skontaktować z potomkami aptekarza i uzyskać od nich kopie fotografii oraz dwóch listów, a także przekaz tradycji rodzinnej. Dzięki uprzejmości p. Czarkowskiej i za zgodą wnuczki Filipowicza skorzystałem z nich, za co dziękuję.

² Z. Romaniuk, *Farmaceuci Podlasia – samorządowcy do 1939 r.*, „Farmacja Regionu Północno-Wschodniego”, 71 (2011), s. 51–54. Część moich ustaleń posłużyła S. Rostańskiemu do wzbogacenia jego tekstów.

³ S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 4, Warszawa 1907, s. 30–31, wymienia dziadka i ojca naszego bohatera: Bonifacego i Zygmunta Filipowiczów, dziedziców na dobrach „Łowmuleńki” w guberni kowieńskiej (1882); A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 5, Warszawa 1902, s. 280–281; G. Błaszczuk, *Herbarz szlachty żmudzkiej*, t. 1, Warszawa 2015, s. 651–652.

⁴ Przydomek Filipowiczów „Kobylin” był używany jeszcze w połowie XIX w.

⁵ Jego siostrami były: Petronela (ur. 1786 r.), Elżbieta (ur. 1793 r.), Marianna (ur. 1800 r.) i Apolonia (ur. 1806 r.).

rza gubernialnego przebywał w Wilnie „w sprawach własnych”. Tutaj też mieszkała część rodziny. Jego szesnastoletni syn Władysław Romuald był na służbie w jakimś wileńskim urzędzie państwowym, a dwie córki, dziesięcioletnia Anna i o dwa lata młodsza Petronela, uczyły się w wileńskiej szkole przyklasztornej. Żona Bonifacego z synami, Wincentym Bronisławem (ur. 26 grudnia 1821) i Zygmuntem Feliksem (ur. 26 sierpnia 1823), przebywała w rodzinnym majątku Ławmulenki w parafii Płotele (obecnie Plateliai), powiat Uciana, gubernia kowieńska⁶.

Zygmunt Feliks, syn Bonifacego Filipowicza, to ojciec naszego bohatera. W czasie powstania styczniowego, gospodarząc majątkiem Ławmulenki, został aresztowany i osadzony w więzieniu. Miało to związek z donosem chłopów z jego folwarku i zapewne dotyczyło pomocy powstańcom⁷. Wzmianki o jego pobycie w więzieniu znajdują się w liście z 14 lutego 1865 r. napisanym przez ciotkę Zygmunta, Apolonię Filipowicz. Majątek Ławmulenki ówczesnie podzielony był na dwie części między braci Zygmunta i Bronisława. W sumie obejmował 303 dziesięciny gruntów. Folwark znajdował się w opłakanym stanie. Pod nieobecność Zygmunta zarządzający całością Bronisław, w liście scharakteryzowany jako chciwy pijak, zamierzał więzionemu bratu wytoczyć proces o 350 rubli. Z innego listu ciotki Apolonii, pisanego 22 października 1866 r. do Zygmunta Filipowicza, wynika, że wtedy był on już na wolności, ale w związku ze stanem wojennym⁸ obowiązującym jeszcze w guberni kowieńskiej nie mógł przyjechać do rodowych Ławmulenek. Mieszkał z żoną i dziećmi w Szawlach. Apolonia Filipowicz zaproponowała wówczas, że weźmie na wychowanie jedną z córek Zygmunta, prawie pięcioletnią Julię⁹. Żoną Zygmunta była Anna z Szymkiewiczów¹⁰, ur. około 1836 r. Małżeństwo to później miało też co najmniej dwóch synów: Feliksa, a także młodszego o dwa lata Ignacego¹¹. W 1882 r. Zygmunt uzyskał potwierdzenie przynależności do stanu szlacheckiego.

⁶ Muzeum Historyczne w Białymstoku, sygn. MBH/D/8092, „Spisok dvorjanina” Bonifacego Filipowicza z 1834 r.; tamże, MBH/D/8098, Potwierdzenie szlachectwa Filipowiczów z 1854 r.

⁷ Świadczy o tym zwrot „zajadli włościanie nasycili się długim jego [tj. Zygmunta] więzieniem” (Muzeum Historyczne w Białymstoku, sygn. MBH/D/8090). Feliks Filipowicz w nekrologu swej matki wspominał o niej „wdowa po powstańcu 1863 r.” („Głos Obywatela” (Białystok), 30 VI 1930, s. 3; „Dziennik Białostocki”, 30 VI 1930, s. 4).

⁸ Stan wojenny w guberni kowieńskiej zniesiono w 1870 r., z wyjątkiem dwóch powiatów, gdzie obowiązywał jeszcze dwa lata.

⁹ Muzeum Historyczne w Białymstoku, sygn. MBH/D/8091.

¹⁰ Anna Filipowicz z Szymkiewiczów była córką Ambrożego i Elżbiety (Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku [dalej: AAB], Akt zgonu nr 154/1930 parafii farnej w Białymstoku). W chwili śmierci żyło jej dwóch synów, Feliks i Ignacy. W zbiorach Muzeum Historycznego w Białymstoku znajdują się dokumenty rodowe Szymkiewiczów (np. sygn. MBH/D/9093) będące pozostałością po archiwum rodzinnym Feliksa Filipowicza. Szymkiewiczowie wywodzili się z powiatu szawelskiego na Żmudzi, gdzie od XVIII w. mieli dobra rodowe.

¹¹ Ignacy Filipowicz około 1908 r. poślubił Marię z Łapińskich. Mieli co najmniej dwoje dzieci: Marię, urodzoną 12 grudnia 1909 r. w Różampolu, a także Czesława, który zmarł w lipcu 1921 r., mając 9 lat. Ignacy Filipowicz z żoną zostali aresztowani i zesłani w głąb ZSRS w 1941 r. On zmarł na Syberii 21 października 1941 r., a jego żona Maria także zakończyła życie na zsyłce, 22 lutego 1942 r. na terenie Komi. Córka Maria, która uniknęła zesłania, przebywała u stryja w Białymstoku. W czasie okupacji niemieckiej zarządzała rodzinnym majątkiem na Żmudzi.

Feliks Filipowicz – aptekarz. Jego rodzina i działalność polityczna

Bohater niniejszego szkicu, Feliks Filipowicz, syn Zygmunta i Anny, urodził się 30 grudnia 1869 r. Data jest pewna, wymieniana w różnych aktach urzędowych¹². Na obecnym etapie wiedzy trudno natomiast zweryfikować budzącą wątpliwość, a powszechnie przytaczaną informację o miejscu jego urodzenia, czyli Kiejdanach. Do obiegu trafiła ona za sprawą Ireny Kałaur¹³, a ugruntowali ją kolejni autorzy. Bardziej prawdopodobne jest jednak to, że Filipowicz urodził się w Szawlach, gdzie jakiś czas mieszkali jego rodzice (w 1866 r. i później). W latach 1881–1887 Feliks uczęszczał w tym mieście do gimnazjum. Po ukończeniu klasy szóstej otrzymał świadectwo nr 793, datowane 14 [26] sierpnia 1887 r., które dawało mu prawo podejmowania nauki niektórych zawodów. Po roku jego wybór padł na profesję farmaceuty. Feliksa czekała wieloletnia nauka i zdobywanie kolejnych stopni korporacyjnych, od ucznia i pomocnika aptekarskiego do prowizora farmacji. Miejszem edukacji ucznia aptekarskiego Feliksa Filipowicza była normalna apteka doświadczonego prowizora farmacji Apolinarego Stankiewicza¹⁴ w Ucianie, w powiecie Wiłkomierz guberni kowieńskiej. Aptekarz ten z pochodzenia był Żmudzinem wyznania rzymskokatolickiego. 1 [13] listopada 1888 r. niespełna osiemnastoletni Feliks rozpoczął u niego naukę zawodu farmaceuty. Filipowicz, szczupły i wysoki, dość szybko zwrócił uwagę na filigranową, młodą blondynkę, Helenę Stankiewicz. Była ona kuzynką, a może nawet córką prowizora Stankiewicza. Helena wymieniana jest z nazwiskiem panińskim w różnej formie: Stankiewicz-Billewicz, Stankiewicz, Billewicz, Billewicz-Stankiewicz¹⁵. Młodzi pobrali się w 1890 r., zapewne w Ucianie. Filipowicz, ledwie uczeń aptekarski, miał ukończone 20, a Helena niespełna 19 lat. W ciągu jedenastu lat urodziło się im sześćoro dzieci: Celina Anna¹⁶ –

Była magistrem inżynierem chemii. Pozostała w stanie panińskim. Zmarła 13 maja 2004 r. w Białymstoku, gdzie spędziła prawie całe życie.

¹² Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Rząd Gubernialny Lubelski [dalej: RzGL], Akta osobowe, sygn. 2323, k. 1v, 3v; Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie [dalej: NAHB Grodno], sygn. 9-5-656. Data podawana jest zapewne według kalendarza juliańskiego obowiązującego w Imperium Rosyjskim. Według kalendarza gregoriańskiego narodziny Feliksa Filipowicza miałyby więc miejsce 11 stycznia 1870 r., nigdy jednak nie używał takiej daty swych urodzin. Była to ówczesnie typowa praktyka.

¹³ Pojawiła się ona już w maszynopisie opracowania Mgr *Feliks Filipowicz – farmaceuta i społecznik*. Została powtórzona w publikowanym tekście I. Kałur *Feliks Filipowicz – prowizor farmacji...*, s. 760. Jednak w źródle wskazanym przez autorkę opracowania (akt zgonu Filipowicza) brakuje wzmianki o Kiejdanach. Być może to miejsce podała Maria Filipowicz, bratanica Feliksa, która udzieliła wywiadu p. Kałaur.

¹⁴ Apolinary Stankiewicz uprawnienia prowizora farmacji uzyskał w 1858 r. Aptekę w Ucianie miał od lat sześćdziesiątych XIX w. do śmierci około 1909 r.

¹⁵ Nazwisko Billewicz dało niektórym asumpt do przypuszczeń, że żona Filipowicza mogła być spokrewniona z matką Józefa Piłsudskiego, Marią, córką Antoniego Billewicza. Nazwisko to jest jednak dość powszechne na Litwie oraz Żmudzi i nie ma dowodów na bliższe pokrewieństwo obu rodzin. Żona Feliksa Filipowicza pochodziła ze Stankiewiczów-Billewiczów, rodu o nazwisku dwuczłonowym, znanym już w XVI w.

¹⁶ Celina Anna Osieczkowska była najstarszym dzieckiem Feliksa Filipowicza. Urodziła się 15 marca 1891 r. w Ucianie.

1891, Czesław¹⁷ – 1892, Arnold¹⁸ – 1893, Leon¹⁹ – 1895, Alicja²⁰ – 1898 i Janina Zofia²¹ – 1901.

Uczyła się w gimnazjum oraz uczęszczała na kursy handlowe w Warszawie. Brakujące pieniądze na naukę zarabiała, pracując jako nauczycielka domowa. Studiowała historię sztuki na Uniwersytecie Warszawskim (1915–1921). Udzielała się społecznie w Kole Akademiczek oraz w Towarzystwie „Bratnia Pomoc”. Dalsze studia kontynuowała w Liège (Belgia) i w Paryżu pod kierunkiem prof. Gabriela Milleta. Rozprawę doktorską z filozofii obroniła na Uniwersytecie Jagiellońskim w 1935 r. Napisała wiele artykułów publikowanych w kraju i we Francji. Przed 1920 r. wyszła za mąż za Władysława Osieczkowskiego (1884–1965), kasjera w Ambasadzie Polskiej w Paryżu. Nie mieli dzieci. Wybuch wojny w 1939 r. zastał ją we Francji, skąd z mężem wyjechała do Anglii. Z Londynu przez Portugalię w październiku 1940 r. dotarli do Brazylii. Zmarła 13 września 1941 r. w Kurytybie, będąc w bardzo złej sytuacji finansowej. Jej biogram jest w *Polskim słowniku biograficznym* [dalej: PSB], t. 24, Wrocław 1979, s. 328–329 – część informacji nieścisłych. Charakterystyka tej postaci z czasu pobytu w Brazylii znajduje się w zbiorach Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, sygn. PRM.K, teczka 7, s. 125.

¹⁷ Czesław Filipowicz urodził się 23 kwietnia 1892 r. w Ucie. Ukończył szkołę realną, a potem École Supérieure w Paryżu, uzyskując tytuł inżyniera. W sierpniu 1914 r. wstąpił do oddziału Legii Cudzoziemskiej złożonego z polskich ochotników (tzw. bajończycy). 23 lutego 1918 r. ochotniczo zaciągnął się do II Korpusu Wojska Polskiego. Walczył w oddziałach gen. Lucjana Żeligowskiego. Wcielony do eskadry lotniczej jako obserwator, dokonywał lotów z pilotem płk. L. Rayskim. W stopniu porucznika uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej jako obserwator 21. Eskadry Niszczycielskiej. W 1922 r. brał udział w międzynarodowych zawodach lotniczych w Zurychu, uzyskując wyróżnienie. Jako oficer nadetatowy od 1923 r. pracował w Departamencie IV Żegluga Powietrznej. Był szefem polskiej misji zakupów lotniczych w Paryżu. Awansował na kolejne stopnie oficerskie, w 1928 r. na podpułkownika. Będąc oficerem kadrowym lotnictwa, pełnił służbę w Ministerstwie Komunikacji. Od 1928 r. był p.o. naczelnika Wydziału Lotnictwa Cywilnego w tym ministerstwie. W 1929 r. ojciec chrzestny samolotu „Patria”. Od maja 1931 r. wiceprezes Zarządu Głównego LOPP. Pisał do „Gazety Polskiej”, „Skrzydlatej Polski” i in. Latem 1932 r. został dyrektorem Departamentu Lotnictwa Cywilnego. We wrześniu 1933 r. wraz z kapitanem pilotem J. Lewoniewskim podjął nieudaną próbę pobicia międzynarodowego rekordu długości lotu w linii prostej bez lądowania dla samolotów turystycznych dwumiejscowych. Od 1935 r. kierownik Zaopatrzenia Lotnictwa w Departamencie Aeronautyki Ministerstwa Spraw Wojskowych. W tym samym roku awansowany do stopnia pułkownika. Miał drugą lokatę w korpusie oficerów aeronautyki. Od 1939 r. szef kontroli przemysłowej Dowództwa Lotnictwa Ministerstwa Spraw Wojskowych. We wrześniu 1939 r. przedostał się na Zachód. Oficer Polskich Sił Powietrznych w Wielkiej Brytanii. Pozostał na emigracji. Zmarł 9 września 1967 r. w Londynie. Odznaczony Krzyżem Srebrnym Orderu Virtuti Militari, trzykrotnie Krzyżem Walecznych, Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Krzyżem Oficerskim Legii Honorowej i innymi.

¹⁸ Arnold Filipowicz urodził się w 1893 r. w Ucie. Mieszkał w Warszawie, gdzie ożenił się około 1920 r. Miał dwoje dzieci – Jerzego (ur. 1921) i Wandę (ur. 1931). Zmarł 23 września 1939 r. w Warszawie.

¹⁹ Leon Filipowicz urodził się w 1895 r. Uczył się w warszawskiej szkole Rychłowskiego. Należał do „Strzelca” w tzw. szkole Wiśniewskiej. W służbie wojskowej od 5 sierpnia 1915 r. Niedługo potem, po ucieczce Rosjan, 22 sierpnia z warszawskim batalionem wyruszył na wojnę. Służył w 4. kompanii 1. batalionu „Sława” 5. Pułku Piechoty Legionów „Zuchowatych”. Brał udział w walkach pod Stawogorzem, Kołodzą, Kostiuchnowką (lipiec 1916). Być może przeniesiony do 2. Pułku Ułanów Legionów Polskich w Zegrzu, z którego zbiegł 5 lipca 1917 r. (o ile to ta sama postać). Ówczesne dezercje legionistów ze służby były głównie skutkiem prób posłużenia się Polakami przez Niemców i Austriaków. W ostatnim okresie swego krótkiego życia pracował w Towarzystwie Warszawskich Żelaznych Dróg Podjazdowych. Zmarł 28 sierpnia 1918 r. w Warszawie „po krótkich, lecz ciężkich cierpieniach”. Według tradycji rodzinnej przyczyną śmierci była epidemiczna grypa zwana hiszpanką. W piątą rocznicę śmierci, by uczcić pamięć o nim, matka i rodzeństwo złożyli dar 100 tys. marek polskich na „cegielkę wawelską” (Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, Komenda Legionów Polskich i Dowództwo Polskiego Korpusu Posiłkowego 1914–1918, sygn. 1.120.1.437, s. 194; „Kurjer Warszawski” (dodatek poranny), 26 VII 1923, s. 6; „Głos Wieczorny”, 4 IX 1918, s. 3).

²⁰ Alicja Filipowicz urodziła się 28 grudnia 1898 r. Szkoły ukończyła w Warszawie. Pozostała w stanie panieńskim. Podczas II wojny światowej przebywała w Anglii, gdzie osiadła na stałe. Udzielała się społecznie. Pracowała w polskiej szkole. Była opiekunką społeczną Zjednoczenia Polek na Emigracji. Zmarła 22 listopada 1967 r. w Londynie (K. Grodzińska, *Polskie groby na cmentarzach Londynu*, t. 1, Kraków 1995, s. 306).

²¹ Janina Zofia Filipowicz urodziła się w 1901 r. (?). Zmarła 25 listopada 1939 r. w Warszawie.

Po ponad trzyletniej nauce zawodu pod okiem prowizora Stankiewicza Filipowicz spełnił wymóg odpowiednio długiego przysposabiania wiedzy farmaceutycznej i 25 listopada [7 grudnia] 1891 r. opuścił aptekę. Pojechał do Warszawy. Przygotowywał się do egzaminu na stopień pomocnika aptekarskiego, który zdawał 17 [29] marca 1892 r. na Imperatorskim Uniwersytecie Warszawskim²². Dwa tygodnie później (30 marca [11 kwietnia] 1892 r.) otrzymał dyplom numer 1594 uprawniający do posługiwania się tytułem pomocnika aptekarskiego.

W ówczesnym czasie była to dość typowa kariera zawodowa aptekarza, z jednym odstępstwem. Rzadko się zdarzało, aby cały okres nauki zawodu aptekarskiego adept odbywał w jednej aptece, a tym bardziej, by przez lata kontynuował w tym samym miejscu dalszą praktykę. W przypadku Filipowicza staje się to zrozumiałe ze względu na założoną rodzinę mieszkającą w Ucie, dodatkowo powiązaną z apteką. Już jako pomocnik 1 [13] sierpnia 1892 r. zatrudnił się w aptece Stankiewicza. Po odbyciu tam czteroletniego stażu w zawodzie 11 [23] lipca 1896 r. kolejny raz opuścił Ucie i udał się do Warszawy na dwuletni uniwersytecki kurs farmacji i kończący naukę egzamin prowizorski²³. Aptekarz Stankiewicz z czasu pracy w Ucie wystawił Filipowiczowi bardzo dobrą opinię. W zawodowej karierze aptekarskiej tytuł prowizora umożliwił samodzielne prowadzenie tzw. normalnej apteki.

U młodego Filipowicza pobyt w Warszawie zaowocował ukształtowaniem poglądów politycznych i rozbudzeniem aktywności społecznej. W 1898 r. jako student farmacji (w wyniku głosowania) wszedł w skład komitetu zajmującego się opracowaniem statutu Towarzystwa Wzajemnej Pomocy „Farmacja”²⁴. Był członkiem zarządu studenckiej organizacji warszawskiej „Bratnia Pomoc” (współpraca z Towarzystwem Oświaty Ludowej), która nadzorowała gimnazjalne kółka samokształcenia. Działalność ta odbywała się bez wiedzy władz rosyjskich, stąd w 1898 r. toczyło się dochodzenie („śledztwo żandarmskie”). Ponoć obszernie zeznanie w tej sprawie złożył aresztowany Stanisław Brzozowski, który dwukrotnie miał wymienić Filipowicza pośród twórców i zarządzających „Bratnią Pomocą”. Później Brzozowski twierdził, że te zeznania sfabrykowano, ale nikt nie kwestionował udziału i zaangażowania Filipowicza w „Bratniej Pomocy”. Współpracując z Towarzystwem Oświaty Ludowej, był on też jednym z organizatorów tzw. Balu Litewskiego, na który rozprzeczkał bilety²⁵.

²² F. Wierzbowski, *Ukazatel' k varšavskim universitetskimi izvestijam za 1870–1894 gg.*, Varšava 1900, s. 357 (nr 302/30); „Gazeta Handlowa”, 23 III [4 IV] 1892, s. 3.

²³ Stopień prowizora poziomem wykształcenia w przybliżeniu odpowiada dzisiejszemu uniwersyteckiemu licencjatowi. Po I wojnie światowej niektórzy prowizorzy czasami zwani byli magistrami.

²⁴ „Przegląd Farmaceutyczny”, 12 (1898), s. 209; *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 1, red. nauk. B. Sordylowa, Wrocław 1990, s. 414. TWP „Farmacja” zarejestrowano dopiero w 1903 r.

²⁵ „Słowo Polskie” (Lwów), 19 XI 1906, s. 5; „Ziemia Lubelska”, 24 XI 1906, s. 2; „Myśl Niepodległa” (Warszawa),

Skutkiem śledztwa w sprawie „Bratniej Pomocy” mogło być wydalenie Filipowicza z warszawskiej uczelni. To zapewne dlatego udał się na uniwersytet moskiewski, by tam dokończyć edukację. Egzamin końcowy zdał w grudniu 1898 r., a dyplom nr 932 z tytułem prowizora farmacji uzyskał 13 [25] lutego 1899 r. w Moskwie, a nie – jak dotychczas pisano – w Warszawie²⁶.

Nie wrócił do Uciany. Zatrudnił się w Lublinie, w aptecę znanych prowizorów Antoniego Steckiego i Gustawa Haberla. Pracował tam prawie rok, od 19 kwietnia [5 maja] 1899 r. do 1 [14] kwietnia 1900 r. (z przerwą w październiku 1899 r.). Bezpośrednio potem na kilka tygodni przeszedł do apteki prowizora Stanisława Cechowskiego w Będzinie. Po czteromiesięcznej przerwie, od 15 [28] sierpnia 1900 r. do 19 lipca [1 sierpnia] 1901 r., zarządzał apteką spadkobierców Kazimierza Rompalskiego w Częstochowie. W tym czasie, od 1 stycznia 1901 r., wydzierżawił na dziesięć lat część domu Klementyny Niedźwiedz w Chełmie koło Lublina. Wynajęte pomieszczenia przeznaczone były na aptekę i mieszkanie. Filipowicz złożył podanie i otrzymał koncesję na własną aptekę w tym mieście przy ul. Lubelskiej²⁷. Bez odpowiedzi pozostaje pytanie, skąd miał środki na organizację apteki?²⁸ Być może Filipowicza wsparł teść, a może pieniądze te pochodziły ze sprzedaży części rodzinnego majątku?

Do Chełma sprowadził żonę i dzieci. Z zapalem pracował nad przygotowaniami do otwarcia „Nowej Apteki”, którą uruchomił 19 lipca [1 sierpnia] 1901 r. Zadbał o dodatkowe usługi i szeroki asortyment. Przy aptecę funkcjonowało labora-

---

maj 1909, s. 590; „Czytelnia Bezpłatna Macierzy Szkolnej”, 24 XI 1906; *Materiały śledztwa żandarmskiego z roku 1898 w sprawie Towarzystwa Oświaty Ludowej. Zeznania Leopolda Stanisława Leona (3 imion) Brzozowskiego* (1906) – endecka broszura skierowana przeciwko S. Brzozowskiemu, rozpowszechniana na uniwersytecie we Lwowie; „Przegląd Farmaceutyczny”, 12 (1898), s. 209.

²⁶ Niewłaściwe stwierdzenie o uniwersytecie w Warszawie wzięło się z omyłki w kalendarzach farmaceutycznych, gdzie przy Feliksie Filipowiczu literą „W.” błędnie wskazywano, że ukończył on studia w Warszawie, zamiast umieszczenia litery „M.” oznaczającej Moskwę, czyli faktycznego miejsca uzyskania dyplomu (zob. np. *Kalendarz farmaceutyczny na rok 1932*, cz. 2, Warszawa 1932, s. 298 czy inne coroczne edycje tych kalendarzy). Powód dokończenia studiów przez Filipowicza w Moskwie wiązać się też może z głośną sprawą z października 1897 r. Do historii przeszła ona jako tzw. żiłowszczyzna, czyli studencka kampania przeciwko sześciu profesorom Uniwersytetu Warszawskiego, którzy podpisali hołdowniczy telegram z okazji położenia kamienia węgielnego pod pomnik Michaiła Murawiewa „Wiesziela” w Wilnie. Nazwa pochodzi od nazwiska prof. Piotra Żiłowa, trafionego przez studenta kaloszem. Władze w stan oskarżenia postawiły wówczas 244 studentów. Ostatecznie po porozumieniu ministra oświaty z generał-gubernatorem złagodzono karę i na wydalenie z uczelni skazano 30, na naganę 111, a 103 studentów uwolniono od odpowiedzialności. Prawdopodobnie Feliks Filipowicz znalazł się pośród relegowanych, ale z prawem dokończenia studiów na innej uczelni. Wyjaśnienie sprawy ostatniego etapu studiów Filipowicza w Moskwie może się znajdować w jego studenckiej teczce osobowej („Przedświt”, 2 (1898), s. 22 (w tym numerze pisma socjalistów znajduje się lista trzydziestu studentów wyrzuconych z Uniwersytetu Warszawskiego za „żiłowszczyznę”); „Przegląd Wszechpolski” (Lwów), 1 I 1898, s. 16).

²⁷ M. Głowniak, *Chełm – ciekawostki z apteki*, w: *Chełm nieznany. Ludzie, miejsca, wydarzenia*, red. M. Karwatowska, Chełm 2009, s. 309; artykuł opublikowany po raz drugi: *Ciekawostki z apteki w Chełmie*, „Biuletyn Informacyjny Okręgowej Izby Aptekarskiej w Warszawie”, 37 (2012), nr 3, s. 26–38.

²⁸ Na uruchomienie apteki musiał dysponować znaczącym kapitałem co najmniej kilkunastu tysięcy rubli.

torium, handlowano w niej nie tylko lekami, ale i wodami mineralnymi naturalnymi i sztucznymi, środkami opatrunkowymi, winami i mydlami lekarskimi, tranem białym i żółtym, kefirem, proszkiem oraz eliksirem do zębów „Hygiena”.

W różnych publikacjach, głównie z Chełma, znajduje się informacja, że u Filipowicza w pokoju przy aptecce w czerwcu²⁹ 1901 r. nocował zbiegły z więziennego szpitala św. Mikołaja Cudotwórcy w Petersburgu i uciekający do Galicji Józef Piłsudski. W 1936 r. informację o tym podał Kazimierz Czernicki, a rozbudował Jan Rećko, pisząc: „Piłsudski przybył do Chełma z majątku Czysta Łuża koło Żytkowic na Polesiu należącego do pp. Lewandowskich. Nocleg spędził w pokoju obok apteki Feliksa Filipowicza przy ul. Lubelskiej, po czym wraz z żoną Marią, poprzez Rejowiec bryczką wyruszył do Zamościa”³⁰. Faktycznie Piłsudski w 1901 r. przebywał we wspomnianych miejscowościach, ale o Chełmie nie wspomina broszura *Uwolnienie Piłsudskiego*, pomijając interesujący nas fragment podróży konspiratora. Także biografowie Marszałka Piłsudskiego³¹ nie piszą o takim fakcie, choć być może tego zdarzenia dotyczy wzmianka późniejszego znanego poety i wydawcy Kazimierza Andrzeja Jaworskiego³², syna Edwarda – lekarza z Chełma, który w swych wspomnieniach po latach stwierdził, że „najbliżej żyliśmy z rodziną aptekarza” Filipowicza. Będąc siedmio-, ośmioletnim dzieckiem, w czasie wojny rosyjsko-japońskiej ów Jaworski usłyszał od kogoś z rodziny, że carska policja miała „na oku pana Filipowicza. Wysoki aptekarz bywał u nas częstym gościem, żona jego męczyła mnie przy lekcjach gry na fortepianie [...]. Kiedyś podsłuchiłem, że to socjalista i że ukrywał u siebie jakiegoś skompromitowanego Rosjanina”³³, a za takiego mógł być brany uciekający z Petersburga Piłsudski.

W tym miejscu wspomnę o bracie prowizora farmacji Czesława Moskalewskiego³⁴, z którym Feliks Filipowicz później ściśle współpracował

²⁹ Feliks Filipowicz formalnie do końca lipca 1901 r. pracował w Częstochowie. Niewątpliwie jednak przyjeżdżał do Chełma, by nadzorować przygotowania do otwarcia apteki.

³⁰ K. Czernicki, *Chełm przeszłość i pamiątki*, Chełm 1936; J. Rećko, *Józef Piłsudski w Lublinie i na Lubelszczyźnie*, <http://pilsudski67.republika.pl/lublin.htm> [dostęp: 1 IX 2016]; zaś W.A. Kozłowski (*Sport w organizacjach paramilitarnych na ziemi chełmskiej w latach 1918–1939*, Chełm 2008, s. 16) za K. Czernickim wzmiankuje, że Piłsudski „latem 1901 r. po ucieczce z petersburskiego więzienia nocował w Chełmie u Filipowicza”; Z. Kalinowski, *Oddział Gminny WNP w Rejowcu*, 2010, http://kalinowski.weebly.com/uploads/4/9/1/6/4916495/oddzia_gminny_wnl_w_rejowcu.pdf, [dostęp: 1 III 2014], s. 1.

³¹ *Uwolnienie Piłsudskiego (wspomnienia organizatorów ucieczki)*, Warszawa 1924; A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa 1988; W. Jędrzejewicz, *Józef Piłsudski 1867–1935, życiorys*, Warszawa 2002; W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław 2005; Z. Wójcik, *Józef Piłsudski (1867–1935)*, Warszawa 2006; K. Fiołka, *Piłsudski. Wielkie Biografie*, Warszawa 2010.

³² Kazimierz Andrzej Jaworski (1897–1973) to znany poeta, tłumacz i wydawca. Syn prowincjonalnego lekarza Edwarda, który tak naprawdę marzył, aby zostać dziennikarzem. Jego matką była Maria ze Smoleńskich, niedoszła śpiewaczka, rozmiłowana w sztuce.

³³ K.A. Jaworski, *Wywoływanie cieni*, Lublin 1972, s. 33.

³⁴ Czesław Marek Moskalewski, syn Feliksa, ur. w 1871 r. w rodzinnym majątku Sieprawki (Lubelskie). Od 1891 r. pomocnik aptekarski. Dyplom prowizora farmacji uzyskał w Warszawie w 1897 r. Dzierżawił aptekę w Sędziszowie.

w Białymstoku. Owym bratem był Stanisław Witalis Moskałewski, znany działacz polityczny związany z endecją, który także brał udział w organizacji pomocy socjaliście Józefowi Piłsudskiemu przy przekraczaniu granicy z Galicją w czerwcu 1901 r.³⁵, kilka dni po domniemanym noclegu w Chełmie. Czy Filipowicz o tym wiedział? Czy miało to wpływ na późniejszą przyjaźń obu prowizorów pomimo znacząco dzielących ich poglądów politycznych? Te rodzące się pytania pozostają bez odpowiedzi.

W czasie wojny rosyjsko-japońskiej w 1904 r. Filipowicz sporządzał specjalne zestawy podręcznych apteczek dla wojska, za co otrzymał podziękowanie od carskiego rządu. 18 czerwca 1905 r. za 30 tys. rubli sprzedał aptekę w Chełmie farmaceutom Józefowi Papużyńskiemu i Władysławowi Grzymale³⁶.

Rodzina Filipowicza od 1905 r. mieszkała w Warszawie³⁷. Kapitał ze sprzedaży apteki posłużył na zagospodarowanie się, utrzymanie rodziny i kształcenie dzieci. Jest pewne, że Filipowicz przez kolejne ponad trzy lata nie był czynny w zawodzie aptekarza. Wszystko wskazuje na to, że dał się ponieść ówczesnej atmosferze rewolucyjnej i udzielał się politycznie. Stefan Nasfeter (1879–1952), który pracował w zakładach metalurgicznych Lilpopa w Warszawie, jak sam wspomina, przyjaźnił się z Feliksem Filipowiczem. Wspólnie organizowali wiece Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS). Nasfeter wielokrotnie korzystał z rad i pomocy Filipowicza³⁸.

Po roku kupił aptekę w Belchatowie. W 1905 r. był tam jednym z przywódców patriotycznych manifestacji. Działacz Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego. W 1906 r. spędził trzy miesiące w areszcie w Piotrkowie. Skazany na opuszczenie terenu byłego Królestwa Polskiego, osiadł w Brześciu Litewskim. Zatrudnił się w aptece dawnego znajomego K. Sucheckiego. Potem nabył aptekę w Bielsku Podlaskim, którą posiadał do 1911 r. Następnie wszedł w spółkę z Feliksem Filipowiczem i Zofią Narkiewicz-Jodko w zakresie prowadzenia apteki w Białymstoku. W końcu sierpnia 1915 r. jako członek Komitetu Obywatelskiego znalazł się pośród dziesięciu niemieckich zakładników więzionych do momentu opłacenia przez białostoczian kontrybucji. Skarbnik konspiracyjnej Rady Opiekuńczej Szkół Polskich, skarbnik Towarzystwa Pomocy Szkołom Polskim (1915–1919). W latach 1916–1917 był w zarządzie Białostockiego Towarzystwa Dobroczynności i pełnił obowiązki skarbnika. Ponownie działał w tym Towarzystwie od 1919 r. Wiceprezes Komitetu Żywnościowego. Od 1919 r. współnik Polskiej Drukarni Udziałowej. Wspierał datkami m.in. Czerwony Krzyż, „Ślązaków, prześladowanych przez Niemców” i inne organizacje. W 1919 r. był w Miejskiej Radzie Opiekuńczej. W kwietniu 1920 r. wszedł w skład Komitetu Wojewódzkiego Propagandy Pożyczki Państwowej. Mieszkał przy ul. Warszawskiej. Od 1921 r. prowadził aptekę Filipowicza. W 1923 r. członkowie spółki byli także właścicielami drogerii przy ul. Sienkiewicza 2. Udzielał się w Białostockim Towarzystwie Farmaceutycznym. 30 kwietnia 1927 r. Filipowicz odsprzedał Moskałewskiemu połowę apteki, który w 1930 r. sprzedał swój udział w tej aptece Annie Hałaj z Bielska Podlaskiego. Moskałewski wyjechał do Złotego Potoku koło Częstochowy, gdzie do 1938 r. prowadził aptekę. Zmarł w Krakowie 27 listopada 1939 r. Z żoną Marią z Seeligów (zm. w 1925 r.) mieli syna Tadeusza (1903–1984), wybitną postać przemysłu kablowego.

³⁵ J. Miklaszewski, *Przeprowadzenie przez granicę*, w: *Uwolnienie Piłsudskiego (wspomnienia organizatorów ucieczki)*, Warszawa 1924, s. 56; A. Kierek, *Moskałewski Stanisław Witalis*, w: PSB, t. 22, Wrocław 1977, s. 42–44.

³⁶ APL Oddział w Chełmie, Akta aptek powiatu chełmskiego – zbiór szczątków zespołów, sygn. 24/1.

³⁷ L. Kalinowski, *Osieczkowska z Filipowiczów Celina*, w: PSB, t. 24, Wrocław 1979, s. 329.

³⁸ Centralne Archiwum Wojskowe [dalej: CAW], Akta osobowe,teczka symbol: odrzuc. 4.4.1938, Relacja Stefana Nasfetera. Nasfeter przed I wojną światową pracował w Telegrafii Warszawskiej i dodatkowo w fabryce Lilpopa. Socjalista, konspirator, bardzo aktywny w latach 1905–1907. Trzykrotnie aresztowany. W okresie międzywojennym miał posiadłość koło Wołomina. Był producentem filmowym, stryjem reżysera Janusza Nasfetera.

Także Michał Pius Römer, który utrzymywał ożywione kontakty z socjalistami w Warszawie, wspominał, że w 1907 r. z Filipowiczem „żyłem w wielkiej i serdecznej przyjaźni”³⁹.

Filipowicz wypełniał zadania partyjne nie tylko w stolicy, ale też w Łodzi. 10 lutego 1907 r. brał udział w zebraniu⁴⁰ Wojskowo-Rewolucyjnej Organizacji działającej przy Komitecie Łódzkim SDKPiL, podczas którego agitowano ośmiu żołnierzy z 37. Jekaterynburskiego Pułku Piechoty. Po spotkaniu tym znalazł się wśród aresztowanych przez policję⁴¹. W tym czasie dochodziło do współpracy SDKPiL z PPS-em, partiami wcześniej rywalizującymi. Zwolniony z aresztu, nie zaprzestał działalności politycznej. Filipowicz wpisuje się w krąg postaci z epoki – wykształconych, wywodzących się ze szlachty, zaangażowanych w działania lewicy niepodległościowej. Z akcentem na ostatni przymiotnik.

Zaangażowanie polityczne Filipowicza, które spowodowało niebezpieczeństwo na rodzinę, zwłaszcza że miał „szczupłą i chorowitą żonę, która obdarzyła go sześciorciem dzieci – dziewczynek i chłopców *al pari*”⁴², doprowadziło do popsucia stosunków między małżonkami i do rozstania. Wpływ na to mógł mieć stan zdrowia Filipowicza, który zaraził się gruźlicą, chorobą stanowiącą duże zagrożenie dla jego dzieci. Przesłanki wskazują, że mogło to nastąpić już przed 1910 r.⁴³, może w czasie pracy w aptece, a może w rosyjskim więzieniu. Nie da się jednak wykluczyć, że zaraził się dopiero, gdy był więziony przez Niemców w latach 1917–1918. Chorująca żona Filipowicza, Helena, zmarła 4 stycznia 1924 r. w Warszawie w wieku 52 lat. Spoczęła na cmentarzu powązkowskim. Chociaż małżonkowie od kilkunastu lat byli w separacji, nie ma podstaw, by wątpić, że Filipowicz uczestniczył w pogrzebie żony. W podpisie nekrologu w „Kurjerze Warszawskim” widnieją: „mąż, córki, synowie i rodzina”⁴⁴.

³⁹ K. Buchowski, *Z Wilna do Kowna... przez Białystok i Suwałki (fragmenty „Dziennika” Michała Romera)*, „Gryfita” (Białystok), 6 (1995), s. 10–11. Michał Pius Römer (1880–1945), prawnik, sędzia powiatowy w Bielsku Podlaskim (1918–1919), późniejszy niedoszły premier Litwy (1920). Rektor uniwersytetu w Kownie (1927–1939) oraz Wilnie (1940). Obecnie jego imię nosi Litewski Uniwersytet Prawa w Wilnie.

⁴⁰ Pośród uczestników zebrania wymienia się „socjaldemokratów”: Wilhelma Binera, Feliksa Filipowicza, Władysława Pokorskiego i Józefa Prokopka. Ukazująca się w Warszawie gazeta „Ludźkość” (15 I 1907, s. 2) informowała, że władze carskie wypuściły na wolność „z rozkazem natychmiastowego wyjazdu za granicę” Józefa Mrozowskiego, Czesława Kalinowskiego, Feliksa Filipowicza, Stanisława Święckiego i braci Kuntów. Nie wiadomo, czy wspomniany Filipowicz jest tożsamy z naszą postacią.

⁴¹ *Rewolucja 1905–1907 w Łodzi i okolicy. Studia i materiały*, red. B. Wachowska, Łódź 1975, s. 34.

⁴² K.A. Jaworski, dz. cyt., s. 19. Autor wspomnień omyłkowo pisze, że Filipowicz był posłem w jednym z przedwojennych (sanacyjnych) sejmów, gdy faktycznie tylko kandydował do senatu, ale nie został wybrany. *Al pari* – po równo (na równi), czyli tyle samo chłopców i dziewcząt.

⁴³ W pewnym stopniu świadczą o tym jego częste wyjazdy do Zakopanego od 1910 r. Może zachorował już wcześniej, przed 1907 r., co tłumaczyłoby jego pobyt w Łodzi. W Zakopanem i Łodzi znajdowały się znane ośrodki zajmujące się leczeniem gruźlicy. Czy jednak możliwe było wówczas przeżyć ponad 30 lat z tą chorobą?

⁴⁴ „Kurjer Warszawski”, 6 I 1924, s. 11.

Trzydziestoośmioletni Filipowicz powrócił do zawodu aptekarza, ale w dość odległym miejscu. W maju 1908 r. jego akta przesłano z gubernialnego Wydziału Lekarskiego w Piotrkowie do analogicznego urzędu w Mińsku (białoruskim), gdzie od października 1908 r. do lutego 1909 r. pracował w wolnej aptece magistra farmacji Rafała Sucheckiego. Następnie przez ponad siedem miesięcy znowu nie był zatrudniany jako aptekarz. Część tego czasu spędził w Warszawie⁴⁵. Między wrześniem 1909 r. a kwietniem 1910 r. zarządzał apteką Winnickiego w Łodzi (pod koniec tylko formalnie). Policja carska miała informacje, że był on członkiem łódzkiej komórki PPS-u⁴⁶. W 1910 r. Filipowicza nadal odnotowywano jako stałego mieszkańca powiatu Wilkomierz w guberni kowieńskiej, ale tylko „ewidencyjnie”.

Na kolejne miejsce swej aktywności zawodowej wybrał Białystok. Niewątpliwie miało to związek z pracą w aptece Zofii Narkiewicz-Jodko. Czy tylko jednak chodziło o zatrudnienie? Są pewne przesłanki świadczące o tym, że Feliks i Zofia mogli znać się już wcześniej i to bardzo blisko.

Filipowicz mógł ją poznać w czasie swojej pracy w Mińsku, a może jeszcze wcześniej. Przypomnę, że pracował tam w latach 1908–1909⁴⁷. Kim była Zofia Narkiewicz-Jodko? Urodziła się w 1883 r. Jej rodzice, Otton Henryk i Jadwiga Wincentyna Aniceta z Niemorszańskich Bogdaszewskich, mieli majątek ziemski w parafii Kojdanów (6 mil od Mińska), a mieszkali w gubernialnym Mińsku. Otton był działaczem Mińskiego Towarzystwa Rolniczego (1897). Zofia około 1905 r. poślubiła Henryka Narkiewicza-Jodko⁴⁸, z którym miała syna Jana. To małżeństwo nie było udane.

Zofia nawiązała romans z prowizorem Filipowiczem. W końcu 1910 r. podał on, że mieszkał w majątku Stańków koło Mińska⁴⁹, co odnosiło się chyba do wcześniejszej sytuacji, bo ówczesnie był już związany z Białymstokiem. Wnuczka Zofii Narkiewicz-Jodko i Feliksa Filipowicza wspomina, że pierwszym owocem nieformalnego związku był syn, który zmarł jako dziecko na dyfteryt⁵⁰. Być może żonaty Filipowicz i zamężna Zofia Narkiewicz-Jodko szukali miejsca, gdzie byliby bardziej anonimowi? Pojawiła się okazja. W 1910 r. prowizor farmacji Lucjan Stefański⁵¹

⁴⁵ APL, RzGL, Akta osobowe, sygn. 2323, k. 3; NAHB Grodno, sygn. 9-5-656, k. 1–7.

⁴⁶ NAHB Grodno, sygn. 9-5-656, k. 8–12.

⁴⁷ *Rossijskij medicinskij spisok na 1909 god*, Sanktpeterburg 1909, s. 174 (Mińsk).

⁴⁸ Henryk Otton Narkiewicz-Jodko posiadał majątek Nadniemen (v. „Nad Niemen”, 80 km na południe od Mińska) i kilka mniejszych (Onufrowo, Ottowo itd.) w powiecie iłuckim w guberni mińskiej. W 1909 r. był kasjerem Towarzystwa Wzajemnego Kredytu i skarbnikiem Towarzystwa Dobroczynności w Mińsku (*Kalendarz Ilustrowany Kurjera Litewskiego na rok 1910*, Wilno 1909, s. 63, 94, 95).

⁴⁹ „Zakopane. Czasopismo poświęcone sprawom Zakopanego”, 9 XII 1910, s. 7.

⁵⁰ W aktach z Białegostoku nie odnalazłem jego aktu chrztu i zgonu ani żadnej innej wzmianki o tym dziecku.

⁵¹ Lucjan Ryszard Stefański, syn Ludwika, urodził się około 1865 r. Dyplom prowizora farmacji uzyskał w Moskwie w 1893 r. Właściciel apteki w Szydłowie, potem w Częstochowie. Aptekę w Białymstoku miał w latach 1909–1910 w miejscu obecnej restauracji Astoria. Po sprzedaży nabył aptekę w Porozowie, a potem w Kamieńcu Litewskim.

sprzedawał aptekę w Białymstoku. Zofia Narkiewicz-Jodko kupiła tę firmę, a prowadzi ją miał aptekarz Feliks Filipowicz⁵².

Pierwsze lata w Białymstoku. Aptekarz i patriota

Filipowicz przyjechał do Białegostoku w kwietniu 1910 r. Urzędnik policyjny zaświadczał, że od tego czasu do sierpnia przeciwko niemu nie toczyły się żadne śledztwa oraz że nie zajmował się on w tym czasie działalnością polityczną⁵³. Filipowicz pod koniec października w urzędzie gubernialnym w Grodnie złożył podanie o pozwolenie na zarządzanie apteką Zofii Narkiewicz-Jodko w Białymstoku. Zgodę otrzymał w listopadzie. Jednak w związku z tym, że był członkiem PPS-u w Łodzi, zalecono wzięcie go pod nadzór policyjny. Apteka znajdowała się w centrum miasta, na rogu ulic Mikołajewskiej (obecnie ul. Sienkiewicza) i Rynku Kościuszki, w kamienicy żydowskiego przedsiębiorcy Barenbauma (obecnie restauracja Astoria). U Filipowicza aptekarstwa uczyli się adepci pochodzenia polskiego i żydowskiego (np. w latach 1910–1911 Judel Elenbogen z Łomżyńskiego czy w 1915 r. Chaja Ajdenberg ze Stawisk). Jesienią 1910 r. Filipowicz przebywał w domu wczasowym w Zakopanem.

Pozamałżeński związek Feliksa i Zofii trwał. 29 października [11 listopada] 1911 r. urodziła się im córka Felicja⁵⁴. Ówczesnie fakt urodzenia nieślubnego dziecka starano się ukrywać. Zazwyczaj kobieta, zanim ciąża była widoczna dla otoczenia, wyjeżdżała i powracała dopiero po połogu, a dziecko oddawano mamce do karmie-

---

Podczas I wojny światowej był burmistrzem Kamieńca. Za działalność patriotyczną więziony przez Niemców. W 1919 r. sprzedał aptekę i kupił majątek Krasnosielsk pod Kamieńcem, gdzie gospodarzył. Zmarł w 1937 r. w Brześciu n. Bugiem.

⁵² *Rossijskij medicinskij spisok...*, s. 24; *Pamiętna książka grodzieńskiej guberni na 1915 god*, Grodno 1915, dodatki, s. 40; Archiwum Państwowe w Białymstoku [dalej: APB], Rząd Gubernialny Łomżyński, sygn. 2301.

⁵³ NAHB Grodno, sygn. 9-5-656.

⁵⁴ Felicja Filipowicz była owocem związku Feliksa Filipowicza i Zofii Narkiewicz-Jodko. Po śmierci matki w 1915 r. jej wychowaniem zajął się ojciec. Początkowo uczyła się na pensji Rudeckiej w Warszawie, ale niezadowolona powróciła do Białegostoku, gdzie ukończyła Państwowe Gimnazjum Żeńskie im. Anny Jabłonowskiej. Maturę zdała w 1932 r. Studiowała ogrodnictwo na SGGW w Warszawie. Na przyjęciu w Białymstoku poznała mjr. Bronisława Antoniego Mariana Noëla, ówczesnego szefa Sztabu 18. Dywizji Piechoty w Łomży. Przerwała edukację i w 1934 r. w Warszawie wyszła za niego za mąż. Do 1937 r. mieszkali w Łomży, potem w Warszawie. Od marca 1938 do czerwca 1939 r. przebywali w czeskiej Pradze, gdzie ppłk Noël był attaché w polskiej ambasadzie. Tam 20 lutego 1939 r. urodził się ich syn Adam Bronisław. Po powrocie do kraju Noël został szefem Oddziału II Sztabu Armii „Karpaty”. Wojna rozdzieliła rodzinę – Felicja z synem mieszkała w Krakowie u teściów, a Bronisław po kampanii wrześniowej trafił do Francji, a potem do Anglii. Pełnił służbę w Sztabie Naczelnego Wodza gen. Sikorskiego. Od sierpnia 1940 do 1942 r. był polskim attaché w Bernie w Szwajcarii. W 1942 r. otrzymał przydział do armii polskiej w Szkocji, do formującej się I Dywizji Pancerniej gen. Maczka. Awansowany do stopnia pułkownika. Od października 1943 r. dowódca artylerii dywizyjnej. Walczył we Francji, Belgii i Holandii. Po wojnie uczestniczył w okupacji Niemiec, gdzie przez „zieloną granicę” w 1945 r. udało mu się sprowadzić żonę i syna. Rodzina osiadła w Londynie. Urodziło się im drugie dziecko, córka Ewa (żona A. Trojanowskiego). Noël w 1964 r. został awansowany do stopnia generała brygady, zmarł 15 lat później w Londynie. Jego żona Felicja zmarła w 1999 r., przebywając u syna w Kanadzie. Jej prochy sprowadzono do Krakowa i złożono w grobie męża.

nia. Z akt notarialnych dowiadujemy się, że urodzoną wówczas Felicję do dokumentów wpisano z nazwiskiem panińskim matki jako Bogdaszewską. Siedem miesięcy później w czerwcu 1912 r. Zofia i Feliks razem spędzili ponad dwa tygodnie w hotelu Morskie Oko w Zakopanem⁵⁵. Z przyczyn formalnych (mieli współmałżonków) nie mogli swego związku zalegalizować. Helena, żona Filipowicza mieszkająca w Warszawie, chociaż musiała się pogodzić z rozstaniem, to zawsze mogła liczyć na wsparcie i pomoc Feliksa, zwłaszcza że ich sześcioro dzieci nadal się kształciło.

Władze obserwowały aktywność Filipowicza. W marcu 1911 r. Gubernialny Urząd Lekarski z Grodna skontrolował aptekę. Okazało się, że niektóre szklane naczynia apteczne zamknięto tylko papierem, część medykamentów przechowywano w papierowych torebkach, nie wszystkie leki silnie działające miały stosowne oznaczenia. W maju upomniano Filipowicza. Zalecono mu zakup nowych naczyń aptecznych i na przyszłość odpowiednie przechowywanie oraz oznakowanie leków silnie działających. Już po tygodniu białostocki lekarz miejski poinformował władze, że zalecenia wykonano.

Między 1910 a 1915 r. nie stwierdzono, aby Filipowicz był aktywny politycznie⁵⁶. Duch buntownika przeciwko zaborcy odezwał się w nim jednak na początku 1914 r. Rosyjska gazeta „Reč”, a za nią „Głos Lubelski” i inna prasa polskojęzyczna informowały, że aptekarz Filipowicz z Białegostoku w jednej z miejscowych restauracji zamiast rachunku w języku rosyjskim zażądał takowego w języku polskim. Gubernator grodzieński za tę „agitację przeciw rządowi rosyjskiemu” skazał go na dość wysoką karę administracyjną w wysokości 50 rubli⁵⁷. Podobnych przypad-

⁵⁵ „Zakopane. Czasopismo poświęcone sprawom Zakopanego”, 30 VI 1912, s. 9. Od 7 do 23 czerwca 1912 r. gośćmi hotelu Morskie Oko byli Filipowicz Feliks i Zofia [!] z Białegostoku. Feliks Filipowicz wielokrotnie jeździł do Zakopanego. Wzmianki o jego pobytach pochodzą z 1910, 1911, 1912, 1926 i 1929 r. („Zakopane. Czasopismo poświęcone sprawom Zakopanego”, 9 XII 1910, s. 7; tamże, 1 II 1911, s. 11). Od 23 października do 5 grudnia 1910 r. Feliks Filipowicz z m. Stańków (dobra Czapskich, 5 mil od Mińska na Białorusi) mieszkał w Zakopanem, w pensjonacie Murańka. Także od 16 stycznia do 1 lutego 1911 r. przebywał w tym pensjonacie, ale odnotowano, że przyjechał z Mińska. Od 14 do 18 lipca 1926 r. mieszkał w zakopiańskiej „Barabasówce”. W tym czasie w Zakopanem byli także inni białostoczanie: Eliaz Domoradzki z rodziną w „Barabasówce”, Wanda Jakubowska w pensjonacie „Pyszna”, a nauczycielki Zofia Lenkiewiczówna i Irena Żołędziowska w pensjonacie „Elektron” („Głos Zakopiański”, 25 VII 1926, s. 3). Feliks Filipowicz z Białegostoku 13 lub 14 lipca 1929 r. zakwaterował się w hotelu Bristol. Mieszkali tam też białostoczanie, Antoni Janusch i Kazimierz Riebert – dyrektor białostockiej elektrowni, w sanatorium nauczycielskim Maria Bułhak, w „Reglance” zaś dr Irena Białówna z Zofią Białówną („Zakopane. Organ Związku Przyjaciół Zakopanego z listą gości”, 20 VII 1929, s. 8). Być może Filipowicz był też w Zakopanem we wrześniu 1921 r. – po tym, jak zasłabł w domu, wyjechał wówczas do jednego z uzdrowisk małopolskich („Kurier Białostocki”, 17 IX 1921, s. 3; tamże, 20 IX 1921, s. 2).

⁵⁶ Maria Filipowicz (ur. 1909), bratanica Feliksa, pisała, że aptekę w Białymstoku udostępnił on na konspiracyjne zebrania socjalistów. To twierdzenie nie jest dowiedzione i budzi pewne wątpliwości. O stałości poglądów politycznych Filipowicza świadczy późniejsze zdarzenie. W czasie pożegnania wyjeżdżającego z Białegostoku Mieczysława Bzury (do maja 1918 r. był na terenie Rosji, zm. 21 czerwca 1928 r. w Warszawie w wieku 65 lat), prezesa białostockiego Związku Ziemian, Feliks Filipowicz „sławił p. Bzurę jako starego rewolucjonistę”. Pożegnanie odbywało się w mieszkaniu prezydenta Szymańskiego („Kurier Białostocki”, 13 XII 1921, s. 2).

⁵⁷ „Głos Lubelski. Organ prasowy endecji lubelskiej Narodowej Demokracji”, 17 III 1914, s. 2; „Rozwój. Dziennik

ków mogło być więcej, gdyż Witold Łuszczewski, Jankowski (Stanisław, notariusz?) i ks. Stanisław Hałko w 1931 r. potwierdzali, że „p. Filipowicz za czasów rosyjskich za wyrażanie swoich zapatrywań patriotycznych był karany administracyjnie, często prześladowany”⁵⁸.

1 października 1911 r., kilka tygodni przed urodzeniem się Felicji, Zofia Narkiewicz-Jodko i Feliks Filipowicz do swej spółki przyjęli prowizora farmacji Czesława Moskalewskiego⁵⁹, który wcześniej był właścicielem apteki w Bielsku Podlaskim. Jesienią 1912 r. apteka Zofii Narkiewicz-Jodko i Feliksa Filipowicza była remontowana. 1 grudnia 1912 r. „Gazeta Białostocka” zamieściła reklamę: „Apteka F. Filipowicza po gruntownym odnowieniu, posiada stale na składzie środki tak zagraniczne, jak i krajowe – wody mineralne, środki opatrunkowe, perfumerie, kosmetyki itd. Ceny podług hurtowego cennika Warszawskiego Składu Materiałów Aptecznych Ludwik Spiess i Syn”⁶⁰. Zdarzały się i takie przypadki, jak ten z 25 maja [8 czerwca] 1915 r., kiedy „jakiś wyrostek, korzystając z chwilowej nieuwagi właściciela oraz pracowników apteki wywołanej napływem kupujących, skorzystał z chwili nieuwagi, skradł z kasy podręcznej w aptecce Filipowicza 34 ruble i umknął bezkarnie”⁶¹.

Na początku lipca 1914 r. Feliks Filipowicz prosił urząd lekarski guberni grodzieńskiej o zezwolenie na otwarcie i prowadzenie wiejskiej apteki w Choroszczy. Takie zezwolenie wydano mu 3 [16] listopada 1914 r. Zanim jednak otworzył aptekę, 15 [28] kwietnia 1915 r. odsprzedał pomocnikowi aptekarskiemu Abramowi Elie Lichtensztejnowi z Białegostoku⁶² prawa do tej koncesji.

Pod koniec maja 1915 r. prowizor Filipowicz formalnie na pięć lat wydzierżawił aptekę od Zofii Narkiewicz-Jodko. Cztery miesiące później, 26 września [9 października] 1915 r., Zofia zmarła w Białymstoku, mając zaledwie 31 lat. Przyczyną śmierci był krztusiec (koklusz)⁶³. Przez kolejne lata Filipowicz prowadził aptekę jako dzierżawca. Opiekował się także Felicją, córką z nieformalnego związ-

---

polityczny, przemysłowy, społeczny i literacki, ilustrowany” (Łódź), 16 III 1914, s. 5.

⁵⁸ „Głos Ziemi Białostockiej”, 25 IX 1931, s. 4.

⁵⁹ „Dziennik Urzędowy Województwa Białostockiego”, 1 IX 1921, nr 9, s. 8. Sąd Okręgowy w Białymstoku pod poz. 922 wpisał do Rejestru Handlowego firmę „Filipowicz i Moskalewski” zawiązaną 1 października 1911 r.

⁶⁰ „Gazeta Białostocka”, 18 XI [1 XII] 1912, s. 1.

⁶¹ Tamże, 31 V [13 VI] 1915, s. 53.

⁶² NAHB Grodno, sygn. 9-4-296; APB, Akta notariusza Bolesława Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 2, rep. 355, 356. Koncesję na prowadzenie wiejskiej apteki mógł mieć pomocnik aptekarski. Filipowicz pojawia się w aktach tego notariusza dosyć często [tamże, sygn.: 9 (1920 r.), 31 (1924), 39 (1929), 41, 44 (1932), 45 (1932), 55 (1936), 58 (1938)].

⁶³ J.T. Sosnowski, *Cmentarz farny w Białymstoku. Historia. Indeks pochowanych*, Białystok 2012, s. 197; AAB, Akt zgonu parafii farniej w Białymstoku, nr 715 z 1915 r. W akcie zgonu wpisano, że pozostawiła męża Henryka, syna Jana i córkę Felicję. Felicja mieszkała w Białymstoku, a Jan ze swoim ojcem Henrykiem zapewne w Mińsku.

ku z Zofią Narkiewicz-Jodko. W jej wychowywaniu pomagała mu matka, Anna Filipowicz⁶⁴.

Na szczególną uwagę zasługuje działalność społeczna Feliksa Filipowicza, nacechowana altruizmem. Na początku I wojny światowej wspierał Białostockie Towarzystwo Dobroczynności. Był członkiem-ofiarodawcą Oddziału Białostockiego Polskiego Towarzystwa Niesienia Pomocy Ofiarom Wojny⁶⁵.

Pod koniec sierpnia 1915 r. Białystok znalazł się pod okupacją niemiecką, a nowe władze wydały swe zarządzenia. Właściciele aptek oprócz sprzedaży medykamentów mieli też obowiązek dostarczania leków do określonych szpitali. Feliks Filipowicz zaopatrywał w nie szpital miejski przy ul. Lipowej⁶⁶.

We wrześniu 1915 r. uczestniczył w pracach komitetu organizacyjnego gimnazjum w Białymstoku. Jesienią wszedł w skład zarządu Towarzystwa Pomocy Szkołom Polskim w Białymstoku⁶⁷. Od października 1916 r. był opiekunem nowej, utworzonej przy ul. Mickiewicza 10, a czwartej w mieście polskiej szkoły elementarnej. Uruchomienie placówki nastąpiło 4 października, jeszcze przed uzyskaniem oficjalnej zgody⁶⁸ na jej otwarcie, za co okupanci ukarali Filipowicza grzywną 500 marek wymierzoną przez Sąd Pokoju⁶⁹. Od lutego 1916 r. był zastępcą członka zarządu Białostockiego Towarzystwa Dobroczynności.

Filipowicz był też człowiekiem czynu i patriotą. Historycy, Henryk Mościcki i Michał Goławski, określają go jako inicjatora i jednego z aktywniejszych działaczy niepodległościowych w Białymstoku. Od 1916 r. przewodził Kołu Przyjaciół Polskiej Organizacji Wojskowej (POW), zajmując się gromadzeniem środków finansowych na potrzeby tej organizacji⁷⁰. Razem z białostockim nauczycielem gimnazjalnym Stanisławem Burzyńskim jeździli po instrukcje do Centralnego Komitetu Narodowego (CKN) w Warszawie. Filipowicz współtworzył Komitet Polski Obwodu

⁶⁴ Anna z Szymkiewiczów Filipowicz „po długiej i ciężkiej chorobie” zmarła w Białymstoku 29 czerwca 1930 r. Miała 94 lata („Głos Obywatela”, 30 VI 1930, s. 3; „Dziennik Białostocki”, 30 VI 1930, s. 4; tamże, 1 VII 1930, s. 4).

⁶⁵ „Gazeta Białostocka”, 13 [26] IV 1914, s. 228; tamże, 10 [23] V 1915, s. 31 (wsparł datkiem 3 rubli uczniów szkół polskich z Królestwa Polskiego); tamże, 7 [20] VI 1915, s. 64.

⁶⁶ „Echo Białostockie” 1935 (?) – kserokopie wycinków prasowych w zbiorach Muzeum Historycznego w Białymstoku, bez ich datowania.

⁶⁷ H. Mościcki, *Białystok. Zarys historyczny z 22 ilustracjami*, Białystok 1933, s. 217; M. Goławski, *Szkolnictwo powszechne w Białymstoku (rys historyczny i rozwój w dobie obecnej)*, Białystok 1934, s. 59–60; „Jutrzenka Białostocka”, styczeń–luty 1936, s. 6. Towarzystwo Pomocy Szkołom Polskim w Białymstoku zostało założone przed 11 listopada 1915 r. Formalnie okupacyjne władze niemieckie zatwierdziły je 18 listopada. Towarzystwo ukonstytuowało się 12 grudnia. W tym dniu wybrano zarząd, którego członkiem był Filipowicz.

⁶⁸ Tę wydano 27 października 1916 r.

⁶⁹ M. Goławski, dz. cyt., s. 65, 70.

⁷⁰ H. Mościcki, dz. cyt., s. 220. Białostocki notariusz poświadczył podpis Filipowicza pod zaświadczeniem wydanym Zenonowi Gessnerowi, że od lipca 1916 do połowy 1917 r. był on komendantem POW w Białymstoku, a od drugiej połowy 1917 r. służył w 4. Pułku Piechoty Legionów (APB, Akta notariusza Józefa Kurmanowicza w Białymstoku (1925–1933), sygn. 33, rep. nr 1950–1951).

Białostockiego, który formułował uchwały i odezwy deklarujące poparcie ludności polskiej w sprawie przyłączenia Białostocczyzny do Królestwa Polskiego (państwa polskiego). Pierwszą uchwałę podjęto w Białymstoku już trzy dni po ogłoszeniu aktu 5 listopada. Kolejny dokument w tej sprawie, datowany w Białymstoku 29 stycznia 1917 r., adresowany był do Wysokiej Rady Stanu Państwa Polskiego⁷¹.

W czerwcu 1917 r. w Białymstoku powołano Centralny Komitet Narodowy Obwodu Białostockiego⁷² (powiaty: białostocki, bielski i sokólski). Jego prezesem był ks. Stanisław Ignacy Nawrocki⁷³, proboszcz z Zabłudowa, a wiceprezesem Feliks Filipowicz⁷⁴. Aktywność niepodległościowa tego drugiego zaniepokoiła okupantów. Miesiąc później w lipcu 1917 r. Niemcy aresztowali Filipowicza i uwięzili w obozie Havelberg, w kraju związkowym Saksonia-Anhalt. W listopadzie w piśmie „Ojczyzna i Postęp” wzmiankowano, że z Białegostoku „został wywieziony do obozu jeńców aptekarz Filipowicz, opiekujący się legionistami”⁷⁵. Przebywał tam do stycznia 1918 r. Następnie został przewieziony do twierdzy w Modlinie, gdzie przetrzymywano go do września. Po zwolnieniu Niemcy zabronili mu powrotu do Białegostoku⁷⁶.

Po ks. Nawrockim prezesem CKN od 1918 r. był lekarz Alfred Żołątkowski. 14 listopada 1918 r. Niemcy stłumili w Białymstoku próbę opanowania miasta przez POW i oddziały samoobrony. Okupanci przebywali w mieście do 19 lutego 1919 r. Alfred Żołątkowski, towarzysząc wojskom polskim, które na mocy porozumienia z Niemcami przez Białystok wyruszyły przeciwko bolszewikom, w Wołkowysku zaraził się tyfusem plamistym⁷⁷. Krótko CKN-em w Białymstoku kierowali dr Bohdan

⁷¹ H. Mościcki, dz. cyt., s. 268–269. Filipowicz udzielał informacji o zdarzeniach, które w latach 1915–1917 miały miejsce w Białymstoku, szczególnie o POW i CKN, autorowi pierwszej monografii miasta Henrykowi Mościckiemu. 8 listopada 1916 r. Komitet Polskiego Obwodu Białostockiego podjął uchwałę deklarującą poparcie ludności polskiej w sprawie przyłączenia miasta do Królestwa Polskiego.

⁷² W źródłach używano także nazw: Centralny Komitet Narodowy na Obwód Ziemi Białostockiej, Centralny Polski Komitet Narodowy Obwodu Białostockiego, Centralny Komitet Narodowy Ziemi Białostockiej.

⁷³ Proboszcz w Zabłudowie w latach 1911–1927 (A. Szot, *Dzieje rzymskokatolickiej parafii p.w. św. Apostołów Piotra i Pawła w Zabłudowie*, Białystok 2003, s. 103).

⁷⁴ H. Mościcki, dz. cyt., s. 222.

⁷⁵ „Ojczyzna i Postęp”, 29 XI 1917, s. 58. Niemcy aresztowali także ks. Hałkę i wywieźli go do obozu jenieckiego Zelleschloss (Celle-Schloss) w Hanowerze, po zapłaceniu 3 tys. marek kary za przesłanie listu nielegalną drogą. Do obozu tego trafił też ks. Maksymilian Sarosiek z Jasionówki (po zapłaceniu 100 marek kary). Ks. Antoniego Dowbora z Niewodnicy Kościelnej, mającego 82 lata, przez kilka miesięcy więziono, a w końcu skazano na 5 tys. marek kary za pozdrowienia przesłane za pośrednictwem żołnierza do siostry w Bawarii. Przeprowadzono także akcję aresztowania członków POW (np. murarza Biernackiego z Krypna wywieziono do Prus). M. Goławski (dz. cyt., s. 72, 92, 139) pośród uwięzionych i wysłanych z Białegostoku do Niemiec w 1917 i 1918 r. wymienia ks. dyr. S. Hałkę, nauczyciela Michała Motoszkę, nauczycielkę Wandę Judejkównę i działaczy oświatowych: F. Filipowicza („za działalność w POW”) oraz inż. Kazimierza Goławskiego („za przeciwstawianie się rabunkowej gospodarce niemieckiej” w elektrowni i wodociągu).

⁷⁶ H. Mościcki, dz. cyt., s. 222. 5 kwietnia 1927 r. Feliks Filipowicz uczestniczył w Warszawie w zjeździe byłych więźniów politycznych uwięzionych przez Niemców w latach 1917–1918 („Dziennik Białostocki”, 6 IV 1927, s. 4).

⁷⁷ „Dziennik Białostocki”, 6 IV 1919, s. 3. Siedziba CKN mieściła się w hotelu Ritz. Alfred Michał Żołątkowski,

Ostromięcki i inż. Kazimierz Riegert⁷⁸. 19 stycznia 1919 r. przewodnictwo tej organizacji przejął Feliks Filipowicz, który właśnie powrócił do miasta. Białystok jeszcze przez miesiąc znajdował się w rękach niemieckich⁷⁹. Filipowicz uczestniczył w pertraktacjach z niemiecką Radą Żołnierską⁸⁰. W drugiej połowie stycznia kierowany przez niego CKN wystosował do polskich władz memoriał, w którym przekonywał o polskości ziemi białostockiej. Kolejny dokument z ramienia CKN-u, domagający się włączenia Białostocczyzny do Polski i poparty podpisami społeczeństwa, wystosowano do Warszawy w lutym⁸¹.

Według ówczesnego białostockiego emisariusza Straży Kresowej Wacława Vorbrodt-Brotowskiego Filipowicza postrzegano jako sympatyka umiarkowanie lewicowego Stronnictwa Niezawisłości Narodowej (SNN)⁸². Jest to zrozumiałe, gdyż

---

syn powstańca styczniowego Józefa, urodził się w 1875 r. na Kielecczyźnie (w Kielcach?). Gimnazjum ukończył w Kielcach. Medycynę studiował w Warszawie i Moskwie. Jako student Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Warszawskiego napisał list do redakcji „Gazety Kieleckiej” (4/16 VIII 1899, s. 2), sugerując sposób wyposażania w medykamenty straży pożarnej w Kielcach. Za patriotyczną działalność wśród Polaków czasowo wydalony i w asyście żandarmów odwieziony do Grodna. Studia ukończył w 1901 r., uzyskując tytuł lekarza medycyny. Był specjalistą chorób wewnętrznych i dziecięcych. Pierwszą wolną praktykę lekarską podjął już w 1901 r. w mieście Nowe Brzesko koło Miechowa. Od 1906 r. pracował w Janowie Poleskim (Iwanów) koło Kobrynia. W 1908 r. osiadł w Białymstoku, gdzie mieszkał przy ul. Niemieckiej, w domu Rozenbluma. Prowadził wolną praktykę lekarską. Udzielał się w polskich organizacjach społecznych (np. Białostockim Towarzystwie Dobroczynności), pisywał do „Nowin Lekarskich” (1908) i dosyć często do „Gazety Białostockiej” (1912–1914), głównie na tematy związane z medycyną. Wykładał na kursach pielęgniarstwach. W czasie I wojny światowej zmobilizowany do armii rosyjskiej. Po wybuchu rewolucji bolszewickiej zaciągnął się do wojska i służył jako naczelnik lekarz 3. Dywizji Strzelców Polskich (część I Korpusu Polskiego w Rosji). W lutym i marcu 1918 r. odbył szlak bojowy od Jelni do Żłobina. Po demobilizacji powrócił do Białegostoku. Kontaktował się z Wojskiem Polskim. Został prezesem CKN-u w Białymstoku. Udzielał się też jako nauczyciel gimnazjalny. W 1919 r. razem z żołnierzami polskimi wyruszył do Wólkowskiej, gdzie zaraził się tyfusem płamistym. Zmarł 21 marca 1919 r. w Białymstoku.

⁷⁸ Kazimierz Maurycy Riegert (czasami jako Rygiert, Riegiert), syn handlowca Ignacego i Zofii z Bormannów, ur. w 1885 r. w Warszawie. Absolwent gimnazjum realnego w Warszawie. Studia w Szkole Inżynierskiej w Altenburgu ukończył w 1907 r. uzyskaniem dyplomu inżyniera elektryka. Pracował w Warszawie i Charkowie. Od 1912 r. mieszkał i pracował w Białymstoku. W latach 1915–1918 przebywał w Rosji, w 1920 r. ochotniczo walczył przeciwko bolszewikom. Dyrektor Białostockiego Towarzystwa Elektryczności (1912–1915, 1919–1939), prezes (1932–1933) i wiceprezes (1933–1934) Związku Elektryków Polskich. Od 1938 r. honorowy wicekonsul belgijski w Białymstoku. Działacz społeczny. W czasie okupacji niemieckiej (1939–1945) pracował w Elektrowni Częstochowskiej. Krótko więziony przez Gestapo. Potem był głównym inżynierem elektrowni w Piotrkowie Trybunalskim, a od 1945 r. jej dyrektorem. Zmarł 14 września 1945 r. w Piotrkowie Trybunalskim. Był żonaty z Mileną z Jelenów, z którą mieli córkę Halinę.

⁷⁹ „Dziennik Białostocki”, 19 II 1924, s. 4.

⁸⁰ H. Mościcki, dz. cyt., s. 224, 269 (przyp. 20) – Henryk Mościcki wymienia F. Filipowicza, M. Motoszkę i H. Dąbrowską jako źródło udzielonych mu informacji o działalności POW i „Samoobrony”, CKN oraz ich pertraktacjach z niemiecką Radą Żołnierską w Białymstoku. Chociaż zapis w przypisie może także oznaczać, że Filipowicz udzielał informacji tylko o części z wymienionych działań.

⁸¹ E. Pankiewicz, *Białystok w zaraniu niepodległości*, „Białostocczyzna”, 35 (1994), nr 35, s. 19.

⁸² Archiwum Akt Nowych w Warszawie [dalej: AAN], Towarzystwo Straży Kresowej, sygn. 254, s. 1–2; tamże, sygn. 299, s. 4–6; J. Gierowska-Kałuża, *Rok 1919 w raportach Straży Kresowej. Rejestracja zmiany nastrojów społecznych*, w: *Wyzwolenie czy okupacja? Stosunek społeczności zamieszkujących pogranicze polsko-litewsko-białoruskie do zmieniających się w XX wieku systemów państwowych*, red. M. Kietliński, W. Śleszyński, Białystok 2006, s. 36.

politycznie powiązane ono było z PPS-Frakcją Rewolucyjną, współpracowało także z POW, z którymi Filipowicz sympatyzował i wspierał je.

Filipowicz znalazł się w gronie osób, które 5 marca 1919 r. zainicjowały założenie Polskiego Towarzystwa Popierania Prasy i Czytelnictwa w Białymstoku, był wiceprezesem zarządu⁸³. Od początku istnienia sekcji miejskiej Rady Opiekuńczej, tj. od marca 1919 r., przewodził jej przez wiele kolejnych lat. Rada założyła i prowadziła żłobek dla pięćdziesięciorga niemowląt (w 1919), ochronkę dla stu dzieci (w 1920) oraz hurtownię artykułów pierwszej potrzeby, ale tę zamknięto w końcu 1924 r.⁸⁴

Delegaci Centralnego Komitetu Narodowego Obwodu Białostockiego w imieniu ludności polskiej 1 kwietnia 1919 r. złożyli do różnych „organów państwowych i klubów sejmowych” w Warszawie memoriał z dołączonymi uchwałami i rezolucjami, który dotyczył włączenia Białostocczyzny do odrodzonej Polski, sprzeciwiając się innym projektom co do losów tych terenów. Memoriał podpisali prezes Komitetu Feliks Filipowicz, wiceprezes dr Bohdan Ostromięcki i sekretarz Władysław Olszyński (adwokat)⁸⁵.

W powojennym czasie, gdy brakowało niemal wszystkiego, białostocka Rada Opiekuńcza zabiegała o pomoc w Radzie Głównej Opiekuńczej. Otrzymane wsparcie rozdzielała w naturze, wydając mąkę, olej, mleko zagęszczone, konserwy wieprzowe i inne⁸⁶. Tymczasowy Komitet Miejski w Białymstoku uprosił starostę dr. Augusta Cyfrowicza, prezesa CKN-u Feliksa Filipowicza i prezesa Komitetu

⁸³ „Dziennik Białostocki”, 9 IV 1919, s. 3.

⁸⁴ „Kurier Białostocki”, 11 XI 1921, s. 3 (prezesowi Rady Opiekuńczej Filipowiczowi udało się uzyskać bonifikatę na towary „łokciowe” dzięki czemu były one tańsze od 20 do 30%); „Dziennik Białostocki”, 29 IV 1924, s. 4; tamże, 16 IX 1919, s. 3; tamże, 2 II 1925, s. 4.

⁸⁵ AAN, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa w Warszawie, sygn. 313, s. 99–100 (kopia memoriału); „Kurier Warszawski. Wydanie poranne”, 2 IV 1919, s. 4 (tutaj nazwa: Centralny Komitet Narodowy Ziemi Białostockiej, przytoczono treść memoriału); „Dziennik Białostocki” 9 IV 1919, s. 1–2 (treść memoriału); H. Mościcki, dz. cyt., s. 229 (trzon CKN-u w Białymstoku stanowili: F. Filipowicz, dr B. Ostromięcki, B. Szymański i dr A. Żołątkowski). Bohdan Ostromięcki, syn Leona, urodzony w 1870 r. Ukończył uniwersytet w Moskwie. Od 1895 r. doktor medycyny, specjalizował się w chirurgii. Naczelnik białostocki lekarz miejski (kierownik Wydziału Sanitarnego Magistratu Białostockiego). Działacz społeczny (np. od początku w redakcji „Gazety Białostockiej”, w Towarzystwie Zakładania i Utrzymania Bibliotek Publicznych, Towarzystwie Dobroczynności), od 1908 r. radny miejski, ławnik miasta w latach 1919–1926, wspierał Narodową Partię Robotniczą. Od maja 1926 r. naczelnik Wydziału Zdrowia Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach. W latach trzydziestych zastępca dyrektora Departamentu Służby Zdrowia w Ministerstwie Opieki Społecznej. Skarbnik Naczelnej Izby Lekarskiej i członek zarządu Klubu Lekarzy Polskich. W 1936 r. autor projektu ustawy „eugenicznej”. Publikował w pismach medycznych, m.in. „Przegląd Kwartalny ze Szpitalnictwa”, 1 (1933); „Nowiny Społeczno-Lekarskie”, 2 (1934); „Przegląd Szpitalnictwa”, 1–2, 3–4 (1936). Żonaty z Zofią, nauczycielką białostockich gimnazjów, działaczką społeczną. Zmarł w 1942 r. Władysław Olszyński, urodzony około 1885 r. Białostocki adwokat, ale także działacz samorządowy (radny 1919–1939) i społeczny, poeta, pierwszy redaktor „Dziennika Białostockiego”, dziennikarz białostockich gazet. W Białymstoku 2 września 1919 r. poślubił Symeonę, córkę miejscowego kupca Michała Corna i Anieli ze Skwarkowskich. Zmarł w Białymstoku w 1964 r.

⁸⁶ „Dziennik Białostocki”, 7 V 1919, s. 3.

Robót Publicznych Karola Tołłoczkę, aby 31 maja udali się do Warszawy i tam w urzędach zabiegali o pracę dla rzeszy bezrobotnych białostockich robotników. Po trzydniowych rozmowach w różnych urzędach delegaci niewiele wskórali. Zainteresowali jednak sprawami białostockimi część osób z gabinetu premiera Ignacego Jana Paderewskiego. Minister przemysłu i handlu Kazimierz Hącia obiecał zwiększyć zamówienia dla białostockiego przemysłu i udzielić mu rządowych zaliczek, minister ochrony pracy i opieki społecznej Jerzy Iwanowski „przyrzekł pomoc wydatną” (bez precyzowania o jaką chodziło), a w Ministerstwie Robót Publicznych poinformowano delegatów, że jeszcze w czerwcu 1919 r. Białystok otrzyma długoterminową pożyczkę kilkuset tysięcy marek na pokrycie kosztów robót publicznych, na drugie półrocze zapowiedziano zaś dalsze kredyty na zatrudnienie kilku tysięcy bezrobotnych. Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwa zaoferowało zatrudnienie robotników przy uprzątaniu drewna z lasów państwowych⁸⁷.

4 czerwca 1919 r. do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych pojechał Feliks Filipowicz, tym razem jako prezes białostockiej Rady Opiekuńczej. Odbił rozmowę z ministrem Stanisławem Wojciechowskim (późniejszy prezydent RP w latach 1922–1926), który oświadczył, że „ziemia białostocka jest złączona z Polską ponownie pod względem administracyjnym całkowicie od dnia 1 czerwca i od tego dnia dwoistość władz ustała”. Pod względem budżetowym scalenie z krajem nastąpiło miesiąc później. Minister wyjaśnił także, że nie będzie specjalnego dekretu „o złączeniu ziemi białostockiej z Macierzą”, gdyż jest to zbyteczne, bo ta część kraju została tylko czasowo oderwana od ziem rdzennie polskich i teraz jest ponownie integrowana. Feliks Filipowicz dopytywał ministra, czy możliwe jest zniesienie „linii niejako granicznej na Narwi”, przy przekraczaniu której mieszkańcy są rewidowani i muszą mieć specjalne przepustki oraz pozwolenia na przewóz towarów, co naraża ludzi na koszty i stratę czasu. Wojciechowski wyjaśnił, że ze względu na trwające na wschodzie działania zbrojne utrudnienia muszą być utrzymane. Zapowiedział też swoją kilkudniową wizytę w Białymstoku, w czasie której miał nadzorować sprawę wprowadzania jednolitego typu administracji „w ziemi białostockiej”. Filipowicz był też w Ministerstwie Aprowizacji, gdzie omawiał kwestię przyszłego przejścia spraw zaopatrzenia przez władze samorządowe⁸⁸.

We wrześniu Filipowicz został prezesem Rady Opiekuńczej Powiatowej w Białymstoku⁸⁹. Na przełomie 1919/1920 r. przeprowadził kwestę pod hasłem „Ratujcie dzieci”. W połowie kwietnia 1919 r. znalazł się w grupie inicjatywnej zakładającej w Białymstoku filię [!] Polskiego Czerwonego Krzyża. W tej sprawie opu-

⁸⁷ Tamże, 5 VI 1919, s. 3.

⁸⁸ Tamże, s. 1–2.

⁸⁹ Tamże, 6 VI 1919, s. 3; tamże, 16 IX 1919, s. 3; tamże, 9 VI 1920, s. 3.

blikowano odezwę do mieszkańców obwodu białostockiego, którą podpisało pięciu lekarzy i aptekarz Filipowicz, jako członkowie CKN-u⁹⁰. Na potrzeby chorych i rannych żołnierzy znajdujących się w białostockich szpitalach Filipowicz ofiarował 100 marek⁹¹. W 1919 r. zaangażował się również w prace Komitetu Obchodów 3 Maja⁹². Wiosną i latem 1919 r., gdy z przyczyn finansowych ważyły się losy „Dziennika Białostockiego”, jako prezes CKN-u doprowadził do dwukrotnego wyasygnowania gazecie zasiłku⁹³. Dzięki temu gazeta przetrwała trudne chwile i mogła się nadal ukazywać, krzewiąc słowo polskie w Białymstoku. Niewątpliwie o pomoc tę zabiegał redaktor naczelny „Dziennika Białostockiego” Władysław Olszyński, zarazem sekretarz CKN-u w Białymstoku. Z ramienia tej organizacji Filipowicz był także jedną z trzech osób przygotowujących w Białymstoku uroczystość z okazji piątej rocznicy wkroczenia Legionów do Kieleckiego (6 sierpnia 1914 r.). Kilka dni później jako prezes CKN-u jeździł do Warszawy w sprawach Rady Opiekuńczej Powiatowej⁹⁴.

W maju 1919 r. zawiązał się w Białymstoku Polski Komitet Wyborczy (PKW) do pierwszego polskiego parlamentu, a jego członkowie wyłonili spośród siebie Komitet Wykonawczy. W jego składzie znalazł się Feliks Filipowicz, zgłoszony także jako jeden z ośmiu⁹⁵ kandydatów Komitetu do izby poselskiej. Na zebraniu PKW 22 maja odbyło się tajne głosowanie „w celu ustalenia porządku listy” kandydatów na posłów. Filipowicz uzyskał jednak tylko 21 głosów, co dało mu dopiero piąte miejsce. Dlatego następnego dnia „zrzekł się kandydatury, aby ułatwić wybór kandydatów czołowych” z Białegostoku, którymi zostali: adwokat Władysław Olszyński, rolnik Bronisław Sawicki i nauczyciel Władysław Kolendo⁹⁶. Posłem nie został jednak żaden z nich, wybrano natomiast ks. Stanisława Hałkę, który zrezygnował z poparcia PKW i ostatecznie startował z listy Chrześcijańskiego Narodowego Komitetu Wyborczego.

⁹⁰ W czasie prowadzenia w 1929 r. akcji zapisywania się do PCK jednym z miejsc zbierania deklaracji była apteka Filipowicza (tamże, 3 VI 1929, s. 4).

⁹¹ Tamże, 19 IV 1919, s. 3, 4.

⁹² Tamże, 27 IV 1919, s. 4.

⁹³ *Białystok Ilustrowany. Zeszyt Pamiątkowy*, red. A. Lubkiewicz, Białystok 1921, s. 67.

⁹⁴ „Dziennik Białostocki”, 5 VIII 1919, s. 3; tamże, 15 VIII 1919, s. 3; tamże, 19 X 1919, s. 3.

⁹⁵ Władysław Olszyński, Bronisław Sawicki, ks. Stanisław Hałko, Franciszek Godyński, Feliks Filipowicz, Antoni Buragiewicz (zrzekł się), Józef Halicki, Władysław Kolendo.

⁹⁶ „Dziennik Białostocki”, 22 V 1919, s. 4; tamże, 24 V 1919, s. 4; tamże, 27 V 1919, s. 1. Poszczególni kandydaci otrzymali następującą liczbę głosów: W. Olszyński – 74, B. Sawicki – 57, ks. S. Hałko – 45, W. Kolendo – 29, F. Filipowicz – 21.

Prezes Rady Miejskiej i społecznik

Po opuszczeniu Białegostoku przez Niemców przez pół roku funkcjonował Tymczasowy Magistrat Miasta, w którym nie było Filipowicza. Około 9 sierpnia 1919 r. zawiązały się Komitet Przedwyborczy do Rady Miejskiej i Komitet Wykonawczy. W ich składzie znalazł się już Feliks Filipowicz⁹⁷. Termin pierwszych wyborów samorządowych do Rady Miejskiej wyznaczono na 7 września. Filipowicz kandydował z listy nr 2 – Polskiego Komitetu Wyborczego⁹⁸. Uzyskał największe poparcie, ale wybory odbyły się przy ledwie 12,5% frekwencji, co było skutkiem małego wyrobienia politycznego Polaków oraz niemal całkowitego bojkotu Żydów. Wyłoniona Rada ukonstytuowała się 15 października, a Filipowicza wybrano do Prezydium Rady Miejskiej Białegostoku. Przy ogólnym poparciu radnych⁹⁹ stanął na czele Rady jako prezes. Był to wyraz uznania jego zasług w walce o polskość Białegostoku¹⁰⁰. Wobec natłoku „prac obywatelskich” nie wyraził zgody na kandydowanie na stanowisko prezydenta miasta, choć uchodził za najpoważniejszego kandydata. Prezydentem został Bolesław Szymański¹⁰¹, przyjaciel Filipowicza. Oficjalne zapoznanie prezesa Rady z pracownikami magistrackimi miało miejsce 25 października. W jego przemowie do zgromadzonych padła wówczas prośba o „gorliwą pracę dla dobra miasta, pamiętając o tem, że miasto jest częścią Ojczyzny,

⁹⁷ „Dziennik Białostocki”, 9 VIII 1919, s. 2.

⁹⁸ Tamże, 10 IX 1919, s. 1.

⁹⁹ W sierpniu 1919 r. Żydzi nasilili akcję protestacyjną przeciwko włączeniu okolicznych polskich przedmieść do miasta Białegostoku. Tworzony tzw. Wielki Białystok zmniejszał szanse Żydów na wygraną w wyborach („Dziennik Białostocki”, 12 VIII 1919, s. 4; tamże, 14 VIII 1919, s. 3). Żydzi nie zdołali zmienić decyzji o powiększeniu Białegostoku i w efekcie zbojkotowali wybory do Rady Miejskiej. Pierwsza Rada składała się z 42 radnych. W prezydium Rady Miejskiej byli: Feliks Filipowicz – prezes, Władysław Olszyński – wiceprezes, Władysław Kolendo, Jadwiga Klimkiewicz, Michał Motoszko – sekretarze. Prezydentem miasta Rada wybrała Bolesława Szymańskiego, wiceprezydentem był Witold Łuszczewski, a ławnikami: M. Konopiński, M. Korolczuk, dr B. Ostromęcki, S. Parfjanowicz, inż. J. Rybołowicz („Dziennik Białostocki”, 21 II 1930, s. 4). W zbiorach Archiwum Państwowego w Białymstoku znajduje się tableau ukazujące cały skład pierwszej Rady Miejskiej (APB, Akta miasta Białegostoku 1838–1944, sygn. 134).

¹⁰⁰ „Dziennik Białostocki”, 15 X 1919, s. 2. Prezes Rady Miejskiej Feliks Filipowicz pracował codziennie od poniedziałku do soboty, a w sprawach miejskich przyjmował każdego dnia w godzinach od 10 do 11. Kilka dni wcześniej, w trakcie spaceru po parku, to zapewne on zostawił tam książkę Jean de La Brète *Mój wuj i mój proboszcz* („Dziennik Białostocki”, 12 X 1919, s. 4).

¹⁰¹ Bolesław Szymański (1877–1940), syn Ferdynanda, rodem z białostockich Bojar. Nauczyciel Szkoły Handlowej w Białymstoku (1908/1909). Żonaty z Marią z Dąbrowskich. Mieszkali przy ul. Starobojarskiej 30. Później urzędnik w Smoleńsku i w miasteczku Litwiny. W 1915 r. rodzina ponownie przyjechała do Białegostoku. Szymańskiego zmobilizowano do wojska rosyjskiego w stopniu chorążego. Ze służby tej powrócił na przełomie 1918/1919 r. W Białymstoku został zastępcą Komisarza Powiatowego ziem wschodnich. W latach 1919–1927 prezydent Białegostoku. Członek Obywatelskiego Komitetu Obrony Narodowej (od 13 czerwca do 27 lipca 1920 r. w Białymstoku, potem z siedzibą w Wysokiem Mazowieckiem, a w końcu Warszawie do 18 września 1920 r.). Radny miejski. Jesienią 1939 r. aresztowany przez Sowieców, zmarł w więzieniu w Smoleńsku w 1940 r. (A. Lechowski, *Nieznane losy prezydenta Bolesława Szymańskiego*, „Kurier Poranny”, 4 IV 2015; tenże, *Bolesław Szymański. Od Pana Tadeusza do prezydenta*, tamże, 5 IV 2015).

że najlepsze uchwały Rady Miejskiej nie wydadzą owoców, jeżeli Magistrat nie wykona ich należycie”¹⁰².

Głównym problemem miasta nadal było zaopatrzenie w podstawowe produkty żywnościowe i opał. Działając intensywnie, władze miasta szukały rozwiązania, a przynajmniej załagodzenia tego problemu. Prezes Filipowicz już kilka dni po objęciu nowych godności udał się do Warszawy w sprawach Rady Opiekuńczej. 28 listopada 1919 r. razem z prezydentem Szymańskim spotkali się z wojewodą białostockim Stefanem Bądryńskim, aby przedyskutować kwestie potrzeb aprowizacyjnych miasta. Kilka następnych dni Filipowicz, Szymański i ławnik miejski inż. Jan Bolesław Rybołowicz spędzili w Warszawie, gdzie zabiegali o sprawy miejskie Białegostoku – zabiegi były skuteczne. 17 grudnia 1919 r. Ministerstwo Apropowizacji dostarczyło do miasta 10 wagonów zboża, a miało dotrzeć jeszcze 7 wagonów. Ta ilość zboża umożliwiła wprowadzenie regularnej dystrybucji chleba na kartki. „Dziennik Białostocki” w maju 1920 r. informował, że „Prezes Rady Miejskiej p. Feliks Filipowicz wyjednał w Ministerstwie Apropowizacji 42 wagony mąki amerykańskiej dla naszego miasta”. Mąka do odebrania była jednak w Gdańsku i pojawił się poważny problem z jej transportem¹⁰³. Tego typu problemy zazwyczaj pokonywano pomyślnie. Miasto borykało się nie tylko z zaopatrzeniem w żywność i opał, ale także z brakiem środków na zakupy i podstawowe inwestycje. Wiosną 1920 r. prezes Filipowicz kilkakrotnie wyjeżdżał do Warszawy w sprawie pożyczki „dla miasta Białegostoku”¹⁰⁴. Znalazł też ówczesnie czas na pracę w Komisji Opieki Społecznej Rady Miejskiej w Białymstoku¹⁰⁵.

Wszedł w skład Komisji Rewizyjnej Towarzystwa Apropowizacji Miast Polskich i Ziemi Wschodnich¹⁰⁶. Towarzystwo to zawiązano w Warszawie 30 listopada 1919 r. w celu podjęcia wspólnej akcji pozyskiwania środków służących zakupom żywności oraz „utrzymania stanu posiadania 14 miast”. Po przekształceniu zmieniono nazwę na Towarzystwo Apropowizacji Miast Polskich Spółka Akcyjna w Warszawie. 20 grudnia 1925 r. wybrano nowy zarząd, a jego jedynym członkiem spoza Warszawy był

¹⁰² „Dziennik Białostocki”, 26 X 1919, s. 3.

¹⁰³ Tamże, 29 X 1919, s. 3; tamże, 31 X 1919, s. 3; tamże, 13 XI 1919, s. 3; tamże, 29 XI 1919, s. 3; tamże, 18 XII 1919, s. 3; tamże, 11 V 1920, s. 3; tamże, 12 V 1920, s. 3. Czasami sposób dystrybucji, a także ceny towarów wywoływały fale niezadowolenia. W czasie jednego z takich protestów posłużono się nazwiskiem Filipowicza („Kurjer Białostocki”, 1 XII 1921, s. 3). O aprowizacji Białegostoku w 1919 i 1920 r. dużo więcej informacji znajdziemy w aktach zgromadzonych w AAN w zespołach Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie i Państwowy Urząd Zakupu Artykułów Pierwszej Potrzeby.

¹⁰⁴ „Dziennik Białostocki”, 26 V 1920, s. 2; tamże, 5 VI 1920, s. 3; tamże, 8 VI 1920, s. 3. Razem z prezydentem Szymańskim podejmowali interwencje dotyczące problemów białostockiego przemysłu, np. 27 listopada 1921 r. pojechali do Warszawy „w sprawie kryzysu w przemyśle włókienniczym” („Kurjer Białostocki”, 27 XI 1921, s. 3).

¹⁰⁵ „Dziennik Białostocki”, 24 IV 1920, s. 3. W skład tej Komisji został wybrany 24 kwietnia 1920 r.

¹⁰⁶ „Dziennik Zarządu Miasta Stołecznego Warszawy”, 10 XII 1919, s. 5–6; „Dziennik Białostocki”, 4 XII 1919, s. 2.

Feliks Filipowicz¹⁰⁷. Wspierał on również akcje państwowotwórcze. W kwietniu 1920 r. z ramienia Rady Miasta wszedł w skład ścisłego zarządu wykonawczego Komitetu Wojewódzkiego Propagandy Pożyczki Państwowej¹⁰⁸.

Z racji pełnionej funkcji prezesa Rady Miejskiej Filipowicz reprezentował miasto podczas wielu różnych uroczystości i w czasie realizacji zleconych przedsięwzięć. Przykładowo 10 października 1921 r. uczestniczył w otwarciu Uniwersytetu Powszechnego w Białymstoku; w maju 1922 r. z prezydentem Szymańskim oraz ławnikami inż. Rybołowiczem i Ostromęckim znalazł się w białostockiej delegacji na Zjeździe Związku Miast Polskich we Lwowie; w 1923 r. reprezentował Radę Miejską podczas uroczystości odsłonięcia pomnika księcia Józefa Poniatowskiego w Warszawie; na początku kwietnia 1924 r. Rada delegowała go i Szymańskiego do sprawy wstrzymania egzekucji podatku obrotowego do chwili rozpatrzenia odwołań; od sierpnia Filipowicz był w komitecie pożegnalnym wojewody Stefana Popielawskiego; 26 października 1924 r. razem z prezydentem miasta zorganizował w Białymstoku lokalne uroczystości związane ze sprowadzeniem do Polski zwłok Henryka Sienkiewicza; 8 lipca 1926 r. żegnał w hotelu Ritz ustępującego wojewódzkiego komendanta policji Stefana Chluskiego; dzień później w Gimnazjum im. Zygmunta Augusta w Białymstoku uczestniczył w zebraniu Komitetu Wojewódzkiego Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego; w 1926 r. razem z prezydentem Szymańskim i wojewodą Marianem Rembowskiem uczestniczył w otwarciu ukończonej budowy Alei 11 Listopada i stadionu (boiska) miejskiego; w czerwcu 1927 r. prezydent Szymański i Filipowicz reprezentowali Białystok na uroczystości sprowadzenia prochów Juliusza Słowackiego do kraju¹⁰⁹. Ten duet władz miasta uczestniczył także w pokongresowym (kongres odbył się w Gdańsku) spotkaniu esperantystów w Białymstoku w 1927 r. Filipowicz, będąc prezesem Rady Miejskiej, dysponował funduszem reprezentacyjnym, który w 1923 r. wynosił 360 zł, a w kolejnym roku 300 zł¹¹⁰.

Początkowo Filipowicz sprawy prezesowania Radzie Miejskiej musiał godzić z udzielaniem się w organizacjach społecznych¹¹¹, prowadzeniem apteki i wychowywaniem najmłodszej córki Felicji. Wspierał też dzieci i żonę w Warszawie, często ich

¹⁰⁷ „Tygodnik Handlowy” (Warszawa), 14 V 1926, s. 15–16.

¹⁰⁸ „Dziennik Białostocki”, 1 V 1920, s. 2.

¹⁰⁹ „Kurjer Białostocki”, 11 X 1921, s. 3; tamże, 15 X 1921, s. 3; „Nowy Dziennik Białostocki”, 1 VI 1922, s. 3; „Nowiny Białostockie”, 6 IV 1924, s. 3; „Dziennik Białostocki”, 31 VIII 1924, s. 4; tamże, 22 X 1924, s. 4; „Białostocki Głos Codzienny”, 9 VII 1926, s. 4; „Wspólna Praca” (Łomża), 16 VII 1926, s. 10; „Ilustrowany Tygodnik Kresowy”, 19 VI 1927, s. 14.

¹¹⁰ „Nowiny Białostockie”, 9 III 1924, s. 3.

¹¹¹ 12 maja 1920 r. Filipowicza zaproszono do wspierania sekcji Komitetu Pomocy Dzieciom, organizującej letnie kolonie dla chrześcijańskich dzieci w Białymstoku. W Komitecie razem z nim była Maria Moskalewska, żona jego kolegi Czesława („Dziennik Białostocki”, 18 V 1920, s. 3).

odwiedzał. Czasami nie był w stanie angażować się we wszystkie proponowane mu działania. Po tym jak 22 października 1919 r. został nominowany na ławnika Sądu Okręgowego w Białymstoku, wobec wielu nowych obowiązków już 18 grudnia musiał zrezygnować z tej funkcji¹¹². Podejmował jednak wiele innych wyzwań.

Wiosną 1920 r. formalnie uporządkował sprawy rodzinne oraz te związane z apteką. Jego córki, Celina, Alicja i Janina Zofia, wyraziły zgodę na adopcję nieślubnej Felicji, zrodzonej z Zofii Narkiewicz-Jodko. Sprawę tej adopcji 29 kwietnia 1920 r. pozytywnie rozpatrzył Sąd Pokoju II Okręgu w Białymstoku¹¹³. Czas złożenia wniosku do sądu nie był przypadkowy, gdyż miesiąc później upływał okres formalnej, pięcioletniej dzierżawy apteki przez Filipowicza. Uzyskując sądownie przyznaną opiekę nad Felicją, z racji tego, że była niepełnoletnia, stawał się jej reprezentantem prawnym, przez co też faktycznym dysponentem apteki, którą Felicja dziedziczyła po matce jako spadkobierczyni¹¹⁴.

30 czerwca 1921 r. Filipowicz i Moskalewski dokonali wpisu swej spółki farmaceutycznej do Rejestru Handlowego Sądu Okręgowego w Białymstoku (poz. A 922), określając działalność jako „sprzedaż medykamentów i materiałów aptecznych”. Wobec obowiązków Filipowicza jako prezesa Rady Miejskiej apteką od tego momentu zarządzał Moskalewski. Spółka na tych zasadach funkcjonowała do 30 kwietnia 1927 r., to jest do momentu, gdy 16-letnia Felicja Filipowicz „działająca w asystencji i za zgodą [...] opiekuna swego Feliksa Filipowicza” notarialnie odsprzedała połowę odziedziczonej apteki Czesławowi Moskalewskiemu za 6 tys. dolarów amerykańskich (53 400 zł). Także Filipowicz przekazał wówczas Moskalewskiemu swe spółkowe prawa do części tej apteki¹¹⁵. Firma na rogu ul. Sienkiewicza 2 i Rynku Kościuszki nadal używała nazwy „Apteka Filipowicza i Moskalewskiego”¹¹⁶, bo formalnie jej druga połowa ciągle stanowiła własność Felicji Filipowicz. 22 września 1930 r. Anna Hałaj z Bielska Podlaskiego odkupiła połowę apteki od kuratora Felicji, czyli od Feliksa Filipowicza, a także drugą połowę od Moskalewskiego za 9760 dolarów amerykańskich (87 352 zł)¹¹⁷. Filipowicz, zbywając aptekę, definitywnie porzucił zawód farmaceuty.

¹¹² „Dziennik Białostocki”, 23 X 1919, s. 3; tamże, 29 XII 1919, s. 2.

¹¹³ APB, Akta notariusza Bolesława Urbanowicza, sygn. 7, rep. 1246.

¹¹⁴ Tamże, Akta notariusza Stanisława Jankowskiego, sygn. 15, rep. 1468.

¹¹⁵ „Dziennik Urzędowy Województwa Białostockiego” 1 IX 1921, nr 9, s. 8; APB, Akta notariusza Stanisława Jankowskiego, sygn. 15, rep. 1468; tamże, sygn. 16, rep. 1468; „Dziennik Białostocki”, 1 V 1927, s. 4.

¹¹⁶ „Dziennik Białostocki”, 20 IX 1928, s. 4; tamże, 3 VI 1929, s. 4.

¹¹⁷ APB, Akta notariusza Jankowskiego, sygn. 28, rep. 2620 i 2621; „Głos Ziemi Białostockiej”, 10 X 1930, s. 3; „Dziennik Białostocki”, 1 XI 1930, s. 4: „Sąd Okręgowy w Białymstoku [...] obwieszcza, iż do rejestru handlowego działu A wciągnięto [...]. W dniu 6 października 1930 r. pod nr. 6934 «Apteka – Filipowicz i Moskalewski» przedsiębiorstwo przeszło na własność Anny Hałajowej i obecnie prowadzone jest pod firmą: «Apteka – Anna Hałaj». Transakcja ta była planowana już wcześniej, wiosną 1927 r. („Prozektor”, 21–22 V 1927, s. 7).

Michał Römer (Romer), przejeżdżając przez Białystok 9 listopada 1920 r., zapisał w swym dzienniku: „Próbowałem odnaleźć mojego starego przyjaciela Feliksa Filipowicza. [...] Jest on tu aptekarzem i bardzo ruchliwym i popularnym działaczem społecznym w Białymstoku, bodajże najpopularniejszą postacią w mieście. Jest on obecnie prezydentem białostockiej Rady Miejskiej. Nie zastałem go jednak w domu”. Domyślać się można, że wspomniana nieobecność Filipowicza w Białymstoku wiązała się z jego ochotniczym oddaniem się do dyspozycji władz wojskowych w czasie zagrożenia Białegostoku najściem bolszewickim w 1920 r.¹¹⁸ Służbę odbywał w formacjach pomocniczych w Warszawie. W wojsku był cywilnym urzędnikiem od czerwca do około listopada 1920 r.¹¹⁹ Z tego czasu zachowały się dwa zdjęcia Filipowicza. Jest na nich w mundurze urzędnika wojskowego¹²⁰, a na nogach ma sztylpy. Filipowicz o swej ochotniczej służbie w czasie wojny polsko-bolszewickiej wspominał siedem lat później. Jego słowa z końca 1927 r. odnotował redaktor „Dziennika Białostockiego”: „W chwili niebezpieczeństwa dla Ojczyzny, w liczbie wielu byłem w służbie ochotniczej, a kiedy powróciłem powiedziałem sobie na mocy doświadczenia, że wszystko poświęcić musimy dla ugruntowania polskości w mieście rdzennie polskim, jakim jest Białystok”¹²¹. To ochotnicza służba Filipowicza spowodowała, że nie znalazł się pośród członków prezydium Obywatelskiego Komitetu Obrony Narodowej powołanego w Białymstoku 13 czerwca 1920 r.¹²² W sierpniu 1920 r. bolszewicy zdemolowali białostockie mieszkania Feliksa Filipowicza i prezydenta Bolesława Szymańskiego¹²³.

Nie tylko Michał Römer nie zastał Filipowicza w Białymstoku. Także Naczelnik Państwa Józef Piłsudski w czasie swej niespodziewanej wizyty w Białymstoku

¹¹⁸ *Białystok Ilustrowany...*, s. 14.

¹¹⁹ Ostatnia znana wzmianka o pobycie Filipowicza w Białymstoku przed wkroczeniem bolszewików pochodzi z 11 czerwca (prowadził obrady Rady Miejskiej, a 17 czerwca obradom przewodził już jego zastępca W. Olszyński). Zaś powrót do miasta nastąpił przed 25 listopada 1920 r., gdyż Filipowicz w tym dniu prowadził już obrady Rady Miejskiej („Dziennik Białostocki”, 12 VI 1920, s. 3; tamże, 27 XI 1920, s. 2). W Centralnym Archiwum Wojskowym, w zespole Akta Personalno-Odznaczeniowe 1918–1939 zachowały się akta Filipa [!] Filipowicza, urodzonego w 1869 r., syna Zygmunta. Być może te postacie są tożsame, a w tym przypadku mamy do czynienia z błędnie wpisanym imieniem.

¹²⁰ W opinii Michała Pacuta, kustosa Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, mundur ten różni się w stosunku do instrukcji z 1919 r. Ma naramienniki, których nie powinno być, a oznaka stopnia na kołnierzu, dwie rozetki i galon, nie odpowiadają obowiązującym ówczesnie stopniom urzędniczym. Powinny być albo same rozetki (urzędnik rangi X), albo rozetki i dwa galony (urzędnik rangi VII). Synowie towarzyszący Feliksowi Filipowiczowi mają na sobie kurtki oficerskie wzór z 1919 r., z tym że postać po lewej stronie, lotnik Czesław, ma na kołnierzu łapki oficerskie i pas oficerski z poprzeczką oraz odznakę pilota. Natomiast postać po prawej stronie (Arnold Filipowicz) ma łapki dla szeregowych. Być może był to mundur z demobilu alianckiego. W tamtym okresie nie przestrzegano ściśle przepisów mundurowych.

¹²¹ „Dziennik Białostocki”, 3 XII 1927, s. 4.

¹²² H. Mościcki, dz. cyt., s. 235; „Dziennik Białostocki”, 3 XII 1927, s. 4. W Prezydium Komitetu byli приятели Filipowicza, Bolesław Szymański i Kazimierz Riegert, oraz inni.

¹²³ „Czas”, 20 VIII 1920, s. 3.

20 września 1920 r. (nocował w hotelu Ritz) nie spotkał się z Filipowiczem jako prezesem Rady Miejskiej, a i znajomym z innych okoliczności. Marszałek miał do spełnienia zaległą obietnicę oficjalnych odwiedzin Białegostoku. Zaczęło się od tego, że 19 listopada 1919 r. Rada Miejska, niewątpliwie z osobistym zaangażowaniem w tym zakresie Filipowicza, nadała Józefowi Piłsudskiemu honorowe obywatelstwo „miasta wojewódzkiego Białystok”. Zaś 6 lutego 1920 r. prezes Feliks Filipowicz poinformował radnych, że wraz z prezydentem miasta Bolesławem Szymańskim złożyli wizytę Naczelnikowi Państwa. Wręczyli mu wówczas dyplom honorowego obywatela Białegostoku i zaprosili na zbliżające się uroczyste obchody pierwszej rocznicy niepodległości miasta (19 lutego). Sytuacja polityczna i militarna na froncie wschodnim uniemożliwiła odwiedziny w tym terminie, Naczelnik miał jednak to w pamięci. Jego oficjalna wizyta w mieście nad Białą miała miejsce 21 sierpnia 1921 r. W przeddzień Filipowicz i Szymański wyjechali na spotkanie Marszałka do Wołkowyska. Towarzyszyli mu w wagonie kolejowym w drodze do Białegostoku. Filipowicz jako jedyna osoba jechał z Marszałkiem otwartym powozem z białostockiego dworca kolejowego do centrum miasta. Przy pierwszej bramie powitalnej, u zbiegu ulic św. Rocha, Kolejowej i Lipowej, Józefa Piłsudskiego powitał prezydent Szymański, a jego córka Halina¹²⁴ wraz z Felicją, córką Filipowicza, wręczyły gościowi kwiaty. Prezes Rady Miejskiej uczestniczył także „w herbatce” w domu prezydenta miasta podejmującego gościa. Przy ołtarzu polowym¹²⁵ na Rynku Kościuszki odprawiono mszę świętą. Potem Filipowicz wręczył Piłsudskiemu poświęcony sztandar 42. Pułku Piechoty jako dar społeczeństwa Białegostoku. Objasniał Marszałkowi symbolikę napisów na sztandarze (data wyjścia Niemców w 1919 r. i przepędzenia bolszewików w 1920 r.). W czasie obiadu ufundowanego przez miasto dla 2 tys. żołnierzy Filipowicz zasiadał obok Józefa Piłsudskiego. Wygłosił przemowę i wznosił toast na cześć dostojnego gościa. Po meczu piłki nożnej klubów Korona i 42. Pułku Piechoty Marszałek wziął udział w poświęceniu sali Rady Miejskiej¹²⁶, gdzie również towarzyszył mu Filipowicz, który na koniec wygłosił krótkie przemówienie i wznosił okrzyk na cześć „Dziadka”¹²⁷. Zachowało się kilkanaście zdjęć¹²⁸ ilustrujących powitanie i pobyt Piłsudskiego w Białymstoku, w tym wspólny przejazd bryczką z Feliksem Filipowiczem, wręczanie kwiatów dostojnemu gościowi itd.

¹²⁴ Halina, córka Bolesława Szymańskiego i Marii z Dąbrowskich (1888–1969), urodziła się w 1911 r., zmarła w 1981 r. Po mężu nosiła nazwisko Kalina.

¹²⁵ Ołtarz był na ścianie obecnego kina Ton.

¹²⁶ Posiedzenia Rady Miejskiej odbywały się w sali przy ul. Warszawskiej 21. Zaczynały się zazwyczaj wieczorem, np. o godzinie 20.

¹²⁷ „Dziennik Białostocki”, 23 VIII 1921, s. 2.

¹²⁸ Przykładowo zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego [dalej: NAC], Zespół Instytut Józefa Piłsudskiego, sygn. 22-323 od 1 do 12; A. Dobroński, K. Filipow, *Piłsudski w Białymstoku*, Białystok 1993.

Trochę wcześniej, 4 kwietnia 1921 r., odbyły się „wiec i pochód manifestacyjny w sprawie Górnego Śląska”. Pośród przemawiających do tłumów zgromadzonych przed kościołem parafialnym był prezes Rady Miejskiej Filipowicz, który dowodził praw Polski do tych ziem. Jego wystąpienie przyjęto entuzjastycznie. Wznoszono okrzyki „Niech żyje nasz Prezes!”. Filipowicz wszedł też w skład Komitetu Opieki nad Chorymi Żołnierzami. W tym dniu wybrano go pierwszym prezesem Oddziału Związku Strzeleckiego w Białymstoku, a 10 czerwca 1923 r. został prezesem Obwodu Białostockiego Związku Strzeleckiego. Pełniąc tę funkcję, 2 marca 1924 r. zorganizował w Białymstoku odczyt prezesa honorowego Związku Strzeleckiego Wacława Sieroszewskiego, który dochód z tego spotkania przeznaczył na cele Strzelca w obwodzie białostockim. W styczniu 1925 r. ponownie zaproszono Filipowicza do pracy w zarządzie Obwodu Białostockiego Związku Strzeleckiego, licząc, że jego obecność wpłynie na ożywienie pracy organizacyjnej. Prezesował Zjazdowi Delegatów Oddziałów Strzeleckich Obwodu Białostockiego, na którym 16 maja 1926 r. podpisał telegram gratulacyjny do Marszałka Piłsudskiego, wyrażający poparcie dla dokonanego przewrotu majowego. Na tym zjeździe Filipowicz został honorowym prezesem zarządu Obwodu Białostockiego Związku Strzeleckiego. Od 1931 r. był skarbnikiem Powiatowego Związku Strzeleckiego. Organizacja ta, świętując we wrześniu 1931 r. swe dziesięciolecie w Białymstoku, to właśnie Filipowiczowi przypisała rolę inicjatywną w założeniu Strzelca wiosną 1921 r. w tym mieście. W 1932 r. Filipowicz brał udział w Zjeździe Prezesów i Komendantów Związku Strzeleckiego w Białymstoku. Pracując w likwidowanej spółce wodociągowej, w 1933 r. ze środków tej firmy ofiarował 150 zł na potrzeby Oddziału Związku Strzeleckiego w Białymstoku¹²⁹.

27 lutego 1921 r. Filipowicz został wiceprezesem Klubu „Ognisko”¹³⁰ w Białymstoku, który skupiał zaangażowane społecznie nauczycielstwo. W kwietniu 1924 r. wszedł w skład nowo utworzonego Komitetu Budowy Szkół Powszechnych¹³¹ i od razu został zaproszony przez Radę Szkolną do udziału w Komitecie Budowy Szkoły im. Stanisława Konarskiego¹³². W maju 1924 r., uczestnicząc w pogrzebie żony wiceprezydenta miasta Jadwigi z Siedleckich Łuszczewskiej, zamiast wieńca przekazał datek finansowy 50 mln marek polskich na rzecz sierot, chcąc w ten

¹²⁹ „Dziennik Białostocki”, 6 IV 1921, s. 2–3; „Nowiny Białostockie”, 9 III 1924, s. 3; tamże, 4 II 1925, s. 4; tamże, 19 V 1926, s. 4; tamże, 20 V 1926, s. 4; Muzeum Historyczne w Białymstoku, sygn. MBHI 9979 (fot.); *Dziesięciolecie Strzelca Białostockiego: wydanie jubileuszowe Komitetu Dziesięciolecia Związku Strzeleckiego*, red. S. Kalina, Białystok 1931, s. 16, 20, 26, 27 (fot.); „Dziennik Białostocki”, 22 IX 1931, s. 4; tamże, 1 IV 1933, s. 6; „Głos Ziemi Białostockiej”, 20 II 1931, s. 3.

¹³⁰ *Białystok Ilustrowany...*, s. 83 (fotografia Zarządu Klubu „Ognisko” w Białymstoku w 1921 r. Feliks Filipowicz siedzi trzeci z lewej); „Dziennik Białostocki”, 2 III 1921, s. 3.

¹³¹ „Dziennik Białostocki”, 10 IV 1924, s. 4.

¹³² „Nowiny Białostockie”, 6 IV 1924, s. 3.

sposób zaakcentować fakt szczególnej opieki zmarłej nad sierotami¹³³. 25 września 1926 r. przewodniczył zebraniu Wojewódzkiego Komitetu Pomocy Akademikom¹³⁴. W 1928 r. wsparł budowę gmachu Wydziału Farmaceutycznego UW¹³⁵. We wrześniu 1928 r. apteka Filipowicza i Moskalewskiego rozprowadzała nalepki „Tygodnia Dziecka”¹³⁶. Podobno współpracował też z organizacją YMCA¹³⁷, prowadzącą akcję oświatową i charytatywną wśród żołnierzy polskich i ludności cywilnej.

12 czerwca 1922 r. został członkiem honorowym Koła Inwalidów w Białymstoku. W aptece rozprowadzano bilety na imprezy Koła Polek (jedną z liderek była Maria, żona Czesława Moskalewskiego) i inne patriotyczne oraz charytatywne spotkania organizowane w Białymstoku. Filipowicz w 1923 r. wspomniany jest jako członek Klubu i Towarzystwa Białostockiej Ochotniczej Straży Pożarnej. Od grudnia 1922 r. wchodził w skład Rady Nadzorczej Banku Ludowego w Białymstoku. W 1924 r. należał do grupy pierwszych subskrybentów akcji oddziału Banku Polskiego w Białymstoku¹³⁸.

24 kwietnia 1921 r. w Białymstoku odbyła się patriotyczna manifestacja ludności polskiej ukazująca jedność społeczeństwa i poparcie dla odrodzonej Ojczyzny z jednoczesnym uczczeniem szesnastu ofiar mordu bolszewickiego w Białymstoku oraz żołnierzy poległych w wojnie Polski z Rosją sowiecką. Zgromadziły się tłumy, których nie był w stanie pomieścić plac rynkowy. Przemówienie wygłosił prezes Rady Miejskiej Feliks Filipowicz, który mówił: „Niechaj krew naszych bohaterskich żołnierzy, którzy polegli w walkach, niechaj krew ofiar mordu będzie na zawsze wskazówką, czym jest niewola”. Przestrzegął: „Broń Boże, aby raz jeszcze przyszła na ziemię polskie Rosja. Musimy być wszyscy gotowi do walki o niepodległość Polski, o wolność naszą”. Te słowa oddają stosunek Filipowicza do ówczesnego wschodniego sąsiada. W 1922 r. wygłosił przemówienie z okazji 3 maja i przyłączenia Wileńszczyzny do Polski. Jego wystąpienie uznano za świetne. Zakończył je okrzyk na cześć Armii Polskiej i jej twórcy, Naczelnika Państwa¹³⁹. Możemy z tego wnosić, że był dobrym mówcą.

5 i 6 listopada 1921 r. w białostockim kinie Apollo wyświetlano film *Krzyk*, zrealizowany na podstawie dramatu Stanisława Przybyszewskiego. Zapewne obraz ten cieszył się sporym zainteresowaniem, skoro już 19 stycznia 1922 r. przyjechał do Białegostoku nie kto inny, jak „wielki, rozgłośniej sławy wszechświatowej pisarz”

¹³³ „Dziennik Białostocki”, 27 V 1924, s. 4.

¹³⁴ Tamże, 28 IX 1926, s. 4 (tekst podpisany F. Filipowicz).

¹³⁵ „Wiadomości Farmaceutyczne”, 41 (1928), s. 530.

¹³⁶ „Dziennik Białostocki”, 20 IX 1928, s. 4.

¹³⁷ Wzmiankę o tym zawierają przywołane teksty I. Kałaur i S. Rostańskiego.

¹³⁸ „Dziennik Białostocki”, 17 III 1924, s. 4 (apteka Filipowicza zakupiła pięć akcji); tamże, 8 XII 1922, s. 4; *XXV-lecie Białostockiej Straży Ogniowej 1898–1923*, Białystok brw, s. 38.

¹³⁹ „Dziennik Białostocki”, 8 IV 1921, s. 2; tamże, 26 IV 1921, s. 2; tamże, 5 V 1922, s. 2.

Przybyszewski, gwiazda młodopolskiej dekadencji i skandalista. W teatrze Palace wygłosił odczyt *O nagiej duszy*, traktujący o życiu pozagrobowym¹⁴⁰. Zainteresowanie – nie tyle odczytem, ile wygłaszającym – było bardzo duże. Domyślać się możemy, że odczytu wysłuchały także władze miasta. Przyjęcie Przybyszewskiego, „chluby literatury polskiej”, z wielkim zainteresowaniem spowodowało, że kilka miesięcy później, 1 czerwca 1922 r., znowu przyjechał on do Białegostoku, gdzie następnego dnia w sali obrad magistratu przy ul. Warszawskiej wygłosił odczyt *Dzieje sztuki*¹⁴¹. Tym razem jednak nie budził już takich emocji i zainteresowania. W naszym temacie istotne jest to, że na odczyt w ostatniej chwili udostępniono magistracką salę obrad, co oznacza, że musieli wiedzieć o tym prezydent miasta Bolesław Szymański i prezes Feliks Filipowicz. Graniczy z pewnością, że ten drugi przysłuchiwał się odczytowi i odbył osobistą rozmowę z prelegentem. Świadczy o tym późniejsze zdarzenie.

W połowie stycznia 1925 r. Przybyszewski w liście do swego serdecznego przyjaciela inż. Wilhelma Zielonki, mieszkającego ówczesnie w Poznaniu, pisał o postępach w załatwianiu sprawy, w tle której pojawił się właśnie Feliks Filipowicz. Otóż siostra Zielonki, Eleonora Wierzbička, pracowała w kuratorium w Białymstoku i starała się o etat państwowy w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Formalnie jej wniosek musiał być przesłany do ministerstwa za pośrednictwem białostockiego kuratora. Kłopot w tym, że kurator się z tym nie kwapił. Pod koniec 1924 r. Przybyszewski spotkał Filipowicza w Warszawie i w trakcie rozmowy poprosił go o pomoc w tej sprawie. Później napisał też do niego list, a ten w odpowiedzi odniósł się do prośby bardzo życzliwie. Przybyszewski, relacjonując Zielonce postęp w załatwianiu tej kwestii, stwierdził, „nie wątpię, że Filipowicz pchnie całą sprawę jak najrychlej naprzód”. 29 stycznia 1925 r. Przybyszewski kolejny raz informował Zielonkę:

„sprawa Twej siostry jest na najlepszej drodze. Posyłam Ci pismo Filipowicza, które przed paru dniami otrzymałem, bardzo się nim ucieszyłem. Teraz może się Twoja siostra zwrócić każdej chwili do Filipowicza i dowiedzieć się od niego, czy jej podanie zostało przesłane do ministerium [...] Zakomunikuj siostrze treść listu Filipowicza i powiedz jej, że już teraz śmiało się może do niego udać. A może być, że wskutek interwencji Filipowicza podanie Twej siostry już do ministerium wysłane, w każdym razie muszę o tym wiedzieć, bo rozstrzyga ministerium, a ono mnie przychylnie przyjmie”.

¹⁴⁰ „Kurjer Białostocki”, 4 XI 1921, s. 1; „Dziennik Białostocki”, 19 II 1922, s. 1.

¹⁴¹ „Nowy Dziennik Białostocki”, 2 VI 1922, s. 3; tamże, 4 VI 1922, s. 2.

Urzędy się jednak nie spieszyły, a pismo w sprawie Eleonory Wierzbickiej trafiło do ministerstwa dopiero 28 marca. Ostatecznie minister Stanisław Grabski (brat Władysława) polecił zatrudnić ją w krakowskim kuratorium¹⁴².

W niedzielę 22 maja 1927 r. swe święto w Białymstoku obchodził 42. Pułk Piechoty. Szczególnymi gośćmi byli wojewoda Marian Rembowski, dowódca 18. Dywizji Piechoty gen. Mikołaj Majewski oraz przedstawiciele misji wojskowych w Polsce, włoskiej – płk Mario Roatta i francuskiej – gen. Pierre Pujo. Wieczorem odbyło się uroczyste posiedzenie Rady Miejskiej z udziałem wspomnianych gości. Korpus oficerski 42. Pułku Piechoty nadał honorowe odznaki pułkowe miastu Białystok, prezesowi Filipowiczowi i prezydentowi Szymańskiemu, którzy otrzymali je za nadawanie kierunku pracom samorządu białostockiego i ich stosunku do wojska. Wręczył je dowódca płk Stefan Iwanowski. Feliks Filipowicz, odbierając odznakę ze łzami w oczach, ucałował ją¹⁴³.

Rada Miejska Białegostoku wyłoniona głosami ledwie co ósmego wyborcy, zasadniczo bez udziału Żydów, nie mając szerokiego oparcia w społeczeństwie, nie mogła liczyć na wyrozumiałość i pełną akceptację swoich działań przez dłuższy czas. Po początkowym okresie entuzjazmu i mobilizacji znacznej części społeczności, by oddalić zagrożenie bolszewickie, wobec władz miejskich rosły wymagania i opozycja wewnątrz Rady. Społeczeństwo bulwersowały pogłoski, podsycane plotkami o aferach. Ich potwierdzeniem miały być dochodzenia prokuratorskie, które objęły niektórych radnych. W 1925 r. trzech radnych oskarżono o branie łapówek, czego jednak nie potwierdziło długie śledztwo¹⁴⁴. Wyłoniona jesienią 1919 r. Rada funkcjonowała wyjątkowo długo pomimo wykruszenia się z jej składu dziewięciu radnych. O potrzebie wyborów plotkowano i pisano w Białymstoku wielokrotnie. Filipowicz, aktywny w pracy prezesa Rady, napotykał jednak na ostrą krytykę swych działań na łamach lokalnej prasy. Redaktor „Dziennika Białostockiego” na początku 1925 r. z ironią pisał pod adresem Feliksa Filipowicza o „podróżach dyplomatycznych nałogowego orędownika spraw miejskich”, który nader często służbowo odwiedzał Warszawę. Podejrzewano, że jednym z celów tych wizyt było przekonywanie przez niego władz do przeprowadzenia w Białymstoku wyborów uzupełniających, a nie wyborów do całkowicie nowej rady. Redaktor swe wywody zakończył zdaniem: „Nie p[anie] prezesie! Pańskie pielgrzymki do Warszawy za dietami, będą zgoła bezskuteczne, jeśli zwarta opinia społeczeństwa powie, nie tędy droga”¹⁴⁵.

¹⁴² S. Przybyszewski, *Listy*, t. 3: 1918–1927, zebrał, życiorysem, wstępem i przypisami opatrzył S. Helsztyński, Wrocław 1954, s. 407, 411, 420–421. Przybyszewski w 1924 r. otrzymał propozycję pracy w kancelarii cywilnej prezydenta RP. Mieszkał na Zamku Królewskim, skąd pisał swe listy. Zmarł w 1927 r.

¹⁴³ „Dziennik Białostocki”, 24 V 1927, s. 4.

¹⁴⁴ Tamże, 10 VI 1925, s. 4; tamże, 1 VII 1925, s. 4; tamże, 17 IX 1925, s. 4.

¹⁴⁵ Tamże, 7 I 1925, s. 4. O potrzebie wyborów pisano w tej gazecie także 9 XI 1922, s. 3 i 2 II 1925, s. 4.

Wobec problemów z frekwencją¹⁴⁶ podczas obrad Rady prezes Filipowicz zagroził stosowaniem niekonwencjonalnych metod w stosunku do niezdyscyplinowanych rajców (kary finansowe, srogi pouczenie, publikowanie w gazecie listy nieobecnych w obradach). Jednak i to nie pomagało. Doszło do tego, że zwołane na 30 czerwca 1925 r. posiedzenie Rady Miejskiej nie odbyło się, gdyż przybyło tylko piętnastu radnych, czyli do *quorum* uprawnionego do podejmowania uchwał brakowało aż sześciu radnych. Konieczne było sięganie do art. 31 dekretu o samorządach miejskich i obradowanie w innym trybie. To w oczach silnej opozycji narażało prezesa Filipowicza na ataki. Białostocka prasa już następnego dnia spekulowała: „Kipieć zaczyna w przedwyborczym garnku białostockim”, będą „pełne czy uzupełniające wybory?”. Na temat wyborów wypowiadali się liderzy organizacji, stowarzyszeń i związków zawodowych. Za pełnymi byli Żydzi, a uzupełniające popierali chrześcijanie, w tym radni. Na zebraniu przedstawicieli związków i organizacji żydowskich kilku jej uczestników zarzuciło Abramowi Lichtensztejnowi, prezesowi Związku Kupców Żydowskich, że nie zajął jednoznacznego stanowiska w tej sprawie, gdyż rzekomo domówił się z Feliksem Filipowiczem, że za obietnicę wiceprezydentury Białegostoku rzeknie się popierania wyborów do całkowicie nowej Rady Miejskiej. Lichtensztein natychmiast zaprzeczył pomówieniom. Delegacja żydowska poprosiła też Filipowicza o zajęcie stanowiska w tej sprawie. Ten potwierdził, że taka rozmowa nie miała miejsca. Dodatkowo napisał oświadczenie o następującej treści:

„W związku z listem otwartym p. Lichtensztejna zamieszczonym w nr 150 (1832) Dos Neue Lebn z dnia 30 VI r[oku] b[ie]żącego] zawiadamiam, że w sprawie wyborów do samorządu miejskiego, które w najbliższej przyszłości odbyć się mają – ani w dniu oznaczonym w liście otwartym, ani też przedtem z p[anem] Lichtensztejnem nie rozmawiałem i z nim się nie widziałem. Prezes Rady Miejskiej Filipowicz”¹⁴⁷.

Ostatecznie zwyciężyła koncepcja wyborów uzupełniających do Rady Miejskiej, które odbyły się 13 grudnia 1925 r. Niestety kolejny raz z nikłym udziałem uprawnionych do głosowania (32%). Tym razem Żydzi wprowadzili sześciu radnych, lista chrześcijańska uzyskała trzy mandaty¹⁴⁸. Ten wynik nie przyniósł zmiany

¹⁴⁶ Problemy te pojawiały się już wcześniej. Prezes Filipowicz 22 grudnia 1919 r. ukarał grzywną od 5 do 20 marek radnych nieobecnych na wcześniejszych posiedzeniach. Rada Miejska nie odbyła posiedzeń „z powodu braku kompletu członków” 9 i 22 grudnia 1921 r. („Dziennik Białostocki”, 23 XII 1919, s. 3; „Kurjer Białostocki”, 13 XII 1921, s. 2; tamże, 24 XII 1921, s. 2).

¹⁴⁷ „Dziennik Białostocki”, 1 VII 1925, s. 4.

¹⁴⁸ Lista żydowska „Zjednoczenie”, która w wyborach uzupełniających uzyskała pięć mandatów (radni Falk Kempner, Wolf Hepner, Jakub Lifszyc, Hersz Szwiiff i Józef Engelman). Bund wprowadził do Rady Miejskiej Beniamina Flomenbauma. Z listy chrześcijańsko-mieszczańskiej radnymi zostali: Roman Wieczorek, Wacław Białokoz i Karol Hepner („Dziennik Białostocki”, 1 XII 1925, s. 4; tamże, 14 XII 1925, s. 4; tamże, 16 XII 1925, s. 4;

układu politycznego w Radzie. Po wyborach uzupełniających przez sześć miesięcy nowi radni nie mogli rozpocząć swego urzędowania, gdyż wyniki głosowania oprotestowano. Pierwsze posiedzenie Rady „po liftingu” odbyło się dopiero 7 września 1926 r. Filipowiczowi przybyło oponentów. Nowa tzw. frakcja żydowska od początku dążyła do rozwiązania Rady. Już do wyborów szli oni z hasłem „zerwania Rady Miejskiej”¹⁴⁹. Główne skrzypce w tej frakcji odgrywali Wolf Hepner i Beniamin Flomenbaum. O tym drugim „Dziennik Białostocki” pisał:

„Od chwili uzupełnienia Rady Miejskiej posiedzenia, zazwyczaj monotonne, ożywione zostały przez nowych radnych, a w szczególności przez radnego Flomenbauma. W kwestii formalnej, w kwestii zapytania, zabiera głos radny Fomenbaum przy każdej sposobności i niesposobności, stając się istnym utrapieniem dla p[ana] prezesa Filipowicza, nie mówiąc już o wnioskach i interpelacjach, które sypie, jak z rogu obfitości”¹⁵⁰.

Narastało też niezadowolenie części radnych w ugrupowaniu większościowym. Jedną z głównych postaci tego odłamu był radny Wincenty Hermanowski, znany białostocki aptekarz. Większość rajców rozumiała konieczność przeprowadzenia wyborów do całkowicie nowej Rady Miejskiej, ale unikano tematu samorozwiązania, czekając na decyzje władz rządowych. To zaogniło konflikt w Radzie, a opozycja organizowała różne protesty i bojkoty.

W 1927 r. „chmury” gromadzące się nad Radą Miejską przybrały „czarną barwę”. W czerwcu wojewoda białostocki Marian Rembowski wystąpił z wnioskiem do ministra spraw wewnętrznych o jej rozwiązanie. W sierpniu było wiadomo, że minister przychylił się do wniosku. Nadmienię, że nie była to jedyna rada rozwiązana w tamtym okresie. Wiosną 1927 r. w województwie białostockim spotkało to już 28 innych rad miejskich. Minister spraw wewnętrznych na 15 października zarządził też wybory do nowych rad w Grodnie, Łomży i Suwałkach¹⁵¹.

W tym czasie Feliks Filipowicz wzmógł swą aktywność polityczną w regionie. Wziął udział w wojewódzkim zjeździe Partii Pracy¹⁵², który odbył się 26 czerwca 1927 r. w Grodnie z udziałem 32 delegatów z kół z Białegostoku, Łomży, Ostrołęki,

---

tamże, 21 II 1930, s. 4; „Białostocki Głos Codzienny”, 2 VII 1926, s. 4).

¹⁴⁹ „Dziennik Białostocki”, 1 IX 1926, s. 4.

¹⁵⁰ Tamże, 16 XII 1926, s. 4.

¹⁵¹ Tamże, 3 VI 1927, s. 3; tamże, 2 IX 1927, s. 4.

¹⁵² Partia Pracy – ugrupowanie polityczne założone przez polityków, którzy w 1925 r. opuścili PSL „Wyzwolenie” w proteście przeciwko planom wywłaszczenia wielkich posiadaczy ziemskich bez odszkodowania. Partia Pracy poparła przewrót majowy. Jednym z jej działaczy był Marian Zyndram-Kościałkowski, późniejszy wojewoda białostocki. Filipowicz włączył się w działania partii w czasie tworzenia jej struktur na terenie województwa białostockiego.

Hajnówki, Suwałk i innych miejscowości województwa. Znalazł się w składzie wybranego wówczas ósmioosobowego Zarządu Wojewódzkiego Partii Pracy, gdzie powierzono mu funkcję wiceprezesa. W drugiej połowie roku działania Partii Pracy zaktywizowano ze względu na zbliżające się wybory do władz samorządowych miast i gmin¹⁵³.

Jesień 1927 r. była ciężkim okresem w życiu zawodowym Feliksa Filipowicza. Serię zdarzeń rozpoczęła niespodziewana rezygnacja z mandatu radnego przez Karola Hepnera, który w Radzie Miejskiej pełnił ważną funkcję prezesa Komisji Rewizyjnej i Gospodarczej. Oficjalnie jako powód swej decyzji podawał stan zdrowia. W Białymstoku jednak rezygnację tę uznano za sensację, bo faktycznie nie o stan zdrowia chodziło, a o nadużycia w Banku Ziemi Podlaskiej, którego dyrektorem był właśnie Hepner¹⁵⁴.

Na posiedzeniu Rady Miejskiej z 22 września 1927 r. zapytywano Filipowicza na temat doniesień prasowych dotyczących jego podróży do Warszawy i Druskiennik, rzekomo „do sfer miarodajnych, podobno w celu przeszkodzenia rozwiązaniu Rady Miejskiej”. Trudno się tutaj oprzeć wrażeniu, że te „miarodajne sfery” odnosiły się do ludzi związanych z Józefem Piłsudskim. Zapytanie Beniamina Flomenbauma spotkało się z natychmiastową odpowiedzią zainteresowanego:

„Mógłbym nie odpowiadać na tę interpelację, lecz czynię to, chcąc być uprzejmym wobec r[adnego] Flomenbauma. Sprawa rozwiązania Rady Miejskiej należy do Rządu. Naszą rzeczą jest tylko pracować. Do Warszawy jeździłem w sprawie wodociągu, kanalizacji i bruków. A co do Druskiennik, daruję Panowie, ja wyjeżdżam czasami i do Supraśla. Zamykam posiedzenie”.

Flomenbaum nie odpuszczał. Dwa dni później razem z aktywistą Bundu, Jelinem, zorganizował zebranie wyborców, na którym protestowano przeciwko funkcjonującej już osiem lat Radzie, ostro krytykując jej dotychczasową działalność. Tego samego dnia podobną akcję podjął bundowski Związek Zawodowy Robotników. Rozdawano odezwy wydrukowane w języku żydowskim, w których stawiano szereg zarzutów Radzie, ale i magistratowi¹⁵⁵. To wszystko godziło w prezesa Filipowicza. Około połowy października lokalna żydowska gazeta „Dos Naje Lebn” zarzucała Feliksowi Filipowiczowi, że walczył on o „czystą polskość” Rady Miejskiej, a sojuszników w tej sprawie miał w osobach radnych Olszyńskiego i Kolendo¹⁵⁶.

¹⁵³ „Nowy Dziennik Kresowy” (Grodno), 30 VI 1927; H. Majecki, *Obóz sanacyjny na Białostocczyźnie w latach 1926–1939*, „Studia Podlaskie”, 4 (1993), s. 70.

¹⁵⁴ „Prożektor” (Białystok), 17–18 IX 1927, s. 4–6; „Dziennik Białostocki”, 11 IX 1927, s. 4.

¹⁵⁵ „Dziennik Białostocki”, 23 IX 1927, s. 6; tamże, 27 IX 1927, s. 4.

¹⁵⁶ „Dos Naje Lebn”, 234 (1927); „Dziennik Białostocki”, 15 X 1927, s. 4.

12 października 1927 r. „Dziennik Białostocki” obwieścił: „Samorząd miejski m. Białegostoku wobec niepewnego jutra. Nagle i nieoczekiwanie sześciu członków Rady Miejskiej złożyło mandaty”. Dzień wcześniej do kancelarii Rady Miejskiej wpłynęło pismo adresowane do prezesa Feliksa Filipowicza, w którym radni motywowali swą rezygnację pogłębiającym się rozdzwieniem między Radą Miejską a magistratem, nacechowanym wzajemnym brakiem wiary i zaufania. Wcześniejsze uzupełnienie Rady i częściowa rekonstrukcja magistratu nie przyniosły oczekiwanych rezultatów w postaci „zgodnej i pożytecznej dla miasta współpracy”, szczególnie w zakresie gospodarki miejskiej i polityki komunalnej. Pośród rezygnujących z mandatów byli zasłużeni w Radzie jej wiceprezes Władysław Olszyński (adwokat), sekretarze Władysław Kolendo i Michał Motoszko (nauczyciele), ale także znani nauczyciele gimnazjalni, Konstanty Kosiński i Wacław Białokoz, oraz radny Stefan Sobolewski¹⁵⁷. Spory w Radzie i paraliżujące pracę rezygnacje z mandatów zmusiły prezesa Filipowicza i prezydenta Szymańskiego do złożenia informacji w tej sprawie wojewodzie Rembowskiemu, który około połowy października powiadomił o tym Ministerstwo Spraw Wewnętrznych¹⁵⁸.

W tle dodatkowo przewijała się sprawa świeżo powołanej (9 września 1927 r.) Spółdzielni Mieszkaniowej „Zdobycz Robotnicza”. Celem jej działalności była budowa w dzielnicy Wygoda początkowo sześciu (po redukcji pięciu) domów dla robotników, po dziesięć mieszkań w każdym. Wsparcie członków spółdzielni polegało na pozyskiwaniu kredytu w wysokości 80% ceny kosztu budowy. Pozostałe 20% pochodzić miało z „pracy przy budowie” lub w ratach gotówkowych. Po wzniesieniu budynków mieszkania miały się stać własnością członków spółdzielni. Zapisy do „Zdobyczy Robotniczej” prowadził Wydział Techniczny Magistratu. Jako że była to spółdzielnia miejska, w zarządzie znalazł się prezydent miasta Szymański, a prezesem Rady Nadzorczej został Feliks Filipowicz. To oni byli głównymi inspiratorami założenia tej spółdzielni, wzorowanej na analogicznej warszawskiej. Na początku października 1927 r. w Białymstoku przebywał abp wileński Romuald Jałbrzykowski. Filipowicz co prawda nie witał dostojnika, ale uczestniczył w uroczystej mszy świętej i poświęceniu kamienia węgielnego pod budujący się kościół św. Rocha. Arcybiskup po południu poświęcił także kamień węgielny pod domki Spółdzielni Mieszkaniowej „Zdobycz Robotnicza”. Wieczorem na jego cześć samorząd miejski wydał raut. Nazajutrz, 4 października, arcybiskup, żegnany m.in. przez Feliksa Filipowicza i prezydenta Szymańskiego, opuścił Białystok. Po mieście krążyły jednak pogłoski o nieprawidłowościach i o domniemanych nadużyciach w „Zdobyczy Robotniczej”. Jednym z publicznie rozgłaszających swe wątpli-

¹⁵⁷ „Dziennik Białostocki”, 12 X 1927, s. 4.

¹⁵⁸ Tamże, 15 X 1927, s. 4.

wości i rzucających oskarżenia był Bolesław Zagłoba-Łozowicki, przeciwko któremu dyrekcja Spółdzielni skierowała sprawę do prokuratora¹⁵⁹.

9 października 1927 r.¹⁶⁰ delegacja 25 osób ze Spółdzielni „Zdobyc Robotniczą” wyjechała do Warszawy. Pośród niej byli: prezydent Szymański, prezes Filipowicz, wicewojewoda białostocki Zygmunt Skrzyński, 11 urzędników magistrackich i 11 robotników. W Warszawie zwiedzano osiedle „Zdobyczy Robotniczej” pod Bielanami¹⁶¹. Feliks Filipowicz odłączył się od grupy z Białegostoku i w połowie października udał się do Paryża, do swej córki Celiny Osieczkowskiej. Do Białegostoku wrócił po niespełna dwóch tygodniach, 29 października. Tu czekał już na niego wydany trzy dni wcześniej dekret ministra spraw wewnętrznych rozwiązujący Radę Miejską w Białymstoku¹⁶². Do czasu ukonstytuowania się nowej Rady władzę w mieście pełnił dotychczasowy magistrat z ograniczeniami wynikającymi z art. 66 dekretu o samorządzie miejskim. Prezesowi Filipowiczowi pozostało już tylko zwołanie pożegnalnego zebrania ustępującej Rady¹⁶³.

Redaktor wydawanego w Białymstoku „Ilustrowanego Tygodnika Kresowego” ironizował i wyśmiewał to ostatnie posiedzenie ustępującej, rozwiązanej Rady Miejskiej, opisując je jako „koncert filharmonii białostockiej”, a mowę prezesa Rady Filipowicza, „dyrygenta”, porównywał do „ostatniej pieśni łabędziej” z oczekiwaniami, rzekomo społecznymi, że „nie wystąpi on już na arenie życia muzycznego”. Na kolejnej stronie pismo to nie odpuszczało i w dziale „Życie społeczne” informowało: „W dniu 28 listopada roku bieżącego [1927], z powodu upływu miesiąca od pamiętnej chwili rozwiązania Rady Miejskiej w Białymstoku, odbędą się w mieście uroczyste obchody i akademie – z jednej strony żałobne z powodu przedwczesnego zgonu jej w kwiecie wieku lat 8, a z drugiej strony z powodu zrzucenia jarzma niewoli przez mieszkańców miasta Białegostoku”. Spotkanie w kino-teatrze Apollo określono jako „akademię żałobną”, z przemową prezesa Filipowicza złośliwie określoną słowami: „Jak będę żył i postępował w razie obrania mnie na prezesa przyszłej Rady”. W teatrze Palace wiecował Bund z jednym z głównych krytykantów prezesa Rady, radnym Flomenbaumem¹⁶⁴, rzekomo przemawiającym na temat „Mój stosunek oso-

¹⁵⁹ Tamże, 16 IX 1927, s. 4; tamże, 3 X 1927, s. 4; tamże, 5 X 1927, s. 4; tamże, 3 XII 1927, s. 4.

¹⁶⁰ W przeddzień wyjazdu Filipowicz jako prezes Rady Miejskiej wziął udział w uroczystości poświęcenia nowo wybudowanej szkoły powszechnej przy ul. Pałacowej („Dziennik Białostocki”, 9 X 1927, s. 3).

¹⁶¹ Tamże, 16 IX 1927, s. 4; tamże, 12 X 1927, s. 2; tamże, 13 X 1927, s. 3 (fot. uczestników w Warszawie); „Prozektor”, 10–11 XII 1927, s. 9.

¹⁶² Prezes Rady Filipowicz dowiedział się o tym telefonicznie już 28 października.

¹⁶³ „Dziennik Białostocki”, 29 X 1927, s. 4; tamże, 30 X 1927, s. 3.

¹⁶⁴ Radny lewicowego Bundu uważał, że prezes Filipowicz go szykanuje („Dziennik Białostocki”, 3 IX 1927, s. 4 – relacja z obrad Rady Miejskiej z 1 września).

bisty do p[ana] Filipowicza i kwestia ochrony zagrożonych interesów robotniczych przez klikę reakcyjną w poprzedniej radzie”¹⁶⁵.

Ustępującego prezesa Filipowicza 2 grudnia pożegnali pracownicy magistratu miasta. Przemowy z tej okazji wygłosili Filipowicz, prezydent Szymański i Zalewski, prezes Związku Pracowników Komunalnych¹⁶⁶. Wybory do nowej Rady Miejskiej odbyły się 11 grudnia 1927 r.¹⁶⁷ Filipowicz nie kandydował, w przeciwieństwie do swego kolegi Szymańskiego, byłego prezydenta, który uzyskał mandat radnego, startując z listy Zjednoczonego Polskiego Komitetu Wyborczego. Wspierana przez Filipowicza Partia Pracy do wyborów przystąpiła w bloku prorządowym. Do Rady wprowadziła czterech radnych.

Działacz społeczny, kandydat na senatora

Po tym jak Feliks Filipowicz przestał być prezesem Rady Miejskiej, jego aktywność społeczna i polityczna nieco przygasły, ale nie ustały. Był niemal „etadowym” członkiem okręgowych i obwodowych komisji wyborczych w Białymstoku. W grudniu 1927 r. wojewoda białostocki mianował go zastępcą członka Okręgowej Komisji Wyborczej nr 5 w Białymstoku. Od 3 sierpnia 1935 r. był przewodniczącym Obwodowej Komisji Wyborczej do senatu w Obwodzie Wyborczym nr 3 w Białymstoku, a jesienią 1938 r. przewodniczącym Obwodowej Komisji Wyborczej nr 2 w Białymstoku, w wyborach do senatu RP¹⁶⁸.

Filipowicz udzielał się w Resursie Obywatelskiej. 21 marca 1928 r. wybrano go do Sądu Honorowego Resursy. W maju 1931 r. został prezesem jej zarządu, podobnie jak w kolejnym roku. Organizował popularne „towarzyskie wieczory taneczne dla młodzieży”¹⁶⁹. 19 listopada 1930 r. „Prezesa F. Filipowicza” wybrano w skład Miejskiego Komitetu „Miesiąca Pomorza”. Znalazł się on także w licznym gronie organizatorów Balu Pomorskiego Wojewódzkiego Komitetu „Miesiąca Pomorza”, który swym patronatem objął wojewoda białostocki M. Zyndram-Kościałkowski. Dochód z balu, który odbył się 7 lutego 1931 r., planowano przeznaczyć na kolonie letnie dla najuboższych dzieci polskich z Niemiec. W listopadzie 1930 r. Filipowicz został wiceprezesem Zarządu Oddziału Białostockiego Związku Legionistów. Ponad pół roku później, 28 czerwca 1931 r., strukturę tę przemianowano na Zarząd Okręgowego Związku Legionistów w Białymstoku obejmujący teren województwa. Feliks Filipowicz nadal pozostał w jego zarządzie. Od lipca kierował „Bratnią Pomocą” Okręgowego Związku

¹⁶⁵ „Ilustrowany Tygodnik Kresowy”, 20 XI 1927, s. 10–11.

¹⁶⁶ „Dziennik Białostocki”, 3 XII 1927, s. 4.

¹⁶⁷ H. Majecki, *Wybory do Rady Miejskiej w Białymstoku w 1927 r.*, „Białostocczyzna”, 9 (1988), s. 22–27.

¹⁶⁸ „Dziennik Urzędowy Województwa Białostockiego”, 19 XII 1927, nr 13, poz. 2; „Dziennik Białostocki”, 18 XII 1927, s. 4; tamże, 28 XII 1927, s. 4; tamże, 6 X 1938, s. 8; „Gazeta Białostocka Dzień Dobry”, 4 VIII 1935, s. 4.

¹⁶⁹ „Dziennik Białostocki”, 23 VII 1932, s. 4.

Legionistów. Na początku kwietnia 1933 r. wojewoda białostocki zwołał posiedzenie organizacyjne „wojewódzkiego komitetu ratowania grożącej runięciem prastarej bazyliki wileńskiej”, do którego sekcji finansowej wszedł Feliks Filipowicz. Wiadomo, że w 1934 r. przewodniczył Kołu Seniorów Legionu Młodych w Białymstoku¹⁷⁰.

W dniach 6 maja, 13 czerwca, 18 lipca, 4 i 14 października oraz 12 listopada 1930 r. Feliks Filipowicz uczestniczył w „audiencjach” u wojewody białostockiego (Karola Kirsta i Mariana Zyndrama-Kościałkowskiego)¹⁷¹. Jako wiceprezes Związku Legionistów 6 czerwca zorganizował w swoim mieszkaniu kilkugodzinne zebranie towarzyskie, w którym brał udział senator Walery Roman, lider senackiego klubu BBWR (1928–1930)¹⁷². W połowie lipca w lokalu Rady Miejskiej Filipowicz przewodził zgromadzeniu przedstawicieli 140 organizacji społecznych zebranych z inicjatywy Związku Obrony Kresów Zachodnich w celu przeprowadzenia akcji protestacyjnej przeciwko dążeniu Niemiec „do zaboru korytarza pomorskiego i całkowite[go] zniszczenia u siebie ludności polskiej”. Filipowicz został też wybrany przewodniczącym Komitetu Obywatelskiego do organizacji zebrania mieszkańców Białegostoku „w celu zaprotestowania przeciw zamachowi niemieckiemu na zachodnie granice Polski”¹⁷³.

Niebawem powód tej nagłej aktywności politycznej Filipowicza stał się jasny. Wokół BBWR-u formowała się grupa lokalnych liderów wobec planowanego rozwiązania senatu, do którego doszło już w końcu sierpnia 1930 r. Filipowicza powołano w skład komitetu wyborczego do parlamentu z ramienia Zarządu Wojewódzkiego Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny, wspierającego BBWR. 4 października Filipowicz przewodził zebraniu, w czasie którego ukonstytuował się prorządowy Miejski Komitet Wyborczy BBWR w Białymstoku. On też stanął na czele prezydium tego Komitetu. Niebawem, 11 października, z inicjatywy Miejskiego Komitetu Wyborczego BBWR odbyło się zebranie z udziałem delegatów powiatowych Komitetów Wyborczych (białostockiego, sokólskiego i wołkowyskiego) oraz delegatów Komitetów Wyborczych z terenu miasta. Powołano wówczas Okręgowy Komitet Wyborczy BBWR (Nr 5), którego przewodniczącym został Feliks Filipowicz¹⁷⁴. Zgodził się on także na kandydowanie do senatu z listy

¹⁷⁰ Tamże, 23 III 1928, s. 4; tamże, 12 XI 1930, s. 4; tamże, 8 IV 1933, s. 6; „Głos Ziemi Białostockiej”, 20 XI 1930, s. 3; tamże, 22 V 1931, s. 4; tamże, 5 II 1931, s. 3; tamże, 1 VII 1931, s. 4; tamże, 8 VII 1931, s. 2; „Reflektor”, 10 X 1934, s. 6.

¹⁷¹ „Głos Obywatela”, 7 V 1930, s. 3; tamże, 14 VI 1930, s. 3 (tutaj Filipowicz tytułowany jest „prezesem Rady Miejskiej”, omyłkowo lub zwyczajowo); „Dziennik Białostocki”, 19 VII 1930, s. 4; tamże, 6 X 1930, s. 4; tamże, 14 X 1930, s. 4; tamże, 13 XI 1930, s. 4. Wojewoda białostocki 11 listopada 1930 r. „wydał raut z okazji 12-lecia odzyskania niepodległości”. Jednym z licznie zaproszonych gości był Feliks Filipowicz „dyrektor Zarządu Wodociągu”. Znalazł się także w składzie Miejskiego Komitetu „Miesiąca Pomorza” powołanego 19 listopada 1930 r. („Dziennik Białostocki”, 14 XI 1930, s. 4; tamże, 20 XI 1930, s. 4).

¹⁷² „Głos Obywatela”, 7 VI 1930, s. 3.

¹⁷³ „Dziennik Białostocki”, 17 VII 1930, s. 4 (treść odezwy podpisanej przez Feliksa Filipowicza).

¹⁷⁴ Tamże, 5 X 1930, s. 6; tamże, 9 X 1930, s. 4; tamże, 12 X 1930, s. 4; tamże, 13 X 1930, s. 4 (12 października Filipowicz

BBWR-u, był czwarty na liście¹⁷⁵. W głosowaniu z 23 listopada nie został jednak wybrany, gdyż na cztery mandaty senatorskie z województwa białostockiego BBWR zdobył trzy. W połowie grudnia 1930 r. wojewoda Marian Zyndram-Kościałkowski w trakcie „zebrania towarzyskiego” podjął śniadaniem wybranych posłów i senatorów BBWR-u z terenu województwa białostockiego. Oprócz parlamentarzystów pośród zaproszonych gości znaleźli się: były minister Józef Wielowieyski oraz starostowie i urzędnicy, a także „prezes” Filipowicz¹⁷⁶. Z czwartej pozycji na liście miał on mniejsze szanse na wybór, a w czasie kampanii wyborczej wydarzyło się coś, co mocno w niego uderzyło i dodatkowo zmniejszyło nadzieje na elekcję senatorską. Na Filipowicza rozpadła się nagonka.

W odpowiedzi na antypolskie wystąpienia Gottfrieda Treviranusa, niemieckiego ministra do spraw terytoriów okupowanych, w Białymstoku prowadzono zbiórkę pieniędzy na zakup polskiej łodzi podwodnej. By zachęcić do tej akcji, odbywał się „publiczny pojedynek”, który polegał na imiennym „wyzywaniu” osób do wyższych wpłat na wspomniany cel. Zbiegiem okoliczności raczej nie było to, że Feliksa Filipowicza „wyzwał na pojedynek” jego przeciwnik polityczny, ówczesny prezydent miasta Wincenty Hermanowski, także aptekarz¹⁷⁷. Chociaż cel akcji był szczytny, to zdaje się, że Filipowicz nie odpowiedział na tę „zaczepekę”. Prezydent Hermanowski należał ówczesnie do najaktywniejszych krytykantów Filipowicza, o czym za chwilę.

Plotki na temat Filipowicza i pomówienia trwały przez miesiące, także po zakończeniu wyborów parlamentarnych. Pierwsze zarzuty wobec niego sformułował Wojewódzki Komitet Wyborczy Organizacji Kobietych, protestując przeciwko Filipowiczowi jeszcze jako kandydatowi do senatu. Pismo w tej sprawie podpisały Maria Irena Kmicic-Skrzyńska, żona płk. Ludwika Kmicic-Skrzyńskiego – dowódcy 18. Brygady Kawalerii „Białystok”, oraz Barbara Dorożyńska, żona znanego białostockiego adwokata Witolda Dorożyńskiego¹⁷⁸.

Filipowicz uznał, że naruszono jego dobre imię i broniąc się, złożył wniosek do wojewody¹⁷⁹ o powołanie Sądu Obywatelskiego, który miał rozstrzygnąć, czy

---

był honorowym członkiem zarządu I Zjazdu Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny w Białymstoku). Lokal sekretariatu BBWR mieścił się przy Rynku Kościuszki 7; APB, Urząd Wojewódzki Białostocki, Tygodniowe sprawozdania sytuacyjne nr 1 wojewody białostockiego za okres 1–13 września 1930 r., sygn. 56, k. 84, 111.

¹⁷⁵ „Głos Ziemi Białostockiej”, 18 X 1930, s. 1; „Dziennik Białostocki”, 18 X 1930, s. 4; „Wiadomości Farmaceutyczne”, 46 (1930), s. 692. Lista kandydatów do senatu w okręgu wyborczym nr 5 z listy BBWR: były senator Walery Roman, prawnik Julian Poczętowski, rolnik Józef Wielowieyski, aptekarz Feliks Filipowicz.

¹⁷⁶ „Głos Ziemi Białostockiej”, 16 XII 1930, s. 2 (zdjęcie uczestników spotkania u wojewody). Filipowicz rozmawiał z wojewodą także około 30 grudnia 1930 r. („Dziennik Białostocki”, 30 XII 1930, s. 4). Józef Wielowieyski był ówczesnie nowo wybranym wiceprezesem Rady Naczelnej Organizacji Ziemianiskich.

¹⁷⁷ „Dziennik Białostocki”, 17 X 1930, s. 4.

¹⁷⁸ Zapewne w tej sprawie panie te 16 października 1930 r. złożyły wizytę wojewodzie (tamże).

¹⁷⁹ Być może w tej sprawie Filipowicz („dyrektor Zarządu Wodociągów”) rozmawiał z wojewodą 21 lutego 1931 r.

stawiane mu zarzuty były słuszne. Było to rozwiązanie bezprecedensowe, nie tylko w Białymstoku¹⁸⁰. W skład zespołu sędziowskiego wchodził: gen. bryg. Czesław Młot-Fijałkowski – dowódca 18. Dywizji Piechoty, Ferdynand Świtalski – prezes Izby Skarbowej i Jan Mieszkowski – starosta grodzki. Oskarżenia dotyczyły działalności Filipowicza jako prezesa Rady Opiekuńczej w latach 1919–1924. W tym czasie miał pobierać wynagrodzenie w wysokości 5% od obrotu i dopuścić się nadużycia w monopolizowanym obrocie cukrem, zawyżając ceny i przywłaszczając zysk. Z kolei jako prezes Rady Miejskiej ponoć sprzedawał elektrowni drewno, które miało służyć potrzebom miasta, a zysk z tej operacji użyto „nie wiadomo na jakie cele”. Miał także spowodować, że pieniądze przeznaczone na rozwój miasta trafiły do Spółdzielni Mieszkaniowej „Zdobycz Robotnicza”¹⁸¹. W tej Spółdzielni podobno źle zarządzał kredytami, skutkiem czego stała się niewypłacalna. Będąc rzekomym prezesem Rady Nadzorczej Spółdzielni Rolniczo-Handlowej, miał pobierać wynagrodzenie w wysokości około 500 zł. Zarzucano mu też niejasne kontakty z niejakim Mińskim, z którym rzekomo prowadził operacje leśne. Na podstawie „pogłosek krążących po mieście” wytykano mu także brak etyki w jego działalności.

W trakcie gromadzenia dowodów sądowych głównymi oskarżycielami byli: adwokat Witold Dorożyński, prezydent miasta Hermanowski¹⁸² oraz małżeństwo

---

(„Głos Ziemi Białostockiej”, 22 II 1931, s. 3).

¹⁸⁰ Sądy obywatelskie stały na straży etycznego postępowania osób występujących w przestrzeni publicznej. Rozprawy miały charakter sądowy, ale w roli arbitrów nie zasiadali sędziowie, a ludzie cieszący się społecznym zaufaniem i autorytetem. Rozpatrywano np. sprawy honorowe, z zakresu „moralności publicznej” lub inne. Takie sądy znane już były w XIX w. Być może Filipowicz sięgnął w tym przypadku do takiego rozwiązania, jak w 1909 r. uczynił to w Krakowie pisarz Stanisław Brzozowski, jego kolega z czasu warszawskich studiów, z którym działali w „Bratniej Pomocy”. Brzozowski chciał się oczyścić z oskarżeń o malwersacje i współpracę z carską ochroną. Ta sprawa była bardzo głośna, a pisali o niej: Stefan Żeromski, Zofia Nałkowska, Władysław Orkan, Stanisław Przybyszewski, Karol Irzykowski i Czesław Miłosz, biorący Brzozowskiego w obronę.

¹⁸¹ Dwa miesiące po wyborach samorządowych z końca 1927 r. zmieniono Komitet Rozbudowy „Zdobyczy Robotniczej” i od pełnionych funkcji odsunęto Szymańskiego i Filipowicza. Do lipca 1928 r. pierwszy budynek „Zdobyczy” był gotowy w 96%, drugi w 80%, trzeci w 56%, a czwarty w 17%. Po kilku latach „Zdobycz Robotnicza” ogłosiła swą upadłość. W 1931 r. część majątku zlicytowano. Straty okazały się duże. Nie zdołano wznieść wszystkich budynków, a środki uzyskane ze sprzedaży mienia Spółdzielni wyniosły ledwie 27 tys. zł przy zadłużeniu 700 tys. zł. Zawiniło wielu ludzi i sytuacja kryzysowa. Pomimo szczerých prób Filipowicza dążącego do poprawy bytu części robotników to do pewnego stopnia uczestniczył on w działaniach, które komentowano negatywnie. Z pewnością mocno przeżywał tę sprawę, zwłaszcza że na wniosek Banku Gospodarstwa Krajowego Sąd Okręgowy w Warszawie w 1930 r. w powództwie przeciwko Spółdzielni „Zdobycz Robotnicza” w Białymstoku orzekł konieczność uregulowania bardzo dużej kwoty 82 966 zł 5 gr. Po odwołaniach w końcu marca 1933 r. komornik w Białymstoku nakazał natychmiastowe solidarne jej zapłacenie na rzecz Banku Gospodarstwa Krajowego przez Bolesława Szymańskiego, Henryka Pigłowskiego, Franciszka Godyńskiego i Feliksa Filipowicza („Głos Ziemi Białostockiej”, 20 II 1931, s. 3; tamże, 22 II 1931, s. 3; tamże, 24 II 1931, s. 3; tamże, 25 II 1931, s. 3; tamże, 21 III 1931, s. 3; „Dziennik Białostocki”, 30 III, s. 6; tamże, 24 XI 1933, s. 4).

¹⁸² Wincenty Hermanowski (1875–1947) pochodził z Radul koło Tykocina. Prowizor farmacji od 1902 r. W połowie 1913 r. kupił od K. Knobelsdorfa aptekę „Pod Łabędziem” w Białymstoku. Działacz społeczny o poglądach chadeckich. Radny Białegostoku w latach 1919–1925 (zrezygnował). Po wyborach do Rady Miejskiej w grudniu 1927 r. został radnym. Po rezygnacji płk. Michała Ostrowskiego 27 listopada 1928 r. został prezydentem miasta. Nie

Kmicic-Skrzyńskich. Rozprawa odbyła się 13 września 1931 r. Zarzuty w sprawie działalności Filipowicza w Radzie Opiekuńczej nie potwierdziły się, a świadkowie zeznawali na jego korzyść (nie pobierał wynagrodzenia, lichwiarstwo to pomówienie – hurtownia miała konkurencyjne ceny cukru i wpływała na ogólną obniżkę w mieście). Stwierdzenia Hermanowskiego i Dorożyńskiego uznano za zwykłą plotkę. W sprawie drewna sprzedanego elektrowni osobiście oskarżał Hermanowski, ale sąd nie dopatrzył się w tym czynu nieetycznego. Podobnie nie znaleziono niczego, co byłoby nieetyczne w działalności Filipowicza w „Zdobyczy Robotniczej”, co wytykał mu Dorożyński. Co do Spółdzielni Rolniczo-Handlowej okazało się, że Filipowicz nie był w niej prezesem Rady Nadzorczej ani członkiem zarządu¹⁸³, a pracował w tej spółdzielni jako urzędnik. Zaś panie Kmicic-Skrzyńska¹⁸⁴ i Dorożyńska, wysyłając do wojewody pismo z zarzutami, uczyniły to samowolnie, bez upoważnienia organizacji, na którą się powoływały. Sąd podkreślił, że działalność Filipowicza na zajmowanych stanowiskach była owocna i przyniosła dużo korzyści społeczeństwu i miastu. Jego aktywność polityczną także uznano za chwalębną, bezinteresowną i obliczoną na dobro państwa. Ksiądz Stanisław Hałko i inni potwierdzili, że Filipowicz w czasie okupacji niemieckiej „silnie i mężnie z narażeniem osobistych interesów bronił polskości, za co został internowany”, a prezydent odznaczył go „Krzyżem Niepodległości”. Na zakończenie swej działalności samorządowej otrzymał od samorządu, Rady i magistratu podziękowanie „za pełną godności i patriotyzmu pracę w samorządzie”. Sąd uznał, że to Filipowiczowi stała się krzywda moralna i w pełni go zrehabilitował. W późniejszym czasie za działalność społeczną otrzymał Złoty Krzyż Zasługi.

W 1933 r. Filipowicz przeżył chwile grozy. Jego ukochany syn ppłk Czesław Filipowicz, dyrektor Departamentu Lotnictwa Cywilnego Ministerstwa Komunikacji, 11 września jako nawigator towarzyszył kapitanowi lotnictwa Józefowi Lewoniewskiemu (z Sokółki) podczas próby pobicia światowego rekordu długości lotu bez lądowania na niewielkich samolotach turystycznych I kategorii. Niestety samolot PZL-19 uległ katastrofie nad wsią Zasurskoje (rejon Kazania). Kapitan Lewoniewski zginął, ppłk. Filipowiczowi udało się wyskoczyć z samolotu na spa-

---

udało mu się jednak rozwiązać wielu problemów. Okazało się, że łatwiej było krytykować. Nie dotrwał do końca kadencji. Od sierpnia 1932 r. miasto trafiło pod zarząd komisaryczny.

¹⁸³ Filipowicz był jednak w komitecie organizacyjnym „Zdobyczy Robotniczej”, a „Prozektor” (10–11 XII 1927, s. 9) w zamieszczonym w 1927 r. sprawozdaniu informował, że i prezesem Rady Nadzorczej tej Spółdzielni. Być może funkcję tę pełnił krótko.

¹⁸⁴ Ludwik Kmicic-Skrzyński (1893–1972) był dwukrotnie żonaty. W 1919 r. poślubił Stefanę Janinę z Dunin-Wąsowiczów. Po rozwodzie w kwietniu 1926 r. i zmianie wyznania z rzymskokatolickiego na ewangelicko-augsburskie w kolejnym roku poślubił Marię Irenę z Dziewanowiczów, *primo voto* Czechowiczową. Na początku 1928 r. awansowany do stopnia pułkownika dyplomowanego. Od marca 1929 r. dowódca 18. Brygady Kawalerii „Białystok” (od 1937 r. Podlaska Brygada Kawalerii). Od 1938 r. generał brygady.

dochronie. Odnioł niewielkie obrażenia. Przewieziono go do szpitala w Moskwie. Katastrofę relacjonowało wiele gazet i to na pierwszych stronach¹⁸⁵.

Nocą 28 września 1933 r. na stacji kolejowej w Białymstoku Feliks Filipowicz wsiadł do pociągu, dołączając do warszawskiej delegacji udającej się do Stołpców, by powitać powracającego ppłk. Czesława Filipowicza. Specjalnym wagonem podróżowali: żona i ojciec pilota, przedstawiciele ministerstw komunikacji, spraw wojskowych i spraw zagranicznych, departamentu lotnictwa cywilnego oraz dyrektor PLL „LOT” mjr Wacław Makowski. W drodze powrotnej do Warszawy wieczorem w Białymstoku „dzielnego lotnika” witały delegacje Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej (LOPP), wojska, organizacji społecznych i młodzież. Jeszcze tego samego dnia na dworcu w Warszawie Czesława Filipowicza przywitał komitet z wiceministrem komunikacji Witoldem Czapskim na czele. Pilota nie odstępowali żona i ojciec¹⁸⁶.

W okresie międzywojennym istniała pewna fascynacja lotnictwem. W celu krzewienia idei LOPP i sprawy „urządzenia lotniska i uruchomienia komunikacji lotniczej” 7 kwietnia 1934 r. do Białegostoku przyjechali: twórca polskiego lotnictwa cywilnego ppłk Czesław Filipowicz, wiceprezes Zarządu Głównego LOPP, oraz płk Bogdan Kwieciński, sekretarz generalny Aeroklubu, a także główny organizator zawodów Challenge¹⁸⁷, którzy w Gimnazjum im. króla Zygmunta Augusta wygłosili odczyty¹⁸⁸. Przyjazd syna do Białegostoku, postaci znanej i cenionej, piastującej wysokie stanowisko, dla Feliksa Filipowicza musiał być ważnym wydarzeniem. Zapewne to w tym czasie w Białymstoku doszło do zapoznania Felicji Filipowicz, przyrodniej siostry Czesława, z czternaście lat starszym mjr. Bronisławem Antonim Marianem Noëlem, szefem sztabu 18. Dywizji Piechoty w Łomży, którzy pobrali się jeszcze w 1934 r. w Warszawie.

Feliks Filipowicz przez kolejne lata wspierał działania dotyczące lotnictwa w Białymstoku. W 1939 r. był prezesem Białostockiego Okręgu Wojewódzkiego LOPP. O jego patriotyzmie i bezinteresowności świadczy cenny dar, jaki w połowie lipca 1939 r. przekazał na rozbudowę lotniska w Białymstoku. Pośród podarowanych przedmiotów były wykonane ze złota: dwie obrączki, krzyżyk z łańcuszkiem,

¹⁸⁵ „Siedem Groszy”, 14 IX 1933, s. 1; „Nowiny Codzienne” (Warszawa), 29 IX 1933, s. 1; P. Ruchała, *Sytuacje niebezpieczne podczas prób w locie i demonstrowania sprzętu lotniczego*, cz. 1, „Polska Technika Lotnicza. Materiały historyczne”, 61 (2010), nr 6, s. 4.

¹⁸⁶ „Dziennik Białostocki” 13 IX 1933, s. 1; tamże, 22 IX 1933 r., s. 6; tamże, 28 IX 1933, s. 6; NAC, Zespół Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, sygn. I-W-84, fot. od 1 do 4.

¹⁸⁷ Internationale des Avions de Tourisme Challenge 1934, czyli Międzynarodowe Zawody Samolotów Turystycznych, odbyły się w sierpniu i wrześniu 1934 r. w Warszawie. Zwyciężyła ekipa z Polski.

¹⁸⁸ „Dziennik Białostocki”, 9 IV 1934, s. 4.

dwa krzyżyki, pięciorubłówka, kieliszek, a także srebrna papierośnica ze złotym monogramem i różne srebrne monety¹⁸⁹.

Likwidator Spółki Wodociąg Białostocki

Sprzedaż połowy apteki w 1927 r. była niefortunna. Kilka miesięcy później Filipowicz utracił stanowisko prezesa Rady Miejskiej. Pilnie potrzebował nowego źródła utrzymania. Przez rok czerpał dochody z drugiej połowy apteki. Dzięki wcześniejszemu obcowaniu z wieloma politykami i urzędnikami wysokiego oraz średniego szczebla „na salonach” wyrobił sobie dobrą pozycję. Ciągłe zaliczał się do elity politycznej Białegostoku, znano go także w stolicy. Decyzja w sprawie jego nowego stanowiska pracy zapadła w Warszawie. Komitet Likwidacyjny do spraw byłych rosyjskich osób prawnych 2 listopada 1928 r. skierował wniosek do Ministra Skarbu Gabriela Czechowicza o wyznaczenie Feliksa Filipowicza likwidatorem mienia byłej rosyjskiej Spółki Akcyjnej Wodociągu Białostockiego¹⁹⁰. Minister powołał go na to stanowisko na początku grudnia. Likwidator urzędował w Białymstoku w biurze przy ul. Kilińskiego 2, z godzinami pracy od 11.00 do 13.00¹⁹¹. Nowe zajęcie było sporym wyzwaniem dla Filipowicza, który nie miał doświadczenia w tego typu działalności, a przejmowane przedsiębiorstwo znajdowało się w złym stanie pod wszelkimi względami. Dawną Spółkę Akcyjną Wodociągu zarejestrowano w Petersburgu w 1890 r., przez co na terenie odrodzonej Polski utraciła ona prawo działania. Dyrektorem Wodociągu był doświadczony inż. Włodzimierz Altuchow, z którym likwidator Filipowicz dobrze współpracował.

Już na początku urzędowania likwidator zetknął się z poważnymi, niespodziewanymi problemami. Zimą 1929 r. zmagął się z nagłym tzw. kryzysem wody, który był skutkiem rozsądzania rur wodociągowych przez silny mróz. Wiosną tego roku na łamach „Dziennika Białostockiego” Filipowicza zaatakował radny Jakub Waks, wytykając mu brak dbałości o ludzi i o sprawy Wodociągu¹⁹². Pół roku urzędowania było jednak zbyt krótkim czasem na nadrobienie wcześniejszych, wieloletnich zaniedbań w przedsiębiorstwie. Głośno mówiło się w Białymstoku o podwyżce cen wody i zdecydowanym ściąganiu zaległych opłat przez likwidatora. Te elementy strategii działania Filipowicza we współpracy z dyrektorem przedsiębior-

¹⁸⁹ Tamże, 20 VII 1939, s. 4.

¹⁹⁰ Głównym celem działalności likwidatora była sprzedaż mienia Spółki Akcyjnej Wodociągu Białostockiego oraz uregulowanie jej należności i zobowiązań finansowych.

¹⁹¹ „Głos Obywatela” (Białystok), 24 XII 1929, s. 14; „Monitor Polski”, 14 XII 1928, nr 288, poz. 700. 2 listopada 1928 r. Komitet Likwidacyjny w Warszawie pod przewodnictwem W. Jakubowskiego podjął decyzję w sprawie likwidacji mienia stanowiącego własność byłej rosyjskiej Spółki Akcyjnej Wodociągu Białostockiego w Białymstoku. Na wniosek Komitetu Likwidacyjnego minister skarbu wyznaczył likwidatorem Feliksa Filipowicza (APB, Akta notariusza Stanisława Jankowskiego, sygn. 23, rep. 78).

¹⁹² „Dziennik Białostocki”, 15 V 1929, s. 4.

stwa Ałtuchowem dość szybko przełożyły się jednak na pozyskanie środków pozwalających na podjęcie zaniedbywanych od lat działań inwestycyjnych. W latach 1929–1930 zainstalowano nowe filtry odżelazniające, które poprawiły jakość wody. W maju 1931 r. „Głos Ziemi Białostockiej” obwieścił, że kierownictwo zeuropeizowało wodociągi i poprawiło smak wody „do wysokiego gatunku”, a przedsiębiorstwo funkcjonowało nienagannie¹⁹³. W 1934 r. o zarządzających Wodociągiem pozytywnie wypowiedział się prezydent miasta Seweryn Nowakowski¹⁹⁴. Także Związek Rewizyjny Samorządu Terytorialnego, po przeprowadzonych w 1937 r. kontrolach, raportował, że Filipowicz i dyrektor Ałtuchow opiekowali się „gorliwie substancją wodociągową”, a „likwidator zarządzał mieniem ostrożnie i oszczędnie, mając na uwadze przede wszystkim interes mieszkańców, ale też spełnianie warunków koncesji”¹⁹⁵. Magistrat toczył sądowy spór z Towarzystwem Budowy Wodociągów, a sprawa ta budziła w mieście duże zainteresowanie. Jej sednem było udzielenie przez miasto koncesji Towarzystwu na działkę przy ul. Kilińskiego, które chciał tam wznieść biura. Plac ten został wykorzystany niezgodnie z pierwotnym przeznaczeniem i do tego odsprzedany, stąd magistrat domagał się zwrotu nieruchomości. Towarzystwo wygrało jednak sprawę sądową¹⁹⁶. Przypomnę, że na czele magistratu stał ówczesnie prezydent miasta Hermanowski, który z grupą innych osób właśnie w tym czasie (jesień 1930 – wiosna 1931) atakował Filipowicza w innych sprawach, ale Sąd Obywatelski pomówienia te odrzucił.

Z ważniejszych inwestycji realizowanych w Wodociągach wymienię budowę wieży ciśnień (w latach 1929–1932) wraz z biurem przy ul. Młynowej 52/1 czy też modernizację budynku stacji pomp w 1934 r. Filipowicz powiększył majątek Wodociągu, zakupując działki niezbędne do rozwoju firmy. Rozbudowywano także sieć wodociągową.

Komitet Likwidacyjny w Warszawie ograniczał jednak inwestowanie w rozwój i rozbudowę przedsiębiorstwa, blokował również podwyżki płac pracownikom, o co zabiegał Filipowicz. W 1933 r. przedsiębiorstwo było już na niezłym poziomie ekonomicznym, skoro likwidator wnioskował o obniżkę ceny wody dla osób indywidualnych, na co nie wyraził zgody Komitet Likwidacyjny. Likwidator ponowił wnioski w 1935 r. i od następnego roku ceny obniżono. Zgłaszane propozycje kolejnych obniżek były blokowane przez warszawski Komitet¹⁹⁷. Dbałość o wynagrodzenie pracowników i propozycje obniżania ceny wody ukazują, jak bliska była Filipowiczowi polityka prospołeczna, która w efekcie dotyczyła głównie uboższych

¹⁹³ „Głos Ziemi Białostockiej”, 17 V 1931, s. 3. Na tym etapie zarządzania firmą ta opinia była chyba na wyrost.

¹⁹⁴ „Dziennik Białostocki”, 26 XI 1934, s. 6.

¹⁹⁵ W. Wróbel, dz. cyt., s. 120.

¹⁹⁶ „Głos Ziemi Białostockiej”, 4 III 1931, s. 3.

¹⁹⁷ W. Wróbel, dz. cyt., s. 124; „Dziennik Białostocki”, 23 I 1933, s. 4; tamże, 28 I 1933, s. 6; tamże, 18 II 1933, s. 4.

mieszkańców. Świadczy też o tym jego postawa z czasów wielkiego światowego kryzysu. Kiedy we wrześniu 1931 r. w Białymstoku zawiązał się Komitet Obywatelski Niesienia Pomocy Bezrobotnym, jednym z pierwszych, który odpowiedział na apel tego Komitetu „o stałe opodatkowanie się na pomoc dla bezrobotnych”, był prezes Filipowicz, który zadeklarował na ten cel od siebie i podległych pracowników 2% miesięcznie od poborów netto i 2% od dochodów brutto Wodociągu¹⁹⁸. Z działalności likwidatora dbającego też o interesy pracownicze zadowoleni byli urzędnicy Wodociągu. W dowód wdzięczności zebrali pieniądze i kupili Filipowiczowi złoty szwajcarski zegarek kieszonkowy Silvana. Na kopercie umieszczono dedykację „Prezesowi Feliksowi Filipowiczowi na pamiątkę pierwszych pięciu lat współpracy urzędnicy Wodociągu Białostockiego 1.XII.1933”¹⁹⁹.

Od 1936 r. Filipowicz czynił starania o pozwolenie na budowę obwodowej magistrali wodociągowej, a także o inne inwestycje. Komitet Likwidacyjny uznał, że taka działalność nie należy do obowiązków likwidatora, później jednak zgodę wyrażono, bo w 1938 r. rozpoczęto budowę tej magistrali²⁰⁰.

Michał Ałtuchow²⁰¹, który od czasów carskich był posiadaczem pakietu większościowego akcji Wodociągu, zmarł w 1935 r. Jego pełnomocnik Czesław Mejro zdążył jeszcze złożyć skargę na likwidatora Filipowicza, zarzucając mu złe prowadzoną gospodarkę przedsiębiorstwa. W 1936 r. przeprowadzono kontrolę Wodociągu. Lustrator nie stwierdził jednak nic niepokojącego i w protokole użył określeń, że gospodarkę prowadzono „umiejętnie, celowo, ostrożnie i oszczędnie”. 23 lipca 1938 r. zmieniono nazwę likwidowanego przedsiębiorstwa na „Była Rosyjska Spółka Akcyjna Wodociągu Białostockiego – mienie w likwidacji”. Feliks Filipowicz zarabiał wówczas 750 zł miesięcznie²⁰².

Proces likwidacji dawnej spółki wodociągowej z czasów rosyjskich nie zakończył się do wybuchu wojny. Żartowano z tego w lokalnej prasie i określano stanem „wieczystej likwidacji”²⁰³. Nie udało się sprzedać majątku Wodociągu pomimo trzech ofert kupna (1933–1934, 1936, 1938). Jesienią 1938 r. adwokat Czesław Mejro, reprezentujący spadkobierców Michała Ałtuchowa, oskarżył Feliksa Filipowicza, że jako likwidator wypracowuje za mało zysków, które powinny być co najmniej dwa i pół razy większe. Ten ripostował, że kontrole nie stwierdziły żadnych nadużyć

¹⁹⁸ „Głos Ziemi Białostockiej”, 19 IX 1931, s. 4.

¹⁹⁹ J. Mateuszuk, dz. cyt., s. 42; A. Białous, *Dowody egzekucji*, „Nasz Dziennik”, 13 V 2014.

²⁰⁰ W. Wróbel, dz. cyt., s. 128.

²⁰¹ Nie mylić z inż. Włodzimierzem Ałtuchowem, dyrektorem Wodociągu.

²⁰² Dla porównania, kwota ta stanowiła pięć ówczesnych miesięcznych płac nauczycielskich. Zarobki pracowników aptek Kasy Chorych w Białymstoku w 1930 r. wynosiły: kierownik 835 zł, magister z trzyletnią praktyką 550 zł, magister lub prowizor z pięcioletnią praktyką 675 zł, pomocnik aptekarski 550–600 zł. („Kronika Farmaceutyczna”, 6 (1930), s. 62).

²⁰³ „Dziennik Białostocki”, 12 XII 1937, s. 6.

czy zaniedbań, a niższy zysk wynika z prowadzenia uzasadnionych inwestycji²⁰⁴. Adwokat na łamach prasy ujawnił dokumenty i odniósł się do osoby Filipowicza, sugerując, że takie dalsze prowadzenie sprawy przez likwidatora grozi całkowitym zaprzepaszczeniem materialnej wartości koncesji wodociągowej, która miała przejść na własność miasta i Skarbu Państwa. W polemice prasowej Filipowicz nie wypadł dobrze. By zbadać sprawę, w lutym 1939 r. do Białegostoku przyjechał sekretarz Komitetu Likwidacyjnego z Warszawy, ale Filipowicza nie było w mieście, gdyż przebywał na dłuższej kuracji zdrowotnej²⁰⁵. Gruźlica znowu dawała znać o sobie. Nie wiadomo, ile czasu trwała owa kuracja, ale niewątpliwie latem ponownie był on już w Białymstoku.

U schyłku życia

Feliks Filipowicz mocno przeżył agresję hitlerowską i sowiecką we wrześniu 1939 r. W tym miesiącu utracił syna Arnolda w Warszawie, lecz nie mógł uczestniczyć w jego pogrzebie. Nie znał losu ukochanego syna Czesława, a także pozostałych dzieci, które rozpieczętowały się po świecie. Córka Janina zmarła w listopadzie 1939 r. w Warszawie, a najstarsza Celina ostatecznie znalazła się w Brazylii. Świat wokół niego pustoszał. Nadal mieszkał przy ul. Monopolowej 2²⁰⁶.

„Wolna Praca”, gadzinówka wydawana w Białymstoku w czasie okupacji sowieckiej, 29 listopada 1940 r. wydrukowała tekst niejakiego M. Nowogródzkiego pt. *Galeria typów białostockiej rady miejskiej*, w którym w niewybredny i napastliwy sposób zaatakowano osoby z kręgu przyjaciół i współpracowników Filipowicza, byłego prezydenta miasta Szymańskiego i byłego dyrektora elektrowni Riegerta oraz kilka innych osób. Mocnych epitetów i oskarżeń nie oszczędzono także Filipowiczowi jako niegdysiejszemu prezesowi Rady Miejskiej, a także likwidatorowi Spółki Wodociąg Białostocki²⁰⁷. Radzie Miejskiej z lat 1919–1927, a szczególnie jej prezesowi Filipowiczowi, zarzucano: kradzieże, łapówki, sprzedajność, zamierzone zaniedbania (sprawa wieży ciśnień i znacznej podwyżki ceny wody), afery (np. z brukowaniem ulic w 1926 r.), „przymykanie oka” na „zasadne” donosy. Poziom tekstu był rynsztokowy i niewątpliwie wpłynął na i tak zły stan zdrowia Feliksa Filipowicza. Nie miało znaczenia, że zarzuty nie były prawdziwe, bo wówczas przecież nie o to chodziło, by pisać uczciwie i prawdę. Niespełna dwa miesiące

²⁰⁴ Tamże, 3 X 1938, s. 6; tamże, 15 X 1938, s. 6; tamże, 17 X 1938, s. 6.

²⁰⁵ W. Wróbel, dz. cyt., s. 89–90, 93–95, 139.

²⁰⁶ W 1937 r. nazwę ul. Monopolowa zmieniono na ul. mjr. Józefa Marskiego-Mariańskiego. Obecnie jest to ul. Świętego Wojciecha. Feliks Filipowicz miał w domu telefon nr 263 (*Spis abonentów sieci telefonicznych Dyrekcji Okręgu i Telegrafów w Warszawie (z wyjątkiem m.st. Warszawy) i Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej w miastach: Białymstoku i Łodzi z okolicą na 1938 r.*, Warszawa 1938; *Książka telefoniczna na 1939 r.*, s. 882).

²⁰⁷ „Wolna Praca” (Białystok), 29 XI 1940, s. 2.

później, 21 stycznia 1941 r., Feliks Filipowicz zmarł w Białymstoku²⁰⁸ w wieku 71 lat. Bezpośrednią przyczyną śmierci była gruźlica. Po dwóch dniach spoczął na cmentarzu farnym w jednej mogile z matką Anną Filipowicz. Nabożeństwo żałobne odprawił ks. Mieczysław Kmita. Naszym bohaterem do końca opiekowała się bratanica Maria Filipowicz. Zachowało się ponad dwadzieścia fotografii i ilustracji, na których uwieczniono Feliksa Filipowicza²⁰⁹.

Niewątpliwie bohater niniejszego tekstu zasługuje na ważne miejsce w dziejach Białegostoku. To jedna z barwniejszych i ciekawszych postaci tego miasta w pierwszej połowie XX w. Był nadzwyczaj aktywny społecznie, przepełniony altruizmem, poświęceniem i trwałością ideałom oraz sprawom Ojczyzny. Pod względem politycznym zachował stałość poglądów. Wspierał niepodległościowy nurt związany z piłsudczykami, korzeniami sięgającymi idei socjalizmu o zabarwieniu państwowotwórczym. Miał kontakty ze znanymi ludźmi z epoki (np. z Piłsudskim, Römerem, Przybyszewskim). Zawód farmaceuty w jego życiu był chyba przypadkowy i nie był jego pasją. Filipowicz najlepiej się czuł, gdy działał społecznie. Lubił, gdy nazywano go prezesem.

Swego wysiłku dla kraju i ludzi nie zwieńczył godnością senatorską, o którą ubiegał się w 1930 r. Lokalna, plotkarska walka polityczna w Białymstoku spowodowała, że w tym czasie niesłusznie próbowano odebrać mu dobre imię. Przed Sądem Obywatelskim podjął skuteczną walkę w obronie honoru i został oczyszczony z niesłusznych oskarżeń.

Feliks Filipowicz był człowiekiem, który potrafił się odnaleźć, pełniąc jakże odmienne funkcje. Z aptekarza sprawnie przedzierzgnął się w prezesa Rady Miejskiej w niezwykle trudnym okresie (1919-1927), a potem jako likwidator zaniedbanej Spółki Wodociągu Białostockiego zamiast sprzedać jej mienie oraz uregulować należności i zobowiązania finansowe (w tym celu był powołany) rozwiązał i usprawniał firmę, osiągając dobre wyniki. Nie zapominał o prostych ludziach, a poprawa ich losu zawsze była dla niego ważna.

W życiu prywatnym nie wiodło mu się tak dobrze. Rozstał się z żoną, a jego druga wybranka zmarła po kilku latach. Chorował na gruźlicę, przeżył jednak tro-

²⁰⁸ AAB, Akty zgonu parafii farnej w Białymstoku, nr 18 z 1941 r.

²⁰⁹ Znajdują się one w zbiorach: jego potomków w Warszawie (zdjęcie z 1890 r. z żoną i dwa z 1920 r. z dziećmi, z około 1930 r. z córką Felicją i bratanicą Marią), APB (Akta miasta Białegostoku 1838–1939, sygn. 134 – tableau członków Rady Miejskiej z 1919); NAC (Zespół Instytut Józefa Piłsudskiego, sygn. 22-323, od 1 do 12; Zespół Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, sygn. 1-W-84, fot. od 1 do 4); Muzeum Historycznego w Białymstoku (sygn. MBHI, nr 2264, 0584, 9979, 10023); albumie *Białystok Ilustrowany* z 1921 r. (s. 59, 60, 80, 83). Ponadto w prasie: w artykule L. Migasińskiego, *Białystok – baszta obronna kultury polskiej* („Tygodnik Ilustrowany”, 23 X 1927, nr 23, s. 456 – fot. portretowa); na zdjęciach grupowych w „Dzienniku Białostockim” (13 X 1927, s. 3) i w „Głosie Ziemi Białostockiej” (16 XII 1930, s. 2). Charakterystyczną, zazwyczaj najwyższą i szczupłą postać Filipowicza z sumiastymi wąsami dostrzec też można na innych zdjęciach z różnych uroczystości w Białymstoku, szczególnie z lat 1919–1927.

je swoich dorosłych już dzieci. Osłoda byli: syn Czesław, wybitna postać polskiego lotnictwa wojskowego i cywilnego, a także najstarsza córka Celina, historyk sztuki, oraz najmłodsza córka Felicja, żona pułkownika/generała Bronisława Noëla.

Dobrze, że w ostatnim czasie historia upomniała się o Filipowicza. W siedemdziesiątą rocznicę jego śmierci w centrum miasta na budynku, w którym niegdyś mieściła się apteka, 21 stycznia 2011 r. odsłonięto poświęconą mu tablicę pamiątkową. Feliks Filipowicz w pełni na to zasłużył.

*il. 1. Małżonkowie Helena i Feliks Filipowiczowie, Uciana 1890 r.
(zbiory rodziny Filipowiczów z Warszawy)*

il. 2. Dzieci Feliksa Filipowicza. Od lewej stoją: Celina, Czesław, Arnold, Leon, Alicja, Janina, Chełm 1903 r. (zbiory rodziny Filipowiczów z Warszawy)

*il. 3. Etykieta kefiru z apteki F. Filipowicza w Chełmie
(M. Głowniak, dz. cyt., s. 306)*

il. 4. Centrum Białegostoku, ok. 1912 r. Na budynku z prawej szyld apteki F. Filipowicza (zbiór Z. Romaniuka)

il. 5. Feliks Filipowicz, 1919 r., fragment tableau (zbiory Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, MBH/I/2264)

*il. 6. Feliks Filipowicz w mundurze pracownika cywilnego w wojsku,
z córką Felicją, 1920 r. (zbiory rodziny Filipowiczów z Warszawy)*

*il. 7. Bracia Czesław i Arnold z ojcem (w środku) Feliksem Filipowiczem,
Warszawa 1920 r. (zbiory rodziny Filipowiczów z Warszawy)*

il. 8. Wręczenie Józefowi Piłsudskiemu sztandaru 42. pp. Z prawej stoją prezes Rady Miasta F. Filipowicz i prezydent miasta B. Szymański, Białystok 21 sierpnia 1921 r. (zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, Zespół Instytut Józefa Piłsudskiego, sygn. 22-323-12)

il. 9. Stadion sportowy na Zwierzyńcu w Białymstoku w 1926 r. Wręczenie nagród po zawodach kolarskich dookoła miasta. Wysoka postać w środku to F. Filipowicz (zbiory Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, MBH/I/10023)

*il. 10. Bolesław Szymański, 1919 r., fragment tableau
(zbiory Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, MBH/I/2264)*

*il. 11. Stanisław Przybyszewski (zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego,
sygn. 1-K-1753, fot. K. Pęcherski)*

*il. 12. Felicja z ojcem Feliksem i kuzynka Maria Filipowicz, 1929 r.
(zbiory rodziny Filipowiczów z Warszawy)*

*il. 13. Celina Filipowicz Osieczkowska (stoi druga z lewej), córka Feliksa,
w trakcie studiów w Paryżu w 1929 r. (źródło: www.doaks.org)*

*Feliks Filipowicz
Felicja Filipowiczowa Czesław Moskalewicz*

il. 14. Autografy Feliksa Filipowicza, jego córki Felicji i Czesława Moskalewskiego (zbiory Archiwum Państwowego w Białymstoku, Akta notariusza Stanisława Jankowskiego)

il. 15. Zjazd Prezesów i Komendantów Związku Strzeleckiego w Białymstoku, w środku siedzi F. Filipowicz, 1932 r. (zbiory Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, MBH/I/9979)

il. 16. Feliks Filipowicz (trzeci z lewej) z kierownictwem Wodociągu Białostockiego (zbiory Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, MBH/I/584)

il. 17. Płk Czesław Filipowicz, syn Feliksa (ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego, sygn. 1-W-83)

il. 18. Płk Bronisław Noël, mąż Felicji Filipowicz (fot. Andrzej Trojanowski, pl.wikipedia.org)

il. 19. Powrót Czesława Filipowicza do Warszawy po katastrofie lotniczej w Rosji. Towarzyszą mu żona oraz ojciec Feliks Filipowicz, 1933 r. (zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, sygn. SM0 1-W-84-2)

*il. 20. Maria Filipowicz, bratanica Feliksa
(zbiory Muzeum Podlaskiego w Białymstoku)*

*il. 21. Nagrobek na mogiłach rodziny Filipowiczów na cmentarzu farnym
w Białymstoku (fot. Z. Romaniuk)*

il. 22. Złoty zegarek F. Filipowicza, odnaleziony na terenie białostockiego więzienia (zbiory Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, depozyt Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku, sygn. dep. 219)

il. 23. Tablica pamięci Feliksa Filipowicza na budynku dawnej apteki w Białymstoku przy Rynku Kościuszki, odsłonięta w 2011 r. (fot. Z. Romaniuk)

Feliks Filipowicz (1869-1941). Pharmacist, social activist and independence proponent

Feliks Filipowicz is one of the more important personalities of the first half of the 20th century. His biography surprises with his social involvement, altruism, devotion, and faithfulness to his ideals and the matters of his Homeland. Politically, he was stable in his opinions. He supported the struggle for independence of Józef Piłsudski and his circles.

He was born on December 30, 1869, in the Kaunas region. He practiced to be a pharmacist in Uciań. In 1890, he married Helena Billewicz-Stankiewicz. They had six children, among them Celina, who became a doctor of philosophy, and Czesław, who was a famous colonel and pilot.

Feliks Filipowicz studied pharmacy in Warsaw (1896-1898), which resulted in shaping his political opinions and enhancing his social involvement. Those activities conflicted with the partition laws. He faced repressions. He had to leave Warsaw. He took his final pharmacist examination in 1898 in Moscow. As a pharmacist, he worked in Lublin, Będzin and Częstochowa. From 1901 to 1905, he ran his own pharmacy in Chełm, near Lublin. It is very probable that in June 1901, he provided accommodation for Józef Piłsudski, who was then searched for by the tsarist authorities. He moved to Warsaw. He became politically engaged, following the Polish Socialist Party (PPS). He cooperated with Stefan Nafeter, and Michał Pius Römer. When completing a party mission, he got arrested in Łódź. He separated from his wife. In Autumn 1908, he got back to pharmacist profession. For a short period, he worked for pharmacies in Mińsk (Belarus) and in Łódź.

He had a relationship with a married woman, Zofia Narkiewicz-Jodko (who died in 1915), from nearby Mińsk. In 1910, she bought a pharmacy in Białystok, which was run by Filipowicz. They had a daughter, Felicja, born in 1911.

For his patriotic attitude, Filipowicz was punished by the Russian authorities with administrative measures. Because of his involvement in the Polish Military Organisation, his contacts with the Central National Committee (CKN), and his position as the vice-president of the Central National Committee in the Białystok district, he got incarcerated by the Germans in the Havelberg camp, and then in the tower of Modlin. On his return to Białystok on January 19, 1919, he took the leadership of the CKN in the Białystok district. Since 1919, he led the Welfare Council in Białystok.

Since October 15, 1919, he was the president of the Municipal Council in Białystok. He was a member of the executive of the Society for the Provisioning of the Polish Cities. He supported all kinds of activities directed to the creation of the Polish state. In the pharmacy, his business partner, Czesław Moskałewski, was filling in for him. Eventually, in 1930, he sold his shares in the pharmacy, and he never returned to the profession of pharmacy again.

From June to circa November 1920, he voluntarily served in auxiliary military units in Warsaw as a civil clerk. On August 21, 1921, as the president of the Municipal Council, he hosted in Białystok the Chief of State, Józef Piłsudski.

In 1921, Filipowicz was elected the president of the Białystok branch of the Riflemen's Association, and two years later, the president of the Białystok district of the Riflemen's Association. Since 1921, he was also the vice-president of the "Campfire" Club. In 1927, he became the vice-president of the regional executive of the Labour Party. In November 1930, the vice-president of the executive of the Polish Legions Union in the Białystok district. Since 1931, he was the president of the Citizens Resource Club (*Resursa Obywatelska*), and in 1939, the president of the regional branch of LOPP (Air and Chemical Defense League) in Białystok. For his social engagement, he was awarded the Gold Cross of Merit.

In 1927, the Municipal Council in Białystok was dissolved. Feliks Filipowicz ceased to be its president. He did not run for a position in the following municipal councils. In 1930, he assumed leadership of the City and District Campaign Committee of the BBWR (Nonpartisan Bloc for Cooperation with the Government). He agreed to run for senator office. He was not elected, though. During the election, he became the target of a smear campaign. All accusations against him turned to be untrue, which he proved in front of a Civil Court.

In December 1928, Filipowicz was appointed by the Minister of Treasury as the liquidator of the former Russian Waterworks Incorporation in Białystok. He held that position until the outbreak of the war in 1939. Feliks Filipowicz died in Białystok on January 21, 1941.

Wiesław Wróbel

Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku

Towarzystwo Kredytowe Miejskie Białostockie (1908–1915). Inwentarz analityczny zespołu nr 337 z zasobu Archiwum Państwowego w Białymstoku

W latach 1961–1963 polskie archiwa wzbogaciły się o wiele zespołów archiwalnych przywiezionych z ZSRR w ramach dużej akcji rewindykacyjnej dokumentacji aktowej wytworzonej na terenie Polski lub bezpośrednio jej dotyczącej¹. Wśród nich znalazł się zbiór dokumentów zawierający dokumentację aktową Towarzystwa Kredytowego Miejskiego Białostockiego z lat 1908–1915, który 25 października 1963 r. trafił do Białegostoku i dziś jest oznaczony nr. 337². Do tego czasu zasób ten znajdował się w Moskiewskim Archiwum Obwodowym, gdzie w 1954 r. uporządkowano go oraz zaopatrzono w inwentarz. Dopiero dekadę później został ponownie uporządkowany przez Jerzego Szumskiego, otrzymał inwentarz książkowy i udostępniono go użytkownikom. Zespół nr 337 liczy łącznie 201 jednostek (około 2 m.b. akt). Podczas porządkowania zachowano nadany w archiwum moskiewskim porządek alfabetyczny jednostek, ale tym razem ułożono je według alfabetu łacińskiego. Wyróżniono przy tym dwie serie akt: sygnatury 1–8 zawierają protokoły z odbywanych corocznie walnych zgromadzeń oraz inne dokumentacje pracy władz Towarzystwa, zaś sygnatury 9–201 obejmują dokumentacje poszczególnych pożyczek udzielonych pod zastaw miejskich nieruchomości³.

¹ O rewindykacji zob. m.in. K. Wróbel-Lipowa, *Rewindykacja archiwaliów polskich z ZSRR w latach 1945–1964*, Lublin 1982; M. Kietliński, *Archiwum Państwowe w Białymstoku 1953–2002*, w: *50 lat Archiwum Państwowego w Białymstoku. Księga pamiątkowa*, red. S. Iwaniuk et al., Białystok 2003, s. 11; D. Matelski, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z ZSRR (1945–1991)*, w: *Z dziejów Rosji i Polski w XX wieku. Księga dedykowana Profesorowi Richardowi Pipesowi*, red. H. Kocój, R. Małek, M. Szerbiński, Gorzów Wielkopolski 2006, s. 339–360; M. Zalewska, *Rewindykacja materiałów archiwalnych przez polskie archiwa w latach 1945–1989*, „Scriptor Nowy”, 2 (2011), s. 63–84.

² Działalność Towarzystwa Kredytowego Miejskiego w latach 1907–1915 i 1919–1949 była już przedmiotem analizy dokonanej przez M. Kietlińskiego na podstawie materiałów archiwalnych (tenże, *Powstanie i działalność Miejskiego Towarzystwa Kredytowego w Białymstoku*, „Białostoczczyzna”, 3 (1997), s. 69–76).

³ J. Szumski, *Wstęp do inwentarza zespołu „Towarzystwo Kredytowe Miejskie Białostockie”*, w: *Inwentarz zespołu (zbioru) akt Belostokskoe gorodskoe kreditnoe obščestvo (Towarzystwo Kredytowe Miejskie Białostockie) z lat 1908–1915*, [Białystok 1973], mps w zbiorach Archiwum Państwowego w Białymstoku.

Towarzystwo Kredytowe Miejskie (TKM) swoją oficjalną działalność rozpoczęło wraz z zatwierdzeniem jego statutu przez ministra finansów Włodzimierza Kokowcewa, co miało miejsce 16 maja 1907 r., oraz po ogłoszeniu jego treści 27 sierpnia 1907 r. (statut wydrukowano w drukarni Ciele Mischoncznika w 1908 r.)⁴. Niestety na razie nie wiemy nic na temat okoliczności powstania Towarzystwa i osób zaangażowanych w jego organizację. Wydaje się, że głównym powodem powołania do życia Towarzystwa Kredytowego był odczuwalny od dłuższego czasu brak instytucji pożyczkowo-oszczędnościowej, która – założona i kierowana przez białostoczan z wyraźnym poparciem samorządu miejskiego – miała być przede wszystkim wsparciem dla nich samych, stanowiąc alternatywę dla dużych banków⁵. Powstanie Towarzystwa łączyło się bezpośrednio z akcją „oddolnego”, obywatelskiego tworzenia instytucji wspierających lokalne społeczności (wcześniej w 1897 r. utworzono Bank Handlowy, a w 1903 r. Białostockie Towarzystwo Wzajemnych Ubezpieczeń od Ognia). Było ono zresztą odwzorowaniem wielu analogicznych instytucji kredytujących działających w dużych rosyjskich miastach.

Według zapisów statutu podstawowym celem istnienia Towarzystwa było udzielanie pożyczek pod zastaw nieruchomości położonych w granicach Białegostoku, a jego członkami mogli być wyłącznie właściciele zastawionych majątków. Pożyczek udzielano pod zastaw nieruchomości znajdujących się w pełnym i wyłącznym posiadaniu właścicieli, mających określoną cenę rynkową i umieszczonych w miejskiej tabeli szacunkowej, wreszcie takich, których zabudowa była ukończona i mogła przynosić dochód. Pożyczek udzielano w wysokości nie mniejszej niż 400 rubli oraz nieprzekraczającej 60% wartości rynkowej zastawianej nieruchomości. Okresy kredytowania mogły wynosić: 14 lat i 19 lat i 11 miesięcy w przypadku budynków drewnianych i mieszanych, zaś 14 lat, 19 lat i 11 miesięcy, 27 lat i 6 miesięcy oraz 36 lat w przypadku budynków murowanych.

W paragrafach 18 i 19 statutu zapisano, że pożyczki udzielano wyłącznie po przedstawieniu tzw. świadectwa zastawnego Starszego Notariusza w Grodnie poświadczającego prawo własności, odnotowującego obciążenia oraz ewentualne areszty. Z kolei do wniosku o pożyczkę pożyczkobiorca musiał dołączyć następujące dokumenty: a) świadectwo zastawne oraz akty wieczyste (dokumenty notarialne), b) plan sytuacyjny i rysunki techniczne zabudowy (wraz z jej wymiarowaniem), c) akt ubezpieczenia nieruchomości (polisa), d) kwit wystawiony przez władze miejskie, poświadczający brak zaległości podatkowych, e) informację o dochodach, f) oświadczenie innych prywatnych wierzycieli o zgodzie na pożyczkę w Towarzystwie,

⁴ Уставъ Белостокскаго Городскаго Кредитнаго Общества, Białystok 1908, s. 1–47.

⁵ Archiwum Państwowe w Białymstoku [dalej: APB], Towarzystwo Kredytowe Miejskie Białostockie, sygn. 3, k. 4; *Listy z Białegostoku – korespondencja własna „Kurjera Litewskiego”, „Kurjer Litewski”, 295 (1906), s. 4.*

jeśli nieruchomość była uprzednio u nich zastawiona. Zastawione majątki mogły być zbywane, należało jednak poinformować o tym zarząd Towarzystwa.

Władzami Towarzystwa były trzy główne organy: zarząd, komisja nadzorcza i zebranie pełnomocników. Oprócz nich działały także komisje: szacunkowa, odpowiedzialna za dokonywanie wyceny zastawianych majątków, od której uzależniona była wysokość pożyczki, oraz rewizyjna, zajmująca się kontrolą działalności organów Towarzystwa.

Zarząd składał się z przewodniczącego i dwóch dyrektorów wybieranych spośród członków Towarzystwa. W przypadku nieobecności przewodniczącego jego funkcję przejmował starszy dyrektor. Głównymi zadaniami zarządu było: rozpatrywanie szacunków nieruchomości, decydowanie o rozmiarze pożyczek i ich wydawanie, publikowanie obwieszczeń o wypuszczeniu obligacji, nakładanie aresztów, wyznaczanie do publicznej sprzedaży nieruchomości, których właściciele nie spłacali długu, zarządzanie budżetem Towarzystwa, prowadzenie wszystkich ksiąg i rachunków instytucji, prowadzenie sekretariatu z buchalterem, sekretarzem i innymi niezbędnymi pracownikami, wreszcie sporządzanie bilansów, raportów oraz sprawozdań. Co roku na zebraniu pełnomocników zarząd zobowiązany był do przedstawienia raportu z funkcjonowania Towarzystwa, który powinien zawierać informację o aktualnym stanie budżetu i pożyczek, liczbie nowych pożyczek pod zastaw i sumie zwróconych pieniędzy, stanie niezwróconych pożyczek, zaległościach itd. Zarząd wybierany był na trzy lata, musiał zbierać się minimum raz w miesiącu, ale częstotliwość spotkań była uzależniona od ilości bieżących spraw wymagających załatwienia⁶.

Komisja nadzorcza, która sprawowała tę funkcję przez trzy lata, składała się z pięciu osób wybranych spośród członków Towarzystwa na zebraniu pełnomocników. Na jej czele stał przewodniczący, który zwykle brał udział w pracach zarządu. Podstawowy zakres zadań komisji obejmował: czuwanie nad stanem interesów Towarzystwa, kontrolowanie wykonywania postanowień statutu, analizę wszystkich spraw przedstawianych do zatwierdzenia przez zebranie pełnomocników, weryfikowanie wysokości udzielanych pożyczek, kontrolę sprawozdawczości zarządu, nadzór nad sprzedażą na publicznych licytacjach aresztowanych nieruchomości.

Zebranie pełnomocników było najwyższą władzą Towarzystwa. Pełnomocnikiem mogła być każda osoba, która w Towarzystwie wzięła pożyczkę pod zastaw swojej nieruchomości. Ustalono zasadę, że przy liczbie sześćdziesięciu właścicieli zebranie miało się składać z trzydziestu pełnomocników, a wzrost liczby właścicieli powinien skutkować zwiększeniem liczby pełnomocników o sześć osób na każdych kolejnych trzydziestu pożyczkobiorców. Wybór pełnomocników spośród członków

⁶ APB, Towarzystwo Kredytowe Miejskie Białostockie, sygn. 1, k. 1–2.

Towarzystwa odbywał się co trzy lata na specjalnych zebraniach (kobiety musiały być zastępowane przez mężczyzn)⁷. Kandydowanie w wyborach było zgłaszane na podstawie specjalnego biletu. Każde z trzech zebrań wybierało jedną trzecią pełnomocników i pięciu kandydatów (zastępców). Zebranie pełnomocników dokonywało wyboru zarządu, komisji nadzorczej i komisji rewizyjnej, zatwierdzało sprawozdania roczne, zwiększało lub zmniejszało oprocentowanie pożyczek, decydowało o zmianach w statucie oraz rozpatrywało wszelkie inne nadzwyczajne sprawy, wreszcie podejmowało decyzję o likwidacji Towarzystwa. Wyróżniono dwa rodzaje zebrania pełnomocników – zwyczajne i nadzwyczajne.

Pierwsze zebranie założycieli Towarzystwa odbyło się 3 maja 1908 r. Przybyły na nie osoby, które na tym etapie wyraziły chęć zaciągnięcia pożyczek pod zastaw swych nieruchomości. Przewodniczącym zebrania jednogłośnie wybrano doktora nauk chemicznych Mojsieja Perelsztejna. Przeprowadzono wówczas głosowania na członków zarządu i komisji nadzorczej. Przewodniczącym został Józef Puchalski, dyrektorami Lew Makowski i Falk Kampner (kandydaci: Michał Korsuński i Józef Berkman), a członkami komisji nadzorczej: Samuel Hirsz Goldberg, Eustachy Dawidowski, Mowsza Morduch Manasewicz, Lejb Ajzensztadt i Abram Łapidus (kandydaci: Mojsiej Biełoch, Hersz Weller, Dawid Bubryk, Szłoma Mowsza Gdański, Lejb Kołodny). Osoby te miały pełnić swoje funkcje do czasu wydania pierwszej serii obligacji pożyczkowych i właściwego uruchomienia Towarzystwa⁸.

Zgodnie z paragrafem 4 statutu działalność Towarzystwa mogła być zainicjowana dopiero w momencie, gdy łączna wartość ubezpieczeniowa zastawianych nieruchomości będzie wyższa niż 500 tys. rubli. Trudno wskazać precyzyjny moment, kiedy to nastąpiło, ale na pewno przed 3 czerwca 1910 r. Tego dnia odbyło się zebranie członków Towarzystwa, w czasie którego wybrano właściwy skład zarządu – przewodniczącym pozostał Puchalski, a dyrektorem został Judel Kalecki – oraz komisji nadzorczej: wybrano doktora Józefa Rubinsztejna, Władysława Zinkowicza, doktora Mojsieja Perelsztejna i Eustachego Dawidowskiego. Na tym zebraniu ustanowiono również komisję szacunkową, w której skład weszli: A. Gładysz, Mojsiej Press oraz Jeruchim i Abram Łapidusowie, a także komisję rewizyjną złożoną z Pawła Kononowicza, Filipa Chwata i Zelmana Grawe⁹.

Najstarsze znane podanie o pożyczkę zostało złożone do zarządu Towarzystwa 16 listopada 1910 r., a wydano ją dopiero 1 lipca 1911 r. Akta sprawy zostały opatrzone dawnym numerem kancelaryjnym 1. Jednym z powodów przedłużenia wydania pierwszej pożyczki była niewątpliwie kwestia zgromadzenia odpowiednich środków

⁷ W aktach Towarzystwa zachował się poszyt z wynikami wyborów pełnomocników na zebraniach w trzech grupach w dniach 26 i 27 lutego 1913 r. (tamże, sygn. 5, k. 33v).

⁸ Tamże, sygn. 2, k. 2–2v.

⁹ Tamże, k. 3–4.

finansowych. W każdym razie, poczynawszy od czerwca 1910 r., Towarzystwo działało już w pełnym zakresie i jego stale rozwijające się prace przerwała dopiero ewakuacja miasta w sierpniu 1915 r.

7 kwietnia 1911 r. zarząd i komisja nadzorcza podjęły decyzję o zawarciu umowy z Bankiem Handlowym w Białymstoku w celu przekazania mu wszelkiej działalności związanej z operacjami finansowymi Towarzystwa. Dyrektor banku Dymitr Rubinsztejn na petersburskiej giełdzie dokonał emisji obligacji Towarzystwa o nominałach 100, 500 i 1000 rubli, dzięki czemu do stycznia 1912 r. ich wartość wzrosła o 85%, co dawało silne zabezpieczenie finansowe działalności Towarzystwa. Do połowy 1912 r. władze TKM zebrały się 31 razy. Zdołano przygotować instrukcję kancelaryjną, wypracować metody działalności kancelarii, kasy i księgowości oraz na bieżąco analizowano wpływające do Towarzystwa podania. 7 kwietnia 1911 r. wyrażono zgodę, aby wgląd do oceny wartości nieruchomości przygotowywanej przez komisję szacunkową miał również przedstawiciel Banku Handlowego w Białymstoku w osobie Franciszka Malinowskiego.

Kolejne zebranie wszystkich członków Towarzystwa, tym razem po raz pierwszy zwołane w trybie nadzwyczajnym, odbyło się 11 lutego 1912 r. Wzięło w nim udział 41 członków (z 52 zapisanych). Przewodniczącym zebrania został Franciszek Gliński. Celem spotkania były zmiany w 1 i 64 paragrafie statutu. Sprawę referowali przedstawiciele zarządu. W pierwszej kolejności podkreślali bardzo dobrą sytuację Towarzystwa, którą w dużej mierze zawdzięczano także temu, że władze oraz komisje pracowały bez wynagrodzenia, wydatki administracyjne ograniczano zaś do niezbędnego minimum. W rezultacie 1 stycznia 1912 r. wydano pożyczki na łączną sumę 68 100 rubli. Towarzystwo stało się na tyle popularne i dobrze oceniane, że 22 listopada 1911 r. do zarządu wpłynęło podanie właścicieli nieruchomości o ustanowienie filii Towarzystwa w wielu miastach i miasteczkach guberni grodzieńskiej. Na zebraniu zarządu i komisji nadzorczej 5 grudnia 1911 r. postanowiono zaaprobować te plany, widząc w nich możliwość znacznego rozwinięcia Towarzystwa. W związku z tym dyrektora Judela Kaleckiego oddelegowano do Petersburga, gdzie dowiedział się o niezbędnych formalnościach, w tym przede wszystkim o konieczności zmiany statutu. W rezultacie na zebraniu z 11 lutego 1912 r. przedstawiciele TKM mieli wprowadzić niezbędne poprawki w paragrafach 1 i 64, i na tej podstawie rozszerzyć działalność Towarzystwa na całą gubernię grodzieńską¹⁰. Chociaż nie znamy wyników głosowania, wydaje się, że przebiegło ono pomyślnie i stosowną dokumentację przekazano do ministerstwa finansów do dalszego procedowania. Jeszcze w ciągu pierwszych miesięcy 1912 r. wpłynęło podanie o uruchomienie filii TKM w Sokółce, Berezach, Narewce i Krynkach, dlatego na kolejnym zebraniu peł-

¹⁰ APB, Towarzystwo Kredytowe Miejskie Białostockie, sygn. 3, k. 2–6v.

nomocników ponownie przesłano dokumenty do Petersburga. Zdaje się jednak, że sprawa nie została doprowadzona do końca, w czym przeszkodziły I wojna światowa i rewolucja bolszewicka.

Zwyczajne zebranie roczne członków Towarzystwa odbyło się 20 sierpnia 1912 r. w nowej siedzibie przy ul. Niemieckiej w domu Luksenberga (ul. Kilińskiego 4) w obecności 21 osób uprawnionych do głosowania. Po złożeniu przez zarząd obszernego sprawozdania z działalności za lata 1908–1911 przystąpiono do wyboru nowych członków władz. W pierwszej kolejności głosowano nad członkami zarządu i komisji nadzorczej. Przewodniczącym pozostał Józef Puchalski, a dyrektorami ponownie wybrano Judela Kaleckiego i Mojsieja Perelsztejna (kandydaci: Mowsza Manasewicz, Ilia Czechowski). Od 20 sierpnia 1912 r. komisja nadzorcza składała się z: Lejby Ajzensztadta, Pawła Kononowicza, Wasylego Meklenburcewa, Kiwy Barasza i Lejby Kołodnego (kandydaci: Szłoma Mowsza Gdański, Lejb Rubinowicz, Maciej Jaświłko, Mowsza Kupliński, Adolf Kitz). Nową komisję rewizyjną utworzyli Franciszek Gliński, Filip Chwat i Karol Samborski, komisję szacunkową zaś doktor Lew Makowski, Konstantyn Kaczorek i mierniczy-taksator Mojsiej Press. W dalszej kolejności przyjęto instrukcję dotyczącą szacunku nieruchomości oraz budżet na kolejny rok¹¹.

Drugie zebranie członków Towarzystwa miało miejsce 5 czerwca 1913 r. Tym razem jego przewodniczącym został ks. Michał Pieszkowski. Zarząd przedstawił zarówno działalność Towarzystwa, jak i swoją własną w okresie sprawozdawczym (1912 r.) oraz przedłożył projekt budżetu na kolejny rok. W sprawozdaniu odnotowano, że zarząd zebrał się w tym czasie 40 razy i pracował wyłącznie nad bieżącym rozpatrywaniem podań i wydawaniem pożyczek – do końca 1912 r. udzielono łącznie 56 pożyczek na sumę 236 300 rubli. Rozpatrywano także różne inne kwestie, m.in. zmiany statutu. Na koniec tradycyjnie dokonano wyboru nowych członków komisji nadzorczej – Pawła Kononowicza i Morducha Manasewicza (kandydatami zostali Jankiel Ber Zachariasz i Calel Miszondznik) oraz członków komisji rewizyjnej: Eugeniusza Herberga, Karola Higemana i Filipa Chwata¹².

Trzecie, przedostatnie, zebranie członków Towarzystwa odbyło się 7 czerwca 1914 r. i wzięło w nim udział 17 pełnomocników. Przewodniczącym spotkania ponownie wybrano ks. Michała Pieszkowskiego. Oczywiście rozpoczęto od sprawozdania za rok 1913. Kurs obligacji Towarzystwa powrócił do swego pierwotnego stanu, co uspokoiło władze. W tym czasie odbyło się 50 spotkań zarządu z udziałem członków komisji nadzorczej, na których udzielono 42 pożyczek. Po przyjęciu sprawozdania i planu budżetu wyłoniono nowych członków władz: dyrektorem został

¹¹ Tamże, sygn. 4, k. 1–26.

¹² Tamże, sygn. 6, k. 1–15.

doktor chemii Mojsiej Perelsztejn (kandydatem Judel Zelmans), a członkami komisji nadzorczej Mowsza Manasewicz i Mojsiej Czechowski (kandydatami Mowsza Gdański i Kiwa Barasz)¹³.

Ostatnie zebranie przed ewakuacją miasta w obliczu zbliżających się szybko wojsk niemieckich przeprowadzono 11 czerwca 1915 r. w obecności 17 pełnomocników. Przewodniczącym został Abel Lacki. W sprawozdaniu zarządu odnotowano fakt odbycia w 1914 r. łącznie 37 posiedzeń władz Towarzystwa, w czasie których zdecydowano o wydaniu 35 pożyczek. Podkreślono bardzo dobrą sytuację ogólną TKM, co, zdaniem zarządu, pozwalało sądzić, że bez większych trudności przetrwa ono trudny czas Wielkiej Wojny, a po jej zakończeniu wkroczy ponownie na kurs dalszego rozwoju. Odbyły się także ostatnie wybory do organów Towarzystwa: Judel Kalecki został dyrektorem (kandydatem Szymon Babieńko), Wasyl Meklenburcew otrzymał stanowisko przewodniczącego komisji nadzorczej, a jej członkiem został Lejba Ajzenszmidt (kandydatami wybrano Izraela Halperna i Jankiela Bera Zachariasza)¹⁴.

Przewidywania władz Towarzystwa co do przebiegu i zakończenia Wielkiej Wojny się nie sprawdziły. W sierpniu 1915 r. całą dokumentację aktową TKM ewakuowano z terenu zagrożonego bezpośrednio najściem nieprzyjaciela, najprawdopodobniej do Moskwy lub Petersburga. W każdym razie Towarzystwo, jak wiele innych ewakuowanych instytucji, realizowało swoje prace w nowym miejscu pobytu aż do 1918 r., gdy w wyniku rewolucji bolszewickiej uległo likwidacji. Dokumentacja pozostała na miejscu i – jak wspomniałem na początku – do 1963 r. przechowywana była w archiwum w Moskwie. Po 1919 r. Towarzystwo zostało reaktywowane i podjęło dalszą działalność, ale już pod kierownictwem innych osób i w nowych warunkach społeczno-ekonomicznych odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej.

***

Zespół „Towarzystwo Kredytowe Miejskie Białostockie” od początku budził duże zainteresowanie historyków. Jego główna wartość – przynajmniej ta zauważalna w pierwszej kolejności – polega bowiem na tym, że zdecydowana większość jednostek zawierających dokumentację pożyczkową ma dołączone rysunki techniczne – inwentaryzacje zabudowy oraz plany sytuacyjne posesji. Ich wartość rośnie zważywszy na fakt, że są to inwentaryzacje wykonane z natury, a więc przedstawiają stan aktualny w momencie sporządzenia. W większości przypadków dokumentacja rysunkowa była wykonywana przy okazji realizowania procedury udzielania pożyczki

¹³ Tamże, sygn. 7, k. 1–10.

¹⁴ Tamże, sygn. 8, k. 1–9.

przez TKM, ale w niektórych wypadkach pożyczkobiorcy dołączali do nich starsze inwentaryzacje i rysunki techniczne. Materiały te były wielokrotnie wykorzystywane zarówno do celów badawczych, jak i popularyzatorskich, tym bardziej że w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku tego typu materiały graficzne pochodzące sprzed 1915 r. są rzadkością. Z kolei mniejsze zainteresowanie budziły dotychczas dokumenty własnościowe, gdyż wymagają nie tylko znajomości języka rosyjskiego, ale i precyzyjnego zorientowania w przeszłości Białegostoku. Tym niemniej są one bardzo cennym materiałem źródłowym do badań nad stanem własności – zmianami właścicieli, zastawów, stanu i zmian w zabudowie (odnotowanie nowych lub usunięcia starych budynków), powierzchni nieruchomości, personaliów właścicieli sąsiednich nieruchomości. Wśród dokumentów tworzących poszczególne akta pożyczkowe ważną pozycję zajmują spisy lokatorów zamieszkujących poszczególne obiekty (najczęściej są to w ogóle pierwsze spisy mieszkańców konkretnych adresów), w których często wymieniono nie tylko indywidualne osoby, ale też nazwiska właścicieli i rodzaje prowadzonych przez nich przedsiębiorstw, kwoty wnoszonych czynszów, wreszcie liczbę pokoi z opisem ich przeznaczenia.

Podstawową trudnością w korzystaniu z akt TKM jest bariera językowa (wszystkie dokumenty sporządzono w języku rosyjskim), ale nawet po jej pokonaniu pozostaje o wiele trudniejsze zadanie poprawnego umiejscowienia w kontekście przestrzennym i historycznym poszczególnych obiektów zastawianych w Towarzystwie. Jeszcze trudniej jest ustalić ich lokalizację na współczesnej mapie Białegostoku. Problem wynika głównie z faktu, że przed 1915 r. w mieście stosowano system adresowy całkowicie odmienny od współczesnego, to znaczy taki, w którym nie występowały numery policyjne (parzyste i nieparzyste po obu stronach ulicy), ale indywidualny numer miejski w połączeniu z nazwą ulicy i nazwiskiem właściciela. Jest on uwidoczniiony także na oryginalnych okładkach poszczególnych jednostek TKM. Tak ustalone dane adresowe często ulegały zmianom, gdy władze weryfikowały miejską numerację posesji (pod wpływem wydzielania i pojawiania się nowych nieruchomości oraz aktualizacji wykazów podatkowych) lub gdy dochodziło do zmiany właściciela. W dokumentach notarialnych można spotkać pojawiające się sporadycznie próby uporządkowania numeracji posesji poprzez wprowadzenie indywidualnych numerów przy poszczególnych ulicach, ale – nie znając klucza realizacji tych działań – nie jesteśmy dziś w stanie odtworzyć ich znaczenia, co jedynie wprowadza dodatkowy chaos informacyjny. Już współcześni mieli znaczny problem z tak uformowanymi danymi adresowymi¹⁵ i dopiero w czasie okupacji niemieckiej w latach 1915–1919 wprowadzono obowiązujący do dziś niezmienny system adresów według numerów policyjnych. Ustalone wówczas adresy (spolsz-

¹⁵ „Gazeta Białostocka”, 7 (1915), s. 52–53.

czony w 1919 r.) dla wszystkich nieruchomości miejskich obowiązywały do II wojny światowej. Ale zniszczenia z lat 1939–1944 i powojenna odbudowa spowodowały, że przytłaczająca część adresów sprzed 1939 r. przestała obowiązywać bądź uległa zmianie. Toteż współcześnie niezwykle trudnym zadaniem jest odtworzenie właściwych i poprawnych adresów historycznej zabudowy Białegostoku, zarówno tej, która już nie istnieje, jak i tej, która przetrwała tylko w niewielkim zakresie.

W związku z tym zawarte w poszczególnych jednostkach informacje adresowe z czasów zaboru rosyjskiego, bez należytego powiązania z adresami funkcjonującymi po 1919 r. (częściowo zachowanymi do dziś), znacząco utrudniają pracę z aktami TKM oraz obniżają ich wartość poznawczą. Staną się one bardziej przejrzyste i łatwiejsze w analizie dopiero wówczas, gdy każda zastawiona nieruchomość zostanie zidentyfikowana i otrzyma adres zgodny z porządkiem ustalonym po 1919 r. W tym celu konieczna jest budowa inwentarza analitycznego zespołu nr 337, który wraz z dokumentacją aktową TKM pozwoli na pełniejsze i lepsze skorzystanie z zawartych w niej treści.

Prezentowany poniżej inwentarz analityczny jest pierwszą tego typu próbą przeniesienia dokumentacji aktowej powstałej w okresie zaboru rosyjskiego do realiów historycznych zaistniałych po 1919 r. przede wszystkim poprzez ustalenie adresów poszczególnych nieruchomości, pod zastaw których brane były w Towarzystwie pożyczki. Analizą objęto 192 jednostki (sygn. 9–201) zawierające dokumentację pożyczkową, ułożone zgodnie z ich kolejnością ustaloną przez Jerzego Szumskiego w 1973 r. W opisach poszczególnych jednostek pominięto nazwy oryginalne zawarte na okładkach, opisano je zaś przy pomocy następujących danych:

- 1) lata sprawy,
- 2) adres nieruchomości przed 1915 r. (odnotowany w jednostce),
- 3) adres nieruchomości po 1919 r. (o ile był możliwy do ustalenia),
- 4) właściciel nieruchomości w chwili zaciągania pożyczki oraz późniejsze zmiany prawa własności,
- 5) dołączona dokumentacja rysunkowa,
- 6) dołączona dokumentacja własnościowa,
- 7) stan zachowania nieruchomości (czy obiekt zachowany jest do dnia dzisiejszego).

Do inwentarza dołączono konkordancję zachowanych dawnych numerów kancelaryjnych (numerów kolejnych pożyczek) z aktualnymi sygnaturami. Wszystko zostało uzupełnione o indeks osobowy i geograficzny.

Analiza zachowanych spraw wykazała, że w latach 1910–1914 TKM wydało łącznie na pewno 198 pożyczek, przy czym w pięciu przypadkach właściciele wzięli kolejną pożyczkę pod zastaw tych samych nieruchomości. Proste obliczenie pozwala stwierdzić, że w okresie działalności Towarzystwa zastawiono łącznie

193 nieruchomości miejskie. Na zachowanych oryginalnych okładkach odnotowano dawną numerację kancelaryjną wydawanych pożyczek mającą charakter ciągły, tzn. każda indywidualna pożyczka otrzymywała kolejny numer w porządku ich wydawania. Zachowały się oryginalne numery 1–73, 75–83, 85–98, 100–142, 145–154 (łącznie 144 jednostki), natomiast 49 jednostek nie ma swoich pierwotnych numerów (25% wszystkich jednostek). Wydaje się więc bardzo prawdopodobne, że do naszych czasów zachowały się dokumentacje wszystkich 193 pożyczek udzielonych przez TKM, choć niektóre z nich są wyraźnie niekompletne pod względem swojej zawartości. W 52 tekach brakuje albo dokumentacji własnościowej (49 jednostek), albo rysunkowej (18 jednostek) – tę pierwszą można niemal całkowicie uzupełnić za pomocą akt Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie. Na 193 jednostki wymienione w inwentarzu analitycznym w przypadku 17 nie udało się ustalić adresu, a w przypadku 11 numeru policyjnego nieruchomości przy danej ulicy. Tym niemniej bardziej szczegółowe badania własnościowe z pewnością pozwolą na wypełnienie tych luk właściwymi danymi adresowymi.

**Inwentarz analityczny
zespołu nr 337
Towarzystwo Kredytowe Miejskie
Białostockie 1907–1915**

Sygn. 9 (dawny nr 148)

1. 1914
2. Zaulek Białostoczański, nr 1280
3. Białostoczańska 3
4. Gutka (c. Jony) Abramowska
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. akt kupna z 19 VI 1889 r. przez Gutkę (c. Jony) i Herca (s. Joseła) małż. Abramowskich od Amalii (c. Henryka) Wel; b) akt nadawczy z 7 I 1894 r. Gutce (c. Jony) Abramowskiej (publiczna licytacja 30 XII 1893 r. nieruchomości pozostałej po śmierci Herca (s. Joseła) Abramowskiego); c) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 22 V 1914 r.
7. Niezachowany

Sygn. 10 (dawny nr 147)

1. 1914
2. Fabryczna, nr 244
3. Fabryczna 19
4. Mowsza (s. Abrama) i Necha (c. Joseła) małż. Ajzenszmidt
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1914 r.)
6. świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 29 V 1914 r.; b) akt nadawczy z 26 VI 1908 r. Mowszy (s. Abrama) i Nesze (c. Joseła) małż. Ajzenszmidt (publiczna licytacja 27 V 1908 r. nieruchomości należącej do Azriela Lejby (s. Eliasza) i Cirly (c. Szołoma) małż. Szejnów)
7. Niezachowany

Sygn. 11 (dawny nr 27)

1. 1911–1912
2. Pocztowa, nr 163 i 3407
3. Jurowiecka 44
4. Lejb (s. Jankiela) i Sora (c. Ajzyka) małż. Ajzensztadt
5. –
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 12 (dawny nr 81)

1. 1913
2. Nowogródzka nr 4273
3. Nowogródzka, b. numeru
4. Lejb (s. Jankiela) i Sora (c. Ajzyka) małż. Ajzensztadt
5. Plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 29 I 1913 r.; b) akt nadawczy z 19 IX 1912 r. Lejbie (s. Jankiela) i Sorze (c. Ajzyka) małż. Ajzensztadt (publiczna licytacja 13 VII 1912 r. nieruchomości należącej do Jana (s. Wincentego) Sosnowskiego, Jana (s. Jerzego) Dolistowskiego, Mikołaja (s. Wojciecha) Gawryłuka, Michała (s. Jerzego) Dolistowskiego, Stanisława (s. Wincentego) Sosnowskiego, Wincentego (s. Wincentego) Sosnowskiego, Macieja (s. Wincentego) Sosnowskiego, Wojciecha (s. Jana) Kondrackiego, Michała (s. Jana) Kondrackiego, Wojciecha (s. Wojciecha) Kondrackiego, Józefa (s. Wojciecha) Gawryłuka, Jana (s. Antoniego) Gawryłuka, Aleksandra (s. Antoniego) Gawryłuka, Wincentego (s. Jana) Kondrackiego, Piotra (s. Wojciecha) Kondrackiego i Józefa (s. Antoniego) Gawryłuka)
7. Posesja niezabudowana

Sygn. 13 (dawny nr 151)

1. 1913–1914
2. Rynkowa nr 1490, 1394/1993
3. Rabińska 11
4. Szmul (s. Ajzyka) i Jenta (c. Mowszy) małż. Alter
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1914 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 21 VI 1914 r.; b) akt nadawczy z 14 VI 1895 r. Szmulowi (s. Ajzyka) i Jencie (c. Mowszy) małż. Alter (publiczna licytacja 29 I 1895 r. nieruchomości pozostającej po zmarłym Ajzyku (s. Szmuela) Alterze)
7. Posesja niezabudowana

Sygn. 14 (dawny nr 31)

1. 1911–1912
2. Nowodworska, nr 2503
3. Składowa 1
4. Tauba (c. Mowszy) Arja
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1912 r.)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 15 (dawny nr 101)

1. 1913–1914
2. Kaflowa, nr 1600
3. Grunwaldzka 36
4. Roman (s. Ilicza) Babienko
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1913 r.)
6. a) akt kupna z 7 X 1908 r. od Konstantyna (s. Franciszka) Titowa; b) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 3 VII 1913 r.
7. Niezachowany

Sygn. 16 (dawny nr 123)

1. 1914
2. Piaszczysta, nr 2388
3. Sucha 23
4. Mojsiej (s. Berki) Bacer
5. plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1914 r.)
6. akt pożyczki pod zastaw z 8 V 1912 r. przez Mojsieja (s. Berki) Bacera od Nochima Lejzera (s. Arona) Zeligzona; b) akt kupna z 5 IV 1908 r. przez Mojsieja (s. Berki) Bacera od Wileńskiego Banku Ziemskiego majątku uprzednio należącego do Berka (s. Hersza) Tokara
7. Niezachowany

Sygn. 17 (dawny nr 24)

1. 1912
2. Mikołajewska, nr 8
3. Sienkiewicza 16
4. Mojsiej (s. Berki) Bacer
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1893 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.); c) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); d) plan sytuacyjny posesji (1893 r.)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 18 (dawny nr 112)

1. 1912
2. Zaulek Jasny, nr 1616 i 1617, Zaulek Czarny, nr 1626
3. Czarna 4
4. Rywka (c. Michela) Barasz
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) akt kupna z 27 IX 1913 r. przez Rywkę (c. Michela) Barasz od Michela (s. Benjamina) i Szify (c. Berki) Gustman; b) świadectwo Starszego Notariusza

Sądu Okręgowego w Grodnie z 13 XII 1913; c) akt nadawczy z 23 X 1909 r. Rywce (c. Michela) Barasz (licytacja 30 V 1907 r. majątku Abrama (s. Mejera) Rabinowicza); d) akt nadawczy z 8 III 1896 r. Rywce (c. Michela) Barasz (licytacja 12 VIII 1894 r. majątku Pinchusa (s. Hersza) Korniańskiego)

7. Tylko budynek drewniany od ul. Czarnej, obecnie ul. Czarna 4A

Sygn. 19 (dawny nr 114)

1. 1913
2. Lipowa, nr 931 i 932
3. Lipowa 39
4. Samuel (s. Izaaka) Barasz i Mejer (s. Gdala) Bacer
5. Plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) akt pożyczki pod zastaw z 11 I 1908 r. przez Mejera (s. Gdala) Bacera, Mordkę (s. Szoloma) Zilbersztejna i Samuela (s. Izaaka) Barasza od dymisjonowanego pułkownika Timofieja (s. Semen) Matwiejewa; b) akt nadawczy z 9 VII 1911 r. Samuelowi (s. Mejera) Bacerowi i Mejerowi (s. Gdala) Bacerowi (licytacja 23 III 1911 r. 1/3 praw Mordki (s. Szoloma) Zilbersztejna); c) akt kupna z 11 I 1908 r. przez Morducha (s. Szoloma) Zilbersztejna, Samuela (s. Izaaka) Barasza i Mejera (s. Gdala) Bacera od Wileńskiego Banku Ziemskiego majątku uprzednio należącego do Blumy (c. Wolfa) Bacer
7. Niezachowany

Sygn. 20 (dawny nr 115)

1. 1913–1914
2. Kupiecka, róg Różańskiej, nr 1168
3. Kupiecka 19
4. Mojsiej Aron i Chaim (s. Szmuela) Bełoch *vel* Biełoch
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji

(1913 r.) a) drugie świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 20 XII 1913 r.; b) akt pożyczki pod zastaw z 17 VIII 1912 r. przez Mojsieja Arona (s. Szmula) Bełocha i Chaima (s. Szmula) Bełocha od Benjamina (s. Mowszy) Rudego

6. Niezachowany

Sygn. 21 (dawny nr 145)

1. 1914
2. Sadowa, róg Zaulka Konnego, nr 2555
3. Czackiego 2
4. Jankiel (s. Mejera) Białostocki
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1914 r.)
6. a) świadectwo Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 24 V 1914 r.; b) akt potwierdzenia praw własności Jankiela (s. Mejera) Białostockiego z 1 XI 1908 r. z powodu dawnego zasiedzenia
7. Niezachowany

Sygn. 22 (dawny nr 52)

1. 1912
2. Jasienowska, nr 2321B
3. Olszowa 4
4. Morduch Lejb (s. Lejzera) Binkowicz-Winograd
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 23 (dawny nr 67)

1. 1912
2. Gogolewska, nr 3634
3. Słonimska 43
4. Aleksander (s. Ludwika) Borowski
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)

6. Akt kupna z 25 IV 1912 r. przez Aleksandra (s. Ludwika) Borowskiego od Wojciecha (s. Jana) Topolewicza
7. Niezachowany

Sygn. 24 (dawny nr 132)

1. 1914
2. Kuropatkińska, nr 3358
3. Orzeszkowej 12
4. Karol (s. Szymona) i Alfreda (c. Konstantyna) Bujnowscy
5. plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. akt kupna z 31 X 1909 r. przez Karola (s. Szymona) i Alfredę (c. Konstantyna) Bujnowskich od Aleksandra (s. Frydrycha) Kocha
7. Zachowany (przebudowany), ul. Orzeszkowej 12

Sygn. 25 (dawny nr –)

1. 1913–1914
2. Suraska, nr 1744
3. Suraska 9
4. Gołda Odes (c. Chajkiela) Caref
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 26 (dawny nr –)

1. 1912
2. Gogolewska, nr 526
3. Słonimska 7
4. Rudolf (s. Gotliba) Cerbst *vel* Zerbst
5. –
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 27 (dawny nr –)

1. 1913

2. Rybna, nr [2400W¹⁶]
3. Śledziowa 6
4. Zelman (s. Berki) Chazanowicz
5. Rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 28 (dawny nr 121 i 150)

1. 1913–1914
2. Kaflowa, nr 1594
3. Grunwaldzka 22B
4. Ludomir Marian (s. Mariana) Chmielewski, kapelmistrz
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. akt nadawczy z 20 I 1912 r. Ludomirowi Marianowi (s. Mariana) Chmielewskiemu (licytacja 20 XII 1911 r. majątku zmarłego Józefa (s. Ewdokima) Litwinowa); b) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 9 I 1914 r.; c) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 7 VII 1914 r.
7. Zachowany, ul. Grunwaldzka 22

Sygn. 29 (dawny nr –)¹⁷

1. 1911
2. Mariampolska, nr 2191
3. Bema 17A i 17B
4. Józef (s. Piotra) Chodorowski
5. –
6. –
7. Niezachowany

¹⁶ Numer wg wykazu nieruchomości miejskich z 1910 r. (APB, Urząd Powiatowy Białostocki ds. Wymiaru Podatku Przemysłowego, sygn. 3).

¹⁷ Część sprawy pożyczki Józefa (s. Piotra) Chodorowskiego wszyta w akta sprawy pożyczki Sory Ity (c. Anszela) Frejldes pod sygn. 45.

Sygn. 30 (dawny nr 49)

1. 1912
2. Młynowa, nr 1638 i 1639, Zamiejska, nr 1631 i 2127
3. Różne posesje przy ul. Młynowej, Czarnej i Grunwaldzkiej, m.in. Młynowa 50 i 52
4. Ilia (s. Wolf) Czechowski
5. Plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. Wyrok Sądu Okręgowego w Grodnie z 1 II 1912 r. utwierdzający Ilię Czechowskiego w prawach do części spadku pozostałego po śmierci jego matki, Chinki Czechowskiej
7. Na posesji przy ul. Młynowej 52 znajduje się druga wieża ciśnień (dziś budynek wyłącznie biurowy) i zabudowania Wodociągów Białostockich Sp. z o.o.

Sygn. 31 (dawny nr –)

1. 1914
2. Gliniana, nr [2860a]
3. Gliniana 2C
4. Anastazja (c. Jegora) Czernowa
5. Rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. –
7. Na posesji dziś przy ul. Glinianej 2/3 nie zachowała się dawna zabudowa

Sygn. 32 (dawny nr 71)

1. 1912
2. Graniczna, nr 3725
3. Graniczna 20
4. Zelik (s. Jankiela) Daion i Fajwel (s. Abrama) Junowicz
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 15 X 1912 r.; b) akt kupna z 11 II 1912 r. przez Zelika (s. Jankiela) Da-

iona i Fajwela (s. Abrama) Junowicza od Salomei (c. Kazimierza) Januszewskiej

7. Niezachowany

Sygn. 33 (dawny nr –)

1. 1913
2. Fabryczna, nr 205
3. Fabryczna 6
4. Moszko Jankiel (s. Szlemy) i Chana (c. Motela) małż. Dombczak *vel* Dąbczak
5. a) plan sytuacyjny posesji należącej do Szmula Szmigielskiego (1889 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji należącej do Szmula Szmigielskiego (1889 r.?)
6. a) akt kupna z 21 IV 1912 r. przez Moszkę Jankiela (s. Szlemy) i Chanę (c. Motela) małż. Dombczak *vel* Dąbczak od Fejgi (c. Berki) Klembort; b) akt z 2 I 1913 r. sądowego wprowadzenia w posiadanie nieruchomości przez Moszkę Jankiela (s. Szlemy) i Chanę (c. Motela) małż. Dombczak *vel* Dąbczak
7. Niezachowany

Sygn. 34 (dawny nr 35 i 139)

1. 1911–1914
2. Żukowskiego, nr 568
3. Kraszewskiego 9
4. Aleksandra (c. Mikołaja) Dorofiejew z domu Oswald
5. a) plan sytuacyjny posesji (1910 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) akt kupna z 4 III 1894 r. przez Mikołaja (s. Mikołaja) Oswalda od Aleksandra (s. Piotra) Piekarskiego; b) testament Mikołaja (s. Mikołaja) Oswalda z 26 VII 1910 r.
7. Niezachowany (istniał jeszcze w latach 90. XX w.)

Sygn. 35 (dawny nr –)

1. 1913
2. Głucha i Ceglany Zaulek, nr 1902 i 1903

3. Ciemna (nr nieustalony)
4. Gdāl Mowsza (s. Arona) Dureń
5. a) rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 36 (dawny nr 88)

1. 1912–1913
2. Żelazna, nr 2284B
3. Żelazna 36
4. Mowsza (s. Abrama) Efron
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 31 VII 1912; b) akt kupna z 20 X 1909 r. przez Mowszę (s. Abrama Arona) Efrona od Chaima Wolfa (s. Całki) Pekałoka i Hersza (s. Josela) Grochowskiego
7. Niezachowany

Sygn. 37 (dawny nr –)

1. 1914
2. Cmentarna, nr 1357
3. Grochowa 15
4. Józef (s. Abrama) Ejnhorn
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 16 V 1914 r.; b) akt kupna z 30 V 1909 r. przez Józefa (s. Abrama) Ejnhorna od Wileńskiego Banku Ziemskiego majątku uprzednio należącego do Małki (c. Gdala) Serebrowicz
7. Niezachowany

Sygn. 38 (dawny nr 126)

1. 1913–1914
2. Polna, nr 966

3. Polna 12
4. a) Hersz (s. Lejmana) i Rochla (c. Abrama) Ejdem; b) od 22 III 1914 r. Zelman (s. Naftalego) i Nechoma (c. Jowela) Grajewscy
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 1 II 1914 r.; b) akt kupna z 22 IV 1898 r. przez Hersza (s. Lejmana) i Rochlę (c. Abrama) małż. Ejdem od Wolfa (s. Samuela) Frank
7. Niezachowany

Sygn. 39 (dawny nr –)

1. 1913
2. Sofijska, b. nr
3. Adres nieustalony
4. Jakub (s. Abela) i Chaja (c. Chaima) małż. Elkind
5. –
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 40 (dawny nr 54)

1. 1912
2. Kowieńska, nr 1810
3. Kowieńska 4
4. Jankiel Mowsza (s. Mordchela) i Kejla (c. Owsieja Lejby) małż. Fales
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. –
7. –
8. Niezachowany

Sygn. 41 (dawny nr 55)

1. 1912–1913
2. Głucha, nr 1908
3. Ciemna 19

4. Jankiel Mowsza (s. Mordchela) i Kejla (c. Owsieja Lejby) małż. Fales
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 8 VI 1912 r.; b) akt kupna z 3 VIII 1899 r. przez Abrama Dawida (s. Jankiela) Bekera i Jankiela Mowszy (s. Mordchela) Fales od Josela (s. Benjamina) Kłaza; c) akt kupna z 9 II 1906 r. przez Kejłę (c. Owsieja Lejby) Fales od Abrama Dawida (s. Jankiela) Bekera
7. Niezachowany

Sygn. 42 (dawny nr –)

1. 1914
2. Słowińska¹⁸, nr 701
3. Kilińskiego 5
4. Jan (s. Fryderyka) Faust
5. a) plan sytuacyjny posesji (1902 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (b. daty)¹⁹
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 29 III 1914 r.; b) akt kupna z 8 II 1893 r. przez Jana (s. Fryderyka) Fausta od Icka (s. Szajewa) Olkina; c) akt kupna z 16 VIII 1896 r. przez Jana (s. Fryderyka) Fausta od Efroima (s. Lejby) i Chaji Fejgi (c. Icka) małż. Perelsztejn
7. Niezachowany

Sygn. 43 (dawny nr 20)

1. 1911–1913
2. Sosnowa, nr 1518
3. Adres nieustalony
4. Raszka (c. Fiszela) Fliker

5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. a) akt kupna z 25 XI 1904 r. przez Raszkę (c. Fiszela) Fliker od Wileńskiego Banku Ziemskiego majątku należącego uprzednio do Hersza (s. Josela) Narewskiego; b) akt kupna z 30 VI 1912 r. przez Abrama Lejbę (s. Szlomy Hersza) Auco-Szturmana od Raszki (c. Fiszela) Fliker
7. Niezachowany

Sygn. 44 (dawny nr –)

1. 1912
2. Żukowskiego, b. nr
3. Kraszewskiego (numer nieustalony)
4. Wasyl (s. Fortunata) Bantkowski
5. –
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 45 (dawny nr –)

1. 1912
2. Kijowska, nr [2107]
3. Kijowska 14
4. Sora Itka (c. Anszela) Frejdlkes
5. Rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 46 (dawny nr 48)

1. 1912
2. Aleksandrowska, nr 304 i 305
3. Warszawska 75
4. Abram (s. Mejera) Haller
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. –
7. Niezachowany

¹⁸ Nazwa ul. Niemieckiej funkcjonująca w latach 1914–1915.

¹⁹ Do jednostki dołączone rysunki techniczne nieokreślonego bliżej domu.

Sygn. 47 (dawny nr 140)

1. 1914
2. Poczтовая, nr 125
3. Jurowiecka 35
4. Izrael (s. Mordki) Halpern
5. a) rysunki techniczne zabudowy (1913 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); c) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); d) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); e) plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. a) akt pożyczki pod zastaw z 3 IX 1908 r. przez Litmana (s. Lejby) Rozentala od Chaji Anny (c. Lejby) Lipawskiej; b) akt nadawczy z 9 XII 1913 r. Izraelowi (s. Mordki) Halpernowi (licytacja 11 X 1913 r. majątku zmarłego Lejby (s. Hersza) Rozentala)
7. Niezachowany

Sygn. 48 (dawny nr 10)

1. 1911
2. Poczтовая, nr 148
3. Jurowiecka 18
4. Małka (c. Simchy) Halpern
5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. akt kupna z 2 VII 1895 r. przez Małkę (c. Simchy) Halpern od Michela (s. Mejera) Kona
7. Niezachowany

Sygn. 49 (dawny nr 58)

1. 1911
2. Różańska, nr 1192
3. Różańska 8
4. Szlema Mowsza (s. Josela) i Tauba (c. Jony) małż. Gdańscy
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 18 VIII 1912 r.; b) akt kupna z 7 XI 1908 r. przez Szłomę Mowszę

(s. Josela) i Taubę (c. Jony) Gdańskich od Fajwela (s. Chaima) Wałacha

7. Niezachowany

Sygn. 50 (dawny nr 28)

1. 1911
2. Zaułek Bojny, nr 60/5A
3. Wiśniowa 5
4. Newach (s. Chaima) i Chaja (c. Isera) małż. Gelman
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) akt nadawczy z 12 VII 1911 r. Newachowi (s. Chaima) i Chaji (c. Isera) małż. Gelman (licytacja 15 X 1910 r. majątku Josela (s. Lejby) i Dwejry (c. Michela) Majedów)
7. Niezachowany

Sygn. 51 (dawny nr 128)

1. 1914
2. Malinowska, nr 2345
3. Malinowskiego 17
4. Hersz Lejzer (s. Chaima) Hendler
5. a) plan sytuacyjny posesji (1899 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (datownik Wileńskiego Banku Ziemskiego z 19 VII 1899 r.)
6. a) akt kupna z 27 VI 1907 r. przez Hersza Lejzera (s. Chaima) Hendlera od Wileńskiego Banku Ziemskiego majątku należącego uprzednio do Załka Lejby i Mariam Kadłubików; b) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 6 III 1914 r.
7. Niezachowany

Sygn. 52 (dawny nr 99)

1. 1913
2. Kupiecka, nr 1115
3. Kupiecka 24

4. Chaim Lejb (s. Nechemii) i Fruma (c. Borucha) małż. Herc
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1898 r.); c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.); d) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); e) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1897 r.)
6. a) drugie świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z lipca 1913 r.; b) akt pożyczki pod zastaw z 12 VII 1912 r. przez Chaima Lejba (s. Nechemii) i Frumy (c. Borucha) małż. Herc od kupca Gustawa (s. Henryka) Herbsta; c) akt kupna z 25 IV 1911 r. przez Chaima Lejba (s. Nechemii) i Frumy (c. Borucha) małż. Herc od Judela Lejby (s. Hersza) i Sury Perli (c. Icka) małż. Kagan
7. Niezachowany
2. Mariampolska, nr 2187
3. Przechodnia 2
4. a) Artur (s. Emila) Hirsza; b) od 12 I 1915 r. Karol (s. Karola) Wyszowski
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) akt kupna z 2 VI 1912 r. przez Artura (s. Emila) Hirsza od Ewy Anny Marii (c. Karola) Hirsza; b) akt kupna z 12 I 1915 r. przez Karola (s. Karola) Wyszowskiego od Artura (s. Emila) Hirsza
7. Niezachowany

Sygn. 55 (dawny nr 44)

1. 1911–1914
2. Starobojarska, nr 583A
3. Starobojarska 24
4. Franciszek (s. Antoniego) Gliński
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1897 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1897 r.); c) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); d) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) akt pożyczki pod zastaw z 17 IV 1904 r. przez Franciszka (s. Antoniego) Glińskiego od Konstantyna (s. Stanisława) Łuszczewskiego; b) akt testamentu Konstantyna (s. Stanisława) Łuszczewskiego z 5 VIII 1909 r.; c) akt testamentu Anny (c. Jakuba) Łuszczewskiej z domu Czernow z 8 VIII 1911 r.; d) akt kupna z 30 VIII 1900 r. przez Franciszka (s. Antoniego) Glińskiego od Bronisława (s. Bonifacego) Pełczyńskiego; e) akt pożyczki pod zastaw z 11 I 1914 r. przez Franciszka (s. Antoniego) Glińskiego od kancelisty Piotra (s. Efima) Gorbunienko
7. Niezachowany

Sygn. 53 (dawny nr 113)

1. 1913–1914
2. Grodzieńska, nr 1456 i 1457
3. Grodzieńska 1
4. Szolom (s. Borucha) i Sora (c. Herca) małż. Grodzieńscy
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne części zabudowy (1913 r.); c) rysunki techniczne części zabudowy (1913 r.)
6. a) akt nadawczy z 11 V 1904 r. (licytacja 16 III 1904 r. majątku Borucha (s. Azriela) Grodzieńskiego); b) akt kupna z 10 IV 1913 r. przez Szoloma (s. Borucha) i Sorę (c. Herca) małż. Grodzieńskich od Lejby (s. Judki) Mazura; c) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 13 XII 1913 r.
7. Niezachowany

Sygn. 54 (dawny nr 69)

1. 1912

Sygn. 56 (dawny nr 56)

1. 1912
2. Kowieńska, nr 1823

3. Kowieńska 13
4. Icek Chackiel (s. Szmula) i Owsiej Jankiel (s. Szmula) Gold
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 31 VII 1912 r.; b) akt kupna z 14 II 1912 r. przez Icka Chackiela (s. Szmula) i Owsieja Jankiela (s. Szmula) Goldów od Frejdy (c. Szmula) Karczemskiej
7. Niezachowany

Sygn. 57 (dawny nr 134)

1. 1914
2. Sosnowa, nr 1559
3. Sosnowa 74
4. Dawid (s. Szilema) Goldszmidt
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1914 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 13 III 1914 r.; b) opis nieruchomości należącej do zmarłego mieszczanina Szilema (s. Abrama) Goldszmidta, sporządzony 29 XI 1913 r. na żądanie mieszczanina Lejby (s. Judka) Mazura; c) akt nadawczy z 1 II 1914 r. Dawidowi (s. Szilema) Goldszmidtowi (licytacja 10 I 1914 r. majątku należącego do zmarłego Szilema (s. Abrama) Goldszmidta)
7. Niezachowany

Sygn. 58 (dawny nr 36)

1. 1912
2. Kijowska, nr 2111A
3. Kijowska 19
4. Mejer Jankiel (s. Szajka) Gonsiak
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 59 (dawny nr –)

1. 1912
2. Bazarna, nr 689
3. Rynek Kościuszki 3
4. Ajzyk (s. Eliasza) Horodiszcz
5. a) projekt nadbudowy dwóch kondygnacji nad istniejącym murowanym parterowym domem i trójkondygnacyjnej dobudówki (1911 r.); b) rysunki techniczne domu przy ul. Bazarnej, nr 689 (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 60 (dawny nr 154)

1. 1914
2. Cmentarna i Sosnowa, nr 1513
3. Adres nieustalony
4. Berko (s. Moszki Szmula) i Frejda (c. Abela) małż. Grobman
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. a) świadectwo Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 18 XI 1914 r.; b) akt nadawczy z 24 III 1911 r. Berce (s. Moszki Szmula) i Frejdzie (c. Abela) małż. Grobman (licytacja 7 XII 1910 r. majątku należącego do Rochli (c. Srola Josela Josela) Zilberdik i zmarłego Berki (s. Kałmana) Zilberdika)
7. Niezachowany

Sygn. 61 (dawny nr 72)

1. 1912–1913
2. Żelazna, nr 4298
3. Żelazna 3
4. Sora (c. Mejera) Grochowska i Dwejra (c. Nochima) Klementonowska
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) akt kupna z 27 VIII 1912 r. przez Sorę (c. Mejera) Grochowską i Dwejrę (c. Nochima) Kle-

mentonowską od Fejgi (c. Hersza) Grochowskiej;

b) akt pożyczki pod zastaw z 5 IV 1913 r. przez

Sorę (c. Mejera) Grochowską i Dwejrę (c. Nochima) Klementonowską od Srola Zelika (s. Lejby)

Motalskiego

7. Niezachowany

Sygn. 62 (dawny nr 153)

1. 1914

2. Osorgińska, nr 1098

3. Gieldowa 10

4. Brajna Gitla (c. Mordki Szlomy) Grodzka

5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)

6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 29 X 1914 r.; b) akt nadawczy z 4 X 1900 r. Brajnie Gitli (c. Mordki Szlomy) Grodzkiej (licytacja 14 VIII 1900 r. majątku należącego do Szmula (s. Abrama) i Rochli Hindy (c. Mowszy) małż. Kac; c) akt testamentu z 24 XI 1904 r. Szepsela (s. Zoracha) Grodzkiego, męża Brajny Gitli (c. Mordki Szlomy) Grodzkiej

7. Wcześniejszy budynek drewniany z oficyną niezachowany, zastąpiony nowym obiektem murowanym, zachowanym do dziś przy ul. Spółdzielczej 10

Sygn. 63 (dawny nr –)

1. 1914–1915

2. Zamiejska, nr 1541

3. Adres nieustalony (Brukowa/Piesza?)

4. Masza (c. Szachny) Gronsztajn

5. a) plan sytuacyjny posesji (b. daty); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)

6. świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 26 VIII 1914 r.

7. Niezachowany

Sygn. 64 (dawny nr 122)

1. 1913–1914

2. Bazarna, nr 573

3. Rynek Kościuszki 31

4. Jankiel Berko (s. Mowszy Nochima) i Rejzla (c. Abrama) małż. Grosman

5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1913 r.)

6. a) akt nadawczy z 29 III 1912 r. Jankielowi Berce (s. Mowszy Nochima) i Rejzli (c. Abrama) małż. Grosman (licytacja 13 III 1912 r. majątku należącego do spadkobierców zmarłych Judela (s. Dawida) i Enty Sary (c. Benjamina) małż Litwinow – Tauby (c. Judela) Braude, Frejdy Chaji (c. Judela) Berman i Rajchli (c. Judela) Rakowskiej); b) drugie świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 20 XII 1913 r.

7. Niezachowany

Sygn. 65 (dawny nr –) [por. sygn. 93]

1. 1913

2. Bazarna, nr [751]

3. Rynek Kościuszki 33A, 33B i 33C

4. Szmul Mowsza (s. Benjamina) Grudski *vel* Grądzka, Masza Fejga (c. Dawida) Grudska *vel* Grądzka i Wolf (s. Srola Berki) Grudski *vel* Grądzki

5. –

6. –

7. Niezachowany

Sygn. 66 (dawny nr 102)

1. 1913–1914

2. [Droga wiodąca do koszar pułku kazańskiego]

3. Traugutta 11

4. Frydrych (s. Henryka) Grunert

5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1913 r.)

6. a) akt pożyczki pod zastaw z 4 X 1909 r. przez Frydrycha (s. Henryka) Grunerta od

- Emmy (c. Augusta) Grunert; b) akt kupna z 1 II 1899 r. przez Frydrycha (s. Henryka) Grunerta od kolegialnego asesora Iwana (s. Wasyla) Szachnowicza; c) akt kupna z 22 V 1899 r. przez Frydrycha (s. Henryka) Grunerta od Wincentego (s. Józefa) Glińskiego; d) akt kupna z 1 XII 1899 r. przez Frydrycha (s. Henryka) Grunerta od Magnusa Aleksandra Jana (s. Ernesta) von Waltera; e) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 2 IV 1913 r.
7. Zachowany, ul. Traugutta 11

Sygn. 67 (dawny nr 80)

1. 1912–1913
2. Mostowa, nr 2034
3. Mostowa 12
4. Judel Chaim (s. Josela) i Szprynca (s. Judela) małż. Gutman
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1913 r.)
6. a) akt pożyczki pod zastaw z 7 V 1912 r. przez Judela (s. Josela) Gutmana, Chaskiel (s. Josela) Gutman i Szpryncę (c. Judela) Gutman od Rochli (c. Nochima) Gutman; b) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 3 I 1913 r.
7. Niezachowany

Sygn. 68 (dawny nr –)

1. 1912
2. Tykocka-Lipowa, nr 887
3. Lipowa 5
4. Szłoma (s. Ajzyka) Gutman
5. –
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 69 (dawny nr 86)

1. 1912
2. Piaszczyka, nr 2422
3. Piękna, nr miejski 2713A
4. Aron (s. Hersza) Jaczniennik
5. a) rysunki techniczne zabudowy (1913 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 11 II 1913 r.; b) akt pożyczki pod zastaw z 29 III 1908 r. przez Arona (s. Jermoszewa) Jaczniennik od Ajzyka (s. Abrama) Lina; c) akt kupna z 8 X 1887 r. przez Arona (s. Hersza) Jaczniennika od Rywki (c. Abrama) Magid
7. Niezachowany

Sygn. 70 (dawny nr 46 i 95)

1. 1912–1913
2. Pocztowa, nr 166
3. Jurowiecka 50
4. Marcin (s. Macieja) Jaświłko
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); c) projekt budowy murowanego parterowego domu, dostawionego do istniejącego drewnianego parterowego domu (1912 r.)
6. akt kupna z 13 IX 1906 r. przez Marcina (s. Macieja) Jaświłko od Szmula (s. Szlemy) i Estery Rochli (c. Josela) małż. Korusz
7. Zachowany

Sygn. 71 (dawny nr 2)

1. 1910–1911
2. Lipowa, nr 950
3. Grochowa 1
4. Jankiel (s. Herszka) i Gutka (c. Jankiela) małż. Jawicz; b) Chaim (s. Josela) i Merjam (c. Icka) Wajnsztejn

5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) plan sytuacyjny posesji (b. daty); c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. akt kupna z 10 III 1909 r. przez Jankiela (s. Hersza) i Gutkę (c. Jankiela) małż. Jawicz od Szlemy Mowszy (s. Josela) i Tauby (c. Jony) małż. Gdańskich
7. Niezachowany

Sygn. 72 (dawny nr –)

1. 1913
2. Kupiecka, nr 1101 i 1102
3. Giełdowa 16
4. Lejb (s. Jankiela) i Bunia (c. Elkona) Josef
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); c) rysunki techniczne zabudowy (b. daty); d) rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 73 (dawny nr 57)

1. 1912
2. Strukowska, nr 634
3. Ciepła 31
4. Konstanty (s. Józefa) Kaczorek
5. a) rysunki techniczne zabudowy (b. daty); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.); c) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); d) plan sytuacyjny posesji (1899 r.); e) rysunki techniczne zabudowy (1899 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 6 IX 1912 r.; b) akt nadawczy z 21 IV 1894 r. Konstantemu (s. Józefa) Kaczorkowi (licytacja 15 III 1894 r. majątku należącego do Michała (s. Józefa) Linowskiego i zmarłego Jana (s. Józefa) Linowskiego)
7. Niezachowany

Sygn. 74 (dawny nr –)

1. 1910–1911
2. Kaflowa i Cmentarna, nr 1585
3. Grunwaldzka 2
4. Srol (s. Szepszela) i Doba Gitla (c. Lejby) małż. Najman
5. Rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. Akt kupna z 14 VIII 1908 r. przez Srola (s. Szepszela) i Dobę Gitlę (c. Lejby) małż. Najman od Arona (s. Srola) Lacha
7. Niezachowany

Sygn. 75 (dawny nr 17)

1. 1911–1912
2. Grajewska, nr 1253A
3. Adres nieustalony
4. Judel Izrael (s. Szmula) Kalecki
5. –
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 76 (dawny nr 47)

1. 1911–1912
2. Instytutowa, nr 411A i 411B
3. Pałacowa, nr miejski 4730
4. Sora (c. Dawida) Kalecka
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. akt pożyczki pod zastaw z 19 II 1911 r. przez Sorę (c. Dawida) Kalecką od Mariam (c. Dawida) Zełmans
7. Niezachowany

Sygn. 77 (dawny nr 50 i 130)

1. 1911–1914
2. Czysta, nr 1273A i 1273B
3. Czysta 2 i Białostoczańska-Czysta, miejski nr 4766
4. Judel (s. Szmula) i Sora (c. Dawida) małż. Kaleccy

5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); c) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); d) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); e) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.); f) rysunki techniczne zabudowy (1913 r.)
6. a) akt nadawczy z 11 V 1898 r. Judelowi (s. Szmula) i Sorze (c. Dawida) małż. Kaleckim (licytacja 16 X 1898 r. majątku Antoniego (s. Franciszka) Puchalskiego, Michała (s. Franciszka) Puchalskiego, Mikołaja (s. Jana) Puchalskiego i Antoniego (s. Jana) Puchalskiego); b) akt kupna z 23 VII 1899 r. przez Judela (s. Szmula) Kaleckiego od Piotra (s. Wincentego) Wojtulewskiego; c) akt darowizny z 15 II 1900 r. przez Judela (s. Szmula) Kaleckiego jego żonie, Sorze (c. Dawida) Kaleckiej
7. Niezachowany

Sygn. 78 (dawny nr 142)

1. 1914
2. Mikołajewska, nr 107 i 108
3. Sienkiewiczza 31
4. Leja (c. Mowszy) Kamieniecka
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. a) akt pożyczki pod zastaw z 5 XII 1913 r. przez Leję (c. Mowszy) Kamieniecką od Tauby (c. Izraela) Markus; b) akt pożyczki pod zastaw z 21 V 1908 r. przez Leję (c. Mowszy) Kamieniecką od Norberta (s. Michała) Rodkinsona; c) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 16 V 1914 r.; d) akt kupna z 13 VI 1898 r. przez Judela (s. Mordki) i Leję (c. Mojsieja) małż. Kamienieckich od Mojsieja (s. Tewela) Presa; e) akt kupna z 16 XI 1907 r. przez Leję (c. Mowszy) Kamieniecką od jej męża, Judela (s. Mordki) Kamienieckiego
7. Niezachowany

Sygn. 79 (dawny nr 124)

1. 1914
2. Piaszczysta, nr 2389
3. Sucha 23²⁰
4. Szepszel (s. Abrama) Kindzielewski
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1914 r.)
6. a) akt pożyczki pod zastaw z 8 V 1912 r. przez Szepszela (s. Abrama) Kindzielewskiego od Nochima Lejzera (s. Arona) Zeligzona; b) akt kupna z 17 VI 1909 r. od Wileńskiego Banku Ziemskiego majątku należącego uprzednio do Berki (s. Mordki) Bacera; c) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 6 II 1914 r.
7. Niezachowany

Sygn. 80 (dawny nr 14)

1. 1911–1914
2. Lipowa i Nowoszosowa, nr 924
3. Kolejowa 2 (Dąbrowskiego 2)
4. a) Adolf (s. Frydrycha) Kitz; b) od 17 IV 1914 r. Stanisław (s. Jana) i Stefan (s. Jana) Sulikowscy
5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. a) akt nadawczy z 6 VII 1905 r. Adolfowi (s. Frydrycha) Kitzowi (licytacja 10 VI 1905 r. majątku Engelberta (s. Leopolda) Hampela); b) akt kupna z 17 IV 1914 r. przez Stefana (s. Jana) Sulikowskiego od Adolfa (s. Jana) Kitza; c) akt pożyczki pod zastaw z 17 IV 1914 r. przez Stanisława (s. Jana) i Srefana (s. Jana) Sulikowskich od Engelberta (s. Leopolda) Hampela
7. Niezachowany

²⁰ Po 1919 r. posesje przy ul. Piaszczystej 2389 i Piaszczystej 2388 zostały połączone w jedną posesję przy ul. Suchej 23 (por. sygn. 16).

Sygn. 81 (dawny nr 26)

1. 1911–1912
2. Kałuska, nr 1753
3. Kałuszyńska 6
4. Szaja (s. Chaima) i Rejzla (c. Cały) małż. Klejnberg
5. a) plan sytuacyjny posesji (1889 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1897 r.); c) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); d) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1897 r.); e) rysunki techniczne zabudowy (1897 r.); f) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 82 (dawny nr 23)

1. 1911–1913
2. Gogolewska, nr 512
3. Słonimska 35/3
4. Aleksandra (c. Józefa) Klimaszewska
5. Plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. Akt kupna z 30 V 1909 r. przez Aleksandrę (c. Józefa) Klimaszewską od Frydrycha (s. Henryka) Grunerta
7. Niezachowany

Sygn. 83 (dawny nr 38)

1. 1912
2. Piaszczyńska, nr 2225
3. Mazowiecka 34
4. Fejga Liba (c. Edida) Klatkiewicz
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. Akt pożyczki pod zastaw z 23 VIII 1911 r. przez Fejgę Libę (c. Edida) Klatkiewicz od Izaaka (s. Szajew) Zakęjima
7. Niezachowany

Sygn. 84 (dawny nr 45)

1. 1912
2. Kupiecka, nr 1152
3. Kupiecka 31
4. Lejb (s. Froima) Kołodny
5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. a) akt kupna z 3 X 1909 r. przez Lejbę (s. Froima) Kołodnego od Lejby (s. Herszka) Rozentala; b) akt pożyczki pod zastaw z 3 X 1909 r. przez Lejbę (s. Froima) Kołodnego od Chaji (c. Lejba) Lipowskiej
7. Niezachowany

Sygn. 85 (dawny nr 8)

1. 1912
2. Kałłowa, nr 1610
3. Grunwaldzka 27
4. Paweł (s. Stefana) Kononowicz
5. a) plan sytuacyjny posesji (1910 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1889 r.)
6. Akt kupna z 10 V 1886 r. przez Pawła (s. Stefana) Kononowicza od Wincentego (s. Jana) Borowskiego
7. Niezachowany

Sygn. 86 (dawny nr –)

1. 1914
2. Stołypińska, nr 440
3. Staszica 3
4. Olga (c. Jana) Korsuńska
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 87 (dawny nr 30)

1. 1911–1912

2. Częstochowska, nr 1274
3. Częstochowska 27
4. Lejb Lejzer (s. Szlomy) i Rasza (c. Ajzyka) małż. Kossowsky
5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. Akt nadawczy z 17 VI 1909 r. Lejbie Lejzerowi (s. Szlomy) i Raszy (c. Ajzyka) małż. Kossowskim (licytacja 28 II 1909 r. majątku należącego do Chackiela (s. Lejby) Sicza)
7. Niezachowany

Sygn. 88 (dawny nr –)

1. 1914–1915
2. Czysta, nr 3541
3. Częstochowska 27
4. Lejb Lejzer (s. Szlomy) i Rasza (c. Ajzyka) małż. Kossowsky
5. a) plan sytuacyjny posesji (1915 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. a) akt pożyczki pod zastaw z 3 I 1911 r. przez Lejba Lejzera (s. Szlomy) i Raszę (c. Ajzyka) małż. Kossowskich od Mowszy Fiszela (s. Abrama Icka) i Fejgi Rywki (c. Arona Hersza) małż. Ślapak; b) akt pożyczki pod zastaw z 28 I 1914 r. przez Lejba Lejzera (s. Szlomy) i Raszę (c. Ajzyka) małż. Kossowskich od Judela (s. Nisela) Suchowolskiego; c) akt kupna z 27 I 1914 r. przez Lejba Lejzera (s. Szlomy) i Raszę (c. Ajzyka) małż. Kossowskich od Judela (s. Szmula) i Sory (c. Dawida) małż. Kalekich; d) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 4 VII 1914 r.; e) akt nadawczy z 17 VI 1909 r. Lejbie Lejzerowi (s. Szlomy) i Raszy (c. Ajzyka) małż. Kossowskim (licytacja 28 II 1909 r. majątku należącego do Chackiela (s. Lejby) Sicza)
7. Niezachowany

Sygn. 89 (dawny nr 73)

1. 1912
2. Oficerska, nr 2521
3. Wojskowa 10
4. a) Jakub (s. Wasyla) Kozakiewicz; b) Hirsz Mejer (s. Newacha) i Chaja Sora (c. Benjamina) małż. Ferszter
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) świadectwo Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 7 IX 1912 r.; b) akt pożyczki pod zastaw z 27 VII 1912 r. przez Jakuba (s. Wasyla) Kozakiewicza od Srola (s. Icka) Borodowicza; c) akt kupna z 9 VIII 1911 r. przez Jakuba (s. Wasyla) Kozakiewicza od Marii (c. Michała) Wasilewskiej; d) akt deklaracji Hirsza Mejera (s. Newacha) i Chaji Sory (c. Benjamina) małż. Ferszter o spłaceniu długu w Towarzystwie Kredytowym Miejskim Białostockim, ciężącym na nieruchomości
7. Niezachowany

Sygn. 90 (dawny nr 79)

1. 1912–1913
2. Stołypińska, nr 439
3. Staszica 5
4. Jakub (s. Wasyla) Kozakiewicz
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) drugie świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 7 XII 1912 r.; b) akt pożyczki pod zastaw z 26 VII 1912 r. przez Jakuba (s. Wasyla) Kozakiewicza od Srola (s. Icka) Borodowicza; c) akt kupna z 26 VII 1912 r. przez Jakuba (s. Wasyla) Kozakiewicza od Jana Henryka (s. Jana) Knaupa
7. Zachowany, ul. Staszica 5

Sygn. 91 (dawny nr 77)

1. 1912–1913
2. Stawowa, nr 2575
3. Świętojańska 7
4. Abram (s. Lejby) Kramer
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) akt pożyczki pod zastaw 19 VII 1911 r. przez Abrama (s. Lejby) Kramera od Piotra (s. Piotra) Kitszela; b) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie 21 XII 1912 r.; c) akt kupna z 21 III 1911 r. przez Abrama (s. Lejby) Kramera od Eliasza (s. Berki) Konwiserza i Mejera (s. Eliasza) Konwiserza
7. Niezachowany (rozebrany w 2016 r.)

Sygn. 92 (dawny nr 43)

1. 1912
2. Aleksandrowska, nr 2985
3. Majowa b. nr.
4. Tomasz (s. Jana) Kulikowski
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 93 (dawny nr 34) [por. sygn. 65]

1. 1912–1914
2. Bazarna, nr 751
3. Rynek Kościuszki 33A
4. Mowsza (s. Jowela) i Frejda (c. Benjamina) małż. Kuplińscy
5. a) plan sytuacyjny posesji (1889 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1890 r.); c) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); d) rysunki techniczne zabudowy (b. daty); e) rysunki techniczne zabudowy (1896 r.); f) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)

6. a) akt nadawczy z 21 XII 1911 r. Mowszy (s. Jowela) i Frejdie (c. Benjamina) małż. Kuplińskim (licytacja 2 XII 1911 r. majątku Szmula Mowszy (s. Welwela) i zmarłego Srola Bera (s. Chaima Wolf) Grudskich)
7. Niezachowany

Sygn. 94 (dawny nr 60)

1. 1911–1912
2. Mostowa, nr 759
3. Mostowa 19
4. Syma (c. Jankiela) Kuszniernik
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. Akt kupna z 7 VII 1910 r. przez Symę (c. Jankiela) Kuszniernik od Lejby (s. Abrama) Taubkesa
7. Niezachowany

Sygn. 95 (dawny nr 25)

1. 1911–1912
2. Żukowskiego, nr 544 i 545
3. Kraszewskiego 6
4. Sora (c. Mordki) Kwart
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 96 (dawny nr 51)

1. 1912
2. Aleksandrowska, nr 328A
3. Warszawska 43C i 43F
4. Rochla Dwejra (c. Fajwela) Lach
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. Akt nadawczy z 15 I 1908 r. Rochli Dwejrze (c. Fajwela) Lach (licytacja 17 XII 1907 r. majątku zmar-

- ych Meszela (s. Nochima) i Mariaszy (c. Abrama) Lachów)
7. Niezachowany

Sygn. 97 (dawny nr 15)

1. 1911
2. Suraska, nr 1713
3. Suraska 28
4. Abel (s. Moszki Lejby) Lacki
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty); b) plan sytuacyjny posesji (1911 r.)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 98 (dawny nr 91)

1. 1913
2. Kucharska, nr 1615
3. Adres nieustalony
4. Mowsza (s. Kopela) Lew
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty); b) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1894 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 13 V 1913 r.; b) kontrakt wynajmu mieszkania przez Mowszę (s. Kopela) Lwa Szepszelowi Grandwejnowi z 26 VII 1912 r.; c) akt nadawczy 20 III 1913 r. Mowszy (s. Kopela) Lwowi (licytacja 4 I 1913 r. majątku Kopela (s. Mowszy) Lwa)
7. Niezachowany

Sygn. 99 (dawny nr –)

1. 1912
2. Płotniczna, nr 2415 i 2416
3. Piękna 13
4. Josel Boruch (s. Morducha) Lewartowski
5. Rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)

6. –
7. Niezachowany

Sygn. 100 (dawny nr –)

1. 1912
2. Piwna, nr 2501
3. Piwna 7
4. Ilia (s. Efrema) Lipski
5. Rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 101 (dawny nr 118)

1. 1913–1914
2. Odeska, nr 2071
3. Odeska 8
4. Szmul Hersz (s. Icka Nochima) Lis
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. Akt kupna z 28 XI 1911 r. przez Szmula Hersza (s. Icka Nochima) Lisa od Szlemy (s. Abrama) i Szejny Judes (c. Mejera) małż. Wechter
7. Niezachowany

Sygn. 102 (dawny nr 41)

1. 1912
2. Rabińska, nr 2367
3. Rabińska 13
4. Rywka (c. Lejby) Listokin
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1897 r.)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 103 (dawny nr –)

1. 1912
2. Bazarna, nr 740
3. Rynek Kościuszki 45

4. Rochla (c. Mowszy Chakiela) Litwin
5. rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 104 (dawny nr 6)

1. 1911
2. Dzika, nr 2874
3. Kraszewskiego, miejski nr 3838
4. Rubin (s. Jeruchima) Lubawski
5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1911 r.)
6. Akt nadawczy z 24 XII 1910 r. (licytacja 24 V 1907 r. majątku należącego do Szejny (c. Mowszy) Wasilkowskiej
7. Niezachowany

Sygn. 105 (dawny nr –)

1. 1911
2. Botaniczna, nr nieustalony
3. Botaniczna b. nr.
4. Abram Ber (s. Wigdora) i Rejzla (c. Josela) małż. Lubicz
5. –
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 106 (dawny nr 13)

1. 1910–1914
2. Cmentarna, nr 1459
3. Adres nieustalony
4. Jeruchim (s. Sochora) Łapidus
5. a) plan sytuacyjny posesji (1898 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); c) rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. a) akt kupna z 27 XII 1909 r. od Wileńskiego Banku Ziemskiego majątku należącego uprzednio do Chaji Sory (c. Arona) Łapidus; b) akt pożyczki pod

zastaw z 6 X 1911 r. przez Jeruchima (s. Sochora) Łapidusa od Isera (s. Zusela) Amścibowskiego *vel* Mścibowskiego

7. Niezachowany

Sygn. 107 (dawny nr 152)

1. 1914
2. Brzeska, nr 2597
3. Słowackiego 5
4. Szmul Lejba (s. Abrama) Łoźnicki
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 1 VII 1914 r.; b) akt kupna z 26 VI 1912 r. przez Szmula Lejbę (s. Abrama) Łoźnickiego od Roberta (s. Juliusza) Szejna
7. Niezachowany

Sygn. 108 (dawny nr 89)

1. 1912–1914
2. Różańska, nr 1195
3. Różańska 5
4. Chaim (s. Arona) Łozowski
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty); b) plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 15 II 1913 r.; b) akt pożyczki pod zastaw z 19 IX 1906 r. przez Chaima (s. Arona) Łozowskiego od Hersza (s. Arona) Chazana; c) akt pożyczki pod zastaw z 7 III 1905 r. przez Chaima (s. Arona) Łozowskiego od Isera (s. Zusmana) Amścibowskiego *vel* Mściborowskiego; d) akt nadawczy z 11 XI 1903 r. Chaimowi (s. Arona) Łozowskiemu (licytacja 10 X 1903 r. majątku należącego do zmarłej Baszy (c. Nochima) Meller
7. Niezachowany

Sygn. 109 (dawny nr 12)

1. 1911
2. Pocztowa, nr 160/123
3. Jurowiecka 38
4. Anna (c. Kajetana) Łupińska z domu Kalinowska
5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. a) akt kupna z 22 IV 1892 r. przez Annę (c. Kajetana) Łupińską z domu Kalinowską od Józefa (s. Stanisława) Suszyńskiego, Stanisława (s. Stanisława) Suszyńskiego i Józefa (s. Mikołaja) Jakubowskiego; b) akt testamentu Anny (c. Jana) Kalinowskiej z 18 X 1905 r.; c) wyrok Sądu Okręgowego w Grodnie z 21 II 1907 r. w sprawie wprowadzenia Anny (c. Kajetana) Łupińskiej z domu Kalinowskiej w posiadanie spadku po matce, Annie (c. Jana) Kalinowskiej
7. Niezachowany

Sygn. 110 (dawny nr 135)

1. 1914
2. Piaszczysta, nr 2345 i 2845
3. Mazowiecka 59
4. Elżbieta (c. Michała) Malinowska
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 10 III 1914 r.; b) akt kupna z 3 III 1900 r. przez Elżbietę (c. Michała) Malinowską od Konstantyna (s. Aleksandra) Szczepa; c) akt nadawczy z 19 I 1906 r. Elżbiecie (c. Michała) Malinowskiej (licytacja 10 III 1904 r. majątku należącego do Jana (s. Andrzeja) Jaroszewicza)
7. Niezachowany

Sygn. 111 (dawny nr –)

1. [1912]
2. Sosnowa, nr 3798
3. Sosnowa 93
4. Michał (s. Józefa) i Maria (c. Tomasza) małż. Maliszewscy
5. –
6. Świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 29 XI 1912 r.
7. Niezachowany

Sygn. 112 (dawny nr 94)

1. 1913
2. Bazarna i Zielona, nr 720
3. Rynek Kościuszki 18
4. Itka (c. Kałmana) Makowska
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1913 r.)
6. a) akt pożyczki pod zastaw z 7 VII 1910 r. przez Itkę (c. Kałmana) Makowską od Izaaka (s. Szaj) Zakgejma; b) akt kupna z 26 VI 1910 r. przez Itkę (c. Kałmana) Makowską od Rejzli (c. Joseła) Lubicz; c) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 21 V 1913 r.
7. Niezachowany

Sygn. 113 (dawny nr 59)

1. 1912
2. Kupiecka, nr 1153/55
3. Kupiecka 29
4. Mowsza Morduch (s. Simchy) Manasiewicz
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 114 (dawny nr 116)

1. 1913–1914
2. Nadrzeczna, nr 383

3. Nadrzeczna 14
4. Mowsza Morduch (s. Simchy) Manasiewicz
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) umowa dzierżawna z 24 IV 1912 r. zawarta między Mowszą Morduchem (s. Simchy) Manasiewiczem a Mordką Łapnickim, Icką Elinowiczem, Jakowem Herszem Lichtensztejnem i Abramem Rożańskim; b) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 20 XII 1913 r.; c) akt kupna z 29 IV 1905 r. przez kupca Mowszę Morducha (s. Simchy) Manasewicza od Chany (c. Abrama) Jasinowskiej
7. Niezachowany

Sygn. 115 (dawny nr 117)

1. 1913–1914
2. Częstochowska-Szlachecka, nr 3438
3. Szlachecka 3
4. Mowsza Morduch (s. Simchy) Manasiewicz
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 27 VIII 1912 r.; b) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 20 XII 1913 r.; c) akt kupna z 5 VI 1913 r. przez kupca Mowszę Morducha (s. Simchy) Manasewicza od Dawida (s. Berki) Rywkinda i Abrama Icka (s. Berki) Rywkinda; d) akt nadawczy z 1 VII 1912 r. Mowszy Morduchowi (s. Simchy) Manasiewiczowi (licytacja 15 II 1912 r. majątku należącego do Chaima Jankiela (s. Hersza) i Chamy (c. Josela) małż. Mowszowicz
7. Niezachowany

Sygn. 116 (dawny nr 76)

1. 1912

2. Skorupska, nr 4256
3. Skorupska b. nr.
4. Nikifor (s. Dymitra) Masłow-Żuliński
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 21 XII 1912 r.; b) akt kupna z 19 VIII 1911 r. przez Nikifora (s. Dymitra) Masłow-Żulińskiego od Konstantyna (s. Ludwika) i Teofili (c. Adama) małż. Bogusłowicz
7. Niezachowany

Sygn. 117 (dawny nr 32)

1. 1912
2. Stawowa-Brzeska²¹
3. Adres nieustalony
4. Dymisjonowany major Wasyli (s. Mikołaja) Meklenburcew
5. –
6. Akt nadawczy z 21 I 1911 r. dymisjonowanemu majorowi Wasylemu (s. Mikołaja) Meklenburcowi (licytacja 14 I 1911 r. majątku Aleksandra (s. Frydrycha) Kocha, Matyldy (c. Karola) Tyl, Emmy (c. Karola) Ginelli i Marii (c. Karola) Szulc)
7. Niezachowany

Sygn. 118 (dawny nr –)

1. 1911
2. Żytunia, nr 1258
3. Żytunia b. nr.
4. Rochla (c. Hersza) Mencheliowicz
5. –
6. –
7. Niezachowany

²¹ W dokumentach pojawia się również adres Handlowa nr 244.

Sygn. 119 (dawny nr 21)

1. 1911
2. Gogolewska, nr 592
3. Wróbla b. nr.
4. Herman (s. Franciszka Karola) Michel
5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1911 r.)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 120 (dawny nr –)

1. 1913
2. Konny Zaulek, nr 4294
3. Czackiego 8
4. Adam (s. Adama) i Anna (c. Andrzeja) małż. Miniko
5. –
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 121 (dawny nr 82)

1. 1912–1913
2. Lipowa, nr 4338
3. Lipowa 25
4. Calel (s. Zelmana) Miszondznik
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie 21 XII 1912 r.; b) akt nadawczy z 10 IX 1912 r. Calełowi (s. Zelmana) Miszondznikowi (licytacja 1 VIII 1912 r. majątku Feliksa (s. Macieja) Szymborskiego)
7. Niezachowany

Sygn. 122 (dawny nr 68)

1. 1912
2. Wiktorii, nr 3547
3. Wiktorii 11

4. Edwin (s. Juliusza) i Anna Maria (c. Karola) małż. Mittelsztedt
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 24 X 1912 r.; b) akt kupna z 18 VII 1911 r. przez Edwina (s. Juliusza) i Annę Marię (c. Karola) małż. Mittelsztedt od Juliusza (s. Roberta) Kaufmana
7. Zachowany

Sygn. 123 (dawny nr –)

1. 1914
2. Łozowa, nr nieustalony
3. Waszyngtona b. nr.
4. Icko (s. Abrama) i Frejda (c. Michela) małż. Młynarzewicz
5. Rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 124 (dawny nr 18)

1. 1910–1912
2. Moesowska, nr 1501
3. Krakowska 8
4. a) Michalina (c. Ignacego) Moniuszko; b) Efroim (s. Welwela) Orłański
5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. Akt kupna z 19 XI 1910 r. przez Michalinę (c. Ignacego) Moniuszko od Aleksandra (s. Józefa) i Ludwiki (c. Walentego) Karczewskich
7. Niezachowany

Sygn. 125 (dawny nr –)

1. 1913
2. Żytnia, nr 3642
3. Żytnia b. nr.

4. Charłamp (s. Aleksandra) Muromcew
5. Rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 126 (dawny nr –)

1. 1912
2. Suraska, nr 1724²²
3. Suraska b. nr.
4. Nochim Chaim (s. Chaima) Gering, Mowsza (s. Beniamina) Narewcewicz, Szolom Lejb (s. Icka) Wisznia, Elias (s. Szlemy) Maszkies, Abram (s. Arona) Rozenberg, Boruch (s. Pejsacha) Krawcewicz, Elias (s. Jankiela) Pacha, Mosza (s. Szmerkowa) Margolis, Dawid (s. Lejzera) Kosowski, Mowsza Fajwel (s. Chaima Nosona) Goldberg
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 127 (dawny nr 136)

1. 1913–1914
2. Dzika, nr 558
3. Dzika 2
4. Abram (s. Icka) i Cypa (c. Matysa) małż. Niewiadomscy
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 28 I 1914 r.; b) akt kupna z 15 XII 1905 r. przez Abrama (s. Icka) i Cypę (c. Matysa) małż. Niewiadomskich od Wileńskiego Banku Ziemskiego majątku uprzednio należącego do Mordki (s. Szlomy) Frejdikina
7. Niezachowany

Sygn. 128 (dawny nr 131)

1. 1914
2. Mikołajewska, nr 71 i 72
3. Sienkiewicza 75
4. Chackiel (s. Berka) i Bluma (c. Wolfa) małż. Nochimowscy
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.); c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 11 III 1914 r.; b) akt pożyczki pod zastaw 24 I 1912 r. przez Chackiela (s. Berki) i Blumę (c. Wolfa) małż. Nochimowskich od Michała (s. Romana) Krewera; c) akt nadawczy z 14 I 1912 r. Chackielowi (s. Berka) i Blumie (c. Wolfa) małż. Nochimowskim (licytacja 16 XII 1911 r. majątku Abrama (s. Dawida) Szpiro)
7. Niezachowany

Sygn. 129 (dawny nr 39)

1. 1911–1912
2. Czysa, nr 3643
3. Czysa 5
4. Icko Michel (s. Josela) i Sora Mina (c. Abrama) małż. Nochimowicz
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. Akt kupna z 10 XI 1911 r. przez Icko Michela (s. Josela) i Sorę Minę (c. Abrama) małż. Nochimowicz od Szłomę Mowszę (s. Josela Gdala) i Dobę (c. Chaima) Gusiackich
7. Niezachowany

Sygn. 130 (dawny nr –)

1. 1912
2. Lipowa, nr 935
3. Lipowa 35
4. Chona Hersz (s. Całki) i Sora (c. Wolfa) małż. Nowikowie

²² Synagoga.

5. –
6. –
7. Zachowany, ul. Lipowa 35

Sygn. 131 (dawny nr 106)

1. 1913
2. Róg Waliłowskiej i Glinianej, nr 484
3. Piasta 26
4. Icko (s. Simchy) i Szejna (c. Litmana) Nowikowie
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 3 IX 1913 r.; b) akt kupna z 21 VIII 1912 r. przez Icka (s. Simchy) i Szejnę (c. Litmana) małż. Nowików od Cywy (c. Mowszy Jankiela) Kapłan
7. Niezachowany

Sygn. 132 (dawny nr 83)

1. 1912–1913
2. Zaulek Białostoczański, nr 1251
3. Białostoczańska 30
4. Necha (c. Gdala) Oruszkies, Rochla (c. Gdala) Oruszkies, Leon (s. Gdala) Oruszkies i Hersz (s. Gdala) Oruszkies
5. a) plan sytuacyjny posesji (1895 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.); d) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1894 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 28 I 1913 r.; b) wyrok Sądu Okręgowego w Grodnie z 21 III 1907 r. w sprawie wprowadzenia w posiadanie majątku pozostałego po śmierci Jankiela (s. Berki) Pata; c) akt kupna z 6 XI 1893 r. przez Jankiela (s. Berki) Pata od Gdala (s. Srola) Oruszkiesia
7. Niezachowany

Sygn. 133 (dawny nr 66)

1. 1912
2. Kaflowa, nr 1601a
3. Grunwaldzka 44
4. Włodzimierz (s. Józefa) Osipow
5. a) plan sytuacyjny posesji (1898 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty); c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 25 IX 1912 r.; b) akt nadawczy z 11 I 1908 r. Włodzimierzowi (s. Józefa) Osipowowi (licytacja 17 XII 1907 r. majątku należącego do zmarłego Frydrycha Wilhelma (s. Daniela) Splettesera)
7. Niezachowany

Sygn. 134 (dawny nr –)

1. 1912
2. Bazarna, nr 507 [!]
3. Adres nieustalony
4. Aron (s. Mejera) Oskard
5. Projekt budowy piętrowego domu z piwnicą i poddaszem, wraz z planem sytuacyjnym posesji (1910 r.)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 135 (dawny nr 120)

1. 1913–1914
2. Dzika, nr 3395
3. Dzika 7
4. Abram (s. Judela) Pajes
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) plan sytuacyjny posesji (b. daty); c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) drugie świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 6 XI 1913 r.; b) akt kupna z 14 III 1908 r. od Wileńskiego Ban-

ku Ziemskiego majątku uprzednio należącego do
Abrama Perela

7. Niezachowany

Sygn. 136 (dawny nr –)

1. 1913
2. Piwna-Łozowa, nr nieustalony
3. Adres nieustalony
4. Izrael (s. Dawida) Pakciarz
5. Rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 137 (dawny nr 98)

1. 1913
2. Pocztowa, nr 194
3. Jurowiecka 13B i 13C
4. Mowsza Lejzer (s. Icka) i Chaja (c. Jowela) Pam
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) drugie świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 10 VII 1913 r.; b) akt nadawczy z 14 XII 1879 r. Mowszy Lejzerowi (s. Icka) i Chaji (c. Jowela) Pamom (licytacja 12 VI 1879 r. majątku należącego do Gerca i Rejzli małż. Kowalskich)
7. Niezachowany

Sygn. 138 (dawny nr 93)

1. 1913–1914
2. Nowy Świat, nr 1212
3. Nowy Świat 30
4. a) Mowsza (s. Berki) Panicki; b) Jankiel (s. Welwela) i Reweka (s. Mowszy) małż. Lewin
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)

6. a) drugie świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 26 III 1913 r.; b) akt pożyczki pod zastaw 19 VII 1910 r. przez Mowszę (s. Berki) Panickiego od Lejby (s. Berki) Makowskiego; c) akt kupna z 23 I 1905 r. przez Mowszę (s. Berki) Panickiego od Wileńskiego Banku Ziemskiego majątku należącego uprzednio do spadkobierców Mowszy Szmula (s. Hersza) Korniańskiego i Chaji Fejgi (c. Mowszy) Korniańskiego
7. Niezachowany

Sygn. 139 (dawny nr 37)

1. 1912
2. Alejna, nr 2509
3. Alejowa 8
4. Masza Rejzla (c. Abrama) Pat
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. Akt pożyczki pod zastaw 28 II 1900 r. przez Maszę Rejzlę (c. Abrama) Pat od Hersza Wolfa (s. Szmula) Sokołowa
7. Niezachowany

Sygn. 140 (dawny nr 11)

1. 1911
2. Policyjna, nr 600W/590
3. Ogrodowa 9
4. Mojżesz (s. Abrama) Perelsztejn
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty); b) plan sytuacyjny posesji (1911 r.)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 141 (dawny nr 125)

1. 1913–1915
2. Zaulek Charkowski, nr 2908
3. Gdańska 3
4. Aleksander (s. Ignacego) Perkowski

5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. a) akt kupna z 29 VII 1903 r. przez Aleksandra (s. Ignacego) Perkowskiego od Felicjana (s. Mikołaja) Popławskiego; b) akt kupna z 23 I 1911 r. przez Aleksandra (s. Ignacego) Perkowskiego od Felicjana (s. Mikołaja) Popławskiego; c) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie 21 I 1914 r.
7. Niezachowany

Sygn. 142 (dawny nr 133)

1. 1914
2. Skidelska, nr 2486
3. Skidelska 1
4. Mowsza (s. Zyskinda) i Odlą (c. Ajzyka) małż. Perłowicz
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 6 III 1914 r.; b) akt nadawczy z 16 I 1914 r. Mowszy (s. Zyskinda) i Odli (c. Ajzyka) małż. Perłowicz (licytacja 12 XII 1913 r. majątku należącego do zmarłych Zyskinda (s. Jankiela) i Rochli Leji (c. Mordki) małż. Perłowicz); c) opis majątku zmarłych Zyskinda (s. Jankiela) i Rochli Leji (c. Mordki) małż. Perłowicz z 15 I 1914 r.
7. Niezachowany

Sygn. 143 (dawny nr 64)

1. 1912
2. Sukienna, nr 2699A (Brzeska-Kuropatkińska)
3. Orzeszkowej 5 i 5A
4. Ks. Michał (s. Mikołaja) Pieszkowski
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)

6. a) świadectwo Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 19 IX 1912 r.; b) akt kupna z 9 IV 1902 r. przez ks. Michała (s. Mikołaja) Pieszkowskiego od Aleksandra (s. Frydrycha) Kocha
7. Niezachowany

Sygn. 144 (dawny nr 61)

1. 1912–1913
2. Mikołajewska, nr 54
3. Sienkiewicza 106
4. Ludwik (s. Jana) Pikorys
5. a) projekt budowy piętrowego murowanego domu (1910 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 14 VIII 1912 r.; b) akt kupna z 16 I 1910 r. przez Ludwika (s. Jana) Pikorysa od Lejby (s. Judki) Mazura
7. Zachowany, ul. Sienkiewicza 106 (przebudowany)

Sygn. 145 (dawny nr 119)

1. 1913–1914
2. Pocztowa, nr 193
3. Jurowiecka 42
4. Chawa (c. Hersza) Pogorelska
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 9 XII 1913 r.; b) akt nadawczy z 12 IX 1913 r. Chawie (c. Hersza) Pogorelskiej (licytacja 14 VIII 1913 r. majątku Szmula (s. Lejby) Pogorelskiego); c) akt nadawczy z 22 VII 1885 r. Szmulowi (s. Lejby) Pogorelskiemu i Rejzli (c. Szłomy) Kowalskiej (licytacja 7 VI 1885 r. majątku Herca (s. Michela) Kowalskiego); d) akt kupna z 12 V 1888 r. przez Chawę (c. Hersza) Pogorelską od Rejzli (c. Szłomy) Kowalskiej
7. Niezachowany

Sygn. 146 (dawny nr 3)

1. 1911–1914
2. Lazaretowa, nr 2310
3. Szpitalna b. nr.
4. a) Mojsiej (s. Tewela) Press; b) Mejer (s. Kuszela) Kopelman
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty); b) plan sytuacyjny posesji (1911 r.)
6. akt nadawczy z 5 I 1902 r. Mojsiejowi (s. Tewela) Pressowi (licytacja 13 III 1901 r. majątku Saila (s. Chaima) Desjatkina *we*l Dziesiętnika)
7. Niezachowany

Sygn. 147 (dawny nr 7)

1. 1911
2. Rynek Rybny, nr 2403
3. Adres nieustalony, u zbiegu ul. Suchej, Stolarskiej i Rybny Rynek
4. Józef Karol (s. Michała) Puchalski
5. a) plan sytuacyjny posesji (1900 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. Akt nadawczy z 13 X 1903 r. Józefowi Karolowi (s. Michała) Puchalskiemu (licytacja 8 VIII 1903 r. majątku Bronisława (s. Bonifacego) Pelczyńskiego)
7. Niezachowany

Sygn. 148 (dawny nr 87)

1. 1912–1913
2. Mikołajewska, nr 27
3. Sienkiewicza 54
4. Hersz (s. Abela) i Szejna (c. Mejera) małż. Raccy
5. a) plan sytuacyjny posesji (1889 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1889 r.); c) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); d) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1899 r.); e) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty); f) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)

6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 19 II 1913 r.; b) akt kupna z 13 IV 1911 r. przez Hersza (s. Abela) i Szejnę (c. Mejera) małż. Rackich od Krejdl (c. Szmuela) Zundiner
7. Niezachowany

Sygn. 149 (dawny nr –)

1. 1914
2. Botaniczna, nr 3801
3. Botaniczna 6
4. Michał (s. Wsiewołoda) Rak
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty); b) plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. –
7. Zachowany, ul. Botaniczna 6

Sygn. 150 (dawny nr 107)

1. 1913
2. Bazarna, nr 4449
3. Rynek Kościuszki 20A
4. Chaja Estera (c. Jonasa) Rapoport-Kagan
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1913 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 8 X 1913 r.; b) akt nadawczy z 18 IV 1913 r. Chaji Esterze (c. Jonasa) Rapoport-Kagan (licytacja majątku 15 III 1913 r. Sory Cywy (c. Jankiela Mejera) Rapoport-Kagan)
7. Niezachowany

Sygn. 151 (dawny nr 85)

1. 1912–1914
2. Żukowskiego, nr 547a
3. Kraszewskiego 10
4. a) Chana Szejna (c. Lejzera) Rejson; b) Abram Hersz (s. Zelmana) i Rywa Hana (c. Mowszówna) małż. Kagan

5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1913 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 12 II 1913 r.; b) akt kupna z 1 IV 1905 r. przez Chanę Szejnę (c. Lejzera) Rejson od Hindy (c. Lejzera) Maranc
7. Niezachowany

Sygn. 152 (dawny nr 16)

1. 1911–1912
2. Czyta, nr 3497
3. Czyta 18
4. Basia Szewa (c. Hersza) Rejtbord
5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1911 r.)
6. Akt nadawczy z 25 I 1911 r. Basi Szewie (c. Hersza) Rejtbord (licytacja 14 I 1911 r. majątku Antoniego, s. Michała, Puchalskiego i Konstantyna, s. Mikołaja, Cudowskiego)
7. Zachowany, ul. Czyta 18

Sygn. 153 (dawny nr –)

1. 1911
2. Szkolna, nr 1882
3. Zalewna 18
4. Łazarz (s. Szepszela) i Maria (c. Lejby) małż. Rendel
5. rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. a) drugie świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 9 IX 1911 r.; b) akt kupna z 4 VIII 1910 r. przez Łazara (s. Szepszela) i Marię (c. Lejby) małż. Rendel od Lejby (s. Judki) Mazura
7. Niezachowany

Sygn. 154 (dawny nr 111)

1. 1913
2. Róg Instytutowej i Niemieckiej, nr 680 a

3. Kilińskiego 2 i 2A
4. Tartaczne, budowlane i zarządzające nieruchomościami Towarzystwo Akcyjne „Ritz”
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (kamienica pod nr 2A; b. daty), c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (hotel „Ritz” pod nr 2; 1912–1913 r.)
6. a) akt kupna z 30 V 1913 r. przez Towarzystwo Akcyjne „Ritz” od Banku Handlowego w Białymstoku; b) Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате, 27.04.1913 r., nr 114, cz. 2, pkt. 598 (potwierdzenie statutu Towarzystwa Akcyjnego „Ritz”); c) drugie świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 16 VII 1913 r.
7. Niezachowany

Sygn. 155 (dawny nr –)

1. 1911–1913
2. Lipowa, nr 914-922
3. Lipowa 28 i 30 (dawniej 48 i 50)
4. Jankiel (s. Josela) Rozenberg
5. –
6. –
7. Zachowany, ul. Lipowa 28 i 30

Sygn. 156 (dawny nr 90)

1. 1911–1913
2. Łódzińska, nr 1136
3. Adres nieustalony
4. Josel (s. Chaima Hirsza) i Cypa (c. Chaima), małż. Rożańscy
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 6 IV 1913 r.
7. Niezachowany

Sygn. 157 (dawny nr 29)

1. 1911–1912
2. Polna nr 1001A, 1002 i 2750
3. Polna 15-17
4. Lejb (s. Jankiela) i Estara (c. Jankiela) małż. Rubinowicz
5. –
6. a) akt kupna z 24 IV 1910 r. przez Lejbę (s. Jankiela) i Esterę (c. Jankiela) małż. Rubinowicz od kupca Szłomy Mowszy (s. Josela) Gdańskiego; b) akt kupna z 16 XII 1898 r. przez Lejbę (s. Jankiela) i Esterę (c. Jankiela) małż. Rubinowicz od kupca Szłomy Mowszy (s. Josela) Gdańskiego; c) akt kupna z 13 VII 1910 r. przez Lejbę (s. Jankiela) i Esterę (c. Jankiela) małż. Rubinowicz od kupca Szłomy Mowszy (s. Josela) Gdańskiego; d) akt kupna z 7 X 1911 r. przez Lejbę (s. Jankiela) i Esterę (c. Jankiela) małż. Rubinowicz od kupca Szłomy Mowszy (s. Josela) Gdańskiego
7. Niezachowany

Sygn. 158 (dawny nr –)

1. 1911–1912
2. Głucha, nr 1388
3. Adres nieustalony
4. Icek (s. Abrama) Rubinsztejn
5. rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 26 IV 1912 r.; b) akt kupna z 20 XI 1908 r. przez Icka (s. Abrama) Rubinsztejna od Wileńskiego Banku Ziemskiego majątku należącego uprzednio do tegoż Rubinsztejna
7. Niezachowany

Sygn. 159 (dawny nr 103)

1. 1913
2. Brzeska, nr 3741/2669
3. Kołodziejska 1

4. Leonard (s. Józefa) Rybałowicz
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 3 IX 1913 r.; b) akt kupna z 23 IX 1911 r. przez Leonarda (s. Józefa) Rybałowicza od Franciszka Malinowskiego
7. Niezachowany

Sygn. 160 (dawny nr –)

1. 1913
2. Mikołajewska, nr 105 i 1040
3. Sienkiewicza 35
4. Szmul Lejb (s. Abrama) Satyr
5. Rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 161 (dawny nr 53)

1. 1912
2. Piaszczysta, nr 2436
3. Piękna 10
4. Rubin (s. Mowszy) Scharia
5. a) rysunki techniczne zabudowy (1897 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.); c) plan sytuacyjny posesji (1897 r.); d) plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 162 (dawny nr 17)

1. 1911
2. Nowoszosowa, nr 1299
3. Kolejowa 16
4. Szmul (s. Arona) i Chana (c. Mordki) małż. Segał
5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji

- sji (datownik Wileńskiego Banku Ziemskiego z 15 IV 1911 r.)
6. a) akt kupna z 12 XII 1894 r. przez Szmula (s. Arona) i Chanę (c. Mordki) małż. Segał od Indy Chaji (c. Abrama) Rutszejn; b) akt kupna z 1 V 1896 r. przez Szmula (s. Arona) i Chanę (c. Mordki) małż. Segał od ks. Flora (s. Grzegorza) Sosnowskiego; c) akt kupna z 10 V 1911 r. Szmula (s. Arona) i Chanę (c. Mordki) małż. Segał od Lejby (s. Berki) Grobmana; d) akt podziału majątku z 26 I 1911 r. między Szmulem (s. Arona) Segąłem i Lejbą (s. Icka) Lwami a Elką (c. Josela) Kadysze-wicza
  7. Niezachowany

Sygn. 163 (dawny nr 1)

1. 1910–1911
2. Gogolewska, nr 3436
3. Stary Rynek 1
4. Zysko (s. Szmula) Segał
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty); b) plan sytuacyjny posesji (1911 r.)
6. Akt kupna z 8 V 1909 r. przez Zyska (s. Szmula) Segąła od Konstantyna (s. Andrzeja) Tylickiego
7. Niezachowany

Sygn. 164 (dawny nr 92)

1. 1913
2. Zaułek Berdyczewski, nr 3677/1367
3. Berdyczewska 3
4. Abram (s. Dawida) Sirotka
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) akt nadawczy z 22 XI 1912 r. Abramowi (s. Dawida) Sirotce (licytacja 31 VIII 1911 r. majątku Cyrla (c. Szajewa) Zabłudowicz); b) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 18 V 1913 r.
7. Niezachowany

Sygn. 165 (dawny nr –)

1. 1914
2. Niemiecka, nr 681
3. Kilińskiego 8
4. Gdał (s. Tewela) i Luba (c. Abela) małż. Słonimscy
5. –
6. –
7. Zachowany, ul. Kilińskiego 8

Sygn. 166 (dawny nr 96)

1. 1913
2. Nowy Świat, nr 1210
3. Nowy Świat 26
4. Perla (c. Zoracha) *Imo voto* Tykocka, *2do voto* Starobiniec
5. a) rysunki techniczne zabudowy (1913 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1913 r.);
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 2 VII 1913 r.; b) akt nadawczy z 25 XI 1896 r. Łazarzowi (s. Azriela) i Perli (c. Zoracha) małż. Tykockim (licytacja 15 X 1896 r. majątku kupca Lejby (s. Jankiela) i Adeli (c. Lejby) Wejnrejmów); c) akt testamentu Łazarza (s. Azriela) Tykockiego z 16/28 II 1900 r. sporządzony w Berlinie; d) akt wprowadzenia w posiadanie Perli (c. Zoracha) Tykockiej w posiadanie majątku przy ul. Nowy Świat 1210 (dawny nr 538)
7. Zachowany, ul. Nowy Świat 26

Sygn. 167 (dawny nr –)

1. 1913
2. Kaflowa, nr 1604 i 1605A
3. Grunwaldzka 49
4. Wacław (s. Jana) i Zofia (c. Mikołaja) małż. Stegman
5. Rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 168 (dawny nr 84)

1. 1912–1913
2. Szkolna, nr 1748
3. Szkolna 2
4. Chławną (s. Nechemii) i Jacha (c. Manesa) małż. Strycher
5. a) plan sytuacyjny posesji (1895 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1899 r.); d) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza w Grodnie z 7 II 1913 r.; b) akt nadawczy z 22 IV 1902 r. Jasze (c. Manesa) Strycher (licytacja majątku zmarłego Lejzera (s. Chaima) Kona); c) akt kupna z 18 V 1906 r. przez Chławnę (s. Nechemii) Strichera od Perli (c. Wolfa) Kon; d) akt testamentu Gecela (s. Gilela) Dubińskiego z 28 VII 1911 r.
7. Niezachowany

Sygn. 169 (dawny nr –)

1. 1913–1915
2. Mazowiecka, nr 2217
3. Sucha 3 [?]
4. Jowel (s. Rubina) i Gołda (c. Dawida) małż. Suchońscy
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1913 r.)
6. Akt pożyczki pod zastaw z 5 VII 1912 r. przez Jowela (s. Rubina) i Gołdę (c. Dawida) małż. Suchonickich od Srola (s. Icka) Borodowicza
7. Niezachowany

Sygn. 170 (dawny nr 149)

1. 1914
2. Żelazna, nr 4306
3. Adres nieustalony
4. Bartłomiej (s. Grzegorza) Surowiec

5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 3 VII 1914 r.; b) akt kupna z 7 VII 1912 r. przez Bartłomieja (s. Grzegorza) Surowca od Fejgli (c. Gersza) Grochowskiej
7. Niezachowany

Sygn. 171 (dawny nr 4)

1. 1911–1912
2. Młynowa, nr 2055
3. Młynowa 16
4. Mejer Josel (s. Dawida) i Szosza Rywa (c. Szajewa) małż. Ryba
5. a) plan sytuacyjny posesji (1910 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. Akt kupna z 14 VI 1903 r. przez Mejera Josela (s. Dawida) i Szoszę Rywę (c. Szajewa) małż. Ryba od Mojsieja (s. Lejby) Szmauza
7. Niezachowany

Sygn. 172 (dawny nr 108)

1. 1911–1913
2. Kochowska, nr 3386
3. Koszykowa 20
4. Olga (c. Marcina) Szaniawska
5. a) plan sytuacyjny posesji (1910 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.); c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 13 XI 1912 r.; b) akt kupna z 12 II 1911 r. przez Olę (c. Marcina) Szaniawską od Aleksandra (s. Frydrycha) Kocha
7. Niezachowany

Sygn. 173 (dawny nr 127)

1. 1911–1913

2. Zaulek Żółty, nr 1644
3. Żółta 1
4. Szmul (s. Lejzera Icka) Szejnman
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie 12 II 1914 r.; b) akt kupna z 17 X 1909 r. przez Szmula (s. Lejzera Icka) Szejnmana od Icka (s. Kałmana) Kałmanowicza
7. Niezachowany

Sygn. 174 (dawny nr 22)

1. 1912
2. Żukowskiego, nr 3617
3. Dobra 10
4. Włodzimierz (s. Aleksandra) Szyryński
5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. Akt kupna z 22 VIII 1911 r. przez Włodzimierza (s. Aleksandra) Szyryńskiego od Aleksandra (s. Frydrycha) Kocha
7. Niezachowany

Sygn. 175 (dawny nr 40)

1. 1912
2. Mostowa, nr 2029/1597
3. Mostowa 6
4. Szmerel (s. Wolfa) i Mindla (c. Gecela) małż. Szmerkes
5. a) plan sytuacyjny posesji (1894 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1895 r.); d) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.); e) rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. a) akt nadawczy z 15 VII 1911 r. Szmerelowi (s. Wolfa) i Mindli (c. Gecela) małż. Szmerkes (licytacja 13 V 1911 r. majątku Enty (c. Lejby) Szmerkes); b) akt pożyczki pod zastaw

z 22 VIII 1911 r. przez Szmerela (s. Wolfa) i Mindlę (c. Gecela) małż. Szmerkes od Izaaka (s. Szajewa) Zakgejma

7. Niezachowany

Sygn. 176 (dawny nr 100)

1. 1913
2. Brzeska, nr 2701 i 4383
3. Mickiewicza 19
4. Dawid (s. Icka) i Szejna (c. Kusela) małż. Szor
5. a) rysunki techniczne zabudowy (1913 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) akt kupna z 26 III 1913 r. przez Dawida (s. Icka) i Szejnę (c. Kusela) małż. Szor od kupca Adolfa (s. Bartłomieja) Weltera; b) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie 15 VII 1913 r.; c) akt nadawczy z 1 VIII 1908 r. Dawidowi (s. Icka) i Szejnie (c. Kusela) małż. Szor (licytacja 12 VI 1908 r. majątku Wincentego i Antoniego (s. Kazimierza) Juchnickich)
7. Niezachowany

Sygn. 177 (dawny nr 75)

1. 1912–1913
2. Lipowa-Tykocka, nr 875
3. Lipowa 2
4. Łaska (c. Icka Mejera) Szpiro z domu Słowes
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 19 IX 1912 r.; b) akt testamentu Icko Mejera Słowesa z 7 XI 1898 r.; c) akt testamentu Sory (c. Szlomy) Słowes z 8 IV 1893 r.; d) akt kupna z 21 VII 1864 r. przez Icka Mejera i Sorę Słowes od Rejzli (c. Lejby) Halpern
7. Niezachowany

Sygn. 178 (dawny nr 19)

1. 1911
2. Rynkowa, nr 2002
3. Bożniczna 6
4. Mowsza (s. Berki) Szuster
5. a) plan sytuacyjny posesji z 1900 r.; b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. Akt nadawczy z 13 XI 1900 r. Mowszy (s. Berki) Szusterowi (licytacja 16 X 1900 r. majątku Srola Jankiela (s. Hersza) i Chaji Sory (c. Owsieja Meje-
ra) Kapłana)
7. Niezachowany

Sygn. 179 (dawny nr 129)

1. 1914
2. Fabryczna, nr 234
3. Fabryczna 33
4. Henryk Albert (s. Leopolda) Sztebbe
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 11 III 1914 r.; b) akt nadawczy z 24 XI 1889 r. Henrykowi Albertowi (s. Leopolda) Sztebbe (licytacja 13 X 1889 r. majątku Feliksa (s. Macieja) i Magdaleny (c. Walentego) Szymborskich)
7. Niezachowany

Sygn. 180 (dawny nr –)

1. 1913
2. Młynowa, nr 4379 [1647]
3. Młynowa 44
4. Josel (s. Sendera) i Rochla (c. Hersza) małż. Szejn
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) projekt budowy drewnianego parterowego domu i służbówki (1911 r.); c) rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 18 V 1913 r.;

b) akt kupna z 23 V 1911 r. przez Josela (s. Sendera) i Rochlę (c. Hersza) małż. Szejn od Karola (s. Hipolita) Ostrowskiego

7. Niezachowany

Sygn. 181 (dawny nr 5)

1. 1911
2. Kaflowa, nr 1606/856
3. Grunwaldzka 47
4. Maria (c. Michała) Szejn z domu Dunaj
5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) plan budowy drewnianego parterowego domu z piwnicą i budynków gospodarczych (1910 r.)
6. Akt nadawczy z 5 VIII 1909 r. Marii (c. Michała) Szejn z domu Dunaj (licytacja majątku zmarłego Wiktora (s. Antoniego) Janowicza)
7. Niezachowany

Sygn. 182 (dawny nr 104)

1. 1913
2. Bazarna, nr 3775/744
3. Rynek Kościuszki 39B
4. Szejna Fejga (c. Chackiela) Szwec
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) akt nadawczy z 17 XII 1911 r. Szejnie Fejdz (c. Chackiela) Szwec (licytacja 18 X 1911 r. majątku Pauliny (c. Judy) Wilbuszewicz); b) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 3 IX 1913 r.
7. Niezachowany

Sygn. 183 (dawny nr –)

1. 1914
2. Sadowa, róg Supraskiej, nr 2462
3. Wersalska 10
4. Gdal Hiler (s. Lejzera) i Szyfra (c. Noty) małż. Tykoccy

5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 6 XI 1914 r.; b) akt kupna z 20 VII 1904 r. przez Gdala Hilera (s. Lejzera) i Szyfrę (c. Noty) małż. Tykockich od Mojsieja (s. Jankiela) Brzostowickiego (Zimeryńskiego)
7. Niezachowany

Sygn. 184 (dawny nr 42)

1. 1911–1912
2. Szkolna, nr 1885
3. Zalewna 22
4. Szmul (s. Michela) Wajnberg
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. Akt kupna z 30 III 1892 r. przez Szmula (s. Michela) Wajnberga od Szmula (s. Jankiela) Ruchamkina
7. Niezachowany

Sygn. 185 (dawny nr 141)

1. 1913–1914
2. Rynkowa, nr 2004
3. Bożniczna 2
4. Kejla (c. Benjamina) Wajntraub
5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 16 V 1914 r.; b) akt kupna z 11 XI 1896 r. przez Kejłę (c. Benjamina) Wantraub od Abrama (s. Nochima) Malinika
7. Niezachowany

Sygn. 186 (dawny nr 146)

1. 1914
2. Brzeska, nr 3690
3. Słowackiego 4
4. Adam (s. Michała) Waluk

5. a) plan sytuacyjny posesji (1914 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 21 IV 1914 r.; b) akt kupna z 8 VII 1911 r. przez Adama (s. Michała) Waluka od Roberta (s. Juliusza) Szejna
7. Niezachowany

Sygn. 187 (dawny nr 138)

1. 1914
2. Cmentarna, nr 4389
3. Adres nieustalony
4. Izrael (s. Lejby) Wajzman
5. Plan sytuacyjny posesji (1914 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie 7 III 1914 r.; b) akt kupna z 6 IV 1913 r. przez Izraela (s. Lejby) Wajsmiana od Leji (c. Judela) Szewach
7. Niezachowany

Sygn. 188 (dawny nr 110)

1. 1913–1915
2. Strukowska, nr 621
3. Ciepła 4
4. Wolf, Jankiel, Samuel, Mojsiej i Szejna Chaia (dzieci Icka) Warszawscy oraz Fruma Liba (c. Gdala) Warszawska, wdowa po Icku (s. Berki) Warszawskim
5. a) rysunki techniczne zabudowy (1897 r.); b) plan sytuacyjny posesji (1896); c) plan sytuacyjny posesji (1897 r.); d) rysunki techniczne zabudowy (1897 r.); e) rysunki techniczne zabudowy (1913 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie 26 XI 1913 r.; b) wyrok Sądu Okręgowego w Grodnie z 27 VI 1913 r. w sprawie podziału majątku między spadkobierców Icka (s. Berki) Warszawskiego oraz potwierdzenia ich praw własności do tego majątku;

c) akt kupna z 21 VII 1898 r. przez Frumę Libę (c. Gdala) Warszawską od Marii (c. Walentego) Jaroszewicza

7. Zachowany, ul. Ciepła 4

Sygn. 189 (dawny nr 70)

1. 1912
2. Młynowa, nr 2171
3. Młynowa 11
4. Paulina (c. Judy) Wilbuszewicz
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 17 X 1912 r.; b) akt nadawczy z 16 VI 1904 r. Paulinie (c. Judy) Wilbuszewicz (licytacja 19 IV 1904 r. majątku Chaji (c. Mejera) Makowskiej)
7. Niezachowany

Sygn. 190 (dawny nr 109)

1. 1913
2. Mikołajewska, nr 30
3. Sienkiewicza 60
4. Josel (s. Abrama) i Szosza (c. Pejsacha) małż. Witkies
5. Rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. a) drugie świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 18 X 1913 r.; b) akt kupna z 13 VII 1913 r. przez Josela (s. Abrama) i Szoszę (c. Pejsacha) małż. Witkies od Lejby (s. Judki) Mazura
7. Niezachowany

Sygn. 191 (dawny nr 9)

1. 1911
2. Cmentarna, nr 1442
3. Sosnowa 27
4. Szolom (s. Abrama) Wolański

5. a) plan sytuacyjny posesji (1911 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)

6. a) akt nadawczy z 18 IV 1908 r. Szolomowi (s. Abrama) Wolańskiemu (licytacja 10 III 1908 r. majątku zmarłego Józefa (s. Mendela) Magnusa); b) akt pożyczki pod zastaw z 30 XII 1909 r. przez Szoloma (s. Abrama) Wolańskiego od Szmula (s. Abrama) Wolańskiego
7. Niezachowany

Sygn. 192 (dawny nr 105)

1. 1913
2. Flakertowska, nr 4364/4124
3. Adres nieustalony
4. Dymitr (s. Iwana) i Dorofieja (c. Michała) małż. Wremja
5. –
6. Akt kupna z 8 III 1913 r. przez Dymitra (s. Iwana) i Dorofieja (c. Michała) małż. Wremja od Icka (s. Szajewicza) Olkina
7. Niezachowany

Sygn. 193 (dawny nr 33 i 65)

1. 1911–1912
2. Stawowa, nr 2573
3. Świętojańska 11
4. Jankiel Ber (s. Simchy Zusmana) Zacharjasz
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (1912 r.); c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. Akt kupna z 16 VIII 1911 r. przez Jankiela Bera (s. Simchy Zusmana) Zacharjasza od Jana (s. Piotra) Kitszela
7. Niezachowany

Sygn. 194 (dawny nr 62)

1. 1912

2. Młynowa, nr 2081
3. Młynowa 26
4. Nochim (s. Herszona) Zakrojski
5. a) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty); b) plan sytuacyjny posesji (1893 r.); c) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); d) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 27 VIII 1912 r.; b) akt kupna z 19 III 1896 r. przez Nochima (s. Herszona) Zakrojskiego od Hersza (s. Mowszy) Wilczyka
7. Niezachowany

Sygn. 195 (dawny nr –)

1. 1914
2. Mikołajewska, nr 10
3. Sienkiewicza 20
4. Szłoma (s. Abrama) i Ester Złata (c. Michela) małż. Zbar
5. Rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. Świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 24 V 1914 r.
7. Niezachowany

Sygn. 196 (dawny nr 78)

1. 1912–1913
2. Aleksandrowska, nr 298A
3. Warszawska 103
4. a) Albina (c. Piotra) Zdanowicz; b) od 3 VIII 1913 r. Albin (s. Wincentego) i Stefania (c. Jana) małż. Jaroma
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1913 r.)
6. a) akt nadawczy z 11 XI 1911 r. Albinie (c. Piotra) Zdanowicz (licytacja 14 X 1911 r. majątku Ignacego (s. Szymona) Zdanowicza); b) akt kupna z 3 VIII 1913 r. przez Albina (s. Wincentego) i Ste-

fanię (c. Jana) Jaroma od Albiny (c. Piotra) Zdanowicz

7. Niezachowany

Sygn. 197 (dawny nr –)

1. 1914
2. Sadowa, nr 2493
3. Wersalska 22
4. Aron (s. Mejera) i Gitla (c. Mordki) małż. Zeligzon
5. a) plan sytuacyjny posesji (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (b. daty)
6. –
7. Niezachowany

Sygn. 198 (dawny nr 137)

1. 1914
2. Bazarna, róg Kupieckiej, nr 730
3. Rynek Kościuszki 32
4. Mowsza (s. Newacha) i Sora Rochla (c. Izaaka) małż. Zelmansowie oraz Icek Judel (s. Newacha) i Fejga (c. Izaaka) małż. Zelmansowie
5. a) plan sytuacyjny zabudowy (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny zabudowy (1913 r.)
6. a) akt kupna z 19 II 1913 r. przez Mowszę (s. Newacha) i Sorę Rochlę (c. Izaaka) małż. Zelmans oraz Iceka Judela (s. Newacha) i Fejgę (c. Izaaka) małż. Zelmans od Rejzli (c. Nochima) Szapiro; b) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 22 III 1914 r.; c) akt kupna z 14 V 1879 r. przez Chackiela (s. Abrama) i Rejzlę (c. Nachmana) Szapiro od wdowy Szyfry (c. Dawida) Begelfer i córki jej, Rochli (c. Hercka) Rozentel
7. Niezachowany

Sygn. 199 (dawny nr 97)

1. 1913
2. Bazarna, róg Żydowskiej, nr 708

3. Rynek Kościuszki 10
4. Wigdor Michel (s. Mordki) i Mina (c. Jonasa) małż. Zilberdik
5. a) plan sytuacyjny (1913 r.); b) rysunki techniczne zabudowy (b. daty); c) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (b. daty)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 4 VII 1913 r.; b) akt kupna z 18 II 1913 r. przez Wigdora Michela (s. Mordki) i Minę (c. Jonasa) małż. Zilberdik od Mordki (s. Sroła) Zilberdik
7. Niezachowany

Sygn. 200 (dawny nr 63)

1. 1912–1914
2. Suraska, nr 1732
3. Adres nieustalony
4. Mowsza (s. Josela) i Leja (c. Nechemia) małż. Złotnik
5. a) plan sytuacyjny posesji (1912 r.); b) rysunki techniczne zabudowy i plan sytuacyjny posesji (1912 r.)
6. a) świadectwo zastawne Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie z 5 IX 1912 r.; b) akt nadawczy 5 IX 1911 r. Mowszy (s. Joseła) i Leji (c. Nechemii) małż. Złotnik (licytacja 24 VIII 1911 r. majątku Lejby (s. Szlomy) Szejnhauz)
7. Niezachowany

Sygn. 201 (dawny nr –)

1. 1914
2. Szkolna, nr 1884
3. Adres nieustalony
4. Chawa (c. Joseła) Żółte
5. –
6. –
7. Niezachowany

Konkordancja aktualnych sygnatur i numerów archiwalnych dokumentacji pożyczkowych

Sygn. aktualna	Numer archiwalny
163	1
71	2
146	3
171	4
181	5
104	6
147	7
85	8
191	9
48	10
140	11
109	12
106	13
80	14
97	15
152	16
162	17
124	18
178	19
43	20
119	21
174	22
82	23
17	24
95	25
81	26
11	27
50	28

Sygn. aktualna	Numer archiwalny
157	29
87	30
14	31
117	32
193	33
93	34
34	35
58	36
139	37
83	38
129	39
175	40
102	41
184	42
92	43
55	44
84	45
70	46
76	47
46	48
30	49
77	50
96	51
22	52
161	53
40	54
41	55
56	56
73	57
49	58
113	59
94	60

Sygn. aktualna	Numer archiwalny
144	61
194	62
200	63
143	64
193	65
133	66
23	67
122	68
54	69
189	70
32	71
61	72
89	73
177	75
116	76
91	77
196	78
90	79
67	80
12	81
121	82
132	83
168	84
151	85
69	86
148	87
36	88
108	89
156	90
98	91
164	92
138	93

Sygn. aktualna	Numer archiwalny
112	94
70	95
166	96
199	97
137	98
52	99
176	100
15	101
66	102
159	103
182	104
192	105
131	106
150	107
172	108
190	109
188	110
154	111
18	112
53	113
19	114
20	115
114	116
115	117
101	118
145	119
135	120
28	121
64	122
16	123
79	124
141	125

Sygn. aktualna	Numer archiwalny
38	126
173	127
51	128
179	129
77	130
128	131
24	132
142	133
57	134
110	135
127	136
198	137
187	138
34	139
47	140
185	141
78	142
21	145
186	146
10	147
9	148
170	149
28	150
13	151
107	152
62	153
60	154
25	-
26	-
27	-
29	-
31	-

Sygn. aktualna	Numer archiwalny
33	-
35	-
37	-
39	-
42	-
44	-
45	-
59	-
63	-
65	-
68	-
72	-
74	-
75	-
86	-
88	-
99	-
100	-
103	-
105	-
111	-

Sygn. aktualna	Numer archiwalny
118	-
120	-
123	-
125	-
126	-
130	-
134	-
136	-
149	-
153	-
155	-
158	-
160	-
165	-
167	-
169	-
180	-
183	-
195	-
197	-
201	-

Indeks osobowy

- Abramowska Gutka 9
Abramowski Herc 9
Ajzenszmidt Lejb 11, 12
Ajzenszmidt Mowsza 10
Ajzenszmidt Necha 10
Ajzenszmidt Sora 11, 12
Alter Ajzyk 13
Alter Jenta 13
Alter Szmul 13
Amścibowski *vel* Mścibowski Iser 106, 108
Arja Tauba 14
Aucko-Szturman Abram Lejb 43
Babienko Roman 15
Bacer Berko 79
Bacer Bluma 19
Bacer Mejer 19
Bacer Mojsiej 16, 17
Bacer Samuel 19
Bantkowski Wasyl 44
Barasz Rywka 18
Barasz Samuel 19
Begelfer Szyfra 198
Beker Abram Dawid 41
Bełoch *vel* Biełoch Chaim 20
Bełoch *vel* Biełoch Mojsiej Aron 20
Berman Frejda Chaja 64
Białostocki Jankiel 21
Binkowicz-Winograd Morduch Lejb 22
Bogusławowicz Konstanty 116
Borodowicz Srol 89, 90, 169
Borowski Aleksander 23
Borowski Wincenty 85
Braude Tauba 64
Brzostowicki Mojsiej 183
Bujnowska Alfreda 24
Bujnowski Karol 24
Caref Gołda Odes 25
Cerbst *vel* Zerbst Rudolf 26
Chazan Hersz 108
Chazanowicz Zelman 27
Chmielewski Ludomir Marian 28
Chodorowski Józef 29
Cudowski Konstantyn 152
Czechowska Chinka 30
Czechowski Ilija 30
Czernowa Anastazja 31
Daion Zelik 32
Dąbczak *vel* Dombczak Chana 33
Dąbczak *vel* Dombczak Moszko Jankiel 33
Dolistowski Jan 12
Dolistowski Michał 12
Dorofiejew Aleksandra z Oswaldów 34
Dubieński Gecel 168
Dureń Gdal Mowsza 35
Efron Mowsza 36
Ejdem Hersz 38
Ejdem Rochla 38
Ejnhorn Józef 37
Elinowicz Icko 114
Elkind Chaja 39
Elkind Jakub 39
Fales Jankiel Mowsza 40, 41
Fales Kejla 40, 41
Faust Jan 42
Ferszter Chaja Sora 89
Ferszter Hirszej Mejer 89
Fliker Raszka 43
Frank Wolf 38
Frejdkes Sora Itka 45
Frejddkin Mordko 127
Gawryluk Aleksander 12
Gawryluk Jan 12
Gawryluk Józef, s. Antoniego 12
Gawryluk Józef, s. Wojciecha 12
Gawryluk Mikołaj 12
Gdańska Tauba 49, 71

- Gdański Szlema Mowsza 49, 71, 157
Gelman Chaja 50
Gelman Newach 50
Gering Nochim Chaim 126
Ginella Emma 117
Gliński Franciszek 55
Gliński Wincenty 66
Gold Icek Chackiel 56
Gold Owsiej Jankiel 56
Goldberg Mowsza Fajwel 126
Goldszmidt Dawid 57
Gonsiak Mejer Jankiel 58
Gorbunienko Piotr 55
Grajewska Nechoma 38
Grajewski Zelman 38
Grandwejnów Szepszel 98
Grobman Berko 60
Grobman Frejda 60
Grobman Lejb 162
Grochowska Fejga 61, 170
Grochowski Hersz 36
Grodzieńska Sora 53
Grodzieński Boruch 53
Grodzieński Szolom 53
Grodzka Brajna Gitla 62
Gronsztejn Masza 63
Grosman Jankiel Berko 64
Grosman Rejzla 64
Grudska *vel* Grądzka Masza Fejga 65
Grudski Srol Ber 93
Grudski Szloma Mowsza 93
Grudski *vel* Grądzki Szmul Mowsza 65
Grudski *vel* Grądzki Wolf 65
Grunert Emma 66
Grunert Frydrych 66, 82
Gusiacka Doba 129
Gusiacki Szloma Mowsza 129
Gustman Michel 18
Gustman Szifa 18
Gutman Chaskiel 67
Gutman Judel Chaim 67
Gutman Rochla 67
Gutman Szloma 68
Gutman Szprynca 67
Haller Abram 46
Halpern Izrael 47
Halpern Małka 48
Halpern Rejzla 177
Hampel Engelbert 80
Hendler Hersz Lejzer 51
Herbst Gustaw 52
Herc Chaim Lejb 52
Herc Fruma 52
Hirsz Artur 54
Hirsz Ewa Anna Maria 54
Horodiszcz Ajzyk 59
Jaczmiennik Aron 69
Jakubowski Józef 109
Janowicz Wiktor 181
Januszewska Salomea 32
Jaroma Albin 196
Jaroma Stefania 196
Jaroszewicz Jan 110
Jaroszewicz Maria 188
Jasinowska Chana 114
Jaświłko Marcin 70
Jawicz Gutka 71
Jawicz Jankiel 71
Josem Bunia 72
Josem Lejb 72
Juchnicki Antoni 176
Juchnicki Wincenty 176
Junowicz Fajwel 32
Kac Rochla Hinda 62
Kac Szmul 62
Kaczorek Konstanty 73
Kadłubik Mariam 51
Kadłubik Załko Lejb 51

- Kadyszewicz Elka 162
Kagan Abram Hersz 151
Kagan Herc 52
Kagan Rywa 151
Kagan Sura Perla 52
Kalecka Sora 76, 77, 88
Kalecki Judel Izrael 75, 77, 88
Kalinowska Anna 109
Kałmanowicz Icek 173
Kamieniecka Leja 78
Kamieniecki Judel 78
Kaplan Chaja Sora 178
Kaplan Cywa 131
Kaplan Srol Jankiel 178
Karczemska Frejda 56
Karczewska Ludwika 124
Karczewski Aleksander 124
Kaufman Juliusz 122
Kindzielewski Szepszel 79
Kitszel Jan 193
Kitszel Piotr 91
Kitz Adolf 80
Klatkiewicz Fejga Liba 83
Klejnberg Rejzla 81
Klejnberg Szaja 81
Klembort Fejga 33
Klementynowska Dwejra 61
Klementynowska Sora 61
Klimaszewska Aleksandra 82
Kłaz Josel 41
Knaup Jan 90
Koch Aleksander 24, 117, 143, 172, 174
Kołodny Lejb 84
Kon Lejzer 168
Kon Michel 48
Kon Perla 168
Kondracki Michał 12
Kondracki Piotr 12
Kondracki Wincenty 12
Kondracki Wojciech, s. Jana 12
Kondracki Wojciech, s. Wojciecha 12
Kononowicz Paweł 85
Konwiserz Eliazs 91
Konwiserz Mejer 91
Kopelman Mejer 146
Kopelman Mojsiej 146
Korniańska Chaja Fejga 138
Korniański Mowsza Szmul 138
Korniański Pinchus 18
Korsuńska Ogla 86
Korusz Estera Rochla 70
Korusz Szmul 70
Kosowski Dawid 126
Kossowska Rasza 87, 88
Kossowski Lejb Lejzer 87, 88
Kowska Rejzla 137, 145
Kowalski Gerc 137
Kowalski Herc 145
Kozakiewicz Jakub 89, 90
Kramer Abram 91
Krawcewicz Boruch 126
Krewer Michał 128
Kulikowski Tomasz 92
Kuplińska Frejda 93
Kupliński Mowsza 93
Kusznier Syma 94
Kwart Sora 95
Lach Aron 74
Lach Mariasza 96
Lach Meszel 96
Lach Rochla Dwejra 96
Lacki Abel 97
Lew Kopel 98
Lew Lejba 162
Lew Mowsza 98
Lew Szmul 162
Lewartowski Josel Boruch 99
Lewin Jankiel 138

- Lewin Rewek 138
Lichtensztejn Jakow Hersz 114
Lin Ajzyk 69
Linowski Jan 73
Linowski Michał 73
Lipawska Chaja Anna 47, 84
Lipski Ilija 100
Lis Szmul Hersz 101
Listokin Rywka 102
Litwin Rochla 103
Litwinow Enta Sara 64
Litwinow Józef 28
Litwinow Judel 64
Lubawski Rubin 104
Lubicz Abram Ber 105
Lubicz Rejzla 105
Lubicz Rejzla 112
Łapidus Chaja Sora 106
Łapidus Jeruchim 106
Łapnicki Mordka 114
Łozowski Chaim 108
Łoźnicki Szmul Lejba 107
Łupińska Anna z Kalinowskich 109
Łuszczewska Anna z Czernowów 55
Łuszczewski Konstantyn 55
Magid Rywka 69
Magnus Józef 191
Majed Dwejra 50
Majed Josel 50
Makowska Chaja 189
Makowska Itka 112
Makowski Lejb 138
Malinik Abram 185
Malinowska Elżbieta 110
Malinowski Franciszek 159
Maliszewska Maria 111
Maliszewski Michał 111
Manasewicz Mowsza Morduch 113, 114, 115
Maranc Hinda 151
Margolis Mosza 126
Markus Tauba 78
Masłow-Żuliński Nikifor 116
Maszkies Elias 126
Matwiejew Timofiej 19
Mazur Lejb 53, 57, 144, 153, 190
Meklenburcew Wasyli 117
Meller Basza 108
Mencheliowicz Rochla 118
Michel Herman 119
Minko Adam 120
Minko Anna 120
Miszondznik Calel 121
Mittelsztedt Anna Maria 122
Mittelsztedt Edwin 122
Młynarzewicz Frejda 123
Młynarzewicz Icko 123
Moniuszko Michalina 124
Motalski Srol Zelik 61
Mowszowicz Chaim Jankiel 115
Mowszowicz Chana 115
Mścibowski *vel* Amścibowski Iser 106, 108
Muromcew Charlamp 125
Najman Doba Gitla 74
Najman Srol 74
Narewcewicz Mowsza 126
Narewski Hersz 43
Niewiadomska Cypa 127
Niewiadomski Abram 127
Nochimowicz Icko Michel 129
Nochimowicz Sora Mina 129
Nochimowska Bluma 128
Nochimowski Chackiel 128
Nowik Chona Hersz 130
Nowik Icko 131
Nowik Sora 130
Nowik Szejna 131
Olkin Icek 42, 192
Orlański Efroim 124

- Oruszkies Gdal 132
Oruszkies Hersz 132
Oruszkies Necha 132
Oruszkies Rochla 132
Osipow Włodzimierz 133
Oskard Aron 134
Oswald Mikołaj 34
Pacha Elias 126
Pajes Abram 135
Pakciarz Izrael 136
Pam Chaja 137
Pam Mowsza Lejzer 137
Panicki Mowsza 138
Pat Jankiel 132
Pat Masza Rejzla 139
Pekałok Chaim Wolf 36
Pelczyński Bronisław 55, 147
Perel Abram 135
Perelsztejn Chaja Fejga 42
Perelsztejn Efroim 42
Perelsztejn Mojżesz 140
Perkowski Aleksander 141
Perłowicz Mowsza 142
Perłowicz Odla 142
Perłowicz Rochla Leja 142
Perłowicz Zyskind 142
Piekarski Aleksander 34
Pieszkowski Michał, ks. 143
Pikorys Ludwik 144
Pogorelska Chawa 145
Pogorelski Szmul 145
Popławski Felicjan 141
Press Mojsiej 78
Puchalski Antoni 77, 152
Puchalski Józef Karol 147
Puchalski Michał 77
Puchalski Mikołaj 77
Rabinowicz Abram 18
Racka Szejna 148
Racki Hersz 148
Rak Michał 149
Rakowska Rajchla 64
Rapoport-Kagan Chaja Estera 150
Rapoport-Kagan Sora Cywa 150
Rejson Chana Szejna 151
Rejtbord Basia Szewa 152
Rendel Łazar 153
Rendel Maria 153
Rodkinson Norbert 78
Rozenberg Abram 126
Rozenberg Jankiel 155
Rozental Lejb 47, 84
Rozental Litman 47
Rozental Rochla 198
Różański Abram 114
Różańska Cypa 156
Różański Josel 156
Rubinowicz Estera 157
Rubinowicz Lejb 157
Rubinsztejn Icek 158
Ruchamkin Szmul 184
Rudy Benjamin 20
Rutsztejn Inda Chaja 162
Ryba Mejer Josel 171
Ryba Sosza Rywa 171
Rybałowicz Leonard 159
Rywkind Abram Icko 115
Rywkind Dawid 115
Satyr Szmul Lejb 160
Scharia Rubin 161
Segał Chana 162
Segał Szmul 162
Segał Zysko 163
Serebrowicz Małka 37
Sicz Chackiel 87
Sirotko Abram 164
Ślapak Fejga Rywka 88
Ślapak Mowsza Fiszel 88

- Słonimska Luba 165
Słonimski Gdal 165
Słowes Icko Mejer 177
Sokołow Hersz Wolf 139
Sosnowski Flor, ks. 162
Sosnowski Jan 12
Sosnowski Maciej 12
Sosnowski Stanisław 12
Sosnowski Wincenty 12
Spletteser Frydrych Wilhelm 133
Starobiniec Perla 166
Stegman Waclaw 167
Stegman Zofia 167
Strycher Chławna 168
Strycher Jacha 168
Suchonicka Gołda 169
Suchonicki Jowel 169
Suchowolski Judel 88
Sulikowski Stanisław 80
Sulikowski Stefan 80
Surowiec Bartłomiej 170
Suszyński Józef 109
Szachnowicz Iwan 66
Szaniawska Olga 172
Szapiro Rejzla 198
Szczep Konstantyn 110
Szejn Robert 107, 186
Szejnhauz Lejb 200
Szejnman Szmul 173
Szewach Leja 187
Szilem Goldszmidt 57
Szmauz Mojsiej 171
Szmereks Enta 175
Szmerkes Mindla 175
Szmerkes Szmerel 175
Szmigielski Szmul 33
Szor Dawid 176
Szor Szejna 176
Szpiro Abram 128
Szpiro Łaska ze Słowesów 177
Sztebbe Henryk Albert 179
Sztejn Azriel Lejba 10
Sztejn Cirla 10
Sztejn Josel 180
Sztejn Maria z Dunajów 181
Sztejn Rochla 180
Szulc Maria 117
Szuster Mowsza 178
Szwec Szejna Fejga 182
Szymborska Magdalena 179
Szymborski Feliks 121, 179
Szyryński Włodzimierz 174
Taubkes Lejb 94
Titow Konstanty 15
Tokar Berko 16
Topolewicz Wojciech 23
Towarzystwo Akcyjne „Ritz” 154
Tykocka Perla (patrz Starobiniec Perla) -
Tykocka Szyfra 183
Tykocki Gdal Hiler 183
Tykocki Łazarz 166
Tyl Matylda 117
Tylicki Konstantyn 163
Wajnberg Szmul 184
Wajnsztejn Merjam 71
Wajntraub Kejla 185
Wajsman Izrael 187
Walter Magnus Aleksander Jan 66
Waluk Adam 186
Wałlach Fajwel 49
Warszawska Fruma Liba 188
Warszawska Szejna Chaja 188
Warszawski Icek 188
Warszawski Jankiel 188
Warszawski Mojsiej 188
Warszawski Samuel 188
Warszawski Wolf 188
Wasilewska Maria 89

- Wasilkowska Szejna 104
Wechter Szejna Judes 101
Wejnrejh Adela 166
Wejnrejh Lejb 166
Wel Amalia 9
Welter Adolf 176
Wilbuszewicz Paulina 182, 189
Wilczyk Hersz 194
Wisznia Szołom Lejb 126
Witkies Josel 190
Witkies Szosza 190
Wojtulewski Piotr 77
Wolański Szmul 191
Wolański Szołom 191
Wremja Dorofieja 192
Wremja Dymitr 192
Wyszkowski Karol 54
Zabłudowicz Cyrła 164
Zacharjasz Jankiel Ber 193
Zakgejm Izaak 83, 112, 175
Zakrojski Nochim 194
Zbar Ester Złata 195
Zbar Szłoma 195
Zdanowicz Albina 196
Zdanowicz Ignacy 196
Zeligzon Aron 197
Zeligzon Gitla 197
Zeligzon Nochim Lejzer 16, 79
Zelman Icek Judel 198
Zelmans Fejga 198
Zelmans Mariam 76
Zelmans Mowsza 198
Zelmans Sora Rochla 198
Zerbst *vel* Cerbst Rudolf 26
Zilberdik Berko 60
Zilberdik Mina 199
Zilberdik Mordka 199
Zilberdik Rochla 60
Zilberdik Wigdor Michel 199
Zimeryński Mojsiej (patrz Brzostowicki Mojsiej)
183
Złotnik Leja 200
Złotnik Mowsza 200
Zundiner Krejdl 148
Żółte Chawa 201

Indeks ulic**przed 1915 r.**

- Alejna 139
Aleksandrowska 46, 92, 96, 196
Bazarna 59, 64, 65, 93, 103, 112, 134, 150, 182, 198, 199
Botaniczna 105, 149
Brzeska 107, 117, 143, 159, 176, 186
Cmentarna 37, 60, 74, 106, 187, 191
Częstochowska 87, 115
Czysta 77, 88, 129, 152
Droga wiodąca do koszar kazańskiego pułku ułanów 66
Dzika 104, 127, 135
Fabryczna 10, 33, 179
Flakertowska 192
Gliniana 31, 131
Głucha 35, 41, 158
Goglewska 23, 26, 82, 119, 163
Grajewska 75
Graniczna 32
Grodzieńska 53
Instytutowa 76, 154
Jasienowska 22
Kaflowa 15, 28, 74, 85, 133, 167, 181
Kałuska 81
Kijowska 45, 58
Kochowska 172
Kowieńska 40, 56
Kucharska 98
Kupiecka 20, 52, 72, 84, 113, 198
Kuropatkińska 24, 143
Lazaretowa 146
Lipowa 19, 71, 80, 121, 130, 155, 177
Łodzińska 156
Łozowa 123, 136
Malinowska 51
Mariampolska 29, 54
Mazowiecka 169
Mikołajewska 17, 78, 128, 144, 148, 160, 190, 195
Młynowa 30, 171, 180, 189, 194
Moesowska 123
Mostowa 67, 94, 175
Nadrzeczna 114
Niemiecka 154, 165
Nowy Świat 138, 166
Nowodworska 14
Nowogródzka 12
Nowoszosowa 80, 162
Odeska 101
Oficerska 89
Osorgińska 62
Piaszczysta 16, 69, 79, 83, 110, 161
Piwna 100, 136
Płotniczna 99
Pocztowa 11, 47, 48, 70, 109, 137, 145
Policyjna 140
Polna 38, 157
Rabińska 102
Różańska 49, 108
Rybna 27
Rynek Rybny 147
Rynkowa 13, 178, 185
Sadowa 21, 183, 197
Skidelska 142
Skorupska 116
Słowiańska (dawniej Niemiecka) 42
Sofijska 39
Sosnowa 43, 57, 111
Starobojarska 55
Stawowa 91, 117, 193
Stołypińska 86, 90
Strukowska 73, 188
Sukienna 143
Supraska 183

Suraska 25, 97, 126, 200
Szkolna 153, 184, 201
Szlachecka 115
Tykocka 68, 177
Waliłowska 131
Wiktorii 122
Zamiejska 30, 63
Zaulek Berdyczewski 164
Zaulek Białostoczański 9, 132
Zaulek Bojny 50
Zaulek Ceglany 35
Zaulek Charkowski 141
Zaulek Czarny 18
Zaulek Jasny 18
Zaulek Konny 21, 120
Zaulek Żółty 173
Zielona 112
Żelazna 36, 61, 170
Żukowskiego 34, 44, 95, 151, 174
Żydowska 199
Żytunia 118, 125

po 1919 r.

Alejowa 139
Bema 29
Berdyczewska 164
Białostoczańska 9, 77, 132
Botaniczna 105, 149
Bożniczna 178, 185
Ciemna 35, 41
Ciepła 73, 188
Czackiego 21, 120
Czarna 18, 30
Częstochowska 87, 88
Czysta 77, 129, 152
Dobra 174
Dzika 127, 135
Fabryczna 10, 33, 179

Gdańska 141
Giełdowa 62, 16
Gliniana 31
Graniczna 32
Grochowa 37, 71
Grodzieńska 53
Grunwaldzka 15, 28, 30, 74, 85, 133, 167, 181
Jurowiecka 11, 47, 48, 70, 109, 137, 145
Kałuszyńska 81
Kijowska 45, 58
Kilińskiego 42, 154, 165
Kolejowa 80, 162
Kołodziejska 159
Koszykowa 172
Kowieńska 40, 56
Krakowska 124
Kraszewskiego 34, 44, 104, 151
Kupiecka 20, 52, 84, 113
Lipowa 19, 68, 121, 130, 155, 177
Majowa 92
Malinowskiego 51,
Mazowiecka 83, 110
Mickiewicza 176
Młynowa 30, 171, 180, 189, 194
Mostowa 67, 94, 175
Nadrzeczna 114
Nowy Świat 138, 166
Nowogródzka 12
Odeska 101
Ogrodowa 140
Olszowa 4
Orzeszkowej 24, 143
Pałacowa 76
Piasta 131
Piękna 69, 99, 161
Piwna 100
Polna 38, 154
Przechodnia 54
Rabińska 13, 102

Różańska 49, 108	Szlachecka 115
Rynek Kościuszki 59, 64, 65, 93, 103, 112, 150, 182, 198, 199	Szpitalna 146
Sienkiewicza 17, 78, 128, 144, 148, 160, 190, 195	Śledziowa 27
Składowa 14	Świętojańska 91, 193
Skidelska 142	Warszawska 46, 96, 196
Skorupska 116	Waszyngtona 123
Słonimska 23, 26, 82	Wersalska 183, 197
Słowackiego 107, 186	Wiktorii 122
Sosnowa 57, 60, 111, 191	Wiśniowa 50
Starobojarska 55	Wojzkowa 89
Stary Rynek 163	Wróbla 119
Staszica 86, 90	Zalewna 153, 184
Sucha 16, 80, 169	Żelazna 36, 61
Suraska 25, 97, 126	Żółta 173
	Żytnia 118, 125

***Municipal Loan Society of Białystok (1908-1915).
Analytical inventory of collection no. 337 from the
resources of the State Archive in Białystok***

The Municipal Loan Society of Białystok was founded in 1907. The first assembly of the founders of the society took place in 1908, and the first mortgages were not made before 1910-1911. According to the status, the major aim of the society was to lend loans secured on real estate located within the boundaries of Białystok, and to become a member, one had to be the owner of such a property. The management of the society comprised of three statutory bodies: the board of executives, the supervisory commission, and the assembly of the representatives. Apart from those, there were also the assessment commission, which was responsible for estimating the value of the property that the size of the loan was determined by, and the revisory commission, which supervised the activities of the statutory bodies of the society. Since 1910, the society had been constantly developing, and remained active to August 1915, having made altogether 193 mortgages within the municipality during that time. In August 1915, the entire documentation of the society was evacuated from the area which was directly threatened by the approaching enemy, most probably to Moscow or Petersburg. At the new place, the society operated till 1918, when, in result of the Bolshevik revolution, it was liquidated. The society's records, however, remained in place, and till 1963 were kept in an archive in Moscow. Only when a larger body of documentation created in Poland or referring to Poland was officially reclaimed, the files of the Municipal Loan Society from the years 1908-1915, which amounted to 201 archival units, were brought to the State Archive in Białystok, where the collection was given the number 337, and after cataloguing, was made available to the public. For a long time, the files have attracted much interest of historians, mostly because of the remaining graphic and technical documentation of many of the mortgaged properties. However, the units contain many more archival materials that could be used for the reconstruction of the history of the estates and their owners, such as ownership titles. The main difficulties in using the documents of the society include the language barrier (they were all written in Russian), and the correct spatial and historical localisation of the particular mortgaged estates on the map of the contemporary Białystok. The analytical inventory that makes the largest part of this article is the first trial to juxtapose the documentation that was created during the Russian Partition with the historical reality of the aftermath of 1919, first and foremost by finding the addresses of the mortgaged properties. The analysis

embraces 192 units (catalogue no. 9-201) that contain mortgage documentation, in the order that they were arranged by Jerzy Szumski in 1973. In descriptions of particular units, the original names given on the covers have been omitted; instead the following information is provided: 1. The years of the case; 2. The address of the property before 1915 (as recorded in the files); 3. The address of the property after 1919 (if it was possible to find); 4. The owner of the property at the moment of raising the mortgage and the subsequent changes of the ownership title; 5. The enclosed graphic documentation; 6. The enclosed ownership titles; 7. The current state of the property (whether it has survived to this day). All these is completed with a map of Białystok from 1937, on which the mortgaged estates are marked.

Paweł Niziołek

Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN-KŚZpNP w Białymstoku

***Ofiary pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowięta (13 lipca 1943 r.)
i Wnory-Wandy (21 lipca 1943 r.) – próba weryfikacji.
Warsztat historyka a realia ochrony pamięci walk
i męczeństwa***

Przypadająca w lecie 2013 r. siedemdziesiąta rocznica pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowięta i Wnory-Wandy zmobilizowała ówczesnych władarzy gminy Kobylin-Borzymy (pow. wysokomazowiecki) do działań mających na celu godne uczczenie tych tragicznych wydarzeń. Najistotniejszym bodajże zamierzeniem było odnowienie pomników wzniesionych tuż po wojnie na zbiorowych mogiłach w obu miejscowościach. Przy tej okazji zwrócono się do Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku z prośbą o weryfikację liczby i personaliów ofiar. Zadanie to przypadło w udziale autorowi niniejszego artykułu. Jak można domniemywać, opracowana wówczas ekspertyza nie była dla wnioskodawcy satysfakcjonująca – wskazywała bowiem na pewien margines wątpliwości, których historyk nie mógł w sposób arbitralny oddalić.

Po uzupełnieniu (także o opis tła wydarzeń oraz ich przebiegu) i przeredagowaniu dokonane ustalenia publikujemy z jednej strony jako pracę niosącą pewną wartość poznawczą, z drugiej zaś jako swoisty przypis do tego, co oglądać możemy w przestrzeni publicznej, czyli owych monumentów czczących pamięć ofiar pacyfikacji z lipca 1943 r. – ofiar, których nazwiska wyryto w kamieniu, tworząc przy tym niejako zamkniętą ich listę.

Z wyżej wymienionych powodów w artykule znalazło się jedynie opracowanie zagadnień związanych z pacyfikacjami wsi Sikory-Tomkowięta i Wnory-Wandy – zbrodni popełnionych na obszarze dzisiejszej gminy Kobylin-Borzymy. Choć być może celniejsze wydawałoby się bardziej spójne ujęcie w perspektywie tak chronologicznej, jak i zagadnieniowej, np. akcji pacyfikacyjnej z 13 lipca 1943 r. w całej jej rozciągłości (Sikory-Tomkowięta, Zawady oraz w ograniczonym zakresie Stary Laskowiec) lub wszystkich lipcowych pacyfikacji przeprowadzonych w zachod-

niej części Okręgu Białostockiego (Bezirk Białystok). Zdecydowano się jednak nie rozszerzać analizy w stosunku do zakresu pierwotnie realizowanego wniosku. Po pierwsze, z racji ograniczeń „objętościowych” związanych z publikacją w periodyku naukowym (uznano, że casusy obu miejscowości dostatecznie nadają się do zilustrowania problemu weryfikacji list pomordowanych w wyniku analogicznych zbrodni), po drugie, ze względu na niekompatybilność przypadków pacyfikacji innych miejscowości z drugą częścią tytułu niniejszej pracy – władze samorządowe odpowiedzialne za pozostałe miejsca martyrologii związane ze zbrodniami niemieckimi z lata 1943 r. nie zwracały się o opinię historyczną do Instytutu Pamięci Narodowej.

Baza źródłowa i stan badań

Podstawowym źródłem do badań pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowięta i Wnory-Wandy pozostają akta dwóch śledztw wszczętych przez prokuratorów Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Białymstoku odpowiednio 14 października i 6 listopada 1967 r.¹, umorzonych 24 maja 1974 r. i 2 maja 1975 r. Ponownie zostały one podjęte przez prokuratorów Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Białymstoku odpowiednio 16 września 2009 r. i 25 października 2005 r., i ponownie umorzone 24 września 2010 r. i 12 grudnia 2006 r.² Akta te zawierają przede wszystkim cenne protokoły przesłuchań świadków, dokumenty wytworzone przez inne urzędy i instytucje (niekiedy w postaci zestawionych list ofiar) oraz przez samych prokuratorów, ze szczególnym uwzględnieniem postanowień o umorzeniach śledztw, w których odnaleźć można m.in. dokonaną przez nich autorską interpretację wydarzeń. O ile jednak dokumentacja wytworzona na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. jest dla opracowywanych zagadnień nieoceniona, o tyle ta powstała po wznowieniu śledztw na początku XXI w. nie przedstawia już tak wielkiej wartości – nieliczne protokoły z zeznań świadków będących wówczas w większości małymi dziećmi, sporządzane po przeszło sześćdziesięciu latach od tragedii, nie wnoszą wiele do tematu.

Materiał śledztw jedynie w minimalnym stopniu uzupełnia dokumentacja polskiego podziemia niepodległościowego, choć należy zauważyć, że są to świadectwa chronologicznie najbliższe samym wydarzeniom i przynajmniej częściowo zredagowane na podstawie doniesień dobrze poinformowanej siatki terenowej³. Charakter

¹ Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Białymstoku [dalej: OKŚZpNP Bi], S. 59/09/Zn, Postanowienie o wszczęciu śledztwa w sprawie pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowięta, k. 1; tamże, S. 58/05/Zn, Karta przeglądu akt śledztwa w sprawie pacyfikacji wsi Wnory-Wandy, k. 1.

² Tamże, S. 59/09/Zn, Postanowienie o umorzeniu śledztwa w sprawie pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowięta, k. 345–354; tamże, S. 58/05/Zn, Postanowienie o umorzeniu śledztwa w sprawie pacyfikacji wsi Wnory-Wandy, k. 306–322.

³ Raport sabotażowo-dywerysyjny za miesiąc lipiec 1943 r. [Komendy Obwodu AK Wysokie Mazowieckie, 4 VIII 1943 r.], w: K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostockie – między różnymi sposobami widzenia historii*, „Biuletyn

uzupełniający, ale o większej wadze, ma również ankietę poświęconą masowym egzekucjom i masowym grobom z okresu okupacji niemieckiej, przeprowadzona na zlecenie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce w 1968 r.⁴

Pacyfikacje wsi Sikory-Tomkowięta i Wnory-Wandy były w przeszłości przedmiotem dość pobieżnych analiz. Informacje na temat liczby ofiar czerpać możemy z wielu publikacji poświęconych tematyce martyrologii narodu polskiego pod okupacją niemiecką. Po raz bodaj pierwszy temat ten został zasygnalizowany w 1964 r. przez zespół Rady Ochrony Pomników Walk i Męczeństwa, który pod kierunkiem Czesława Czubryt-Borkowskiego opracował *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939–1945*⁵. Do 1989 r. o wydarzeniach tych dość systematycznie przypominały kolejne publikacje różnych autorów: Aleksandra Omiljanowicza⁶, Czesława Madajczyka⁷, Stanisława Gizy⁸, Jana Onacika⁹, Józefa Fajkowskiego i Jana Religi¹⁰, Michała Gnatowskiego we współpracy z Józefem Kowalczykiem i Waldemarem Monkiewiczem¹¹, Czesława Pilichowskiego (tyl-

---

Instytutu Pamięci Narodowej” (dalej: „Biuletyn IPN”), 60–61 (2006), s. 144–145. W kwestii pacyfikacji wsi Wnory-Wandy odnotowano: „[...] spalili Niemcy wieś [...]. Ludność w większości zdołała zbiec. Wybito 27 osób, przeważnie starców”. O pacyfikacji Sikor-Tomkowięt zapisano: „[...] została spalona wieś [...]. Ludność tej wsi została wystrzelana. Zginęło 47 osób ogółem z dziećmi. Barbarzyńcy strzelali w potylicę każdego”; *Pro memoria o sytuacji w kraju. Generalne Gubernatorstwo i Ziemie Wschodnie w okresie 26 VII–26 VIII 1943 r.*, w: *Pro memoria (1941–1944). Raporty Departamentu Informacji Delegatury Rządu RP na Kraj o zbrodniach na narodzie polskim*, oprac. J. Gmitruk, A. Indraszczyk, A. Kosecki, Warszawa–Pułtusk 2004–2005, s. 453. Odnotowano jedynie fakt pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowięta oraz Krasowo-Częstki: „[...] Niemcy spalili wieś Sikory[-Tomkowięta] i Kraszewo [właśc. Krasowo-Częstki], mordując całą ich ludność w liczbie kilkuset osób”.

⁴ Niestety odnaleziono jedynie ankietę dotyczącą zbrodni w Sikorach-Tomkowiętach: AIPN, GK 163/2, Ankiet. Egzekucje. Groby województwo białostockie, t. 2, Kwestionariusz o egzekucjach masowych i grobach masowych [Sikory-Tomkowięta], k. 259–260 v.

⁵ *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939–1945*, pod kier. C. Czubryt-Borkowskiego, Warszawa 1964, s. 48 (publikacja wznowiona w 1966, 1980 i następnie w 1988 r.).

⁶ A. Omiljanowicz, *Ziemia Białostocka przypomina*, Lublin 1965, s. 60, 65; tenże, *Zanikające echa*, Warszawa 1977, s. 79–80 (publikacja wznowiona w 1979 r.). Wydawnictwa Omiljanowicza mają charakter popularny, niekiedy są fabularyzowane, zawierają informacje bądź całe wątki trudne do zweryfikowania lub zgoła fikcyjne, mimo to warte są uwagi z racji dostępu autora, byłego funkcjonariusza Urzędu Bezpieczeństwa, do materiałów (np. śledczych) niedostępnych dla innych autorów piszących w okresie PRL, w tym historyków.

⁷ *Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939–1945. Zestawienie większych akcji represyjnych*, oprac. C. Madajczyk, Warszawa 1965, s. 31, 32.

⁸ S. Giza, *Kalendarz wydarzeń historii ruchu ludowego 1895–1965*, Warszawa 1967, s. 149.

⁹ J. Onacik, *Przewodnik po miejscach walk i męczeństwa w województwie białostockim. Lata wojny 1939–1945*, Warszawa 1970, s. 164, 165.

¹⁰ J. Fajkowski, *Wieś w ogniu. Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1972, s. 238–239, 255–256; J. Fajkowski, J. Religa, *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981, s. 208–209, 212–213.

¹¹ J. Kowalczyk, M. Gnatowski, *Pacyfikacja wsi w województwie białostockim w latach 1939, 1941–1945*, w: *Eksterminacja ludności polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej. Wyniki badań ośrodków terenowych*, Warszawa 1979, s. 144; M. Gnatowski, W. Monkiewicz, J. Kowalczyk, *Wieś białostocka oskarża. Ze studiów nad pacyfikacją wsi na Białostocczyźnie w latach wojny i okupacji hitlerowskiej*, Białystok 1981, s. 153–155, 183–184.

ko Sikory-Tomkowięta)¹², Kazimierza Krajewskiego (tylko Sikory-Tomkowięta)¹³, Marcina Markiewicza¹⁴ i wznowienia starszych pozycji. Niestety w większości opracowania te przedstawiają zagadnienie w ujęciu popularnym bądź popularnonaukowym, a przytaczane w nich liczby ofiar, jak i wykazy nazwisk nie są jednobrzmiące, którego to faktu zresztą żaden z autorów nie skomentował. Najnowszą z istotniejszych pozycji bibliograficznych jest praca Jerzego Smurzyńskiego z 1997 r.¹⁵ Publikowane szacunki liczby ofiar w Sikorach-Tomkowiętach wahają się od 48 do 49 osób. Większe różnice widoczne są we Wnorach-Wandach, od 22 do 32 osób (zob. tabela 1).

W przypadku obu pacyfikacji dysponujemy zaledwie pięcioma publikacjami podającymi imienne wykazy ofiar, z których dwie są zresztą tego samego autorstwa i przynajmniej w tym zakresie jednobrzmiące. Pierwsze listy zestawili Józef Fajkowski w 1972 r.¹⁶, po nim w 1981 r. własne wykazy opublikowali wspólnie Michał Gnatowski, Waldemar Monkiewicz i Jan Kowalczyk¹⁷. W tym samym roku Józef Fajkowski, tym razem we współpracy z Janem Religą i pod innym tytułem, po raz kolejny ogłosił swoje ustalenia¹⁸. W 1985 r. Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, z wydatnym udziałem Waldemara Monkiewicza, opracowała szczegółowy rejestr zbrodni niemieckich z lat 1939–1945 na obszarze ówczesnego województwa łomżyńskiego¹⁹. Najnowsze wykazy sporządził w 1997 r. Jerzy Smurzyński²⁰. Autorzy innych opracowań ograniczyli się jedynie do podania ogólnej liczby ofiar. Istotne jest, że wszystkie publikowane listy ofiar kompilowane były przede wszystkim na podstawie materiałów śledztw prowadzonych w OKBZH w Białymstoku. Tylko w przypadku Jerzego Smurzyńskiego możemy być pewni, że wykorzystał on także inne materiały, w tym ankietę GKBZHWp oraz wiele dokumentów ze zbiorów własnych, przede wszystkim zaś korzystał z ustaleń ks. Bolesława Garbowskiego. W większości przypadków omówione wyżej publikacje pozbawione są precyzyjniejszego aparatu naukowego.

¹² C. Pilichowski, *Dzieci i młodzież w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa 1982, s. 366.

¹³ K. Krajewski, *Uderzeniowe Bataliony Kadrowe 1942–1944*, Warszawa 1993, s. 197.

¹⁴ M. Markiewicz, *Represje hitlerowskie wobec wsi białostockiej*, „Biuletyn IPN”, 35–36 (2003/2004), s. 67–68.

¹⁵ J. Smurzyński, *Czarne lata na łomżyńskiej ziemi (masowe zbrodnie hitlerowskie w roku 1939 i latach 1941–1945 w świetle dokumentów)*, Warszawa–Łomża 1997.

¹⁶ J. Fajkowski, dz. cyt., s. 238–239, 255–256.

¹⁷ M. Gnatowski, W. Monkiewicz, J. Kowalczyk, dz. cyt., s. 153–155, 183–184.

¹⁸ J. Fajkowski, J. Religa, dz. cyt., s. 208–209, 212–213.

¹⁹ *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo łomżyńskie*, Warszawa 1985, s. 184–185, 220–221.

²⁰ J. Smurzyński, dz. cyt., s. 219–226, 244–247.

Tabela 1. Liczba ofiar pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowięta (13 lipca 1943 r.) i Wnory-Wandy (21 lipca 1943 r.) w świetle opracowań

Lp.	Publikacje – dane bibliograficzne	Liczba ofiar	
		Sikory-Tomkowięta	Wnory-Wandy
1.	1964 – <i>Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939–1945</i> (te same dane we wznowieniu z 1966 r.)	48	28
2.	1965 – A. Omiljanowicz, <i>Ziemia Białostocka przypomina</i>	49	28
3.	1965 – C. Madajczyk (oprac.), <i>Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939–1945. Zestawienie większych akcji represyjnych</i>	48	28
4.	1967 – S. Giza, <i>Kalendarz wydarzeń historii ruchu ludowego 1895–1965</i>	48	22
5.	1970 – J. Onacik, <i>Przewodnik po miejscach walk i męczeństwa w województwie białostockim. Lata wojny 1939–1945</i>	49	26
6.	1972 – J. Fajkowski, <i>Wieś w ogniu. Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej</i>	49	28
7.	1977 – A. Omiljanowicz, <i>Zanikające echa</i> (te same dane we wznowieniu z 1979 r.)	49	-
8.	1979 – J. Kowalczyk, W. Monkiewicz, <i>Pacyfikacja wsi w województwie białostockim w latach 1939, 1941–1945, w: Eksterminacja ludności polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej. Wyniki badań ośrodków terenowych</i>	49	32
9.	1980 – <i>Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939–1945</i> (te same dane we wznowieniu z 1988 r.)	49	29
10.	1981 – M. Gnatowski, J. Kowalczyk, W. Monkiewicz, <i>Wieś białostocka oskarża. Ze studiów nad pacyfikacją wsi na Białostocczyźnie w latach wojny i okupacji hitlerowskiej</i>	49 (61) ^a	32
11.	1981 – J. Fajkowski, J. Religa, <i>Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945</i>	49	28
12.	1982 – C. Pilichowski, <i>Dzieci i młodzież w latach drugiej wojny światowej</i>	49	-

13.	1985 – <i>Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo łomżyńskie</i>	49	29
14.	1986 – J. Kowalczyk, W. Monkiewicz, <i>Bez przedawnienia – pacyfikacje wsi białostockich w latach 1939, 1941–1944</i>	49	32
15.	1993 – K. Krajewski, <i>Uderzeniowe Bataliony Kadrowe 1942–1944</i>	49	-
16.	1997 – J. Smurzyński, <i>Czarne lata na łomżyńskiej ziemi (masowe zbrodnie hitlerowskie w roku 1939 i latach 1941–1945 w świetle dokumentów)</i>	49	29
17.	2004 – M. Markiewicz, <i>Represje hitlerowskie wobec wsi białostockiej</i> , „Biuletyn IPN”, 35–36 (2003/2004)	49	32
18.	Ogólnopolska Komputerowa Baza Cmentarzy Wojennych (http://groby.radaopwim.gov.pl ; ostatnia weryfikacja 14 maja 2016 r.) ^b	49	26

^a Liczbę osób zgładzonych w wyniku przeprowadzonej 13 lipca 1943 r. pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowięta autorzy określają na 49 (s. 153). Następnie wyliczają personalia 61 osób – pierwszych 49 w porządku alfabetycznym i kolejnych 13 poza porządkiem. Ostatnie pozycje są dubletami danych osób, które ujęto już w wykazie (por. przyp. d–f, h–k i m–s do tabeli 2) – ich zamieszczenie wynika z błędu redakcyjnego. Ofiar o niepowtarzających się personaliach wyliczono 49.

^b Ogólnopolska Komputerowa Baza Cmentarzy Wojennych nie jest dostępna w sieci od czasu likwidacji Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (1 sierpnia 2016 r.).

Tło wydarzeń

Pacyfikacje wsi Sikory-Tomkowięta i Wnory-Wandy były częścią operacji represyjnej i odwetowej zakrojonej na szeroką skalę, mającej na celu sterroryzowanie ludności polskiej zamieszkującej Okręg Białostocki. Jej realizacja przypadła na początek lata 1943 r.²¹ Istotnym, jak się zdaje, elementem jej genezy była zmiana we władzach policyjnych Okręgu: zapewne w maju 1943 r. dotychczasowego dowódcę Sipo

²¹ Operację represyjną rozpoczęła pacyfikacja wsi Szaulicze (w przedwojennym pow. wołkowyskim) przeprowadzona 7 VII 1943 r. Mieszkańcy Sikor-Tomkowień, Zawad i Laskowca Starego padli ofiarami zbrodni 13 VII 1943 r., Krasowo-Częstki zostały spacyfikowane 17, a Wnory-Wandy 21 VII 1943 r. W tym czasie miały także miejsce liczne egzekucje wybranych grup mieszkańców miast powiatowych i Białegostoku – przedstawicieli miejscowych elit oraz osób podejrzewanych o działalność w polskim podziemiu niepodległościowym (por. Ilustracja 1. Obwieszczenie dowódcy Sipo i SD na Okręg Białystok SS-Sturmabführera Herberta Zimmermanna z 15 VII 1943 r. o niemieckich działaniach odwetowych wymierzonych w polską ludność cywilną, podjętych w związku z akcjami zbrojnymi polskiego podziemia niepodległościowego).

i SD SS-Sturmabführera Wilhelma Altenloha zastąpił SS-Obersturmbannführer Herbert Zimmermann, a SS-Standartenführera Wernera Fromma, pełniącego funkcję dowódcy SS i Policji, zastąpił SS-Gruppenführer Otton Helwig²².

W tym samym mniej więcej czasie wzrosła aktywność polskiego podziemia niepodległościowego, szczególnie na terenie Amtskommissariatu Wysokie Mazowieckie (zwłaszcza działalność likwidacyjna Kedywu Obwodu AK Wysokie Mazowieckie²³, do której pod koniec czerwca doszła obecność Uderzeniowych Batalionów Kadrowych). 21 czerwca 1943 r. partyzanci – żołnierze z VIII Uderzeniowego Batalionu Kadrowego i Uderzeniowego Batalionu Szturmowego wspierani przez miejscową siatkę AK – dokonali likwidacji posterunków niemieckiej Żandarmerii w Zawadach (grupa pod dowództwem Tadeusza Jagodzińskiego „Pawłowskiego”) i Kobylinie-Borzymach (grupa z Bronisławem Kamontem „Goliatem” na czele). W pierwszej z wymienionych miejscowości zginęło dwóch niemieckich żandarmów, a kolejnych trzech zostało rannych. Zabity został także obecny na posterunku Szczepan Dąbrowski, sołtys Sikor-Tomkowiec, który na swym stanowisku z dużym zaangażowaniem służyć miał okupantowi (także donosząc na swych sąsiadów oraz wydając ukrywającego się Żyda²⁴). W walce poległ jeden partyzant. W Kobylinie-Borzymach podziemie nie poniosło strat. Po stronie niemieckiej zginął jeden żandarm, reszta poddała się bez walki²⁵.

W krótkim czasie po akcji podziemia niemieckie władze policyjne rozpoczęły czynności dochodzeniowe. W obu miejscowościach wstępną pracą śledczą kierować miał SS-Obersturmführer Alfred König (w Gestapo, czyli Wydziale IV Urzędu Szefa Sipo i SD w Okręgu Białystok kierował referatem odpowiedzialnym za kontrwywiad i zwalczanie sabotażu komunistycznego²⁶), który następnego dnia po akcji podziemia (22 czerwca) zdał raport Zimmermannowi w obecności innych podległych temu ostatniemu oficerów – kierowników poszczególnych referatów Gestapo. König nie był w stanie ustalić, jaki oddział partyzancki dokonał likwidacji posterunków, w zdewastowanej siedzibie Żandarmerii w Kobylinie-Borzymach znalazł jednak porzucony meldunek o „opornej wsi” – Sikorach-Tomkowiecach (jego autorstwo powszechnie przypisuje się zastrzelonemu sołtysowi Dąbrowskiemu²⁷). Według

²² S. Datner, *Niemiecki okupacyjny aparat bezpieczeństwa w Okręgu Białostockim (1941–1944) w świetle materiałów niemieckich (opracowania Waldemara Macholla)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, 15 (1965), s. 19–22. Twierdzenie A. Omiljanowicza, jakoby Altenloh i Fromm zostali przeniesieni na inne stanowiska z powodu „zbytnej łagodności”, jest całkowicie nieuzasadnione (tenże, *Zanikające echa...*, s. 69). Opinia ta jest jednym z elementów fabularnych stosowanych przez tego autora – celowym zabiegiem mającym wzbogacić dramatyzm relacjonowanych wydarzeń.

²³ P. Łapiński, *Tadeusz Westfal „Karaś” (1915–1944). Żołnierz podlaskiego Kedywu*, Białystok 2012, s. 30–32.

²⁴ K. Krajewski, dz. cyt., s. 193; A. Omiljanowicz, *Zanikające echa...*, s. 70–72.

²⁵ K. Krajewski, dz. cyt., s. 191–195.

²⁶ S. Datner, dz. cyt., s. 23.

²⁷ K. Krajewski, dz. cyt., s. 193; A. Omiljanowicz, *Zanikające echa...*, s. 70–72.

powojennej relacji SS-Hauptsturmführera Waldemara Macholla „Zimmermann proponował dokonać natychmiast odwetu na mieszkańcach Zawad i tej drugiej odpornej wsi, a posterunek Żandarmerii przenieść do Rutek. Inny projekt zgłosił Hauptsturmführer SS Lothar Heimbach, szef Oddziału IV Gestapo. Ponieważ König stwierdził, że prawie wszyscy mężczyźni bojąc się naszego odwetu uszli ze wsi, należy więc nieco odczekać i uderzyć wtedy, kiedy ludność tam przekona się, że nic jej z naszej strony nie grozi. Zimmermann zgodził się z propozycją Heimbacha [...]. Heimbach wiedział z doświadczenia, że natychmiastowy odwet zaskakiwał we wsiach przeważnie kobiety i dzieci. Mężczyźni uchodzili. Tym razem postanowił więc działać inaczej”²⁸.

Do relacji Macholla można mieć jedno zastrzeżenie – trudno orzec, na ile są one wiarygodne w części dotyczącej roli, jaką w planowaniu zbrodni odegrali poszczególni oficerowie białostockiego Gestapo. W jego narracji on sam odgrywa na ogół rolę biernego obserwatora, choć można podejrzewać, że jako szef referatu A3 zajmującego się rozpracowaniem i zwalczaniem polskiego podziemia niepodległościowego nie tylko wykonywał zlecone mu zadania, lecz także przejawiał pewną inicjatywę²⁹. Faktem jest, że przez trzy tygodnie Niemcy nie podjęli żadnych działań odwetowych, co osłabiło czujność mieszkańców Zawad, Kobylina-Borzym i innych okolicznych wsi.

11 lipca 1943 r. na kolonii Kalnik leżącej w sąsiedztwie Krasowa-Częstek doszło do walk oddziału Kedywu dowodzonego przez Zygmunta Stokowskiego „Oliwę” z żandarmami z Dąbrówki Kościelnej, a następnie z Jagdkommandem przybyłym z Wysokiego Mazowieckiego. W walce poległo trzech partyzantów. Straty po stronie niemieckiej wyniosły co najmniej pięciu żołnierzy i trzech żandarmów (zginął także miejscowy woźnica)³⁰.

12 lipca u Zimmermanna odbyła się kolejna narada sztabu białostockiego Gestapo, tym razem w obecności Helwiga. Macholl relacjonował ją następująco: „Heimbach przedstawił zebrany materiał dotyczący wsi Zawady i dwóch innych, których nazw zapomniałem [Sikory-Tomkowięta i Laskowiec Stary]. Pamiętam, że Zimmermann rozkazał wówczas Heimbachowi, kategorycznie i natychmiast, przeprowadzić akcję odwetową zakrojoną na szeroką skalę. Miało to nastąpić najszybciej”³¹. Co ciekawe, w relacji tej nie odnajdujemy wzmianki o potyczce z żołnierzami Kedywu pod Krasowem-Częstkami. W innej publikowanej relacji Macholla znalazł się nieco odmienny opis tego samego, jak się zdaje, spotkania: „Kierownik Referatu

²⁸ A. Omiljanowicz, *Zanikające echa...*, s. 73.

²⁹ S. Datner, dz. cyt., s. 9.

³⁰ P. Łapiński, dz. cyt., s. 32. Strona niemiecka oficjalnie przyznała się do przytoczonych strat, choć AK szacowała je jeszcze wyżej: polec miało siedmiu lub dziewięciu żołnierzy, trzech żandarmów i dwóch woźniców.

³¹ A. Omiljanowicz, *Zanikające echa...*, s. 74.

[IV] B Hauptsturmführer SS Wolfgang Erdbrüger przekazał wiadomość, że nadszedł meldunek, bodajże z Komendy Żandarmerii w Wysokiem Mazowieckiem, o nowej akcji partyzanckiej, w której zginęło kilku żandarmów. Szef Gestapo poprosił, żeby na sztabowej mapie wiszącej na ścianie wskazać miejsce potyczki z partyzantami. W pobliżu tego miejsca leżało wiele wsi polskich, ale szef Gestapo chciał wiedzieć, która z nich jest największa pod względem zaludnienia. Ponieważ nikt z zebranych na naradzie nie wiedział ilu mieszkańców liczą wsie tam położone, Heimbach zatelefonował do Komendy Żandarmerii w Wysokiem Mazowieckiem i stamtąd otrzymał informację, że w pobliżu miejsca potyczki z partyzantami jest wieś licząca kilkuset mieszkańców [Krasowo-Częstki] [...]. Wtedy Zimmermann zdecydował, że Vergeltungsaktion będzie przeprowadzona w tej właśnie wsi³². Jak widać, w drugiej relacji nie ma z kolei mowy o Sikorach-Tomkowiętach, Zawadach i Laskowcu Starym. Przyczyna takiego stanu rzeczy może być prozaiczna – w obu przypadkach Macholl pytany był o konkretne miejscowości (w pierwszym o Sikory-Tomkowięta, w drugim o Krasowo-Częstki). Przytoczone powyżej opisy tego samego wydarzenia możemy więc potraktować nie jako sprzeczne, ale wzajemnie się uzupełniające – wszak na wszystkie wymienione wsie represje spadły krótko po 12 lipca 1943 r.

Na tej samej naradzie sąd doraźny złożony, według relacji Macholla, z przewodniczącego „posiedzeniu” Zimmermanna oraz Heimbacha i Erdbrügera w roli asesorów wydał wyrok na Krasowo-Częstki³³. Nie wiadomo, czy wyrok na Sikory-Tomkowięta, Zawady i mieszkańców Laskowca Starego zapadł na tym samym posiedzeniu, czy też miało to miejsce już 22 czerwca i tylko wykonanie wyroku odroczono.

Należy tu zauważyć, że w nowszych opracowaniach wyolbrzymia się rolę, jaką w lipcowych pacyfikacjach odegrała przybyła z Królewca „grupa Müllera”. Jerzy Smurzyński oraz Kazimierz Krajewski wraz z Tomaszem Łabuszewskim widzieli w tym oddziale samodzielną grupę operacyjną na kształt Einsatzgruppe, która na obszarze „od Grodna poprzez Białystok i Grajewo, po Łomżę i Zambrów” prowadziła działalność pacyfikacyjną, autonomiczną w stosunku do miejscowych struktur policyjnych (Müller miał działać z własnej inicjatywy, dyktując miejscowemu Gestapo i Żandarmerii warunki „współpracy”, w ramach której to on miał pozycję dominującą)³⁴. Jednoznacznie przeczą temu relacje Macholla, co więcej, po-

³² Tenże, *Przed wyrokiem. Rozmowy z gestapowcem*, Białystok 1998, s. 27.

³³ Tamże.

³⁴ J. Smurzyński, dz. cyt., s. 56–57; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostockie – między różnymi sposobami widzenia historii*, „Biuletyn IPN”, 60–61 (2006), s. 141. Źródłem nieścisłości jest niestety nie w pełni wiarygodna dokumentacja opracowana w Delegaturze Rządu na Kraj: „W czasie od 15 do 28 lipca w Łomży i Łomżyńskim wymordowano około 1000 Polaków. W sierpniu pod wsią Sikory (pow. Wysokie Mazowieckie) ktoś zabił dwóch żandarmów niemieckich. W odwet za to Niemcy spalili wsie Sikory i Kruszewo [właśc. Sikory-Tomkowięta i Krasowo-Częstki], mordując całą ich ludność w liczbie kilkuset osób. [...] Zarejestrowane powyżej krwawe czyny niemieckie w Białostockiem, Grodzieńskiem i Łomżyńskiem były dziełem specjalnej ekspedycji niemieckiej

dobny stan rzeczy byłby niemalym i trudnym do wytłumaczenia kuriozum. „Grupa Müllera” była z pewnością oddziałem policyjnym (choć nierozpoznanej formacji) przysłanym z Królewca do Białegostoku na wniosek Zimmermanna w celu wzmocnienia miejscowych sił podczas zakrojonej na szeroką skalę operacji, a więc występującym w charakterze z pewnością istotnego liczebnie (zapewne około dwustu żołnierzy lub funkcjonariuszy), ale jednak wsparcia³⁵. Było ono szczególnie potrzebne m.in. na pograniczu wschodniego Mazowsza i Podlasia, gdzie nie można było liczyć na wykorzystanie np. formacji białoruskich. Sama osoba domniemanego dowódcy oddziału – Müllera – również pozostaje bliżej nierozpoznana. Zespół przygotowujący do druku raporty Departamentu Informacji Delegatury Rządu na Kraj zidentyfikował go jako Obersturmbannführera SS Johannes Müllera, od kwietnia do października 1941 r. komendanta Sipo i SD w dystrykcie warszawskim, a następnie do jesieni 1943 r. komendanta Sipo i SD w dystrykcie lubelskim – co jest jednak nieprawdopodobne³⁶.

Strzały, które 11 lipca padły pod Krasowem-Częstkami, były swoistym sygnałem do rozpoczęcia akcji pacyfikacyjnej przygotowywanej od ostatniej dekady czerwca 1943 r. przez białostockie Gestapo. O masowych zabójstwach dokonanych w jej ramach na terenie całego Okręgu Białostockiego informowało obwieszczenie z 15 lipca 1943 r. podpisane przez Zimmermanna (zob. il. 1)³⁷.

Wbrew pozorom jest ono mało szczegółowe i jedynie w ogólnym zarysie przedstawia relację przyczynowo-skutkową pomiędzy poszczególnymi zdarzeniami. W punkcie 5. opisano potyczkę, która miała miejsce 11 lipca 1943 r. koło wsi Krasowo-Częstki – z obwieszczenia ludność Okręgu Białostockiego dowiedziała się, że w odwecie wymordowano tysiąc mieszkańców powiatu łomżyńskiego (w rozumieniu okupacyjnego podziału administracyjnego – Landkreis Lomscha), których majątek ruchomy skonfiskowano, a domy i zabudowania gospodarskie spalono. Do 15 lipca przeprowadzono jednak pacyfikację „tylko” Sikor-Tomkowiec, Zawad i Laskowca Starego (wszystkie 13 lipca, przy czym dwóch ostatnich częściowo),

---

żandarmerii i SS tzw. «grupy Müllera», która na teren ten przybyła z Królewca i w ciągu drugiej połowy lipca «pacyfikowała» szlak: Grajewo, Kutno, Łomża, Gać, Rudki, Mężenin, Zambrow, Jeżewo, Białystok i miejscowości po obu stronach szosy Łomża–Białystok; specjalny wypad podjął Müller na teren Grodna i jego okolice. Na szlaku swego pochodu «grupa Müllera» w ciągu krótkiego okresu czasu wymordowała około 4000 osób” (*Pro memoria o sytuacji w kraju. Generalne Gubernatorstwo i Ziemie Wschodnie w okresie 20 VI–25 VII 1943 r.*, w: *Pro memoria (1941–1944)*..., s. 453).

³⁵ Por. F. Anders, H.H. Kutscher, K. Stoll, *Białystok in Bielefeld: nationalsozialistische Verbrechen vor dem Landgericht Bielefeld 1958 bis 1967*, Bielefeld 2003, s. 179.

³⁶ *Pro memoria (1941–1944)*..., s. 618.

³⁷ AIPN, GK, 141/5, t. 1, Obwieszczenie dowódcy Sipo i SD na Okręg Białystok SS-Sturmabführera Herberta Zimmermanna z 15 VII 1943 r. o niemieckich działaniach odwetowych wymierzonych w polską ludność cywilną, podjętych w związku z akcjami zbrojnymi polskiego podziemia niepodległościowego, k. 1.

w których zginęło blisko 110 osób, a więc niewiele więcej niż dziesiąta część podanej liczby. Skąd więc czas przeszedł?

Być może wydanie obwieszczenia w tym właśnie momencie i w takim brzmieniu miało na celu ponowne uspienie czujności miejscowych, którzy na tej podstawie mogli dojść do przekonania, że niemieckie działania odwetowe zostały zakończone. Nie mieli jednak możliwości dokładnej weryfikacji liczby ofiar, wiedzieli jedynie, że pacyfikacje miały miejsce.

Niestety obwieszczenia z 15 lipca nie skomentował w swej relacji ks. Józef Kaczyński – w 1943 r. wikariusz przy kościele św. Trójcy w Tykocinie. Po 13 lipca przybył on do Krasowa-Częstek, aby przestrzec mieszkańców rodzinnej wsi przed zagrożeniem. O planowanym odwecie wiedział od zaprzyjaźnionego Niemca, Oberleutnanta Philippa Schweigera pełniącego funkcję komendanta Posterunku Żandarmerii w Tykocinie. Jego apel o ostrożność został jednak przez miejscowych całkowicie zbagatelizowany. Uważali oni, że nie było powodów do obaw, mieli bowiem dobre stosunki z lokalną administracją niemiecką. Byli przekonani, że odwet, jeśli faktycznie miałby nastąpić, spadłby raczej na Krasowo-Wólkę – bliższą miejscowi potyczki Kedywu z Niemcami. Jeśli ks. Kaczyński przybył do Krasowa-Częstek 15 lub 16 lipca, mieszkańcy wsi mogli być już zaznajomieni z treścią obwieszczenia z 15 lipca, co, jak już wspomniano, dodatkowo mogło ich utwierdzić w przekonaniu o własnym bezpieczeństwie. Po latach kapłan wspominał, że „owszem, wszyscy słyszeli [...], że przed paroma dniami Sikory[-Tomkowięta] były spacyfikowane i inne wioski – ale one były karane za zbrodnie przeciwko Niemcom”³⁸. Z powodu niedokładności w chronologii oraz ogólnikowości przytoczonego zdania nie sposób orzec, czy pod owymi „zbrodniami”, o których mówili wówczas chłopcy z Krasowa-Częstek, kryła się faktycznie potyczka z 11 lipca.

Kolejna pacyfikacja miała miejsce 21 lipca we Wnorach-Wandach. Nie jest jasne, co było jej bezpośrednią przyczyną. W literaturze wymienia się podejrzenia o kontakty z partyzantami³⁹, potyczkę między oddziałem podziemia a siłami okupacyjnymi w pobliżu wsi w dniu 21 lipca (!)⁴⁰, zabicie przez podziemie zastępcy Amtskommissara Kulesz Kościelnych do spraw rolnych (tzw. komisarza rolnego)

³⁸ J. Kaczyński, *Jak nie udało się uratować mieszkańców rodzinnej wsi*, oprac. J.J. Milewski, „Biuletyn IPN”, 59 (2005), s. 97. Podróż ks. Józefa Kaczyńskiego do Krasowa-Częstek miała miejsce z pewnością po 13 lipca (z mieszkańcami wsi rozmawiał wówczas m.in. o pacyfikacji Sikor-Tomkowień, którą przeprowadzono „przed paroma dniami”), jego publikowane relacje nie są jednak dostatecznie szczegółowe, aby stwierdzić, czy miało to miejsce przed, czy po opublikowaniu obwieszczenia z 15 lipca i zapoznaniu się z jego treścią mieszkańców wsi. Jerzy Smurzyński, który pisząc o zbrodni w Krasowie-Częstkach osobiście konsultował się z ks. Kaczyńskim, podał, że miało to miejsce 14 lipca (J. Smurzyński, dz. cyt., s. 162), data ta jednak wydaje się mało prawdopodobna.

³⁹ *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 220.

⁴⁰ A. Omiljanowicz, *Ziemia Białostocka przypomina...*, s. 65.

tego samego dnia lub kilkanaście dni wcześniej⁴¹. Kwestię tę inaczej wyjaśniają relacje świadków przesłuchanych w śledztwie OKBZH w Białymstoku. Najlepiej poinformowany w tej materii ówczesny sołtys Wnor-Wand Władysław Kurzyna zeznał, że „w miesiącu lipcu 1943 r. w pobliżu naszej wsi oddział partyzancki zatrzymał pięcioro Niemców cywilów. Było wśród nich trzech mężczyzn i dwie kobiety. Partyzanci nic złego nie zrobili tym Niemcom puszczając ich wolno. Ponieważ jednak sam fakt miał miejsce w lesie koło Wnor-Wand, dlatego też Niemcy postanowili spacyfikować naszą wieś. W dodatku we wsi Kulesze [Kościelne] w swoim własnym mieszkaniu został zabity przez partyzantów komisarz rolny, narodowości niemieckiej. Komisarz ten przed śmiercią na zebraniu sołtysów mówił publicznie na rynku, że we wsi Wnory-Wandy mieszkają bandyci”⁴². Wersję Władysława Kurzyny w ogólnym zarysie potwierdziły także zeznania innych świadków: Władysława Kamińskiego, Aleksandra Sikorskiego i Władysława Iwanowskiego⁴³. Eugeniusz Dąbrowski poza zabójstwem „komisarza rolnego” wspominał też o śmierci jednego z żandarmów z Kulesz Kościelnych⁴⁴. Zeznania zbierane już w XXI w. odbiegały od tej wersji, są one jednak mniej wartościowe z racji na upływ czasu oraz dobór świadków (przesłuchano głównie osoby, które w 1943 r. były dziećmi). Przykładowo Wiesława Marianna Maleszewska twierdziła, że przyczyną pacyfikacji było podejrzenie o ukrywanie we wsi Żydów⁴⁵. Ryszard Kamiński słyszał zaś o zabójstwie dwóch Niemców w Starych Wnorach⁴⁶. Żadnej z powyżej przytoczonych wersji nie udało się dotychczas zweryfikować, opierając się na innych źródłach, chociażby wytworzonych przez miejscowe struktury AK. Z pewnością jednak taka lub inna bezpośrednia „przesłanka” do akcji odwetowej zaistniała, bo, jak jasno wynika z relacji, część mieszkańców Wnor-Wand na początku trzeciej dekady lipca 1943 r. (a przynajmniej jednej nocy – z 20 na 21 lipca) nie nocowała w domach, obawiając się represji.

Do kolejnych pacyfikacji w rejonie Wysokiego Mazowieckiego w lipcu 1943 r. już nie doszło. Z zapowiedzianych w punkcie 5. obwieszczenia z 15 lipca tysiąca

⁴¹ M. Markiewicz, dz. cyt., s. 68; J. Kowalczyk, M. Gnatowski, dz. cyt., s. 144. Zastępca Amtskommissara Kulesz Kościelnych do spraw rolnych zabity przez bliżej niezidentyfikowanych partyzantów nosił nazwisko Motzkus (W. Monkiewicz, *Hitlerowski aparat policyjny w Łomży i powiecie łomżyńskim w latach 1941–1944*, „Studia Łomżyńskie”, 2 (1989), s. 157).

⁴² OKŚZpNP Bi, S. 58/05/Zn, Protokół przesłuchania świadka Władysława Kurzyna, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 21–21v.

⁴³ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Władysława Kamińskiego, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 18–18v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Aleksandra Sikorskiego, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 20–20v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Władysława Iwanowskiego, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 22–23v. Ostatni spośród wymienionych świadków wśród zatrzymanych wymienił samego Amtskommissara Kulesz Kościelnych, co jednak wydaje się mało prawdopodobne.

⁴⁴ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Eugeniusza Piotra Dąbrowskiego, Białystok, 27 I 2006 r., k. 121–123.

⁴⁵ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Wiesławy Marianny Maleszewskiej, Wnory-Wandy, 2 III 2006 r., k. 150–151v.

⁴⁶ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Ryszarda Kamińskiego, Białystok, 11 IV 2006 r., k. 192–194.

mieszkańców życie straciło co najmniej czterystu, przy założeniu, że zbrodnię we Wnorach-Wandach również możemy zaliczyć do działań przewidzianych w tym punkcie, choć bezpośrednia „przyczyna” jej dokonania była z pewnością inna. Nie wiadomo, dlaczego akcja pacyfikacyjna wsi została ograniczona – być może władze okupacyjne uznały, że udzieliły Polakom dostatecznej „nauczki”, a dalsze działania mogły negatywnie wpłynąć na wynik trwających żniw i ogólną wydajność rolnictwa w Okręgu Białostockim w najbliższym czasie.

Przebieg pacyfikacji

Sikory-Tomkowięta⁴⁷

12 lipca 1943 r. zmotoryzowany oddział niemiecki oceniany przez świadka na dwunasto- lub trzynastoosobowy dotarł do Rutek (obecnie Rutki-Kossaki) – była to „grupa Müllera”. Zapewne około północy podzielił się on – część żołnierzy wyjechała w stronę Zambrowa z zadaniem dokonania zatrzymań w Laskowcu Starym, kolejni udali się do Zawad (oba wydzielone pododdziały wyposażone były w samochody ciężarowe specjalnie przygotowane do zatruwania transportowanych ludzi spalinami). Trzecia kolumna składająca się najprawdopodobniej z pięciu ciężarówek około godziny pierwszej w nocy 13 lipca dotarła do Krzewa Starego. Tutaj auta pozostawiono pod strażą, a około stuosobowy oddział w kolumnie pomaszerował szosą Białystok–Zambrów na wschód i po około 400 m skręcił w drogę biegnącą na południe przez Sikory-Bartyczki, a po ich minięciu znów odbił na wschód, aby polną drogą między koloniami dotrzeć do Sikor-Tomkowięt. Jak można przypuszczać, nie wybrano lepszej drogi przez Sikory-Pawłowięta, bezpośrednio przylegające do Sikor-Tomkowięt od północy, chcąc uzyskać efekt zaskoczenia. Nie jest jasne, czy żołnierze weszli do wsi w kolumnie, czy też w pewnej od niej odległości uformowali

⁴⁷ Opracowano na podstawie relacji świadków: OKŚZpNP Bi, S. 59/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Lucjana Sikorskiego, Sikory-Tomkowięta, 23 V 1967 r., k. 2–3v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Józefa Sikorskiego, Sikory-Tomkowięta, 23 V 1967 r., k. 4–4v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Lucjana Sikorskiego, Sikory-Tomkowięta, 23 V 1967 r., k. 5–6; tamże, Protokół przesłuchania świadka Kazimiery Sikorskiej, Sikory-Tomkowięta, 23 V 1967 r., k. 7–8v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Franciszka Dąbrowskiego, Sikory-Tomkowięta, 23 V 1967 r., k. 9–11; tamże, Protokół przesłuchania świadka Edwarda Garbowskiego, Sikory-Tomkowięta, 20 V 1969 r., k. 12–14; tamże, Protokół przesłuchania świadka Czesławy Garbowskiej, Sikory-Tomkowięta, 20 V 1969 r., k. 15–17; tamże, Protokół przesłuchania świadka Wojciecha Mężyńskiego, Sikory-Tomkowięta, 20 V 1969 r., k. 18–20; tamże, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Sikorskiego, Sikory-Tomkowięta, 20 V 1969 r., k. 21–22; tamże, Protokół przesłuchania świadka Feliksa Stypułkowskiego, Sikory-Tomkowięta, 20 V 1969 r., k. 23–24; tamże, Protokół przesłuchania świadka Franciszka Dąbrowskiego, Sikory-Tomkowięta, 20 V 1969 r., k. 25–27; tamże, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Mężyńskiego, Białystok, 31 V 1969 r., k. 28–30; tamże, Protokół przesłuchania świadka Reginy Sokoł, Białystok, 31 V 1969 r., k. 31–33; tamże, Protokół przesłuchania świadka Reginy Sokoł, Białystok, 31 V 1969 r., k. 37–39; tamże, Protokół przesłuchania świadka Czesławy Garbowskiej, Białystok, 18 VI 2010 r., k. 341–343.

tyralierę, obchodząc następnie od północy i południa osadę składającą się z zaledwie dziesięciu niewielkich gospodarstw. Niezależnie od metody ostatecznie wieś została okrażona – żołnierze zabezpieczający akcję utworzyli kordon w pewnym oddaleniu od zabudowań i nie brali bezpośredniego udziału w zatrzymaniach i egzekucji. Niemcy nie napotkali na żaden opór. Żandarmi z Rutek służyli im zapewne za przewodników, pomagali w komunikacji z zatrzymywanymi oraz w zorganizowaniu transportu grabionego majątku (w różnym stopniu znali język polski). Wartownicy, oczekując na powrót oddziału, przy ciężarówkach dokonali rewizji w domach mieszkańców Krzewa Starego, ale, jak się zdaje, nie ujawnili żadnych „kompromitujących” materiałów, w związku z czym fakt ten nie pociągnął za sobą represji.

Opanowawszy Sikory-Tomkowięta, Niemcy przystąpili do wypędzania wszystkich na zbiórkę na ulicy. Robili to pod pretekstem sprawdzenia dokumentów, co miało zapewne zapobiec panice w chwili, gdy mieszkańcy opuszczali domostwa. Nikomu nie pozwolono nawet się ubrać, co nabiera dodatkowego znaczenia w kontekście losów majątku pomordowanych. Gdy wszyscy znaleźli się już na drodze (zabudowania z pewnością przeszukano), wywołano członków rodziny zabitego w wyniku akcji UBK sołtysa – Szczepana Dąbrowskiego. Tych kilka osób (Franciszka Dąbrowskiego, Bronisławę Dąbrowską, Kazimierę z Dąbrowskich Sikorską, jej męża Stanisława Sikorskiego oraz ich troje dzieci, ciotkę Stanisława, Władysławę Sikorską, a także jego siostrzenicę, Reginę Maleszewską) zwolniono, polecając niezwłocznie zabrać majątek ruchomy i opuścić wieś. Śmierci uniknęło też dwóch stałych mieszkańców Sikor-Tomkowień, którzy feralnego dnia przebywali poza wsią – Marceli Mężynski i Edward Garbowski oraz siostry Piszczatowskie, o których niżej (w sumie trzynaście osób).

Mężczyzn oddzielono od kobiet oraz dzieci i kazano im kopać dół koło zabudowań Franciszka Garbowskiego⁴⁸. W międzyczasie do wsi samochodami osobowymi dotarła grupa niemieckich oficerów – zapewne kierujących operacją funkcjonariuszy Gestapo w towarzystwie Amtskommissara z Rutek o nazwisku Kleist oraz jego zastępcy Postego. Wówczas zaledwie czternastoletnia siostra Reginy Sikorskiej *de domo* Piszczatowskiej (*secundo voto* Sokoł; w tamtym czasie świeżo poślubionej Antoniemu Sikorskiemu) podeszła do samochodu osobowego, w którym siedziało kilku Niemców, i stwierdziła, że obie są nietutejsze (pochodziły z Pogorzałek). Niemcy polecili sołtysowi Czesławowi Mężynskiemu, aby przyniósł spis ludności; po sprawdzeniu obie dziewczyny odprowadzono do Sikor-Janowień, jako że żadna

⁴⁸ Według relacji świadków obserwujących zbrodnię z domu na kolonii, z odległości około 400 m, dół kopali sami Niemcy. Wydaje się to jednak mało prawdopodobne w kontekście znanej z innych miejsc praktyki przeprowadzania masowych egzekucji oraz w świetle jedyne go bezpośredniego świadka tych wydarzeń – Reginy Sokoł (OKŚZpNP Bi, S. 59/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Józefa Sikorskiego, Sikory-Tomkowięta, 23 V 1967 r., k. 4–4v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Lucjana Sikorskiego, Sikory-Tomkowięta, 23 V 1967 r., k. 5–6; tamże, Protokół przesłuchania świadka Reginy Sokoł, Białystok, 31 V 1969 r., k. 31–33).

z nich nie figurowała w dokumencie (nie został jeszcze zaktualizowany po ślubie Antoniego i Reginy Sikorskich). W drodze minęły one prowadzonego pod bronią w przeciwnym kierunku Witolda Maleszewskiego, mieszkańca tej wsi, którego dołączono do pracującej grupy mężczyzn. Wraz z bratem Franciszkiem Maleszewskim podjął on próbę ucieczki, gdy Niemcy pojawili się we wsi z żądaniem dostarczenia zaprzężonych furmanek wraz z woźnicami. Franciszek został zastrzelony na miejscu – padł pierwszą ofiarą tej akcji pacyfikacyjnej. Furmanki zmobilizowano także w Sikorach-Bartkowiętach, Sikorach-Pawłowiętach, Zalesiu-Łabędzkich i Grabowie Nowym.

Kobiety i dzieci zamknięto w murowanym domu Stanisława Sikorskiego. Do wsi wjechały furmanki gospodarzy z sąsiednich miejscowości i Niemcy (rękami furmanów) rozpoczęli rabunek majątku ruchomego. W obstawie wywieziono go do siedziby Amtskommissariatu w Rutkach, gdzie później wystawiono na sprzedaż. Inwentarz żywy (9 koni, 26 krów i 23 sztuki trzody chlewnej⁴⁹) popędzono w stronę Białegostoku.

Gdy wyładowane furmanki wyruszyły w stronę szosy Białystok–Zambrów, Niemcy przystąpili do rozstrzeliwania mieszkańców. Egzekucję wykonano w kilku (trzech?) grupach wyprowadzanych kolejno z domu Stanisława Sikorskiego. Częstą praktyką podczas analogicznych akcji pacyfikacyjnych było rozstrzeliwanie w pierwszej kolejności mężczyzn, którzy kopali dół. Czy tak było w tym przypadku – z braku świadków, którzy zdarzenie to obserwowali w całości i z dostatecznie bliskiej odległości, niepodobna orzec. Istnieją przesłanki wskazujące, że mężczyzn po wykopaniu dołu zamknięto razem z kobietami i dziećmi w którymś z budynków gospodarczych Stanisława Sikorskiego (w czasie, gdy trwał rabunek mienia) bądź też zostali oni zmuszeni do patrzenia na egzekucję swych rodzin. Na zaproponowane interpretacje wskazują m.in. relacja Lucjana Sikorskiego, który w pierwszej grupie rozstrzeliwanych widział tylko wyprowadzone z domu kobiety i dzieci, oraz ułożenie ciał w masowym grobie – według Franciszka Dąbrowskiego podczas próby pochowania w mogile ofiar, które nie zginęły w zbiorowej egzekucji, natrafiono na leżące najpłycej (a więc należące do osób rozstrzelanych jako ostatnie) szczątki Franciszka Piszczatowskiego i Wojciecha Sikorskiego.

Rozstrzelano co najmniej 41 osób. Po zakończonej egzekucji Niemcy sami zakopali dół, przysypując uprzednio ciała wapnem, i zwinęli kordon. W tym samym czasie podpalono wszystkie zabudowania we wsi (spłonąć miało dziesięć domów, dziewięć stodół i tyleż obór⁵⁰ oraz zapewne wiele mniejszych zabudowań gospodarczych). Pododdział z „grupy Müllera” odmaszerował w kierunku pozostawio-

⁴⁹ M. Gnatowski, W. Monkiewicz, J. Kowalczyk, dz. cyt., s. 154.

⁵⁰ Tamże.

nych w Krzewie Starym ciężarówek. W Sikorach-Tomkowiętach pozostała nieliczna grupa wartowników pilnujących płonących zabudowań – zapewne byli to żandarmi z Rutek. Wypatrzili oni ukrywającego się w owsie nieopodal drogi Franciszka Mężyńskiego. Podbiegli do niego, pod bronią wyprowadzili na drogę i kazali usiąść przy jednym z samochodów. Zatrzymało się przy nich auto Amtskommissara z Rutek, który, jak można domniemywać, podjął decyzję o rozstrzelaniu ujętego mężczyzny. Ręce Franciszka Mężyńskiego związane rzemieniem za plecami i odprowadzono na pole, gdzie został zabity strzałem w tył głowy nad dołem po ziemniakach. Jego szczątki przysypano ziemią.

W piwnicy domu Stanisława Sikorskiego zdołało się ukryć pięć osób. Ich nieobecności Niemcy nie zauważyli, jak widać nie liczyli rozstrzeliwanych, nie przeszukali także dokładnie domu, w którym zamknięci byli mieszkańcy Sikor-Tomkowię. Byli to: Anna Garbowska, żona Jana, z dwójką własnych dzieci – Franciszkiem i Janiną oraz dwoje dzieci Kazimierza i Jadwigi Sikorskich – Kazimierz i Eugeniusz Władysław. Wszyscy zginęli w płomieniach⁵¹.

Gdy we wczesnych godzinach popołudniowych zabudowania się dopaliły, ostatni Niemcy opuścili całkowicie zniszczone Sikory-Tomkowięta.

Wnory-Wandy⁵²

We Wnorach-Wandach scenariusz wydarzeń był zbliżony do zbrodni popełnionych w Sikorach-Tomkowiętach i Krasowie-Częstkach (tu szerzej nieopisanej), z tym że mieszkańcy wsi spodziewali się niemieckiego odwetu. 20 lipca około godzi-

⁵¹ Istnieje także możliwość, że Niemcy odnaleźli ukrywające się w piwnicy osoby i dokonali bezpośredniego ich zabójstwa przy użyciu broni palnej lub granatu (na skutek działania płomieni obrażenia mogły być później nieczytelne) lub świadomie pozwolili im zginąć w pożarze.

⁵² Opracowano na podstawie relacji świadków: OKŚZpNP Bi, S. 58/05/Zn, Protokół przesłuchania świadka Józefa Wnorowskiego, Białystok, 10 XII 1966 r., k. 6–6v, 7–7v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Szymona Dąbrowskiego, Wnory-Wandy, 10 XII 1966 r., k. 8–8v, 9; tamże, Protokół przesłuchania świadka Henryka Wnorowskiego, Wnory-Wandy, 10 XII 1966 r., k. 10–10v, 11; tamże, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Wnorowskiego, Wnory-Wandy, 10 XII 1966 r., k. 12–12v, 13; tamże, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Dąbrowskiego, Wnory-Wandy, 10 XII 1966 r., k. 14–14v, 15; tamże, Protokół przesłuchania świadka Czesława Stypułkowskiego, Wnory-Wandy, 22 I 1969 r., k. 17–17v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Władysława Kamińskiego, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 18–18v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Marianny Truskolaskiej, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 19–19v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Aleksandra Sikorskiego, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 20–20v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Władysława Kurzyna, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 21–21v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Władysława Kamińskiego, Wnory-Wandy 18 IV 1969 r., k. 22–23; tamże, Protokół przesłuchania świadka Jana Lucjana Milewskiego, Warszawa, 15 V 1969 r., k. 24–26; tamże, Protokół przesłuchania świadka Eugeniusza Piotra Dąbrowskiego, Białystok, 27 I 2006 r., k. 121–123; tamże, Protokół przesłuchania świadka Janiny Mażewskiej, Białystok, 2 II 2006 r., k. 130–131; tamże, Protokół przesłuchania świadka Zofii Garbowskiej, Białystok, 15 II 2006 r., k. 134–136v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Adama Sikorskiego, Białystok, 15 II 2006 r., k. 138–139; tamże, Protokół przesłuchania świadka Wiesławy Marianny Maleszewskiej, Zambrzyce-Jankowo, 2 III 2006 r., k. 150–151v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Marianny Woźniak, Warszawa, 3 IV 2006 r., k. 187–190v.

ny 15 otrzymać mieli jakieś „trwożne wiadomości”. Nie ma pewności, jaka była ich treść, wydaje się jednak, że są dwie możliwości – albo dowiedziano się o zatrzymaniu przez partyzantów pracowników niemieckich w pobliskim lesie, co mogło mieć miejsce tego właśnie dnia, albo któryś spośród urzędników lub funkcjonariuszy niemieckich, np. z Kulesz Kościelnych, nie dochował tajemnicy o planowanej operacji, na co wskazują niektórzy świadkowie. Gospodarze z Wnor-Wand uznali zagrożenie za realne i niemal do północy debatowali nad możliwymi działaniami. Ostatecznie część z nich zdecydowała się spać poza domem, ale w jego pobliżu – w olszynach, na polach, w kopach siana na łąkach, w stodołach, na wozach, aby mieć na oku gospodarstwo. Niektóre kobiety i dzieci także nocowały „w polu”, inne odesłano do rodzin w sąsiednich wsiach. Część rodzin (Stanisława Wnorowskiego, Szymona Dąbrowskiego, Wacława Wnorowskiego) została w domach, czuwając i oczekując na ewentualny sygnał do ucieczki.

Po północy mieszkańców zbudził odgłos silników samochodowych dobiegający od strony szosy Białystok–Zambrów. Niektórzy świadkowie wspominali także o strzałach, które miały być słyszane mniej więcej w tym samym czasie z kierunku południowo-zachodniego (być może zostały one oddane przez żandarmów z Kulesz Kościelnych za pierwszymi uciekinierami). Poderwało to mieszkańców do ucieczki, choć nie wszystkich równocześnie. Niektórzy mężczyźni wracali do domów, aby zaalarmować i zabrać stamtąd swoje rodziny. Ucieczka była paniczna i chaotyczna – mieszkańcy nie zdołali zorganizować się wcześniej w żaden sposób, w związku z czym w tej dramatycznej sytuacji każda z rodzin ratowała się na własną rękę, choć wiadomo, że niektórzy próbowali ostrzegać sąsiadów. Nie podjęto też żadnych prób stawienia oporu. W konsekwencji nie wszyscy mieszkańcy zostali w porę zaalarmowani i nie zdążyli opuścić wsi przed otoczeniem jej przez Niemców (oddział z „grupy Müllera” podszedł pod wieś od północnego-zachodu). Ci, chociaż strzelali w ślad za zbiegami, zgodnie z planem kontynuowali zamykanie pierścienia okrążenia wokół wsi, nie podjęli więc pościgu. Być może już wówczas zginął Jan Wnorowski, którego ciało odnaleziono w pobliżu zabudowań Władysława Kamińskiego.

Z punktu widzenia okupanta operacja we Wnorach-Wandach zaczęła się fatalnie. Wprawdzie jej przebieg jest trudny do odtworzenia (w przeciwieństwie do Sikor-Tomkowiec nie przeżył nikt spośród zatrzymanych), pewne jest jednak, że ucieczkę znacznej części mieszkańców umożliwiło zakłócenie ciszy (praca silników, wystrzały), a więc utrata elementu zaskoczenia. Prawdopodobnie kolumna samochodowa „grupy Müllera” zatrzymała się w niedostatecznej odległości od wsi (według relacji Eugeniusza Dąbrowskiego samochody miały się zatrzymać koło nieistniejącego obecnie młyna na Rokietnicy znajdującego się po wschodniej stronie wsi). Ostrożności nie zachowali także żandarmi z Kulesz Kościelnych, którzy na miejsce akcji przyjechali autem, przejechali przez całą miejscowość z zachodu na wschód,

aby najpierw zatrzymać się przy zabudowaniach sołtysa Wnor-Wand – Władysława Kurzyny (jego dom znajdował się na wschodnim krańcu wsi). Gospodarza jednak nie zastali, w związku z czym zawrócili, udając się zapewne na wyznaczone miejsce spotkania sił biorących udział w pacyfikacji, podczas gdy wieś nie była jeszcze otoczona kordonem – według zeznań Eugeniusza Dąbrowskiego „grupa Müllera” miała czekać z rozpoczęciem akcji na ich przyjazd. Pierwsze działania niemieckie były więc także źle skoordynowane, co uratowało wiele istnień ludzkich.

Ci spośród mieszkańców, którym udało się uniknąć zatrzymania po przekroczeniu rzeki Rokietnicy, uchodzili na południe, by szukać schronienia w położonych za niewielkim kompleksem leśnym Wnorach-Parzochach i Leśniewie-Niedźwiedziu. Nieliczni uciekali w stronę wsi Stare Wnory i dalej w kierunku południowo-zachodnim lub wybrali drogę na wschód i południowy-wschód do Piszczat-Piotrowięt i Stypułków-Szyman. Liczba osób, które tego dnia uniknęły zagłady, jest trudna do ustalenia z braku podstawowych danych dotyczących liczby ludności miejscowości w tym czasie.

Po otoczeniu Wnor-Wand Niemcy chodzili od domu do domu i zastanych mieszkańców wypędzali na ulicę. Opuszczone obejścia były pobieżnie przeszukiwane. W jednym z zabudowań gospodarczych Niemcy odnaleźli ukrywającego się parobka Bolesława Trzaskę i postanowili poszczuć go psami. Zwierzęta obaliły go i tak poszarpały, że jedyny świadek tego wydarzenia, Jan Lucjan Milewski, myślał, że ofiara już nie żyje. Trzasko podniósł się jednak z trudem, ponagłony kopniakiem przez jednego z Niemców, i został odprowadzony do reszty zatrzymanych.

Co najmniej dwadzieścia osób spędzono w pobliże stojącej na skraju wsi stodoły Józefa Wnorowskiego, po czym kobiety i dzieci zamknięto w budynku, a mężczyznom nakazano wykopanie dołu. Zapewne w tym mniej więcej czasie do wsi zaczęły zjeżdżać furmanki zmobilizowane w sąsiednich wsiach (m.in. w Starych Wnorach i Piszczatach-Piotrowiętach). Podobnie jak w przypadku wcześniejszych pacyfikacji, rękami sterroryzowanych sąsiadów dokonano grabieży majątku ruchomego oraz inwentarza (zrabowane zostały 22 konie, 44 sztuki bydła, 47 sztuk trzody chlewnej⁵³). Mężczyźni świadomi losu, który miał ich spotkać, odmówili po pewnym czasie dalszego kopania dołu. Kontynuowanie tej pracy Niemcy zlecieli więc furmanom, którzy po jej zakończeniu w obstawie odtransportowali zrabowane dobra do siedziby Amtskommissara w Kuleszach Kościelnych.

Gdy furmanki opuszczały wieś, Niemcy przystąpili do eksterminacji mieszkańców. Według relacji jedyne go znanego naoczno go świadka tego wydarzenia,

⁵³ Tamże, Wykaz strat spowodowanych przez żandarmów i Wehrmacht 21 VII 1943 r. we wsi Wnory-Wandy pow. Wysokie Mazowieckie podczas palenia wsi sporządzony przez Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Piszczatach-Piotrowiętach, Piszczaty-Piotrowięta, b.d., k. 34.

wspomnianego już Jana Lucjana Milewskiego (ukrył się on na strychu domu i stamtąd obserwował przebieg wydarzeń, po czym zdołał uciec przed ogniem), Niemcy położyli nad dołem deskę, nie był on jednak w stanie stwierdzić, w jakim celu to uczynili, ponieważ większość dołu zasłaniał mu budynek – nie widział więc samej egzekucji, słyszał tylko wystrzały. Ocaleli mieszkańcy Wnor-Wand domniemywali, że Niemcy kazali ich bliskim i sąsiadom przechodzić po desce i strzelali do nich w ruchu. Wydaje się jednak bardziej prawdopodobne, że kilkusobowym grupom kazano stanąć nad dołem na desce i strzelano do nieruchomych celów. Po zakończeniu egzekucji szczątki zakopano, zapewne przysypując je uprzednio wapnem. Następnie zwinęto otaczający wieś kordon i przystąpiono do podpalania zabudowań. Nie jest jasne, czy wszyscy Niemcy od razu opuścili wieś, czy też żandarmi pozostali w niej aż do momentu wypalenia się zabudowań (spłonąć miało 17 domów i 41 budynków gospodarczych⁵⁴).

Trudne do ustalenia są okoliczności śmierci członków rodziny Stanisława Wnorowskiego. Jego matka Aleksandra *vel* Wiktoria, żona Apolonia i siedmioletnia córka Jadwiga albo zostały zastrzelone we własnym domu, np. podczas próby ucieczki w momencie zatrzymania (chwilę wcześniej dom opuścił Stanisław Wnorowski, który tej nocy spał na łące w stogu siana; zbudzony przez wystrzały wrócił do domu, skąd w ostatniej chwili uciekł, wynosząc trójkę starszych dzieci), albo ukryły się i zginęły w pożarze domu. Zapewne w podobnych okolicznościach śmierć ponieśli także Franciszek Sikorski i Janina Sikorska – ich spalone ciała odnaleziono w pozostałościach należącej do nich stodoły.

Miejsca pochówku ofiar pacyfikacji

Przeprowadzona kwerenda pozwoliła na wstępną weryfikację liczby ofiar spoczywających w zbiorowych mogiłach na terenie wsi Sikory-Tomkowięta i Wnory-Wandy. Większość (co najmniej 43) spośród zgładzonych w wyniku pacyfikacji Sikor-Tomkowię z 13 lipca 1943 r. spoczywa w zbiorowej mogile. Pochówku spalonych szczątków pięciu osób dokonano w kilka dni po pacyfikacji. Jedynie ciała Franciszka Mężyńskiego i Franciszka Maleszewskiego zostały z czasem ekshumowane z pierwotnych miejsc spoczynku na polach i pochowane na cmentarzu parafialnym w Kobylinie-Borzymach⁵⁵.

W zbiorowej mogile ofiar pacyfikacji z 21 lipca 1943 r. pochowanych jest co najmniej dwadzieścia osób⁵⁶. Zwłoki przynajmniej sześciu osób (Franciszka

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ OKSŻpNP Bi, S. 59/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Edwarda Garbowskiego, Sikory-Tomkowięta, 20 V 1969 r., k. 12–14; tamże, Protokół przesłuchania świadka Wojciecha Mężyńskiego, Sikory-Tomkowięta, 20 V 1969 r., k. 18–20.

⁵⁶ Informacje podawane przez świadków nie są zgodne w kwestii miejsca ostatniego spoczynku Stanisława

Sikorskiego i Janiny Sikorskiej⁵⁷, Aleksandry Wnorowskiej, Apolonii Wnorowskiej, Jadwigi Wnorowskiej⁵⁸ i Jana Wnorowskiego⁵⁹) rodziny pogrzebały na cmentarzu parafialnym w Kobylinie-Borzymach.

Ofiary pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowięta z 13 lipca 1943 r.

Na podstawie zgromadzonego materiału źródłowego i publikacji wstępnie wytypowano dane personalne mogące identyfikować do 79 osób – potencjalnych ofiar pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowięta.

Klewinowskiego. Część opowiada się za mogiłą we Wnorach-Wandach (OKŚZpNP Bi, S. 58/05/Zn, Protokół przesłuchania świadka Aleksandra Sikorskiego, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 20–20v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Zofii Garbowskiej, Białystok, 15 II 2006 r., k. 134–136v), część za cmentarzem w Kobylinie-Borzymach (tamże, Protokół przesłuchania świadka Władysława Iwanowskiego, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 22–23). Najprawdopodobniej jednak Stanisław Wnorowski został rozstrzelany i spoczął w zbiorowym grobie.

⁵⁷ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Aleksandra Sikorskiego, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 20–20v.

⁵⁸ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Marianny Truskołaskiej, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 19–19v.

⁵⁹ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Jana Wnorowskiego, Łomża, 25 V 2006 r., k. 215–217v.

Lp.	Nazwisko i imię ofiary (wiek)	Pomnik	Publikacje			Protokoły przesłuchań świadków, wśród nich członków rodzin ofiar													Inne dokumenty							
			A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	V	W	Z	X
14.	Majkowska Zofia (30)				x																					x
15.	Maleszewski Franciszek (27)		x		x	x					x	x								x	x	x				
16.	Maleszewski Witold (30)		x		x	x					x	x								x	x	x				
17.	Maliszewski Franciszek (37)	x			x																			x		
18.	Maliszewski Witold (30–35)	x			x																				x	
19.	Malszewski (28)																									x
20.	Mężynski Czesław (38–40)	x	x	x	x	x		x	x			x								x	x	x			x	x ^z
21.	Mężynska Euzebia (?)							x													x					
22.	Mężynski Franciszek (35–36)	x	x	x	x	x	x	x		x		x					x			x	x	x			x	x ^z
23.	Mężynska Halina (2)		x		x																					
24.	Mężynska Helena (1,5–2)	x		x	x	x		x				x					x			x					x	x ^z
25.	Mężynski Stanisław (65)	x	x	x	x	x		x				x								x	x	x			x	x
26.	Mężynska Teofila (60–67)	x	x	x	x	x		x				x								x	x	x			x	x ^z
27.	Mężynska Teresa (?)																									

[illegible]

Lp.	Nazwisko i imię ofiary (wiek)	Pomnik	Publikacje				Protokoły przesłuchań świadków, wśród nich członków rodzin ofiar																Inne dokumenty							
			A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	V	W	Z	X				
43.	Piszczatowska Janina (5)			x													x				x				x					
44.	Piszczatowski Janusz (12)			x																x										
45.	Piszczatowski Janusz (7)	x		x		x					x								x	x	x	x	x	x	x ^{ab}					
46.	Piszczatowski Janusz (?)																								x					
47.	Piszczatowska Józefa (40–43)	x	x	x	x				x			x							x	x	x	x	x	x	x ^{ab}					
48.	Piszczatowska Józefa (35)			x																x					x					
49.	Piszczatowska Józefa (35)																			x										
50.	Piszczatowski Kazimierz (7–12)	x	x		x	x											x				x	x			x ^{aa}					
51.	Piszczatowska Klementyna (68–70)	x	x	x	x	x														x	x	x			x ^{ab}					
52.	Piszczatowski Paweł (35)	x	x		x	x															x	x			x					
53.	Piszczatowska Regina (4–5)	x	x		x																									
54.	Piszczatowski Stanisław (32–34)	x	x	x	x															x	x	x			x					
55.	Piszczatowski Tadeusz (12–14)	x	x	x	x					x ^c	x									x	x	x	x	x	x ^{ab}					
56.	Piszczatowski Tadeusz (?)																			x		x			x					

[illegible]

Lp.	Nazwisko i imię ofiary (wiek)	Pomnik	Publikacje				Protokoły przesłuchań świadków, wśród nich członków rodzin ofiar													Inne dokumenty						
			A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	V	W	Z	X
72.	Sikorski Stanisław (70)	x	x	x ^f	x	x							x								x					x
73.	Sikorska Teresa (4–8)	x	x	x ^s	x	x							x								x	x			x	x ^{sc}
74.	Sikorski Wojciech (70)	x	x	x	x	x							x	x	x						x	x			x	x
75.	Wądołowski Stanisław (45–60)		x			x															x	x			x	x
76.	Wądołowski Stanisław (33)	x		x ^{sc}	x																					
77.	Wnorowski Jan (?)																		x							
	Łączna liczba ofiar		49	48 ^f	49	49															49	54	48	-	49 ^d	49

A – J. Fajkowski, *Wieś w ogniu. Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1972, s. 238–239, 255–256; J. Fajkowski, J. Religa, *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981, s. 208–209, 212–213.

B – M. Gnatowski, W. Monkiewicz, J. Kowalczyk, *Wieś białostocka oskarża. Ze studiów nad pacyfikacją wsi na Białostocczyźnie w latach wojny i okupacji hitlerowskiej*, Białystok 1981, s. 183–184.

C – *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo łomżyńskie*, Warszawa 1985, s. 184–185.

D – J. Smurzyński, *Czarne lata na łomżyńskiej ziemi (masowe zbrodnie hitlerowskie w roku 1939 i latach 1941–1945 w świetle dokumentów)*, Warszawa–Łomża 1997, s. 219–226.

E – OKŚZpNP Bi, S. 59/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Lucjana Sikorskiego, Sikory-Tomkowięta, 23 V 1967 r., k. 2–3v.

F – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Józefa Sikorskiego, Sikory-Tomkowięta, 23 V 1967 r., k. 4–4v.

G – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Kazimiery Sikorskiej, Sikory-Tomkowięta, 23 V 1967 r., k. 7–8v.

H – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Franciszka Dąbrowskiego, Sikory-Tomkowięta, 23 V 1967 r., k. 9–11.

I – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Edwarda Garbowskiego, Sikory-Tomkowięta, 20 V 1969 r., k. 12–14.

J – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Czesławy Garbowskiej, Sikory-Tomkowięta, 20 V 1969 r., k. 15–17.

K – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Wojciecha Mężynskiego, Sikory-Tomkowięta, 20 V 1969 r., k. 18–20.

L – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Sikorskiego, Sikory-Tomkowięta, 20 V 1969 r., k. 21–22.

M – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Feliksa Stypulkowskiego, Sikory-Tomkowięta, 20 V 1969 r., k. 23–24.

N – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Franciszka Dąbrowskiego, Sikory-Tomkowięta, 20 V 1969 r., k. 25–27.

O – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Mężynskiego, Białystok, 31 V 1969 r., k. 28–30.

P – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Reginy Sokoł, Białystok, 31 V 1969 r., k. 31–33.

R – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Reginy Sokoł, Białystok, 31 V 1969 r., k. 37–39.

S – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Czesławy Garbowskiej, Białystok, 18 VI 2010 r., k. 341–343.

T – Tamże, Wykaz osób zamordowanych we wsi Sikory-Tomkowięta, a także w pobliżu wsi w dniu 13 VII 1943 r. sporządzony przez Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Piszczatach-Piotrowiętach, k. 58.

U – Tamże, Zarządzenie prokuratury w Dortmundzie w sprawie umorzenia śledztwa 45 Js 16/75, Dortmund 3 VIII 1977 r., k. 148–180v.

V – Tamże, Pismo proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Kobylinie-Borzymach ks. Stanisława Prószyńskiego do Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Białymstoku, Kobylin-Borzymy, 28 V 1969 r., k. 40.

W – Tamże, Odpisy skrócone aktów zgonów, k. 44–54.

Z – Tamże, Postanowienie o umorzeniu śledztwa S. 59/09/Zn, 24 IX 2010 r., k. 349.

X – Archiwum IPN w Warszawie, GK 163/2, Ankieta. Egzekucje. Groby Województwo białostockie, t. 2, Kwestionariusz o egzekucjach masowych i grobach masowych [Sikory-Tomkowięta], k. 259–260v.

^a Wymieniony/wymieniona jako nieznanne z imienia dziecko Jana i Anny Grabowskich.

^b Wymieniona jako nieznanne z imienia dziecko Zofii Mojkowskiej.

^c Świadek zeznał, że jednym spośród dzieci, których spalone ciała odnaleziono w piwnicy domu Stanisława Sikorskiego, był Tadeusz Piszczatowski lub Kazimierz Sikorski. Zeznania pozostałych świadków potwierdzają śmierć obu ww. chłopców w wyniku pacyfikacji. Wśród szczątków odnalezionych w piwnicy zidentyfikowano ciało Kazimierza Sikorskiego. Tadeusz Piszczatowski zginął najprawdopodobniej rozstrzelany nad zbiorową mogiłą.

^d Ta sama osoba występuje dwukrotnie jako 33 i 58 z kolei.

^e Ta sama osoba występuje dwukrotnie jako 34 i 54 z kolei.

^f Ta sama osoba występuje dwukrotnie jako 35 i 51 z kolei.

^g Wymieniony jako nieznane z imienia dziecko, którego spalone szczątki odnaleziono w piwnicy domu Stanisława Sikorskiego obok szczątków Anny Garbowskiej i jej dwojga dzieci.

^h Ta sama osoba występuje dwukrotnie jako 36 i 56 z kolei.

ⁱ Ta sama osoba występuje dwukrotnie jako 37 i 49 z kolei.

^j Ta sama osoba występuje dwukrotnie jako 38 i 60 z kolei.

^k Ta sama osoba występuje dwukrotnie jako 39 i 53 z kolei.

^l Świadek wymienia wśród ofiar pacyfikacji jedną osobę o personaliach Sikorska Józefa, co nie pozwala na jej dokładną identyfikację (w pacyfikacji śmierć poniosły trzy osoby o tych personaliach).

^m Ta sama osoba występuje dwukrotnie jako 40 i 55 z kolei.

ⁿ Ta sama osoba występuje dwukrotnie jako 41 i 57 z kolei.

^o Ta sama osoba występuje dwukrotnie jako 42 i 48 z kolei.

^p Ta sama osoba występuje dwukrotnie jako 43 i 50 z kolei.

^r Ta sama osoba występuje dwukrotnie jako 44 i 52 z kolei.

^s Ta sama osoba występuje dwukrotnie jako 45 i 59 z kolei.

^t Zob. przypis a do tabeli 1.

^u Wymieniony/wymieniona jako członek rodziny Jana Garbowskiego (podano tylko wiek członków rodziny, bez imion).

^w Wymieniony/wymieniona jako członek rodziny Franciszka Garbowskiego (podano tylko wiek członków rodziny, bez imion).

^z Wymieniony/wymieniona jako członek rodziny Stanisława Mężyńskiego (podano tylko wiek członków rodziny, bez imion).

^{aa} Wymieniony/wymieniona jako członek rodziny Pawła Piszczatowskiego (podano tylko wiek członków rodziny, bez imion).

^{ab} Wymieniony/wymieniona jako członek rodziny Franciszka Piszczatowskiego (podano tylko wiek członków rodziny, bez imion).

^{ac} Wymieniony/wymieniona jako członek rodziny Franciszka Sikorskiego (podano tylko wiek członków rodziny, bez imion).

^{ad} Wymieniony/wymieniona jako członek rodziny Wojciecha Sikorskiego (podano tylko wiek członków rodziny, bez imion).

^{ae} Wymieniony bez podanego imienia.

^{af} W dokumencie wymieniono ofiary (w sumie 49) – nie podano natomiast osobno ich ogólnej liczby.

Personalalia większości z nich nie budzą kontrowersji – są dostatecznie udokumentowane w źródłach. W grupie tej znajduje się 45 osób⁶⁰.

1. Grabowska Anna (l. 26)	24. Piszczatowska Józefa (l. 40?)
2. Grabowski Franciszek (l. 65?)	25. Piszczatowski Kazimierz (l. 7)
3. Grabowski Franciszek (1 rok)	26. Piszczatowska Klementyna (l. 68?)
4. Grabowski Jan (l. 36)	27. Piszczatowski Paweł (l. 35?)
5. Grabowska Janina (l. 3)	28. Piszczatowski Stanisław (l. 34)
6. Grabowska Marta (l. 60?)	29. Piszczatowski Tadeusz (l. 12?)
7. Grabowski Mieczysław (l. 23)	30. Sikorski Aleksander (l. 9)
8. Grabowska Zofia (l. 8)	31. Sikorski Antoni (l. 21)
9. Iwaniuk (l. 60?)	32. Sikorski Eugeniusz (l. 9)
10. Maleszewski Franciszek (l. 27?)	33. Sikorski Franciszek (l. 34)
11. Maleszewski Witold (l. 30?)	34. Sikorska Jadwiga (l. 35?)
12. Mężyiński Czesław (l. 40?)	35. Sikorski Józef (l. 35?)
13. Mężyiński Franciszek (l. 35)	36. Sikorski Józef (1 rok)
14. Mężyińska Helena (1,5 roku)	37. Sikorska Józefa (l. 65?)
15. Mężyiński Stanisław (65?)	38. Sikorska Józefa (l. 75?)
16. Mężyińska Teofila (60?)	39. Sikorska Józefa (l. 41)
17. Mężyińska Zenonia Regina (l. 25)	40. Sikorski Kazimierz (l. 35?)
18. Mojkowska Teresa (l. 2)	41. Sikorski Kazimierz (l. 11)
19. Mojkowska Zofia (l. 32)	42. Sikorski Stanisław (l. 70?)
20. Piszczatowski Franciszek (l. 43?)	43. Sikorska Teresa (l. 4)
21. Piszczatowski Henryk (l. 5)	44. Sikorski Wojciech (l. 70?)
22. Piszczatowska Janina (l. 36)	45. Wądołowski Stanisław (l. 60?)
23. Piszczatowski Janusz (l. 7)	

⁶⁰ Por. tabela 2 – Ofiary pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowięta z 13 lipca 1943 r. w świetle wybranych protokołów przesłuchań świadków, innych dokumentów oraz publikacji.

Niektórych przypadków nie udało się ani wykluczyć, ani potwierdzić, opierając się na materiałach zgromadzonych w śledztwie. Śmierć większości z tych wymienionych poniżej dziesięciu osób w wyniku pacyfikacji Sikor-Tomkowień wydaje się bardzo prawdopodobna.

1. Mężyna Teresa

W piśmie proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Kobylinie-Borzymach do Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Białymstoku odnajdujemy informację o śmierci w pacyfikacji Teresy Mężynskiej, niestety bez żadnych dodatkowych wyjaśnień. Na liście nie brak żadnej z trzech jej imienniczek: Teresy Mojkowskiej, Teresy Piszczatowskiej i Teresy Sikorskiej (wszystkie w wieku 2–4 lat). Nie udało się zweryfikować źródła informacji, z którego czerpał ks. proboszcz Stanisław Pruszyński, nie można więc na podstawie przeanalizowanych materiałów z całkowitą pewnością wykluczyć śmierci dziecka o takich personaliach w pacyfikacji Sikor-Tomkowień⁶¹.

2. Mężyna/Mężynski

W kwestionariuszu dotyczącym masowych egzekucji i masowych grobów w Sikorach-Tomkowieńach wśród członków rodziny Stanisława Mężynskiego wymieniono bliżej niezidentyfikowane siedmioletnie dziecko (mógł to być jedynie potomek Franciszka i Zenonii Reginy Mężynskich). Opis nie pasuje do żadnego spośród znanych z innych źródeł członków tej rodziny, informacja pozostaje więc niezwyfikowana – być może chodzi o Teresę Mężynską wymienioną we wspomnianym wcześniej piśmie proboszcza z Kobyliny-Borzym do OKBZH w Białymstoku⁶².

3. Piszczatowska Czesława

Czesławę Piszczatowską odnajdujemy w niemal wszystkich publikacjach: wymieniają ją J. Fajkowski (także w pozycji napisanej z J. Religą), M. Gnatowski, W. Monkiewicz, J. Kowalczyk oraz J. Smurzyński. Co ciekawe, nie wymienił jej żaden spośród świadków przesłuchanych w śledztwie. Jako żona Pawła Piszczatowskiego figuruje tylko w piśmie proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Kobylinie-Borzymach do OKBZH w Białymstoku. Śmierć żony i matki wraz z całą rodziną wydaje się wysoce prawdopodobna, niemniej dokumentacja zgromadzona w śledztwie nie pozwala na pewną weryfikację jej losów⁶³.

⁶¹ Por. tabela 2, poz. 27.

⁶² Por. tamże, poz. 31 i 27.

⁶³ Por. tamże, poz. 34.

4. Piszczatowski Eugeniusz

Jedynie M. Gnatowski, W. Monkiewicz i J. Kowalczyk uwzględnili na swej liście ofiar zaledwie trzyletniego Eugeniusza Piszczatowskiego. O jego śmierci wspominał tylko jeden świadek – Franciszek Dąbrowski, który jako jedyny w swym zeznaniu poświęcił więcej uwagi członkom rodziny Stanisława i Janiny Piszczatowskich oraz Franciszka i Józefy Piszczatowskich. Figuruje on także w dwóch szczególnie ważnych dokumentach: wykazie osób zamordowanych we wsi Sikory-Tomkowięta w dniu 13 lipca 1943 r., który został sporządzony przez Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Piszczatach-Piotrowiętach, oraz w piśmie proboszcza z Kobylina-Borzym do białostockiej OKBZH. Na podstawie materiałów zebranych w śledztwie trudno ponad wszelką wątpliwość stwierdzić, że osoba taka faktycznie poniosła śmierć w wyniku pacyfikacji Sikor-Tomkowień – wydaje się to jednak okoliczność wysoce prawdopodobna⁶⁴.

5–6. Piszczatowska Henryka

W publikacji J. Smurzyńskiego odnajdujemy dane personalne dwojga dzieci: „Piszczatowska Henryka ur. 20 listopada 1933 r. w Sikorach-Tomkowiętach, nr aktu 161/1933” oraz „Piszczatowska Henryka ur. 22 stycznia 1940 r. w Sikorach-Tomkowiętach, nr aktu 13/1940”. Pierwsza z dziewczynek była córką Pawła i Czesławy Piszczatowskich, druga Stanisława i Janiny Piszczatowskich. Proboszcz parafii rzymskokatolickiej w Kobylinie-Borzymach w piśmie do OKBZH w Białymstoku wymienił jedynie córkę Pawła i Czesławy Piszczatowskich bez podania wieku. W relacjach świadków nie odnajdujemy żadnego dziecka o podobnych danych, tym samym materiały zgromadzone w śledztwie nie pozwalają na weryfikację losów żadnej z dziewczynek – ponieważ jednak tak rodzice, jak i rodzeństwo obu zginęli w pacyfikacji, możemy domniemywać, że spotkał je ten sam los⁶⁵.

7. Piszczatowska Janina

Przypadek pięcioletniej Janiny Piszczatowskiej jest bardzo zbliżony do Eugeniusza i Teresy Piszczatowskich – spośród autorów opracowań wymieniają ją tylko M. Gnatowski, W. Monkiewicz i J. Kowalczyk. Wśród świadków pamięć o niej przechował jedynie Franciszek Dąbrowski (jako o jednym spośród potomstwa Stanisława i Janiny Piszczatowskich lub Franciszka i Józefy Piszczatowskich). Figuruje ona w wykazie osób zamordowanych we wsi Sikory-Tomkowięta sporządzonym przez Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Piszczatach-Piotrowiętach.

⁶⁴ Por. tamże, poz. 35.

⁶⁵ Por. tamże, poz. 32 i 33.

W przeciwieństwie do Eugeniusza i Teresy nie odnajdujemy jej jednak w piśmie proboszcza z Kobyлина-Borzym do OKBZH w Białymstoku. Niemniej nie sposób z całą pewnością rozstrzygnąć, czy dziecko takie faktycznie poniosło śmierć w wyniku zbrodni popełnionej 13 lipca 1943 r.

8. Piszczatowska Regina

Piszczatowską Reginę wymieniają jedynie autorzy publikacji, poczynając od J. Fajkowskiego (sam oraz wraz z J. Religą), przez M. Gnatowskiego, W. Monkiewicza i J. Kowalczyka, na J. Smurzyńskim skończywszy. Osoba o tych danych personalnych nie występuje w materiałach zgromadzonych w śledztwie, nie pozwalają one tym samym na weryfikację jej tożsamości. Jeśli przyjąć, że takie cztero- lub pięcioletnie dziecko faktycznie należało do rodziny Stanisława i Janiny Piszczatowskich, to możemy również domniemywać, że podzieliło ono tragiczny los wszystkich swych najbliższych⁶⁶.

9. Piszczatowska Teresa

Przypadek trzyletniej Teresy Piszczatowskiej jest analogiczny do Józefa Piszczatowskiego – figuruje ona tylko w opracowaniu M. Gnatowskiego, W. Monkiewicza i J. Kowalczyka, a spośród świadków wspominał ją jedynie Franciszek Dąbrowski (miała być dzieckiem Stanisława i Janiny Piszczatowskich lub Franciszka i Józefy Piszczatowskich). Występuje także w wykazie osób zamordowanych we wsi Sikory-Tomkowieńta sporządzonym przez Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Piszczatach-Piotrowieńtach oraz w piśmie proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Kobylinie-Borzymach do OKBZH w Białymstoku. Nie sposób jednoznacznie rozstrzygnąć, czy osoba o takich personaliach faktycznie poniosła śmierć w wyniku pacyfikacji Sikor-Tomkowieńt – jest to jednak prawdopodobne⁶⁷.

10. Wnorowski Jan

Wzmiankę o Janie Wnorowskim odnajdujemy tylko w relacji Wiesławy Marianny Maleszewskiej. Opierając się na materiałach śledztwa, nie udało się zweryfikować informacji o śmierci wyżej wymienionego w wyniku pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowieńta (jest to jedyna ofiara wymieniona przez świadka; być może omyłkowo podano dane ofiary pacyfikacji wsi Wnory-Wandy)⁶⁸.

---

⁶⁶ Por. tamże, poz. 53.

⁶⁷ Por. tamże, poz. 57.

⁶⁸ Por. tamże, poz. 77 oraz tabela 3, poz. 26.

W przypadku pozostałych 24 domniemyanych ofiar nieścisłości wynikają z niedoskonałości materiału źródłowego lub, w przypadku publikacji, z jego niewłaściwej interpretacji i z błędów popełnionych podczas opracowywania danych.

1. Garbowski Kazimierz

2. Sikorski Franciszek

Kazimierza Garbowskiego i Franciszka Sikorskiego wymienił w swych zeznaniach jedynie Franciszek Dąbrowski. Są to z pewnością zniekształcone dane personalne Franciszka Garbowskiego⁶⁹ i Kazimierza Sikorskiego⁷⁰ – w zeznaniu wyliczono ich wśród czworga dzieci spalonych wraz z Anną Garbowską. Ich imiona przypadkowo zamieniono.

3–4. Leśniewska

W kwestionariuszu o masowych egzekucjach i masowych grobach w Sikorach-Tomkowiętach wymienione zostały dwie osoby o nazwisku Leśniewska, dookreślone poprzez podanie wieku – 26 i 2 lata. Można więc domniemywać, że były to matka i córka. Podobne nazwisko nie występuje w żadnym innym źródle – przede wszystkim brak go w protokołach przesłuchań świadków. Jest bardzo prawdopodobne, że pod tymi danymi kryją się Zofia Mojowska (32 lata) i jej córka Teresa (2 lata), które w dokumencie nie występują⁷¹.

5. Majkowska Teresa

6. Majkowska Zofia

Rejestr miejsc i faktów zbrodni wymienia wśród ofiar Teresę Majkowską (3 lata) i Zofię Majkowską (30 lat). Z pewnością są to zniekształcone dane personalne Teresy i Zofii Mojowskich, które pod swymi nazwiskami w ich właściwym brzmieniu w publikacji nie występują⁷².

7. Maliszewski Franciszek

8. Maliszewski Witold

Dane personalne „Franciszek Maliszewski z Sikor-Janowiat l. 37” oraz „Witold Maliszewski l. 25” odnajdujemy jedynie w publikacji M. Gnatowskiego, W. Monkiewicza i J. Kowalczyka. Są to z pewnością zniekształcone dane personalne

⁶⁹ Por. tamże, poz. 6 i 3.

⁷⁰ Por. tamże, poz. 62 i 71.

⁷¹ Por. tamże, poz. 11 i 32 oraz poz. 12 i 33.

⁷² Por. tamże, poz. 13 i 32 oraz poz. 14 i 33.

odpowiednio Franciszka Maleszewskiego⁷³ i Witolda Maleszewskiego⁷⁴, którzy pod właściwymi nazwiskami w publikacji nie występują.

9. Malszewski

Osoby opracowujące kwestionariusz o egzekucjach masowych i grobach masowych w Sikorach-Tomkowieńtach wśród ofiar pacyfikacji wymienili m.in. liczącego 28 lat mężczyznę o nazwisku Malszewski. Są to z pewnością zniekształcone dane Franciszka Maleszewskiego lub Witolda Maleszewskiego⁷⁵, choć nie sposób określić, którego z nich. Potwierdza to także rzadkość występowania nazwiska w brzmieniu podanym przez dokument – obecnie nosi je zaledwie kilka osób mieszkających w rejonie Chojnic na Pomorzu.

10. Mężynska Euzebia

O śmierci Euzebiei Mężynskiej w wyniku pacyfikacji Sikor-Tomkowień wspomniał świadek Kazimierz Sikorski. W konsekwencji personalia w tym brzmieniu zostały powtórzone w zarządzeniu prokuratury w Dortmundzie w sprawie umorzenia śledztwa 45 Js 16/75. Wedle wszelkiego prawdopodobieństwa są to zniekształcone dane personalne Zenonii Reginy Mężynskiej – świadek, wyliczając pomordowanych członków rodziny Mężynskich, pominął Zenonię Reginę, co jest dostateczną przesłanką przemawiającą za tym, iż osoby te są tożsame⁷⁶.

11. Mężynska Halina

Zaledwie dwuletnią Halinę Mężynską wymieniają wśród ofiar pacyfikacji z 13 lipca 1943 r. trzy publikacje: obie prace J. Fajkowskiego (druga wraz z J. Religą) oraz *Rejestr miejsc i faktów zbrodni*. We wszystkich trzech przypadkach nie ulega wątpliwości, że są to zniekształcone dane personalne Heleny Mężynskiej (1,5 roku), której żaden z autorów nie wymienił⁷⁷.

12. Mężynski Witold

Dane personalne „Witold Mężynski l. 25” odnajdujemy jedynie w publikacji M. Gnatowskiego, W. Monkiewicza i J. Kowalczyka. Nie udało się zweryfikować źródła tych informacji – ponieważ jednak autorzy wykorzystali tylko materiały śledz-

⁷³ Por. tamże, poz. 17 i 15.

⁷⁴ Por. tamże, poz. 18 i 16.

⁷⁵ Por. tamże, poz. 19 i 15 oraz 16.

⁷⁶ Por. tamże, poz. 21 i 30.

⁷⁷ Por. tamże, poz. 23 i 24.

twą, możemy domniemywać, iż wymienienie tych personaliów było efektem błędu popełnionego podczas opracowywania danych⁷⁸.

13. Mężynska Zenobia

Zenobię Mężynską odnajdujemy w większości zgromadzonych w śledztwie dokumentów opisujących straty osobowe poniesione przez rodzinę Mężynskich. Są to zniekształcone dane personalne Zenonii Reginy Mężynskiej – z zeznań świadków wynika, że Zenobia Mężynska była żoną Franciszka Mężynskiego. Jak ustalił ks. Bolesław Garbowski (ustalenia te opublikował J. Smurzyński), małżonka tego gospodarza faktycznie nosiła imiona Zenonia Regina⁷⁹.

14. Piszczatowski Franciszek

Dane personalne „Franciszek Piszczatowski l. 38” odnajdujemy w publikacji M. Gnatowskiego, W. Monkiewicza i J. Kowalczyka, gdzie wymienione są obok danych „Franciszek Piszczatowski l. 40”. Te ostatnie występują dwukrotnie: w wykazie osób zamordowanych we wsi Sikory-Tomkowięta sporządzonym przez Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Piszczatach-Piotrowiętach oraz w zarządzeniu prokuratury w Dortmundzie w sprawie umorzenia śledztwa 45 Js 16/75. O dwóch gospodarzach o takich samych personaliach nie wspomniął jednak żaden spośród przesłuchanych świadków – można więc z dużą dozą prawdopodobieństwa domniemywać, że zdublowane dane należą faktycznie do jednej osoby – męża Józefy, ojca Tadeusza i Janusza Piszczatowskich, którego śmierć w pacyfikacji nie budzi kontrowersji⁸⁰.

15. Piszczatowski Jan

W obu publikacjach J. Fajkowskiego oraz w *Rejestrze miejsc i faktów zbrodni* wśród ofiar wymieniono dziesięcioletniego Jana Piszczatowskiego. Podobne personalia nie figurują jednak w żadnym z przeanalizowanych źródeł, w tym w protokołach przesłuchań świadków. Z pewnością są to zniekształcone personalia Janusza Piszczatowskiego – syna Franciszka i Józefy Piszczatowskich, który na obu wymienionych listach jest nieobecny⁸¹.

⁷⁸ Por. tamże, poz. 28.

⁷⁹ Por. tamże, poz. 29 i 30.

⁸⁰ Por. tamże, poz. 37 i 36.

⁸¹ Por. tamże, poz. 41 i 45.

16–18. Piszczatowski Janusz

W publikacji M. Gnatowskiego, W. Monkiewicza i J. Kowalczyka odnajdujemy dane personalne dwojga dzieci: „Janusz Piszczatowski l. 12” i „Janusz Piszczatowski l. 7”. Również w wykazie osób zamordowanych we wsi Sikory-Tomkowięta sporządzonym przez Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Piszczatach-Piotrowiętach oraz w zarządzeniu prokuratury w Dortmundzie w sprawie umorzenia śledztwa 45 Js 16/75 figurują dwie analogiczne pozycje: „Janusz Piszczatowski l. 12” i „Janusz Piszczatowski l. 8”. Z kolei w postanowieniu o umorzeniu śledztwa S. 59/09/Zn to samo imię i nazwisko odnotowano bez specyfikacji, czy chodzi o osobę dorosłą, czy też o dziecko. W zeznaniach świadków wymieniana jest zawsze jedna osoba o tych danych, której wiek szacowano jednak rozmaicie, choć w każdym przypadku mowa była o dziecku. Niemal na pewno wszystkie wyżej wymienione dane należą do jednej osoby – syna Franciszka i Józefy Piszczatowskich⁸².

19–21. Piszczatowska Józefa

W publikacji M. Gnatowskiego, W. Monkiewicza i J. Kowalczyka odnajdujemy dane personalne „Józefa Piszczatowska l. 35” oraz „Józefa Piszczatowska l. 43”. W wykazie osób zamordowanych we wsi Sikory-Tomkowięta sporządzonym przez Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Piszczatach-Piotrowiętach tożsame lub zbliżone personalia odnajdujemy pod aż trzema pozycjami: dwukrotnie figuruje tam „Józefa Piszczatowska l. 35”, jednorazowo „Józefa Piszczatowska l. 42”. W zeznaniach świadków wymieniana jest zawsze jedna osoba o tym imieniu i nazwisku (podobnie w pozostałych publikacjach), której wiek szacowano jednak rozmaicie. Z pewnością wszystkie wyżej wymienione dane należą do jednej osoby – żony Franciszka Piszczatowskiego, matki Tadeusza i Janusza Piszczatowskich⁸³.

22. Piszczatowski Tadeusz

W wykazie osób zamordowanych we wsi Sikory-Tomkowięta sporządzonym przez Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Piszczatach-Piotrowiętach oraz w zarządzeniu prokuratury w Dortmundzie w sprawie umorzenia śledztwa 45 Js 16/75 odnajdujemy dane personalne dwojga dzieci: „Tadeusz Piszczatowski l. 12” oraz „Tadeusz Piszczatowski l. 14”. W zeznaniach świadków wymieniana jest zawsze jedna osoba o tym imieniu i nazwisku, której wiek szacowano jednak rozmaicie. Z pewnością personalia te należy wiązać z jedną tylko osobą – synem Franciszka i Józefy Piszczatowskich⁸⁴.

⁸² Por. tamże, poz. 44–46.

⁸³ Por. tamże, poz. 47–49.

⁸⁴ Por. tamże, poz. 56 i 55.

23. Sikorski Józef

W piśmie do OKBZH w Białymstoku proboszcz parafii rzymskokatolickiej w Kobylinie-Borzymach trzykrotnie wymieniał personalia Józefa Sikorskiego. Na podstawie pozostałych dokumentów i zeznań świadków zidentyfikowano dwie osoby o tych personaliach: półtorarocznego syna Franciszka i Józefy Sikorskich oraz trzydziestoczteroletniego syna Aleksandra i Anny Sikorskich. Ponieważ brak przesłanek do identyfikacji kolejnej osoby o tym imieniu i nazwisku, zapis w wyżej wzmiankowanym piśmie uznać należy za błąd ks. proboszcza Stanisława Pruszyńskiego⁸⁵.

24. Wędołowski Stanisław

Dane personalne „Stanisław Wędołowski l. 33” zamieszczono jedynie w publikacji M. Gnatowskiego, W. Monkiewicza i J. Kowalczyka. Są to z pewnością zniekształcone dane personalne Stanisława Wędołowskiego, który pod swym nazwiskiem w jego poprawnym brzmieniu nie został przez autorów wymieniony⁸⁶.

W świetle przedstawionych wyżej wyliczeń maksymalną liczbę ofiar pacyfikacji Sikor-Tomkowiec szacować można aż na 55 osób. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest niedostateczne udokumentowanie w źródłach liczby dzieci, które poniosły śmierć w wyniku tej zbrodni – szczególnie dotyczy to potomstwa Stanisława i Janiny Piszczatowskich oraz Franciszka i Józefy Piszczatowskich. Jak łatwo zaobserwować, w pamięci świadków wyraźnie zapisali się seniorowie wsi oraz gospodarze, nie zawsze pamiętano natomiast o ich małżonkach, a zwłaszcza o dzieciach. Nie ma w tym nic szczególnie niezwykłego, biorąc pod uwagę fakt, że w wyniku owej pacyfikacji kilka rodzin zostało całkowicie unicestwionych – w kilku przypadkach wśród żywych nie pozostał nikt (spośród najbliższych, sąsiadów – lub też nigdy nie złożyli pełnej relacji z tych wydarzeń) komu na skutek codziennej interakcji w pamięć wryłyby się postacie i personalia najmłodszych. Osobnym zagadnieniem jest obecność we wsi parobków, którzy mogli ponieść śmierć wraz ze swoimi pracodawcami – czy taką osobą mógł być Jan Wnorowski? Nie sposób obecnie dać odpowiedź na to pytanie.

Ofiary pacyfikacji wsi Wnory-Wandy z 21 lipca 1943 r.

Na podstawie zgromadzonego materiału źródłowego i publikacji wytypowano wstępnie dane personalne mogące identyfikować 42 osoby – potencjalne ofiary pacyfikacji wsi Wnory-Wandy.

⁸⁵ Por. tamże, poz. 64–66.

⁸⁶ Por. tamże, poz. 76 i 75.

[illegible]

[illegible]

A – J. Fajkowski, *Wieża w ogniu. Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1972, s. 238–239, 255–256; J. Fajkowski, J. Religa, *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981, s. 208–209, 212–213.

B – M. Gnatowski, W. Monkiewicz, J. Kowalczyk, *Wieża białostocka oskarża. Ze studiów nad pacyfikacją wsi na Białostocczyźnie w latach wojny i okupacji hitlerowskiej*, Białystok 1981, s. 183–184.

C – *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo łomżyńskie*, Warszawa 1985, s. 220–221.

D – J. Smurzyński, *Czarne lata na łomżyńskiej ziemi (masowe zbrodnie hitlerowskie w roku 1939 i latach 1941–1945 w świetle dokumentów)*, Warszawa–Łomża 1997, s. 219–226.

E – OKŚZpNP Bi, S. 58/05/Zn, Protokół przesłuchania świadka Józefa Wnorowskiego, Białystok, 10 XII 1966 r., k. 6–6v, 7–7v.

F – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Henryka Wnorowskiego, Wnory-Wandy, 10 XII 1966 r., k. 10–10v, 11–11v.

G – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Wnorowskiego, Białystok, 10 XII 1966 r., k. 12–12v, 13–13v.

H – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Czesława Stypułkowskiego, Białystok, 22 I 1969 r., k. 17–17v.

I – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Władysława Kamińskiego, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 18–18v.

J – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Marianny Truskolaskiej, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 19–19v.

K – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Aleksandra Sikorskiego, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 20–20v.

L – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Władysława Iwanowskiego, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 22–23.

M – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Jana Lucjana Milewskiego, Warszawa, 15 V 1969 r., k. 24–26.

N – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Zofii Garbowskiej, Białystok, 15 II 2006 r., k. 134–136v.

O – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Adama Sikorskiego, Białystok, 15 II 2006 r., k. 138–139.

P – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Wiesławy Marianny Maleszewskiej, Zambrzyce-Jankowo, 2 III 2006 r., k. 150–151v.

R – Tamże, Protokół przesłuchania świadka Marianny Woźniak, Warszawa, 3 IV 2006 r., k. 187–190 v.

S – Tamże, Wykaz osób zamordowanych przez żandarmów i żołnierzy niemieckich we wsi Wnory-Wandy pow. Wysokie Mazowieckie w dniu 21 VII 1943 r. sporządzony przez Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Piszczatach-Piotrowiętach, k. 32.

T – Tamże, Postanowienie o umorzeniu śledztwa, Białystok, 12 XII 2006, k. 306–321.

U – Tamże, Odpisy zupełne i skrócone aktów zgonów, k. 35–45, 223–232, 234–244.

V – Tamże, Marianna Woźniak, Lista pomordowanych we Wnorach-Wandach dnia 20/21 VII 1943 r., b.d., k. 190–190v.

^a Wymieniona jako Klewinowska, siostra Stanisława Klewinowskiego, pracująca w gospodarstwie Szkaradzińskich we Wnorach-Wandach.

^b Wymieniony jako Klewinowski z Piszczat-Kończan, brat Franciszki Klewinowskiej, pracujący w gospodarstwie Sikorskich we Wnorach-Wandach.

^c W kwestionariuszu imię matki świadka, która zginęła w pacyfikacji, podane jako Aleksandra.

^d Wymieniona jako matka Wnorowskiego Stefana.

^e Wymieniona jako nieznane z imienia kilkumiesięczne dziecko Stanisława i Apolonii Wnorowskich.

^f Wymieniony/wymieniona jako nieznane z imienia dziecko Wacława i Marianny Wnorowskich.

^g Wymieniona jako nieznana z imienia żona Wacława Wnorowskiego.

^h Świadek zeznał, że ofiar pacyfikacji było 27, ale wymienił personalia 26 osób.

ⁱ Świadek zeznał, że ofiar rozstrzelanych nad masową mogiłą było 37, a poza nimi wiele osób zginęło podczas ucieczki oraz zostało zgładzonych i spalonych w domach.

^j Świadek zeznała, że ofiar było 24 lub 26.

Personalalia większości z nich są dobrze udokumentowane i nie budzą kontrowersji. W grupie tej znajduje się 26 osób⁸⁶.

1. Dąbrowska Bronisława (l. 71?)	14. Trzaska Bolesław (l. 40?)
2. Dąbrowska Stanisława (l. 53?)	15. Wnorowska Aleksandra (l. 68?)
3. Iwanowska Józefa (l. 70?)	16. Wnorowska Antonina (l. 63)
4. Jamiółkowska Klementyna Józefa (l. 60)	17. Wnorowska Apolonia (l. 35)
5. Kamińska Czesława (l. 20?)	18. Wnorowska Jadwiga (1 rok?)
6. Kamińska Stefania (l. 60?)	19. Wnorowski Jan (l. 54)
7. Klewinowska Franciszka (l. 25?)	20. Wnorowska Krystyna (l. 3)
8. Klewinowski Stanisław (l. 14?)	21. Wnorowska Marianna (l. 27)
9. Ostrowski Feliks (l. 60?)	22. Wnorowski Stanisław (l. 55?)
10. Sikorski Bronisław (l. 65?)	23. Wnorowski Stefan (l. 47)
11. Sikorski Franciszek (l. 61?)	24. Wnorowski Wacław (l. 45?)
12. Sikorska Janina (l. 45?)	25. Wnorowski Witold (l. 6)
13. Surmacewicz Amelia (l. 45)	26. Wnorowski Wojciech (1 miesiąc)

W szesnastu kolejnych przypadkach nieścisłości wynikają z niedoskonałości materiału źródłowego lub, w przypadku publikacji, z jego niewłaściwej interpretacji i z błędów popełnionych podczas opracowywania danych – ich weryfikacja nie przysparza też większych problemów.

1. Dąbrowski Bronisław

Dane personalne „Dąbrowski Bronisław l. 70” odnajdujemy jedynie w publikacji M. Gnatowskiego, W. Monkiewicza i J. Kowalczyka. Są to z pewnością zniekształcone dane personalne Bronisławy Dąbrowskiej, która w ten sposób w opracowaniu występuje dwukrotnie⁸⁸.

2. Dąbrowska

Dane personalne „Dąbrowska l. około 80 z Pawłowicz (żywcem spalona)” i „Dąbrowska l. 80 (spalona)” odnajdujemy odpowiednio w publikacjach M. Gnatowskiego, W. Monkiewicza i J. Kowalczyka oraz J. Fajkowskiego i J. Religi. Są to z pewnością zniekształcone dane personalne Bronisławy Dąbrowskiej, która w ten sposób w opracowaniach występuje dwukrotnie⁸⁹. Informacja o tym, że po-

⁸⁷ Por. tabela 3 – Ofiary pacyfikacji wsi Wnory-Wandy z 21 VII 1943 r. w świetle wybranych protokołów przesłuchań świadków, innych dokumentów oraz publikacji.

⁸⁸ M. Gnatowski, W. Monkiewicz, J. Kowalczyk, dz. cyt., s. 184; por. tabela 3, poz. 1 i 2.

⁸⁹ M. Gnatowski, W. Monkiewicz, J. Kowalczyk, dz. cyt., s. 184; J. Fajkowski, J. Religa, dz. cyt.; por. tabela 3, poz. 2 i 3.

niosła śmierć w płomieniach, jest niemal na pewno nieprawdziwa (żaden ze świadków nie wspominał o odnalezieniu jej szczątków na pogorzelisku oraz o ewentualnym pochówku na cmentarzu w Kobylinie-Borzymach).

3. Klewinowski Feliks

4. Klewinowski Piotr

Dane personalne „Feliks Klewinowski z Piszczat-Kończan” i „Piotr Klewinowski (dziecko) z Piszczat-Kończan” odnajdujemy jedynie w publikacji M. Gnatowskiego, W. Monkiewicza i J. Kowalczyka. Opierając się na materiałach śledztwa, nie udało się zweryfikować informacji o śmierci osób o takich personaliach w pacyfikacji wsi Wnory-Wandy – nie wspomina o nich żaden spośród świadków. Można przyjąć, że są to dwie zniekształcone wersje danych personalnych Stanisława Klewinowskiego⁹⁰.

5. Olszewski Stanisław

Dane personalne „Stanisław Olszewski s. Ignacego” odnajdujemy jedynie w publikacji M. Gnatowskiego, W. Monkiewicza i J. Kowalczyka. Na podstawie materiałów śledztwa nie udało się zweryfikować informacji o śmierci wyżej wymienionego w pacyfikacji wsi Wnory-Wandy⁹¹. Nie udało się ustalić, na jakiej podstawie autorzy umieścili personalia tej osoby w wykazie ofiar. Z dużą dozą prawdopodobieństwa podejrzewać można, że jej obecność jest wynikiem błędu.

6. Wnorowska Aleksandra

Z zeznań większości świadków wynika, że matka Stanisława Wnorowskiego, która wraz z synową i wnuczką (Apolonią i Jadwigą) zginęła w płomieniach, nosiła imię Wiktoria. Tymczasem Stanisław Wnorowski, składając zeznania, podał imię matki jako „Aleksandra”; to brzmienie imienia przyjął również prokurator prowadzący śledztwo, choć w postanowieniu o umorzeniu śledztwa stosował się do tego rozstrzygnięcia niekonsekwentnie⁹². Pewne jest więc, że mamy do czynienia z jedną osobą, nie jest jednak znana przyczyna zaistnienia podobnej sytuacji. Być może Aleksandra Wnorowska otrzymała na chrzcie dwa imiona i w swojej społeczności powszechnie znana była pod drugim.

---

⁹⁰ M. Gnatowski, W. Monkiewicz, J. Kowalczyk, dz. cyt., s. 184; por. tabela 3, poz. 10, 11 i 12.

⁹¹ M. Gnatowski, W. Monkiewicz, J. Kowalczyk, dz. cyt., s. 184; por. tabela 3, poz. 13.

⁹² OKŚZpNP Bi, S. 58/05/Zn, Postanowienie o umorzeniu śledztwa, Białystok, 12 XII 2006, k. 306–321.

7. Wnorowska Aleksandra

W *Rejestrze miejsc i faktów zbrodni* oraz w publikacji J. Smurzyńskiego odnajdujemy dziecko o danych personalnych „Aleksandra Wnorowska”. Informację tę autor przytoczył za wnioskiem o ściganie funkcjonariuszy hitlerowskich władz okupacyjnych, który z kolei zredagowano, opierając się na wykazie osób zamordowanych we wsi Wnory-Wandy sporządzonym przez Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Piszczatach-Piotrowiętach. W ostatnim z wymienionych dokumentów nie znajduje się jednak żadna informacja na temat wieku osoby, została więc ona dodana na etapie redakcji wykazu osób zamordowanych, a jej źródła nie udało się ustalić. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można stwierdzić, że są to dane wykreowane omyłkowo w wyniku błędnej weryfikacji tożsamości Aleksandry *vel* Wiktorii Wnorowskiej⁹³.

8. Wnorowski Czesław

Kolejnym negatywnie zweryfikowanym przypadkiem jest Czesław Wnorowski, którego dane personalne uzupełnione o dodatkowe informacje (wdowiec, syn Antoniego i Antoniny Gackiej, urodzony 10 października 1902 r., zmarły 21 lipca 1943 r. we Wnorach-Wandach) potwierdzone zostały odpisem zupełnym aktu zgonu⁹⁴. Dane te zostały zgłoszone 16 kwietnia 1944 r. przez mieszkańców Wnor-Wand i zarazem krewnych ofiary, Stanisława Wnorowskiego i Józefa Wnorowskiego. Są to więc informacje o wczesnej metryce i pochodzące z wiarygodnego źródła. Czesława Wnorowskiego nie odnajdujemy jednak w zeznaniach żadnego spośród świadków przesłuchanych w śledztwie – co znamienne, także w zeznaniach przesłuchanych w 1966 r. Stanisława Wnorowskiego i Józefa Wnorowskiego⁹⁵. Wśród innych członków rodziny, których zgon zgłosili oni w 1944 r., byli: Stefan, Marianna, Witold, Krystyna, Wojciech, Apolonia i Antonia Wnorowscy. W odpisach aktów zgonu Witolda, Krystyny i Wojciecha Czesław Wnorowski figuruje jako ich ojciec (mąż Marianny Wnorowskiej), na tej podstawie możemy jednoznacznie utożsamić go z Wacławem Wnorowskim⁹⁶. Nie jest jasne, dlaczego Wacław

⁹³ *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 220; J. Smurzyński, dz. cyt., s. 246; OKŚZpNP Bi, S. 58/05/Zn, Wykaz osób zamordowanych przez żandarmów i żołnierzy niemieckich we wsi Wnory-Wandy pow. Wysokie Mazowieckie w dniu 21 VII 1943 r. sporządzony przez Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Piszczatach-Piotrowiętach, k. 32; por. tabela 3, poz. 20.

⁹⁴ OKŚZpNP Bi, S. 58/05/Zn, Odpis zupełny aktu zgonu Czesława Wnorowskiego, Kobylin-Borzymy, 6 VI 2006 r., k. 238.

⁹⁵ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Józefa Wnorowskiego, Białystok, 10 XII 1966 r., k. 6–6v, 7–7v; tamże, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Wnorowskiego, Białystok, 10 XII 1966 r., k. 12–12v, 13–13v.

⁹⁶ Tamże, Odpis zupełny aktu zgonu Witolda Wnorowskiego, Kobylin-Borzymy, 6 VI 2006 r., k. 240; tamże, Odpis zupełny aktu zgonu Krystyny Wnorowskiej, Kobylin-Borzymy, 6 VI 2006 r., k. 241; tamże, Odpis zupełny aktu zgonu Wojciecha Wnorowskiego, Kobylin-Borzymy, 6 VI 2006 r., k. 242; por. tabela 3, poz. 24 i 36.

vel Czesław Wnorowski występuje w różnych dokumentach pod dwoma różnymi imionami. Sytuacja ta zdaje się być analogiczna do przypadku Aleksandry *vel* Wiktorii Wnorowskiej.

9. Wnorowska Klementyna

Dane personalne „Klementyna Wnorowska” odnajdujemy w publikacji M. Gnatowskiego, W. Monkiewicza i J. Kowalczyka oraz w zeznaniu Marianny Woźniak i na zestawionej przez nią liście ofiar. W przypadku zeznań świadka złożonych w 2006 r. i sporządzonej w tym samym czasie listy są to z pewnością zniekształcone dane Klementyny Jamiołkowskiej, której nie wymieniono⁹⁷. Przypuszczalnie również trójka autorów omyłkowo umieściła w swej publikacji te personalia, jako że nie występują one w materiałach śledztwa, które stanowiły ich podstawowe źródło informacji.

10. Wnorowski Krystian

W zeznaniach Marii Woźniak oraz na liście ofiar przez nią sporządzonej znajdują się personalia czteroletniego Krystiana Wnorowskiego. Dane te powtórzone zostały w postanowieniu o umorzeniu śledztwa – w zredagowanym przez prokuratora streszczeniu zeznań świadka. Nie ulega wątpliwości, że są to faktycznie zniekształcone dane personalne Krystyny Wnorowskiej, która w relacjach Marii Woźniak nie występuje⁹⁸.

11. Wnorowski Jan

12. Wnorowski Stanisław

W opracowaniach M. Gnatowskiego, W. Monkiewicza i J. Kowalczyka oraz J. Smurzyńskiego w wykazach ofiar dwukrotnie pojawiają się personalia Jana Wnorowskiego oraz Stanisława Wnorowskiego. Pierwszy z nich figuruje odpowiednio jako „Jan Wnorowski s. Ignacego” i „Jan Wnorowski s. Franciszka l. 50” oraz jako „Wnorowski Jan l. 52” i „Wnorowski Jan – brak innych danych”⁹⁹. Dane drugiego podane zostały w brzmieniu: „Stanisław Wnorowski s. Ignacego” i „Stanisław Wnorowski s. Kajetana l. 50” oraz

⁹⁷ M. Gnatowski, W. Monkiewicz, J. Kowalczyk, dz. cyt., s. 184; OKŚZpNP Bi, S. 58/05/Zn, Protokół przesłuchania świadka Marianny Woźniak, Warszawa, 3 IV 2006 r., k. 187–190v; tamże, Marianna Woźniak, Lista pomordowanych we Wnorach-Wandach dnia 20/21 VII 1943 r., b.d., k. 190–190v; por. tabela 3, poz. 6 i 28.

⁹⁸ OKŚZpNP Bi, S. 58/05/Zn, Protokół przesłuchania świadka Marianny Woźniak, Warszawa, 3 IV 2006 r., k. 187–190v; tamże, Marianna Woźniak, Lista pomordowanych we Wnorach-Wandach dnia 20/21 VII 1943 r., b.d., k. 190–190v; tamże, Postanowienie o umorzeniu śledztwa, Białystok, 12 XII 2006, k. 306–321; por. tabela 3, poz. 29 i 30.

⁹⁹ M. Gnatowski, W. Monkiewicz, J. Kowalczyk, dz. cyt., s. 184; J. Smurzyński, dz. cyt., s. 245, 246; por. tabela 3, poz. 26 i 27.

„Wnorowski Stanisław l. 55” i „Wnorowski Stanisław – brak innych danych”¹⁰⁰. Brak jednak rozpoznanych przesłanek źródłowych uzasadniających takie rozróżnienie. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można więc stwierdzić, że na skutek błędu w opracowaniu danych doszło do zdublowania informacji odnoszących się do dwóch tylko osób.

13. Wnorowski Stefan

Przesłuchany w 2006 r. Adam Sikorski dwukrotnie wśród ofiar pacyfikacji Wnor-Wand wymienił personalia Stefana Wnorowskiego. Biorąc pod uwagę, że jest to całkowicie odosobniony przypadek, można mieć pewność, że doszło do pomyłki osoby składającej zeznanie¹⁰¹.

14. Wnorowski

Według zeznań większości świadków (w tym członków rodziny) dziecko Stanisława i Apolonii Wnorowskich, które zginęło w pożarze wraz z matką i babką, było płci żeńskiej i nosiło imię Jadwiga. Z zeznań ojca dziecka złożonych w 1966 r. wynika jednak, że w pacyfikacji stracił on jedno z czwórki potomstwa, ale nie córkę, lecz siedmiomiesięcznego syna, którego imienia jednak nie podał¹⁰². Trudno wyjaśnić tę rozbieżność w zeznaniach – wydaje się, że z nieznanых powodów ojciec minął się z prawdą. Omyłka ta nie ma znaczenia ze statystycznego punktu widzenia, sprawia jednak, że identyfikacja jednej z ofiar jest niepewna.

15. N.N.

16. N.N.

Na pomniku ustawionym na mogile we Wnorach-Wandach jako ostatnie na liście ofiar pacyfikacji z 21 lipca 1943 r. wymieniono dwie osoby o nieznanых personaliach, jedną z nich dookreślając jedynie wiekiem – „9 lat”¹⁰³. Trudno znaleźć racjonalne wytłumaczenie dla umieszczenia tam owych danych, co nastąpiło w 2013 r. podczas remontu miejsca pamięci. Nie sposób nie ulec wrażeniu, że zabieg ten miał na celu dopasowanie poprawnie ułożonej listy 26 ofiar do znajdującej się na pomniku od 1963 r. liczby 28 pomordowanych.

¹⁰⁰ M. Gnatowski, W. Monkiewicz, J. Kowalczyk, dz. cyt., s. 184; J. Smurzyński, dz. cyt., s. 245, 246; por. tabela 3, poz. 32 i 33.

¹⁰¹ OKŚZpNP Bi, S. 58/05/Zn, Protokół przesłuchania świadka Adama Sikorskiego, Białystok, 15 II 2006 r., k. 138–139; por. tabela 3, poz. 35.

¹⁰² Tamże, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Wnorowskiego, Białystok, 10 XII 1966 r., k. 12–12v, 13–13v; por. tabela 3, poz. 40 i 25.

¹⁰³ Por. tabela 3, poz. 40 i 41.

W przeciwieństwie do Sikor-Tomkowień we Wnorach-Wandach żadna z rodzin nie została w całości zgładzona, a w wyniku śledztwa przesłuchano członków badając każdą spośród tych, które kogoś straciły. Dzięki temu dysponujemy spójniejszym materiałem źródłowym i mamy lepsze wejrzenie w strukturę grupy ofiar. Nie ma więc przesłanek, aby podważać liczbę ofiar ustaloną na 26, tym bardziej że już sami świadkowie zwracali prokuratorowi prowadzącemu śledztwo uwagę, że liczba pomordowanych podana na pomniku (28) jest nieprawidłowa¹⁰⁴.

Podsumowanie – perspektywy badawcze

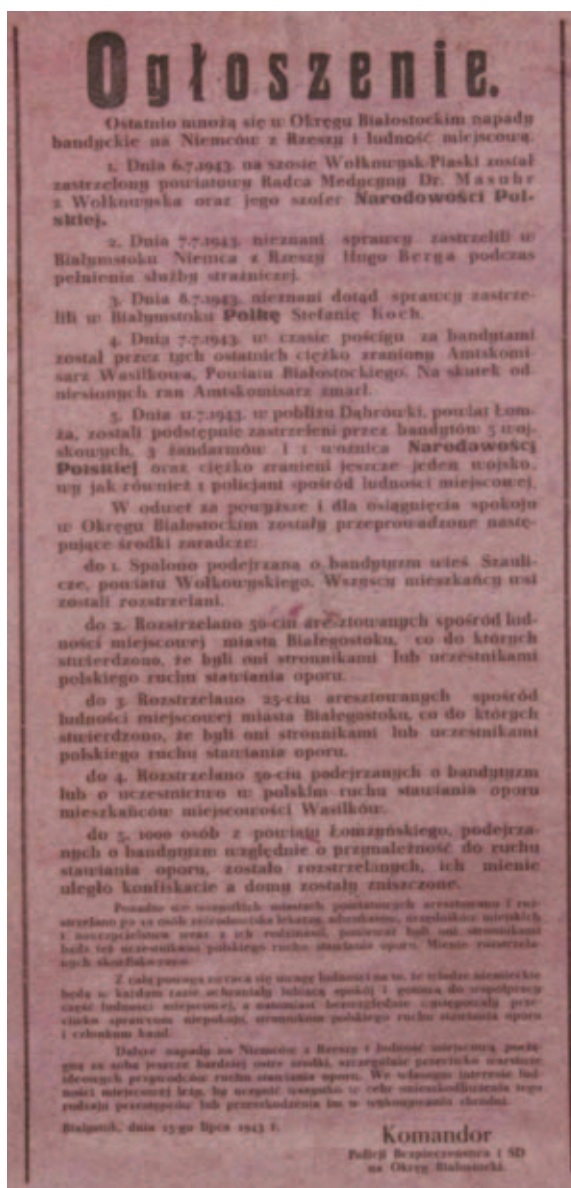
Niestety przeprowadzona analiza materiałów zgromadzonych w śledztwach w sprawie pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowień i Wnory-Wandy nie pozwoliła na zestawienie list ofiar, które można by ocenić jako ostatecznie zweryfikowane, choć oba przypadki zasadniczo różnią się od siebie w tej mierze. Liczba ofiar podana na pomniku we Wnorach-Wandach niemal na pewno jest zawyżona, część personaliów jest zaś zniekształcona. Wiele wskazuje na to, że w Sikorach-Tomkowieńach liczba ofiar podana na pomniku jest znacząco niedoszacowana – również i tutaj część personaliów jest zniekształcona.

Jak to bywa w podobnych przypadkach, przy próbie „zamknięcia” list ofiar napotkano trudności, których przezwyciężenie wykracza poza potencjał warsztatu historyka. W celu dalszej weryfikacji można by posłużyć się innymi narzędziami, np. rekonstrukcją rodzin (opierając się na parafialnych księgach metrykalnych, co mogłoby pomóc np. w ustaleniu liczby dzieci, które zginęły wraz z całymi rodzinami), ale i ta metoda nie dałaby stuprocentowej pewności. Historyk, wyczerpawszy możliwości stwarzane przez tradycyjne źródła, pozostaje więc bezradny w obliczu zapotrzebowania społecznego, w tym przypadku wyartykułowanego przez samorząd lokalny, który zmierzał do uwiecznienia na pomniku personaliów konkretnych ofiar. Jak nietrudno się domyślić, na pomnikach nie ma miejsca na wątpliwości.

Takowe rozwiązać może jedynie ekshumacja zbiorowych mogił i badania porównawcze DNA ofiar z żyjącymi krewnymi. Ponieważ metoda ta jest jednak bardzo kosztowna, a determinacja bliskich (o ile takowi jeszcze żyją) po przeszło siedemdziesięciu latach już nie tak wielka, prawdopodobieństwo realizacji takiego projektu uznać należy za znikome.

Wydaje się, że wciąż możliwe jest, jeśli nie bardziej szczegółowe odtworzenie przebiegu lipcowych pacyfikacji, to przynajmniej lepsze rozpoznanie ich „mechaniki” (wraz z genezą i strukturą odpowiedzialności), do czego użyteczne mogłyby się okazać dokumenty wytworzone przez niemiecki aparat represji w postaci sprawozdań wysyłanych do organów centralnych – te znajdują się zapewne w archiwach niemieckich i wciąż czekają na swojego odkrywcę.

¹⁰⁴ OKŚZpNP Bi, S. 58/05/Zn, Protokół przesłuchania świadka Marianny Truskolaskiej, Wnory-Wandy, 18 IV 1969 r., k. 19–19v.

il. 1. Obwieszczenie dowódcy Sipo i SD na Okręg Białystok SS-Sturmbannführera Herberta Zimmermanna z 15 lipca 1943 r. o niemieckich działaniach odwetowych wymierzonych w polską ludność cywilną, podjętych w związku z akcjami zbrojnymi polskiego podziemia niepodległościowego (AIPN, GK 141/5, t. 1, k. 1 – fragment w języku polskim)

*il. 3. Położenie Wnor-Wand względem Kulesz Kościelnych z siedzibą
Amtskommissara oraz posterunkiem Żandarmerii
(wycinek mapy sztabowej WIG, 1:100 000, Tykocin, Warszawa 1931)*

*il. 4. Pomnik wzniesiony na zbiorowym grobie ofiar pacyfikacji Sikor-
-Tomkowięt (fot. P. Niziołek, 8 grudnia 2017 r.)*

*il. 5. Pomnik wzniesiony na zbiorowym grobie ofiar pacyfikacji Wnor-Wand
(fot. P. Niziołek, 8 grudnia 2017 r.)*

Victims of the pacifications of the villages Sikory-Tomkowięta (July 13, 1943) and Wnory-Wandy (July 21, 1943) - an attempt towards verification. Historian's toolkit and the reality of the protection of the memory of struggle and martyrdom

In 2013, the authorities of the Kobylin-Borzymy community officially requested the Białystok branch of the Institute of National Remembrance to verify the lists of victims of the pacifications of the villages of Sikory-Tomkowięta and Wnory-Wandy, with an intent to mark the then 70th anniversary of those tragic events. However, the analysis of the materials that had been collected during the investigations conducted successively by the District Commission for the Research of the Nazi Crimes in Białystok and the Branch Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation in Białystok did not allow to compile lists of victims that could be considered completely verified. A historian, having exhausted the possibilities created by traditional sources, remains helpless in front of a social demand, which, in that case, was articulated by the local government who intended to commemorate the names of particular victims on monuments.

The local clerks, following an unknown rationale, combined "closed" lists of the murdered, which resulted in a situation where both of the monuments in fact misinform the public. The number of victims presented on the monument in Wnory-Wandy (28) is almost certainly overestimated, and should be 26. On the other hand, much evidence suggests that in Sikory-Tomkowięta, the number of victims given on the monument (49) might be considerably underestimated, and, in fact, could have amounted to as many as 55. In addition, on both monuments, the personal data of the victims are, in some cases, distorted (incorrect spelling of the surnames, wrong names, inaccurate age).

Tomasz Danilecki

Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN-KŚZpNP w Białymstoku

Mieszkańcy Białostocczyzny wobec stanu wojennego¹

W grudniu 1982 r. Stanisław Marczuk, przewodniczący podziemnych struktur białostockiej „Solidarności”, udzielił wywiadu ukazującemu się nielegalnie „Tygodnikowi Mazowsze”. Na pytanie: „W jakich warunkach działa «S[olidarność]» w Białymstoku?” odpowiedział: „W małym regionie są duże kłopoty. Mamy mniej liczną kadrę aktywistów, część z nich siłą rzeczy jest na muszce SB. Dotkliwie odczuwamy brak zaplecza intelektualnego – uczelni, instytutów. W związku z tym trudno o jakieś własne poważniejsze inicjatywy opiniotwórcze. Większość działań i akcji odbywa się na zasadzie przechwytywania i powielania pomysłów zrodzonych gdzie indziej. W naszym regionie nie ma tradycji wielkoprzemysłowych, klasa robotnicza powstała tu w wyniku stosunkowo świeżej migracji ze wsi. Co więcej, jesteśmy regionem wielonarodowościowym i niejednolitym religijnie. Nawet ruch «S[olidarność]» nie zdołał załagodzić narosłych przez lata, skutecznie podsycanych przez władze antagonizmów i waśni”. Charakteryzując postawy lokalnej społeczności wobec władzy i opozycji, przewodniczący dodawał: „Przyjmują się wszystkie akcje, które zakładają anonimowość. [...] szerzy się postawa życzliwego kibicowania, bez wychylania się. Ludzie chcą czytać [podziemną] prasę, chętnie płacą składki, pójdą do kościoła na mszę związkową. I wielu to wystarcza”². Opinię tę przewodniczący wyraził w szczególnym momencie: od roku ukrywał się przed SB, coraz trudniej było mu znaleźć bezpieczną kryjówkę i był z tego powodu zmęczony i rozczarowany³. Zapewne dlatego opinia ta była tyleż realistyczna, ile krytyczna. Warto jednak się zastanowić, na ile ten krytycyzm był uzasadniony.

Pierwszą naturalną reakcją polskiego społeczeństwa na stan wojenny był strach. Zresztą zastraszenie było głównym celem jego autorów. Dowodem na rady-

¹ Niniejszy referat został wygłoszony podczas uroczystości upamiętniającej 36. rocznicę wprowadzenia stanu wojennego w Polsce, zorganizowanej 13 grudnia 2017 r. przez Zarząd Regionu Podlaskiego NSZZ „Solidarność” w Wojewódzkim Ośrodku Animacji Kultury w Białymstoku.

² (srz), *Solidarność Regionu Białystok. Rozmowa z przewodniczącym Tymczasowej Komisji Regionalnej*, „Tygodnik Mazowsze”, 37 (1982), s. 1.

³ S. Marczuk, *Z mieszkania do mieszkania*, w: *Świadectwa stanu wojennego*, oprac. A. Dudek, K. Madej, Warszawa 2006, s. 179.

kalnie zwiększony poziom społecznych obaw w regionie białostockim był niewielki zasięg akcji strajkowej bezpośrednio po 13 grudnia 1981 r. Pracę wstrzymały wówczas na krótko tylko trzy białostockie zakłady: „Biazeł” i „Uchwyty” przy ówczesnej Szosie Północno-Obwodowej i „Spomasz” przy ul. Zwycięstwa⁴. Najpoważniejsze manifestacje przeciwko stanowi wojennemu to białostockie „spacery” z wiosny 1982 r., kiedy kilkakrotnie parę tysięcy mieszkańców miasta i regionu wychodziło na ul. Lipową w porze nadawania „Dziennika Telewizyjnego”, oraz brutalnie spacyfikowana przez ZOMO kilkutyśieczna manifestacja, zorganizowana w centrum Białegostoku w drugą rocznicę podpisania Porozumień Sierpniowych⁵. Wszyscy uczestnicy tych manifestacji, jeśli tylko zostali zatrzymani przez milicję, doświadczali później przez długi czas różnorodnych szykan, przede wszystkim w miejscu pracy⁶.

Żeby w pełni zrozumieć ostrożną reakcję lokalnej społeczności na stan wojenny, nie można rozpatrywać tego wydarzenia w oderwaniu od pozostałych warunków systemu komunistycznego. Z dzisiejszej perspektywy może się wydawać, że aresztowanie grupy około dziesięciu tysięcy osób w ponadtrzydziestomilionowym kraju na kilka czy kilkanaście miesięcy nie było działaniem szczególnie drastycznym. Nawet liczba około stu śmiertelnych ofiar stanu wojennego, w tym dziewięciu górników zabitych podczas pacyfikacji kopalni „Wujek”, bywa przytaczana jako dowód względnej łagodności systemu w tym okresie. Otóż jest to myślenie całkowicie błędne. Trzeba bowiem podkreślić fakt wówczas oczywisty, a dziś często bagatelizowany, że stan wojenny był konsekwentnym elementem modelu zarządzania społeczeństwem poprzez terror wdrożony przez komunistów tuż po wojnie. Strach społeczny związany z jego wprowadzeniem można zrozumieć tylko wtedy, jeśli stan wojenny będziemy rozpatrywać łącznie z takimi elementami najnowszej historii, silnie tkwiącymi wówczas w pamięci zbiorowej, jak brutalna rozprawa z powojennym podziemiem niepodległościowym, pacyfikacja poznańskiej rewolty w 1956 r., bicie studentów w 1968 r., strzelanie do robotników Wybrzeża w 1970 r. oraz radomskie „ścieżki zdrowia” z 1976 r. Do doświadczeń kształtujących specyficzne poczucie strachu mieszkańców regionu białostockiego należy dodać żywą pamięć o okupacji „pierwszego Sowietu”, wywózkach na Sybir, Zbrodni Katyńskiej, a w przypadku mieszkańców Suwalszczyzny – o Obławie Augustowskiej. Trudno je także zrozumieć bez uświadomienia sobie bliskości sowieckiego imperium, którą mieszkańcy regionu stale odczuwali.

⁴ T. Danilecki, M. Zwolski, *Podlasie i Suwalszczyzna*, w: *Stan wojenny w Polsce 1981–1983*, red. A. Dudek, Warszawa 2003, s. 420–422; por. M. Kietliński, *Szkice do dziejów stanu wojennego w województwie białostockim*, Białystok 2012, s. 26–29.

⁵ T. Danilecki, M. Zwolski, dz. cyt., s. 440–441; M. Kietliński, dz. cyt., s. 37.

⁶ T. Danilecki, M. Zwolski, dz. cyt., s. 454.

W nocy z 12 na 13 grudnia 1981 r. w pamięci lokalnych działaczy opozycji gwałtownie musiały odżyć również zdarzenia z niedalekiej przeszłości: zaginięcie w niewyjaśnionych okolicznościach działacza związkowego Krzysztofa Zagierskiego z Choroszczy⁷, brutalne napaści „nieustalonych sprawców” na Zbigniewa Simoniuka, członka „Solidarności” zatrudnionego wówczas w Fabryce Przyrządów i Uchwytów (FPiU), czy podpalenia (w końcu marca 1981 r.) mieszkań Feliksa Gołębińskiego, przewodniczącego Międzyzakładowego Komitetu Założycielskiego Regionu Białystok NSZZ „Solidarność”, i mecenasa Kazimierza Niemotki, próbującego wyjaśnić sprawę porwań Simoniuka⁸.

Do tego zbiorowego poczucia zagrożenia od pierwszych dni stanu wojennego dochodziły „strachy” bieżące – szerokim echem w gronie działaczy opozycji odbijały się informacje o brutalnym postępowaniu funkcjonariuszy podczas internowań. Przypomnijmy tu choćby pobicie łomami Jerzego Zacharczuka, robotnika z FPiU, a nie był to przypadek odosobniony⁹. Jako przykład obrazujący zastraszenie społeczeństwa niech posłuży sytuacja z niedalekiej Łomży, kiedy siedemnastoletni syn internowanego Jerzego Ćmielewskiego musiał sam wstawiać drzwi do mieszkania wyłamane przez esbeków, ponieważ sąsiedzi bali się mu pomóc¹⁰.

Do katalogu narzędzi terroru stosowanych przez władze dochodziły drańskie wyroki. Na przykład 19 stycznia 1982 r. Sąd Wojewódzki w Białymstoku w składzie: Janina Serżysko, Zygmunt Kaluta i Antoni Kołdys z oskarżenia wiceprokuratora Zbigniewa Pannerta skazał na trzy lata więzienia Lecha Kraszewskiego z Knyszyna za wywieszenie jednej ulotki. Na dwa lata skazano Bogusława Dębskiego z Białostockich Zakładów Przemysłu Telewizyjnego „Biazet” za przeprowadzenie kilkugodzinnemu strajkowi. Łącznie w stanie wojennym w regionie aresztowano bądź postawiono przed sądami za działalność polityczną co najmniej 185 osób, internowano zaś 58¹¹. Liczby szykanowanych w pracy, wyrzuconych z „wilczym biletem”

⁷ M. Kietliński, *Zaginięcie Krzysztofa Zagierskiego* [hasło], w: http://www.encysol.pl/wiki/Zaginiecie_Krzysztofa_Zagierskiego [dostęp: 29 XII 2017]; *Zbrodnie komunizmu: Wyszedł z domu i nie wrócił. Po dwudziestu ośmiu latach uznano go za zmarłego. Żonie zapłacili za męża 80 złotych*, <http://www.poranny.pl/magazyn/art/5184878,zbrodnie-komunizmu-wyszedl-z-domu-i-nie-wrocil-po-dwudziestu-osmiu-latach-uznано-go-za-zmarlego-zonie-zaplacili-za-meza-80,id,t.html> [dostęp: 29 XII 2017].

⁸ T. Danilecki, *Działania Służby Bezpieczeństwa wobec NSZZ „Solidarność” Regionu Białystok w latach 1980–1981*, w: *Początki „Solidarności” w północno-wschodniej Polsce (1980–1981)*, red. T. Danilecki, Białystok 2005, s. 56; por. J. Autuchiewicz, *Niemotko Kazimierz Waldemar Stanisław* [biogram], w: *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989*, t. 2, s. 286; T. Danilecki, *Feliks Gołębiński* [biogram], http://www.encysol.pl/wiki/Feliks_Golebiński [dostęp: 20 XII 2017]; T. Danilecki, M. Kietliński, *Zbigniew Simoniuk* [biogram], http://www.encysol.pl/wiki/Zbigniew_Simoniuk [dostęp: 20 XII 2017].

⁹ J. Doroszkiewicz, *Ruszył proces milicjantów*, <http://www.poranny.pl/wiadomosci/bialystok/art/5107738,ruszy-proces-milicjantow,id,t.html> [dostęp: 20 XII 2017].

¹⁰ T. Danilecki, M. Zwolski, dz. cyt., s. 471.

¹¹ Tamże, s. 447, 453; por. K. Sychowicz, *NSZZ „Solidarność” Region Białystok*, w: *NSZZ „Solidarność” 1980–1989*, t. 5: *Polska środkowo-wschodnia*, red. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2010, s. 55–58.

i zmuszonych do emigracji nie da się dziś nawet oszacować. Dla porządku przytoczmy jednak dwa przykłady. Stanisław Marczuk, przewodniczący Zarządu Regionu Białystok NSZZ „Solidarność”, inżynier pracujący od 26 lat w FPiU, po zejściu do podziemia został wyrzucony z pracy, a po ujawnieniu się w lutym 1983 r. nie mógł nigdzie znaleźć zatrudnienia przez sześć lat¹². Stanisława Korolkiewicz, absolwentka studiów ekonomicznych, pracownica księgowości Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Handlu Wewnętrznego, działaczka „Solidarności” i KPN, w latach 1984–1989 mogła znaleźć jedynie prace dorywcze, m.in. jako stróż w przedszkolu¹³. Takich przypadków było w regionie wiele.

Także zachowanie funkcjonariuszy białostockiej SB wobec aresztowanych działaczy opozycji było brutalne i prymitywne. Oto kilka przykładów. W czerwcu 1982 r. w Areszcie Śledczym przy ul. Kopernika pobito Waldemara Czechaka, który wraz z kolegami podpalił jeden z białostockich komisariatów oraz sklep Wojskowej Centrali Handlowej mieszczący się w budynku przy ówczesnej ul. Lenina, w którym mieszkał m.in. komendant wojewódzkiej milicji¹⁴. W drugiej połowie 1982 r. za odmowę zgolenia brody pobito w areszcie Dariusza Boguskiego, głównego wówczas organizatora druku i kolportażu¹⁵. Zbigniewa Simoniuka, który swoim wcześniejszym bezkompromisowym zachowaniem wielokrotnie naraził się białostockiej milicji, znaleziono 8 stycznia 1983 r. martwego w celi tegoż aresztu. W wersję o jego samobójczej śmierci nikt nie uwierzył. Dzień wcześniej cieszył się, że niebawem wyjdzie na wolność¹⁶. Chcąc wymusić zeznania na aresztowanych w końcu 1983 r. drukarzach podziemnych pism, Jerzym Kułaku i Tadeuszu Dzieńisie, posadzono ich w mokrych ubraniach na mrozie, na krzesłach ustawionych na „spacerniaku” Komendy Wojewódzkiej MO przy ul. Sienkiewicza, twarzami do ściany i szczuto ich psami. Podobne przesłuchanie powtórzono po kilku dniach¹⁷. Takich sytuacji zapewne było więcej.

Zarówno pamięć o powojennej przeszłości, jak i bieżące zdarzenia nauczyły mieszkańców regionu ostrożnego, odroczonego w czasie reagowania na wszelkie poczynania władzy, czekania na ich rzeczywiste skutki i podejmowania wyważo-

¹² M. Zwolski, *Marczuk Stanisław* [biogram], w: *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989*, t. 2, s. 256.

¹³ T. Danilecki, *Korolkiewicz Stanisława Józefa* [biogram], w: tamże, s. 196.

¹⁴ Tenże, *Czechak Waldemar Stanisław* [biogram], w: tamże, s. 75. Waldemar Czechak przeszedł też w październiku 1983 r. dwie „ścieżki zdrowia” w białostockim Areszcie Śledczym przy ul. Kopernika (zob. *Dziennik Waldemara Czechaka z 1983 r.*, b.p., kopia w zbiorach autora).

¹⁵ D. Boguski, *Pół roku bez brody*, w: *Świadectwa stanu...*, s. 40.

¹⁶ Informacja uzyskana od Zofii Lewickiej-Pezowicz w 2017 r.

¹⁷ Opis aresztowania Jerzego Kułaka [sporządzony prawdopodobnie przez białostockiego współpracownika Komitetu Helsińskiego], kopia w zbiorach autora udostępniona przez Marcina Zwolskiego.

nych działań mających na celu uniknięcie niepotrzebnych represji. Było to również zachowanie typowe dla konserwatywnych społeczności wiejskich¹⁸.

Zauważyć należy, że spośród kierownictwa białostockiej „Solidarności” internowania uniknęło jedynie kilka osób, w tym jej przewodniczący. To wąskie grono zdecydowało się natychmiast na podjęcie ryzykownej działalności antysystemowej, polegającej przede wszystkim na budowie niezależnego systemu informacji oraz na organizacji pomocy represjonowanym kolegom i ich rodzinom. W tym celu czołowi działacze związku musieli zacząć się ukrywać, pozostawiając swoje rodziny na pastwę działań SB. Należy przy tym pamiętać o jeszcze jednym istotnym elemencie odróżniającym prowincję od wielkich ośrodków opozycyjnych – tutaj znacznie trudniej było zachować anonimowość. Jako przykład wymowny, ale i jeden z wielu, niech posłuży fakt, że kpt. SB Paweł Borowik, zastępca naczelnika Wydziału IIIA, faktycznie kierujący rozpracowaniem białostockiej „Solidarności”, studiował na Politechnice Białostockiej na tym samym roku co jej przewodniczący¹⁹.

Mimo tych specyficznych warunków, głównie dzięki byłym pracownikom Zarządu Regionu: Romanowi Wilkowi, Dariuszowi Boguskiemu i grupie działaczy, m.in. z Niezależnego Zrzeszenia Studentów, udało się zorganizować system druku i kolportażu podziemnej prasy i ulotek, sygnowanych przez prawowitych działaczy związkowych, które zaczęły się pojawiać niemal natychmiast po wprowadzeniu stanu wojennego i były wydawane z różną częstotliwością przez kolejne ekipy drukarzy i kolporterów aż do 1989 r.²⁰ Świadomość, że – jak to pisano wówczas na murach – „Solidarność żyje!”, miała niezwykle istotne, choć dziś pewnie trudne do należytego docenienia znaczenie dla stanu psychiki społeczeństwa.

Błyskawicznie powstał i przez długi czas skutecznie działał również system pomocy ukrywającym się, represjonowanym i ich rodzinom. Podstawowe wsparcie bezpośrednim organizatorom podziemnej działalności zapewniała naprędce zorganizowana, niejawna, chociaż składająca się z osób, które się nie ukrywały, Tymczasowa Komisja Wykonawcza, kierowana przez Henryka Zdzenickiego, a następnie przez Krystynę Łukaszuk. Komisja gromadziła także pieniądze na działalność opozycyjną²¹. Łączne wpływy do kasy białostockiej podziemnej „S” osiągnęły w stanie wojennym znaczącą kwotę ponad 2 mln zł²². Pieniądze te przekazali głów-

¹⁸ H. Ślabek, *O społecznej historii Polski 1945–1989*, Warszawa 2009, s. 567–568.

¹⁹ S. Marczuk, *Wspomnienia*, „Biuletyn Informacyjny Komisji Zakładowej NSZZ „Solidarność” Poczty Polskiej w Białymstoku” [wydanie specjalne] 2005, s. 6–7, kopia w zbiorach autora.

²⁰ M. Kietliński, *Białostocki drugi obieg wydawniczy w latach 1980–1989, katalog wystawy*, Białystok 2017; K. Litwiejko, *Bibliografia druków niezależnych Białostocczyzny 1980–1990*, Białystok 2001.

²¹ T. Danilecki, *Tymczasowa Komisja Wykonawcza NSZZ „Solidarność” Region Białystok* [hasło], http://www.encycol.pl/wiki/Tymczasowa_Komisja_Wykonawcza_NSZZ_Solidarnosc_Region_Bialystok [dostęp: 27 XII 2017].

²² *Zbiórce zestawienie wpływów i wydatków TKW NSZZ „Solidarność” Regionu Białystok za okres 28 V–VII 1982, IX–VIII 1983 r.*, kopia w zbiorach autora.

nie robotnicy białostockich fabryk. Dla porównania podam, że za tę kwotę można było wówczas kupić (przynajmniej teoretycznie) ponad tysiąc ton węgla opałowego pierwszego gatunku²³. Tylko do sierpnia 1983 r. na pomoc charytatywną (głównie zapomogi dla rodzin represjonowanych i opłacenie adwokatów oraz wpisów sądowych) wydano z tego ponad 673 tys. zł, zaś na działalność związkową ponad 784 tys. zł²⁴. Wymownym przykładem skuteczności działania Komisji niech będzie fakt, że wspomniany Stanisław Marczuk w ciągu ponadrocznego ukrywania się zmieniał mieszkania 23 razy²⁵. Większość kwater zapewnili właśnie członkowie TKW. Ten fakt dobrze świadczy zarówno o zdolnościach organizacyjnych podziemnych struktur białostockiej opozycji, jak również o ofiarnym stosunku lokalnej społeczności do jej działań.

Na wysokości zadania stanęli także duchowni Kościoła katolickiego z biskupem Edwardem Kisielem na czele. Choć w opinii niektórych ówczesnych działaczy podziemia ks. biskup działał zbyt zachowawczo, z dzisiejszej perspektywy widać wyraźnie, że ostrożne postępowanie hierarchy pochodzącego z Braśławszczyzny, wykształconego przed wojną na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, który miał za sobą okres uwięzienia na wileńskich Łukiszkach, lata ukrywania się podczas okupacji niemieckiej i doświadczenia kapłańskiej działalności w okresie stalinizmu²⁶, miały na celu przede wszystkim minimalizację zakresu represji i ich skutków²⁷. Jednocześnie już na początku stanu wojennego ks. biskup twardo upomniął się u władz o los represjonowanych, zażądał umożliwienia im posługi duchowej i podjął konkretne decyzje mające na celu zorganizowanie pomocy charytatywnej²⁸.

Należy też podkreślić, że w warunkach stanu wojennego jedna z podstawowych słabości białostockiej „Solidarności”, a mianowicie brak silnych struktur terenowych, okazała się niezbyt istotna. Warto przypomnieć, że czasy rządów Edwarda Gierka poprzedzające powstanie „Solidarności” (a zwłaszcza ich pierwsza połowa), są do dziś pamiętane na wsi jako okres najlepszej prosperity. Tak więc chłopci mieli stosunkowo najmniej powodów do sprzeciwu wobec władzy²⁹. Jednak

²³ H. Szulce, H. Mruk, *Kształtowanie się cen detalicznych w Polsce Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 46 (1984), z. 4, s. 53.

²⁴ *Zbiorne zestawienie wpływów...*

²⁵ S. Marczuk, *Z mieszkania do mieszkania...*, s. 175.

²⁶ T. Krahel, *Arcybiskup Edward Kisiel (1918–1993)*, w: *Arcybiskup Edward Kisiel Pierwszy Metropolita Białostocki*, red. tegoż, Białystok 1994, s. 9–47.

²⁷ W.F. Wilczewski, *Biskup Edward Kisiel wobec przemian społeczno-politycznych na Białostocczyźnie w początku lat 80. XX wieku*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, 12 (2013), s. 43.

²⁸ Na ten temat zob. A. Szot, *Pomoc Kościoła katolickiego osobom represjonowanym i ich rodzinom w okresie stanu wojennego na terenie Archidiecezji w Białymstoku*, w: *Stan wojenny. Spojrzenie po dwudziestu latach. Sesja naukowa*, Białystok 2001 [materiał powielany], s. 14–38.

²⁹ D. Jarosz, *Czy tylko represje? O nowy paradygmat badań nad stosunkami między władzą i chłopami w PRL*, w: *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1956–1989). Materiały z konferencji naukowej 27–28 listopada 2003 r.*

głównie dzięki uporowi i aktywności Jana Beszty-Borowskiego, przewodniczącego „Solidarności” Rolników Indywidualnych, bezkompromisowego antykomunisty, którego dwukrotnie internowano, a także wielokrotnie zatrzymywano i aresztowano, udało się zorganizować pomoc żywnościową represjonowanym i ich rodzinom, druk podziemnych pism i ulotek oraz kilka spektakularnych akcji protestacyjnych, jak np. rozwieszenie transparentów o treści antykomunistycznej nad torami kolejowymi linii Białystok–Warszawa³⁰.

Nie udało się natomiast utrzymać jedności zróżnicowanego narodowościowo i religijnie społeczeństwa, z trudem budowanej w okresie „karnawału Solidarności”. Zarówno związkowe idee, jak też symboliczne gesty kierowane przez związkowych działaczy pod adresem mniejszości prawosławnej były wprawdzie akceptowane przez zwykłych ludzi w zakładach pracy, jednak hierarchowie Cerkwi i niektórzy przedstawiciele duchowieństwa parafialnego podważali je. Jedni z powodu ścisłego trzymania się doktryny cerkiewnej, nakazującej posłuszeństwo wobec każdej władzy jako „danej od Boga”, inni – jak okazało się po latach – z powodu ścisłej współpracy z SB³¹. Trzeba podkreślić, że władza komunistyczna na Białostoczczyźnie w podziałach narodowościowych i religijnych upatrywała podstaw swojej siły i skuteczności – jedność społeczeństwa przejmowała ją głębokim strachem. To dlatego tuż przed wprowadzeniem stanu wojennego rozpuszczano plotki o tym, że „Solidarność” planuje krwawą rozprawę z prawosławnymi. Dlatego na drzwiach wielu mieszkań prawosławnych „nieznana ręka” pisała kredą krzyżyki (co miało oznaczać groźbę śmierci)³². To również dlatego w wydany pięć dni po wprowadzeniu stanu wojennego „Biuletynie Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Białymstoku” pojawił się artykuł odnoszący się do pacyfikacji białoruskich wsi dokonanych na początku 1946 r. przez oddział Pogotowia Akcji Specjalnej NZW pod dowództwem kpt. Romualda Rajsa ps. Bury. Podpisano go komentarzem: „Tak było” i pytaniem: „Czy tak miało być znowu?”³³. Z pewnością z tego samego powodu w maju 1982 r. w „Gazecie Współczesnej” ukazała się rezolucja duchowieństwa i pracowników Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej kierowanej przez arcybiskupa Sawę (TW SB ps. Jurek³⁴), wzywająca do posłuszeństwa wobec władzy i nieangażowania się w działalność opozycyjną. Wspomniany abp Sawa w kazaniu wygłoszonym 18 sierpnia 1982 r. na Świętej Górze Grabarce przestrzegał swoich wiernych następująco:

w Rzeszowie pt. „Wież i ruch ludowy a władza w PRL w latach 1956–1989”, t. 2, red. J. Gmitruk, Z. Nawrocki, Warszawa 2004, s. 291–294.

³⁰ T. Danilecki, *Beszta-Borowski Jan* [biogram], w: *Encyklopedia „Solidarności”*..., t. 1, s. 39–40.

³¹ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*. Kościół prawosławny w Polsce po 1944 r., „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989”, 1/6 (2008), s. 79–153.

³² T. Danilecki, M. Zwolski, dz. cyt., s. 472.

³³ T. Danilecki, *Białorusini i pierwsza „Solidarność”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, 12 (2002), s. 51.

³⁴ M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, dz. cyt., s. 96–153.

„Nasza solidarność to Matka Boska i Cerkiew, a obowiązkiem każdego jest praca nie jedną ręką, a dwiema, albowiem niektórzy w Polsce dążą i chcą jeść dwiema rękami, a pracować jedną”³⁵.

W tej sytuacji dochodziło czasem do paradoksów, kiedy mszę świętą w intencji Raisy Sokołowskiej, aresztowanej prawosławnej działaczki „Solidarności” z Siemiatycz, odprawił 8 lutego 1982 r. ksiądz katolicki Józef Horodeński, bowiem duchowny prawosławny odmówił prośbie jej matki³⁶. Były jednak i przypadki odmienne – latem 1982 r. przez dwa tygodnie Stanisław Marczuk ukrywał się u prawosławnego proboszcza Eugeniusza Pańki w Żerczycach³⁷. Odwaga i determinacja przedstawicieli mniejszości narodowych, którzy byli odrzucani również przez dużą część własnego środowiska, wymaga dziś szczególnego podkreślenia.

Te przykłady przeczą stereotypowi o jednoznacznym poparciu prawosławnych dla systemu komunistycznego i partii w latach osiemdziesiątych. Były one tym istotniejsze, że rzeczywistą działalnością opozycyjną w stanie wojennym zajmowało się na Białostocczyźnie grono raptem kilkudziesięciu osób. Jednak odważna i bezkompromisowa postawa tej grupki nonkonformistów, którzy nie bali się stanąć naprzeciw całemu aparatowi represji komunistycznego państwa, wystarczyła, by zaangażować do różnych działań pomocowych tysiące innych. To prawda, że pod koniec stanu wojennego całe społeczeństwo było już zmęczone przedłużającą się, nietypową sytuacją, na którą nakładały się jeszcze uciążliwości codziennej egzystencji, że białostocka opozycja wyszła z tego okresu rozbita i podzielona. Najważniejsze jednak było to, że większość ludzi, którzy zaangażowali się w działalność antysystemową, przez kolejne lata wytrwała w swojej postawie stanowiącej wzór dla reszty społeczeństwa. Przemiany 1989 r. udowodniły, że był to wzór trwały i skuteczny.

---

³⁵ T. Danilecki, M. Zwolski, dz. cyt., s. 468.

³⁶ Tamże, s. 461, 468.

³⁷ S. Marczuk, *Z mieszkania do mieszkania...*, s. 176–177.

The people of Białystok and the martial law

The article describes the reactions of the people of the Northeast Poland (mostly the Białystok area) to the instalment of the martial law. The author advances the thesis that although those reactions were much more temperate than elsewhere in the country, it was mostly due to the specificity of the region (low industrialisation; national, cultural and religious divisions; the experiences of the wartime and the war aftermath; border localization; and the conservative character of the predominantly rural communities), and it was adequate to the state of consciousness of the people. The main burden of the social resistance lay on the shoulders of few nonconformists, who - by their involvement in opposition - managed to engage large parts of the society in a variety of usually passive forms of dissent.

Halina Karwowska

Muzeum Podlaskie w Białymstoku

Odkryte, znalezione... 60 lat Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku

Tytuł niniejszego artykułu jest taki sam, jak wystawy planszowej, którą w drugiej połowie 2016 r. prezentowano przed białostockim Ratuszem. W tym samym czasie we wnętrzach obiektu eksponowano inną, *Sacrum et Profanum. Rytuał i codzienność u schyłku epoki kamienia*¹, przedstawiającą wyniki badań terenowych i analiz źródeł archeologicznych odkrytych podczas wykopalisk prowadzonych w ostatnich latach na stan. 3² i 6³ w Supraślu. Strefa *sacrum*, widziana z perspektywy odkryć obiektów obrzędowych na stan. 3, była opowieścią o przybyściach społeczności tzw. pucharów dzwonowatych, które w połowie XXIII w. p.n.e. dotarły na Podlasie z Półwyspu Iberyjskiego. Natomiast druga część tej wystawy – *profanum* – ukazywała życie codzienne lokalnych społeczności łowiecko-zbierackich, z którymi przybysze zetknęli się na miejscu. Obie ekspozycje zorganizowano z okazji szczególnej – sześćdziesięciolecia funkcjonowania Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku. Badania stanowisk supraskich były jednymi z wielu, jakie pracownicy działu prowadzili na terenie województwa w ciągu minionych lat. W różnym

---

¹ Autorem scenariusza był Adam Wawrusiewicz z Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

² Supraśl stan. 3 – miejsce obrzędowe z końca okresu neolitu badane w latach 2014–2015 pod kierunkiem dr. Dariusza Manasterskiego (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego) i A. Wawrusiewicza (Muzeum Podlaskie w Białymstoku). Szerzej o wynikach badań: A. Wawrusiewicz, K. Januszek, D. Manasterski, *Obiekty obrzędowe Pucharów Dzwonowatych z Supraśla. Złożenie darów – przejęcie terenu czy integracja kulturowa?*, Białystok 2015.

³ Supraśl stan. 6 – stanowisko wielokulturowe ze śladami osadnictwa późnoneolitycznej kultury ceramiki sznurowej, zespołu osadniczo-obrzędowego z ze schyłku epoki kamienia oraz obiektów gospodarczych i sepulkralnych datowanych na koniec epoki brązu i początek epoki żelaza. Badania prowadzone w latach 2011–2014 przez A. Wawrusiewicza były kontynuacją prac zainicjowanych w 2004 r. przez prof. dr. hab. Janusza Czebreszuka (Instytut Archeologii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu). Szerzej o wynikach prac wykopaliskowych: A. Wawrusiewicz, *Supraśl 6 – stanowisko wielokulturowe w województwie podlaskim. Wstępne wyniki i perspektywy badań*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 9 (2013), s. 5–22; tenże, *Zespół osadniczo-obrzędowy z początków epoki brązu na stanowisku 6 w Supraślu, woj. podlaskie*, w: XXX Konferencja Badania Archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2013. Streszczenia wystąpień, red. J. Libera, A. Zakościelna, Lublin 2014, s. 19; A. Matuszewska, M. Szydłowski, A. Wawrusiewicz, *Materiały kultury ceramiki sznurowej z Supraśla, stan. 3, w woj. podlaskim*, w: *Pruthenia Antiqua. Studia do pradziejów i wczesnej historii ziem pruskich*, t. 2: Na przełomie epok – na rubieży światów, red. A.Z. Bokiniec, J. Sobieraj, Olsztyn 2006, s. 167–184; A. Wawrusiewicz, K. Januszek, D. Manasterski, dz. cyt.

zakresie objęto nimi ponad 150 obiektów. W niniejszym artykule wymienię tylko te ważniejsze, informujące o ukierunkowaniu działalności badawczej muzealnych archeologów, ponieważ już wcześniej podsumowaniom prac (w tym także prowadzonych i finansowanych lub tylko finansowanych przez Konserwatora Zabytków Archeologicznych) poświęcono kilka tekstów⁴.

Początki profesjonalnej pracy naukowej w dziedzinie archeologii w naszym Muzeum wiążą się z Danutą i Janem Jaskanisami⁵. Z czasem dołączyli do nich Krystyna Chilmon⁶ i Krzysztof Burek. W różnych okresach w dziale pracowali także Lech Pawlata, Barbara Maciukiewicz-Czarnecka, Krzysztof Izak, Jerzy Maciejczuk i Anna Bienkowska. W pracach terenowych i gabinetowych wspierali ich rysownicy: Ałła Samojlik i Andrzej Kisielewski oraz archiwistka Zoja Kraśko. Obecnie w skład muzealnego zespołu archeologów wchodzi: Katarzyna Rusin, Ireneusz Kryński, Adam Wawrusiewicz, Irena Taranta, Kornelia i Aleksander Piaseccy oraz autorka niniejszego artykułu.

Samodzielne badania wykopaliskowe Muzeum rozpoczęło w 1961 r. od prac na cmentarzyskach kurhanowych w Krzywólce (stan. 1 i 2), gm. Przerośl⁷ (il. 1). W ramach planu naukowego Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej⁸ realizowano je pod kierunkiem D. Jaskanis. Pani Danuta uczestniczyła również w działaniach organizowanych i finansowanych przez Konserwatora Zabytków Archeologicznych⁹,

⁴ M.in.: J. Jaskanis, *Badania archeologiczne w woj. białostockim w latach 1945–1963*, „Rocznik Białostocki”, 5 (1965), s. 97–126; tenże, *Badania archeologiczne na Białostocczyźnie w 25-lecie PRL*, „Acta Baltico-Slavica”, 7 (1971), s. 31–48; tenże, *Badania wykopaliskowe przeprowadzone w 1968 r. w woj. białostockim przez konserwatora zabytków archeologicznych*, „Rocznik Białostocki”, 10 (1971), s. 393–396; tenże, *Badania wykopaliskowe w woj. białostockim przeprowadzone w latach 1969–1971 przez Konserwatora Zabytków Archeologicznych*, tamże, 12 (1974), s. 403–407; tenże, *Działalność konserwatora zabytków archeologicznych na woj. białostockim w latach 1972–1974*, tamże, 13 (1976), s. 622–626; tenże, *Jaćwież w badaniach archeologicznych. Stan i perspektywy badawcze*, tamże, 14 (1981), s. 49–67; K. Bienkowska, *Najważniejsze wyniki badań archeologicznych prowadzonych w latach 1990–1994 na terenie województwa białostockiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, 1 (1995), s. 48–54; też, *Ochrona zabytków archeologicznych na terenie województwa białostockiego w latach 1995–1997*, tamże, 4 (1998), s. 209–219.

⁵ Danuta Jaskanis – kierownik Działu Archeologii w latach 1956–1981. Jan Jaskanis – w latach 1955–1974 konserwator zabytków archeologicznych (jego siedzibą od 1965 r. do połowy 1999 r. było Muzeum), 1974–1980 dyrektor Muzeum Okręgowego (obecnie Muzeum Podlaskie w Białymstoku).

⁶ Nazwisko panieńskie, po mężu Bienkowska.

⁷ Przebadano wówczas cztery kurhany – trzy na stan. 1 i jeden na stan. 2. Kopce ze stan. 1 datuje się na V–VI w. n.e., natomiast ten ze stan. 2 na drugą połowę VI i pierwszą połowę VII w. n.e. O wynikach prac zob. D. Jaskanis, *Cmentarzysko kurhanowe w miejscowości Krzywólka, pow. Suwałki*, „Rocznik Białostocki”, 4 (1963), s. 279–308.

⁸ Ekspedycja grupowała archeologów, antropologów, językoznawców, historyków i przyrodników z Warszawy, Białegostoku, Olsztyna, Krakowa, Łodzi, a także z Wilna i Mińska oraz szwedzkiego miasta Lund. Jej zadaniem były zespołowe badania starożytnego osadnictwa jaćwieskiego w Polsce północno-wschodniej. Szerzej: J. Jaskanis, *Z badań kompleksowej ekspedycji jaćwieskiej*, „Z Otchłani Wieków”, 26 (1960), z. 2, s. 182–185; tenże, *Konferencja organizacyjna Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej*, „Rocznik Białostocki”, 1 (1961), s. 371–375; tenże, *Rola Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej w tworzeniu dorobku BTN i muzeów w regionie białostockim*, tamże, 14 (1981), s. 11–20; H. Majecki, *Kompleksowa Ekspedycja Jaćwieska. W czterdziestą rocznicę powstania*, „Białostocczyzna”, 3 (1999), s. 81–87.

⁹ Część z nich realizowana była w ramach Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej.

w tym m.in. w pracach wykopaliskowych prowadzonych na cmentarzyskach: kurhanowym kultury wielbarskiej z III – pocz. V w. n.e. w Jasionowej Dolinie (stan. 1), gm. Janów¹⁰ (il. 2), kultury sudowskiej z III–V/VI w. n.e. w Osowej (stan. 1), gm. Przerośl¹¹ (il. 3), i kultury przeworskiej (okres wpływów rzymskich) w Zawykach (stan. 1), gm. Suraż¹². W latach 1961–1965 i w 1971 r. państwo Jaskanisowie¹³ prowadzili badania kolejnego punktu osadniczego w Osowej (stan. 2) – osady z okresu wpływów rzymskich. Odkryto wówczas pozostałości budynków naziemnych o konstrukcji słupowej oraz jam magazynowych, z których wydobyto ułamki ręcznie lepionych naczyń¹⁴, kości zwierzęcych i ziarna roślin, przeważnie zbożowych¹⁵. Z innych zadokumentowanych wówczas materiałów zabytkowych na uwagę zasługują także m.in. igły (z brązu i żelaza), szpile brązowe, noże, szydła kościane, osetki. Osadę założono jednocześnie z cmentarzyskiem (stan. 1) w początku późnego okresu rzymskiego. Była ona jednak użytkowana krócej od cmentarzyska. Kres jej funkcjonowania przypada na schyłek późnego okresu rzymskiego, podczas gdy cmentarzysko wykorzystywano jeszcze w okresie wędrówek ludów¹⁶.

W latach sześćdziesiątych XX w. pod kierunkiem D. Jaskanis rozpoczęto badania ważnego dla historii Polski północno-wschodniej kompleksu stanowisk w Święcku-Strumianach, gm. Czyżew. Początkowo prace wykopaliskowe miały być prowadzone tylko na obszarze wyróżniającego się formą krajobrazową grodziska (stan. 1)¹⁷ (il. 4–6). Wykopy założone w jego otoczeniu ujawniły jednak dodatkowe, powiązane z nim funkcjonalnie elementy osadnicze. Współtworzyły one zespół grodowy, w skład którego wchodziły: osada położona na wschód od grodziska (stan. 4), cmentarzysko (stan. 3) oraz „osada za rzeką” (stan. 2). Do systematycznych

¹⁰ Szerzej o wynikach: J. Jaskanis, *Wodzowskie kurhany kultury wielbarskiej*, Białystok 2012, s. 67–103; D. Jaskanis, *Kurhan z okresu wędrówek ludów w miejscowości Jasionowa Dolina, pow. Sokółka*, „Wiadomości Archeologiczne”, 25 (1958), z. 1–2, s. 153–157.

¹¹ J. Jaskanis, *Sprawozdanie z badań w 1956 roku na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Osowa, pow. Suwałki*, „Wiadomości Archeologiczne”, 25 (1958), z. 1, s. 75–98; tenże, *Wyniki badań przeprowadzonych na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Osowa, pow. Suwałki w latach 1958–1959*, „Rocznik Białostocki”, 1 (1961), s. 131–193; tenże, *Wyniki badań cmentarzyska kurhanowego we wsi Osowa, pow. Suwałki w latach 1960–1961*, tamże, 3 (1962), s. 233–297; D. Jaskanis, J. Jaskanis, *Sprawozdanie z badań w 1957 roku na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Osowa, pow. Suwałki*, „Wiadomości Archeologiczne”, 27 (1961), z. 1, s. 27–48; ciż, *Sudausches Siedlungskomplex aus der Spättrömischen Periode Und Völkerwanderungszeit in Osowa, Kreis Suwałki*, „Acta Baltico-Slavica”, 4 (1966), s. 109–150.

¹² D. Jaskanis, *Groby ciałopalne z okresu rzymskiego w miejscowości Zawyki, pow. Łapy*, „Rocznik Białostocki”, 2 (1961), s. 401–416.

¹³ W latach 1961–1965 pracami na stanowisku kierował kierował J. Jaskanis, natomiast w 1971 r. D. Jaskanis.

¹⁴ D. Jaskanis, J. Jaskanis, *Sudausches Siedlungskomplex aus der...*, s. 133.

¹⁵ D. Jaskanis, *Wstępne wyniki badań osady z okresu rzymskiego przeprowadzonych w Osowej, pow. suwalski w 1971 r.*, „Rocznik Białostocki”, 12 (1974), s. 424.

¹⁶ Tamże, s. 426.

¹⁷ D. Jaskanis, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Święcku-Strumianach, pow. Wysokie Mazowieckie w latach 1965–1966*, „Rocznik Białostocki”, 8 (1967), s. 412–415.

prac polowych włączono więc także te trzy jednostki osadnicze. Badania terenowe kompleksu trwały od 1962 do 1970 r. Po przerwie wznowiono je na jeszcze jeden sezon w 1975 r.¹⁸ Rezultatem tych wykopalisk było m.in. ujawnienie w najniższej partii grodziska pozostałości małego grodu założonego w początkach drugiej połowy X w., poprzedzającego powstanie kompleksu osadniczego¹⁹. Po spaleniu go, najpóźniej w latach czterdziestych XI w.²⁰, miejsce to nie zostało porzucone ani zapomniane. Podczas reformy państwa w drugiej połowie XI w. wzniesiono tu nowy gród. Jak się wydaje, wiązano z nim dalsze plany polityczne i militarne, na co może wskazywać rozbudowany system umocnień. Jego powstanie wpłynęło na tworzenie się osad po obu stronach rzeki Brok, zwłaszcza jednej dużej na lewym brzegu. W materiałach zabytkowych pozyskanych w trakcie przeprowadzonych tam badań „wyraźnie zaznaczyła się wytwórczość rzemieślnicza, w zakresie produkcji kowalско-metalurgicznej oraz garncarskiej, którym towarzyszyły inne rodzaje zajęć, takie jak skórnictwo, obróbka rogu i kości. Wysoce prawdopodobny był wyrób paciorków z importowanych półfabrykatów szklanych, a także wytwórczość jubilerska; taką możliwość mogą sugerować niektóre ozdoby występujące masowo w inwentarzach grobowych”²¹.

Wagi badań dokonanych w Świątku dopełnia odkrycie użytkowanego przez blisko 150 lat cmentarza, w obrębie którego stał kościół. Zespół ten należy do jednej z nielicznych nekropoli na Mazowszu przebadanych niemal w całości. Na podstawie inwentarzy grobowych ustalono, że czas jego powstania przypada na początek XII w.²² W połowie z ponad pięciuset odsłoniętych wówczas pochówków znaleziono przedmioty codziennego użytku oraz ozdoby i części stroju (il. 7). Niektóre z nich charakteryzowały się cechami odpowiadającymi wyrobom zachodniosłowiańskim. Część z pewnością wytworzono na miejscu. Liczne były też importy z Rusi, a także z terenów bałtyjskich²³.

¹⁸ Taż, *Świątek. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*, Warszawa 2008, s. 9.

¹⁹ Tamże, s. 257.

²⁰ Zapewne w trakcie walk Kazimierza Odnowiciela o odzyskanie Mazowsza spod władzy Miecława (zob. J. Bieniak, *Miecław*, w: *Słownik starożytności słowiańskich: encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku XII wieku*, t. 3: L–O, cz. 1: L–M, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński, Wrocław 1967, s. 247).

²¹ D. Jaskanis, *Świątek...*, s. 261.

²² Taż, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Świątku Strumianach, pow. wysokomazowiecki*, „Rocznik Białostocki”, 9 (1970), s. 402–404; taż, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Świątku-Strumianach, pow. wysokomazowiecki*, tamże, 10 (1971), s. 390–393; taż, *Ostatni sezon badawczy na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Świątku Strumianach w pow. wysokomazowieckim*, tamże, 12 (1974), s. 442–444; taż, *Archeologiczne ślady najstarszej budowli sakralnej na wschodniomazowieckich peryferiach*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 10 (2004), s. 251–264.

²³ Taż, *Świątek...*, s. 262.

W 1969 r. Danuta Jaskanis badała jeszcze jedno grodzisko – Rajgród, natomiast w 1970 r. osadę wczesnośredniowieczną (stan. 3) w Skiwach Małych, gm. Siemiatycze²⁴. Na pierwszym ze stanowisk jednostki badawcze wytyczono na majdanie oraz u podnóża grodziska. W wyniku prac ustalono, iż najstarsze zarejestrowane osadnictwo istniało tu głównie w okresie rzymskim i wędrowek ludów aż po początki wczesnego średniowiecza. Miało ono charakter trwały, co poświadczają odsłonięte w trakcie wykopalisk relikty założenia obronnego. Natomiast inne z odkryć – konstrukcje drewniane będące pozostałościami młodszego systemu obronnego – mogą pochodzić z okresu wczesnego średniowiecza lub doby nowożytnej. Są one najpewniej relikdami umocnień wielkiego dworu. Ślady późnośredniowieczne to jedynie pozostałości naczyń glinianych, związane z rozwijającą się pod grodem w XIV/XV w. osadą²⁵. Uściślenie wniosków dotyczących faz zasiedlenia wzgórza wymaga kontynuacji prac archeologicznych na stanowisku.

W drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX w. pracownicy działu uczestniczyli także w badaniach prowadzonych przez J. Jaskanisa (Konservatora Zabytków Archeologicznych w Białymstoku) na cmentarzyskach z okresu wpływów rzymskich zlokalizowanych w gm. Siemiatycze: wielokulturowym (stan. 1)²⁶ w Cecelach²⁷ i w Skiwach Małych (stan. 1)²⁸.

Zintensyfikowano również prace nad problematyką osadnictwa wczesnośredniowiecznego, co znalazło swoje odzwierciedlenie w liczbie badań (większością z nich kierowała K. Chilmon), którymi objęto cmentarzyska, przede wszystkim kurhanowe. W 1967 r. prowadzono je na stan. 1 w miejscowości Czaje-Wółka, gm. Pobikry²⁹, w latach 1968–1969 na stan. 2, a w okresie 1969–1970 na stan. 3 w miejscowości Czarna

²⁴ Taż, *Wczesnośredniowieczna osada w Skiwach Małych, pow. siemiatycki*, „Rocznik Białostocki”, 9 (1970), s. 399–401.

²⁵ Taż, *Grodzisko w Rajgrodzie w świetle źródeł archeologicznych. Wyniki konserwatorskich badań zabezpieczających z 1969 roku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 7 (2001), s. 129.

²⁶ Cmentarzysko płaskie – koniec II w. p.n.e. – I w. n.e. (kultura przeworska); cmentarzysko płaskie – początek n.e. (kultura zarubinińska?); cmentarzysko kurhanowe i płaskie – koniec drugiej połowy II – początek V w. n.e. (kultura wielbarska).

²⁷ O wynikach prac wykopaliskowych zob. m.in.: J. Jaskanis, *Wstępne sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych w 1968 r. na cmentarzysku okresu rzymskiego w Cecelach, pow. Siemiatycze*, „Rocznik Białostocki”, 8 (1967), s. 405–407; tenże, *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Cecelach, pow. Siemiatycze*, tamże, 9 (1968–1969), s. 383–386; tenże, *Wstępne sprawozdanie z badań ratowniczych cmentarzyska kultury wschodniopomorsko-mazowieckiej z okresu rzymskiego w Cecelach, pow. siemiatycki, przeprowadzonych w 1968 r.*, tamże, 10 (1970), s. 379–383; tenże, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Cecelach, pow. Siemiatycze, w świetle badań z lat 1966–1970*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 24 (1972), s. 81–102; tenże, *Badania cmentarzyska z okresu rzymskiego w Cecelach, pow. Siemiatycki, przeprowadzone w latach 1969–1970*, „Rocznik Białostocki”, 12 (1974), s. 429–435; tenże, *Cecel: Ein Gräberfeld Der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Kraków 1996.

²⁸ Tenże, *Wyniki badań kurhanów z okresu rzymskiego w Skiwach Małych, pow. Siemiatycze*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 25 (1973), s. 173–181; tenże, *Badania drugiego kurhanu z okresu rzymskiego w Skiwach Małych, pow. siemiatycki*, „Rocznik Białostocki”, 12 (1974), s. 437–442.

²⁹ K. Chilmon, *Wczesnośredniowieczne kurhany w Czajach-Wółce, pow. Siemiatycki*, „Rocznik Białostocki”, 10 (1970), s. 153–162.

Wielka, gm. Siemiatycze (il. 8). Rozpoznano także stan. 1 w Czarnej Cerkiewnej, gm. Grodzisk (1970)³⁰, stan. 1 w Doktorcach, gm. Suraz (1972)³¹, stan. 1 w Miodusach Pokrzywnych, gm. Perlejewo (1972, 1975)³², stan. 1 (1975–1976) i stan. 3 (1976) w Janówku Lisowie, gm. Drohiczyn³³, stan. 3 w Krupicach, gm. Siemiatycze (1977)³⁴, oraz stan. 14 w Drohiczynie (1978–1979)³⁵. Oprócz nich w latach 1970–1971 badano także cmentarzysko płaskie (stan. 2) w Suraz³⁶. W trakcie prowadzonych tam wówczas działań zadokumentowano 57 grobów szkieletowych; 31% z nich miało inwentarz grobowy³⁷, najczęściej w postaci ozdób (paciorki szklane, esowate kabłączki skroniowe, zausznice, zawieszki), rzadziej zaś narzędzi³⁸. Do grupy badanych stanowisk z okresu wczesnego średniowiecza w latach siedemdziesiątych XX w. dołączyły również osady w Smolnikach, gm. Rutka-Tartak (stan. 2)³⁹, Bielsku Podlaskim (stan. 2)⁴⁰ i Krupicach (stan. 5)⁴¹. W ostatniej z wymienionych miejscowości metodami archeologicznymi rozpoznawano też znacznie wcześniej datowane cmentarzysko (stan. 1A)⁴². Na wspomnianej nekropoli odnotowano obecność pochówków ludności kultur: pomorskiej (IV–III w. p.n.e.), przeworskiej (II w. p.n.e. – druga połowa II w. n.e.) oraz wielbarskiej (druga połowa II – początek III w. n.e.).

³⁰ Taż, *Badania wykopaliskowe wczesnośredniowiecznych cmentarzysk kurhanowych w Czarnej Wielkiej i Czarnej Cerkiewnej, pow. Siemiatycze*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 26 (1974), s. 301–316.

³¹ Taż, *Sprawozdanie z badań kurhanu w Doktorcach, gm. Suraz, woj. białostockie*, „Rocznik Białostocki”, 13 (1976), s. 506–510.

³² Badaniami na stan. 1 w Miodusach Pokrzywnych, gm. Perlejewo, kierował K. Burek (*Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1972*, Warszawa 1973, s. 204–205).

³³ K. Bienkowska, *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego kurhanu na stan. 1 w Janówku Lisowie, woj. białostockie*, „Rocznik Białostocki”, 16 (1977), s. 469–472.

³⁴ Pracami kierowała K. Chilmon (*Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1977*, Warszawa 1978, s. 175–176).

³⁵ *Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1978*, Warszawa 1979, s. 165–116; K. Bienkowska, *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego kurhanu w Drohiczynie, woj. białostockie*, „Rocznik Białostocki”, 16 (1977), s. 472–480. W latach osiemdziesiątych XX w. do grupy badań tej kategorii stanowisk należy dodać jeszcze prace prowadzone na cmentarzysku w Klukowie, gm. Siemiatycze, stan. 2 (*Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1981*, Warszawa 1982, s. 175–176), i Wólce Zamkowej, gm. Drohiczyn, stan. 1 (*Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1982*, Warszawa 1983, s. 234–235). Szerzej o wczesnośredniowiecznych kurhanach z Podlasia: K. Bienkowska, *Wczesnośredniowieczne kurhany Podlasia*, w: *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*, t. 4: *Общество, экономика, культура и искусство Славян*, red. В.В. Седов, Москва 1998, s. 396–404.

³⁶ Pracami kierowała K. Chilmon.

³⁷ K. Bienkowska, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Suraz, woj. podlaskie*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 1 (2005), s. 122.

³⁸ Omówienie efektów prac badawczych i pozyskanych materiałów zabytkowych: K. Chilmon, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Suraz, pow. łipski*, „Rocznik Białostocki”, 12 (1974), s. 444–447; K. Bienkowska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Suraz, „Białostoczczyzna”*, 3 (1995), s. 126–137.

³⁹ Badania wykopaliskowe pod kierunkiem K. Chilmon prowadzono na stanowisku w 1971 r.

⁴⁰ Badania wykopaliskowe pod kierunkiem D. Jaskanis prowadzono na stanowisku w 1976 r.

⁴¹ Badania wykopaliskowe pod kierunkiem D. Jaskanis prowadzono na stanowisku w 1977 r.

⁴² W latach 1972, 1974, 1976–1977 i 1979 pracami na stanowisku kierował J. Jaskanis. O ich efektach m.in. w: J. Jaskanis, *Nowe cmentarzysko z okresu rzymskiego w Krupicach, pow. siemiatycki*, „Rocznik Białostocki”, 10 (1970), s. 384–386; tenże, *Krupice: Ein Graberfeld Der Przeworsk-Und Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Warszawa 2005.

W dalszym ciągu kontynuowano także działania na Suwalszczyźnie, gdzie w 1973 r. rozpoznano cmentarzysko ludności kultury sudowskiej (z V–VII w. n.e.) w Bachanowie (stan. 1), gm. Jeleniewo⁴³, oraz osadę z wczesnej epoki żelaza i średniowiecza w Małych Raczkach (stan. 1), gm. Raczki⁴⁴. Istotną kwestią działalności badawczej w tym czasie było podjęcie tematu osadnictwa w najstarszych okresach dziejowych. Jego realizację rozpoczął K. Burek, który w 1974 r. prowadził badania wykopaliskowe na osadzie wydmorej z epoki kamienia (stan. 1), a rok później na stanowisku wielokulturowym (stan. 2)⁴⁵ w Grądach-Woniecko, gm. Rutki (il. 9), oraz osadzie kultury trzcinieckiej ze starszej epoki brązu w Strękowej Górze (stan. 1), gm. Zawady⁴⁶.

Rozpoznanie śladów osadnictwa pradziejowego kontynuowano z jeszcze większą intensywnością w latach osiemdziesiątych XX w. We wspomnianym okresie objęło ono m.in.: stan. 9 w Siemianówce, gm. Narewka (obozowisko kultury niemeńskiej z młodszej epoki kamienia; cmentarzysko i osada z okresu wpływów rzymskich – II–III w. n.e.)⁴⁷, stan. 14 w Arbasach, gm. Drohiczyn (osada kultury trzcinieckiej ze starszej epoki brązu)⁴⁸, stan. 9 w Drohiczynie (cmentarzysko ciałopalne z IV–III w. p.n.e.)⁴⁹, stan. 2 w Popowlanach, gm. Tykocin (cmentarzysko ciałopalne, kultura łużycka, halsztat)⁵⁰, stan. 3 w Surażu (osada kultury łużyckiej)⁵¹, stan. 22 w Brańsku (obozowisko z V–IV w. p.n.e.; cmentarzysko i osada z połowy I w. p.n.e.)⁵², stan. 6 w Niemirowie, gm. Mielnik (cmentarzysko ciałopalne, kultura

⁴³ D. Jaskanis, *Relikty kurhanowego cmentarzyska w Bachanowie w województwie suwalskim*, w: *Szkice prahistoryczne. Źródła – Metody – Interpretacje*, red. S. Kukawka, Toruń 1999, s. 249–275.

⁴⁴ Badaniami na osadach w Małych Raczkach, gm. Raczki, i Bachanowie, gm. Jeleniewo, kierowała D. Jaskanis (*Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1973*, Warszawa 1984, s. 97).

⁴⁵ Grądy-Woniecko (stan. 2), gm. Rutki – osada neolityczna, osada i cmentarzysko z epoki brązu – wczesnej epoki żelaza.

⁴⁶ U. Bugaj, *The Bronze Age settlement from site 1 in Góra Strękowa, country of Białystok*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 60 (2008), s. 169–263.

⁴⁷ Pracami kierował Lech Pawłata (*Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1984*, Warszawa 1985, s. 108–109).

⁴⁸ W 1989 i 1998 r. pracami kierował J. Maciejczuk (*Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1989*, Warszawa 1990, s. 23; *Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1998*, Warszawa 1999, s. 64).

⁴⁹ Stan. 9 („Kozie Rowy”) w Drohiczynie badano w 1984 i 1987 r. Informacje o wynikach prowadzonych prac: L. Pawłata, *Wyniki badań nowo odkrytego cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Drohiczynie, woj. białostockie*, „Rocznik Białostocki”, 17 (1991), s. 111–126.

⁵⁰ Prace wykopaliskowe prowadzono na stanowisku w latach 1987–1988 (tenże, *Stanowisko kultury łużyckiej w Popowlanach, gm. Tykocin, pow. białostocki*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 5 (2009), s. 55–96).

⁵¹ Były one kontynuacją badań prowadzonych w latach 1966–1967 przez Jerzego Głosika. W trakcie prac zarejestrowano także ślady osadnictwa późnośredniowiecznego związanego z rozwojem miejskim Suraża (*Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1988*, Warszawa 1989, s. 56–57).

⁵² Badania pod kierownictwem J. Maciejczuka (tamże, s. 7; *Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1989...*, s. 35).

przeworska, I–II/III w. n.e.)⁵³, oraz stan. 28 w Płoskach, gm. Bielsk Podlaski (osada z okresu wpływów rzymskich)⁵⁴.

Kontynuowano również działania badawcze dotyczące problematyki osadnictwa wczesnośredniowiecznego. W różnych zakresach znalazły one swoje odzwierciedlenie w efektach prac wykopaliskowych prowadzonych m.in.:

- 1) na cmentarzyskach:
  - a) kurhanowych – Drohiczyn stan. 11⁵⁵, Wólka Zamkowa stan. 1⁵⁶, Smarklice stan. 1⁵⁷, gm. Drohiczyn, oraz Klukowo stan. 2, gm. Siemiatycze⁵⁸;
  - b) płaskich, szkieletowych – Drohiczyn stan. 16⁵⁹ oraz Drohiczyn „Ruska Strona” stan. 1, gm. Korczew, pow. siedlecki⁶⁰;
  - c) typu mazowieckiego z grobami w obstawach kamiennych – Klepacze stan. 1, gm. Drohiczyn⁶¹, Skiwy Małe stan. 1⁶² i Czartajew stan. 1, gm. Siemiatycze⁶³;
- 2) w osadach – Tykocin stan. 2⁶⁴;
- 3) w grodziskach – Tykocin stan. 1⁶⁵.

⁵³ Badane w latach 1984–1985. W pierwszym roku pod kierunkiem L. Pawłaty, w drugim – B. Maciukiewicz-Czarneckiej (zob. K. Rusin, *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Niemirowie, gmina Mielnik, woj. podlaskie*, „Wiadomości Archeologiczne”, 54 (1995–1998), z. 1–2, s. 101–108).

⁵⁴ Badaniami kierował L. Pawłata (*Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1984...*, s. 105).

⁵⁵ *Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1982...*, s. 188.

⁵⁶ Tamże, s. 234–235.

⁵⁷ K. Bieńkowska, *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych kurhanu wczesnośredniowiecznego na stanowisku I w Smarklicach gm. Drohiczyn*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, 4 (1998), s. 204–208.

⁵⁸ Prace wykopaliskowe pod kierunkiem D. Jaskanis prowadzono na stanowisku w 1981 r.

⁵⁹ W trakcie prac wykopaliskowych zarejestrowano także ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej z XI–VII w. p.n.e. (L. Pawłata, *Wyniki badań nowo odkrytego cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Drohiczynie, woj. białostockie*, „Rocznik Białostocki”, 17 (1991), s. 111–126).

⁶⁰ Badaniami kierowała K. Bieńkowska (*Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1987*, Warszawa 1988, s. 141).

⁶¹ *Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1983*, Warszawa 1984, s. 152–153; *Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1984...*, s. 128–129; *Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1985*, Warszawa 1986, s. 127.

⁶² A. Bieńkowska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko typu mazowieckiego w Skiwach Małych, pow. Siemiatycze*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 6 (2010), s. 129–150.

⁶³ H. Karwowska, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne z grobami w obstawach kamiennych w Czartajewie*, w: *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulinicz, Lublin–Warszawa 2003, s. 289–292.

⁶⁴ Pracami kierowała U. Stankiewicz (*Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1983...*, s. 178–179; *Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1984...*, s. 148; *Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1988...*, s. 116–117).

⁶⁵ Pracami kierowała U. Stankiewicz (*Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1981...*, s. 206–207). Były one kontynuacją badań z lat 1974–1977 (prowadzonych pod kierunkiem Jerzego Gąsowskiego i Włodzimierza Peli) oraz 1980–1981 (prowadzonych pod kierunkiem U. Perlikowskiej-Puszkarskiej).

We wspomnianym okresie prowadzono także rozpoznawanie osadnictwa na terenie historycznych miast Podlasia – Knyszyna⁶⁶ i Sidry⁶⁷.

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. rozpoczęto prace na:

- 1) stan. 4 w Małyszówce⁶⁸, gm. Dąbrowa Białostocka – osadzie z wczesnej epoki żelaza;
- 2) stan. 9 w Arbasach, gm. Drohiczyn – wielokulturowym stanowisku, na którym zarejestrowano pozostałości osady i cmentarzyska ciepłotopnego ludności kultury łużyckiej z XII–X w. p.n.e. i cmentarzyska kultury przeworskiej z II w. p.n.e. – II w. n.e.;
- 3) stan. 1 w Grochach, gm. Poświętne⁶⁹ – cmentarzysku kurhanowym kultury wielbarskiej z początku III w. – IV w. n.e.

Na pierwszym ze stanowisk, ułożonym na szczycie wzgórza morenowego częściowo zniszczonego przez wybieranie piasku, odsłonięto liczne jamy o charakterze odpadkowym i gospodarczym. Wśród nich na uwagę zasługiwały obiekty związane z produkcją rogowniczą. Znalezione w nich wytwory i półwytwory z kości i rogu, a także odpadki poprodukcyjne. Natomiast w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych pod kierownictwem K. Rusin w Arbasach⁷⁰ odsłonięto jamy osadnicze oraz groby jamowe i urnowe z elementami wyposażenia zmarłych: detalami stroju, bronią, przedmiotami codziennego użytku i ceramiką (il. 10). W Grochach zaś kamiennie-ziemne konstrukcje z centralnie umieszczonymi pod nimi pochówkami w głębokich jamach grobowych. W jednym z kurhanów odnotowano obecność dwóch kłód, a obok nich dwóch niecek. Są one najstarszymi zabytkami drewnianymi znalezionymi na terenie województwa. Zaobserwowano też ślady powtórnego otwierania grobów (w celach rabunkowych? lub kultowych?). Prawdopodobnie to właśnie wtedy zrabowano większość darów ofiarowanych zmarłym⁷¹.

⁶⁶ Prace prowadzone w 1984 r. w Knyszynie miały na celu weryfikację lokalizacji dworu Zygmunta Augusta. Prowadzono je w niewielkim zakresie w obrębie posesji przy ul. Białostockiej (nr 59, 57, 53, 47 i 43). O wynikach badań zob. H. Karwowska, *Knyszyńska rezydencja króla Zygmunta Augusta – źródła archeologiczne*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 11 (2005), s. 189–206.

⁶⁷ *Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1985...*, s. 197.

⁶⁸ Prace rozpoczęto w 1989 r. (pod kierunkiem L. Pawłaty), kontynuowano je w 1990 r. (pod kierunkiem I. Kryńskiego). W trakcie badań zarejestrowano także ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego. O wynikach zob. K. Rusin, *Tykocin i okolice we wczesnej epoce żelaza*, w: *Czas na Podlaskie – Tykocin*, red. B. Pacholska, Białystok 2006, s. 25.

⁶⁹ Badania wykopaliskowe pod kierownictwem K. Rusin prowadzono w latach 1989–1991 i 1997–1999.

⁷⁰ Prace badawcze na stanowisku prowadzono w latach 1989–1990, 1992–1994 i 2002.

⁷¹ K. Rusin, *Sprawozdanie z badań kurhanów 1–4 w Grochach Starych, gm. Poświętne, stan. 1*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 5 (1999), s. 221–233; też, *Kurhan nr 5 w Grochach Starych stan. 1, gm. Poświętne, woj. podlaskie. Wstępne wyniki prac*, tamże, 11 (2005), s. 214–227.

Wśród innych penetracji terenowych prowadzonych w latach dziewięćdziesiątych XX w. na uwagę zasługują także te, które dostarczyły niezwykle ciekawych informacji dotyczących osadnictwa między Biebrzą a Bugiem od okresu wczesnego średniowiecza po nowożytność. Można do nich zaliczyć badania kierowane przez U. Stankiewicz w latach 1993–1995, którymi objęto m.in. obszar „osady przygrodowej” w Brańsku (stan. 1). Analiza dokonanych odkryć ujawniła dwie fazy użytkowania grodu: pierwszą datowano na X/XI w. i powiązano z funkcjonującym tu zapewne miejscem kultu pogańskiego⁷²; drugą – na okres średniowiecza (XIII/XIV–XV w.), łącząc ją z istnieniem gródka obronnego. Hipotezy te jednak czekają na sprawdzenie w kolejnych odkrywkach, które powinny objąć majdan grodziska. Na terenie tzw. osady przygrodowej zarejestrowano kilka obiektów użytkowych, z których trzy były pozostałościami budynków mieszkalnych. W jednym z nich odnotowano obecność znacznej ilości surowca kościanego i rogowniczego, półwytwory oraz przedmioty, wśród nich flet kościany. W zbiorze materiałów ze starszej fazy osadniczej znalazły się m.in. ułamki naczyń glinianych, a także przedmioty tworzące intencjonalny zespół składający się z dwóch radlic, inkrustowanego strzemienia, kroju płużnego i wiosła⁷³. Natomiast fragmenty kaflí formowanych na kole garncarskim i groty żelazne cechujące się dużą rozpiętością chronologiczną (koniec XIII/XIV–XV w.) powiązano z młodszą fazą osadniczą. Ponadto w wykopach ratowniczych zlokalizowanych na terenie podmokłych łąk, między rzeką a grodziskiem, odsłonięto pale drewnianego pomostu (wykonanego z dębu, wiązu i sosny) wiodącego do grodu⁷⁴ (il. 11). Znalezione tam też niewielkie naczynie gliniane z opaską z łyka leszczynowego i pisanek z wapienia.

Przystąpiono również do badań cmentarzyska kurhanowego (stan. 8) z końcowego okresu wczesnego średniowiecza w Czarnej Wielkiej, gm. Grodzisk⁷⁵. Powrócono też do Bielska Podlaskiego na osadę przygrodową (stan. 2), obejmując pracami wykopaliskowymi jej wschodnią część w obrębie obecnej ul. Zamkowej⁷⁶.

Istotnym miejscem na mapie działań archeologicznych stało się także miasto Tykocin. Jego dzieje potwierdzają m.in. odkrycia dokonane przez U. Stankiewicz w latach 1992–1994 na placu Czarnieckiego (stan. 39). Są nimi pozostałości trzyizbowego

⁷² U. Stankiewicz, *Elementy narzędzi ornych z badań wykopaliskowych zespołu grodowego w Brańsku, woj. podlaskie*, w: *Słowianie i ich sąsiedzi...*, s. 321–325.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ U. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczny Zespół Grodowy w Brańsku*, „Białostoczczyzna”, 4 (1994), s. 82–97; też, *Wyniki badań archeologicznych wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w Brańsku, gm. Brańsk, woj. białostockie*, w: *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*, t. 2: *Славянский средневековый Город*, red. В. Седов, Москва 1997, s. 361–370.

⁷⁵ W 1995 r. pod kierownictwem K. Bieńkowskiej przebadano jeden kurhan. Szerzej o wynikach prowadzonych prac: K. Bieńkowska, *Badania ratownicze kurhanu w Czarnej Wielkiej, stanowisko 8, gm. Grodzisk, pow. Siemiatycki, woj. podlaskie*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 5 (2009), s. 115–136.

⁷⁶ Prowadzono je w 1997 r. pod kierownictwem J. Maciejczuka.

budynku – karczmy z relikтами pieca wykonanego z bogato zdobionych kafli formowanych na kole garncarskim (il. 12). Wyjątkowość znaleziska polegała na zarejestrowaniu w jednym zwartym zespole dużej ilości różnych elementów tego pieca: kafli (oraz ich fragmentów), brył gliny piecowej z negatywowymi odciskami kafli oraz przedmiotów żelaznych będących elementami konstrukcyjnymi urządzenia⁷⁷. Na podstawie analogii do znalezionych kafli datuje się go na pierwszą połowę XVI w. Zrekonstruowany piec można obecnie zobaczyć w Muzeum w Tykocinie (Dom Talmudyczny). Z kolei przy ul. Poświętnej odsłonięto pozostałości tunelu ewakuacyjnego i katolicki cmentarz parafialny (stan. 40), którego początek funkcjonowania przyjmuje się na lata trzydzieste XV w., koniec zaś na przełom XVIII i XIX w.⁷⁸ Wykonana z cegieł konstrukcja tunelu charakteryzowała się półkolistym sklepieniem i ceglana podłoga. Analiza wątku murów, pomiary cegieł, a także rodzaj użytej zaprawy wskazują, iż wzniesiono go pomiędzy drugą połową XVI a połową XVII w.⁷⁹

W latach 1994–1998⁸⁰ prowadzono rekonesans „Góry Zamkowej” w Gródku (stan. 1), którym głównie objęto jej południową i zachodnią część. W wytyczonych na tym terenie wykopach badawczych odsłonięto m.in. ślady zabudowy z okresu XVI–XVIII w. (il. 13) oraz pozostałości pieca z końca XV – pierwszej połowy XVI w., wykonanego z kafli formowanych na kole garncarskim⁸¹.

W 1997 r. Muzeum włączyło się w działania ważne z punktu widzenia poszerzenia wiedzy na temat dziejów Białegostoku. Wraz z Instytutem Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, na zlecenie Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu – Narodowej Instytucji Kultury w Warszawie oraz Urzędu Miejskiego, rozpoczęto kilkuletnie (do 2001 r.) prace na terenie ogrodu Branickich w Białymstoku (il. 14). Ich celem „była próba zastosowania archeologicznych metod do rekonstrukcji pierwotnej kompozycji ogrodu w wybranych miejscach, zarówno w zakresie architektury zieleni, jak i innych antropogenicznych struktur tegoż parku”⁸². Poszukiwano reliktywów tzw. małej architektury,

⁷⁷ U. Stankiewicz, *XVI-wieczne kafle naczyniowe ze st. 39 w Tykocinie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, 3 (1997), s. 168–169.

⁷⁸ Taż, *Tykocin – początki miasta*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 1 (2005), s. 168.

⁷⁹ Tamże, s. 173; U. Stankiewicz, *Tykocin nad Narwią od średniowiecza do końca XVI w.*, w: *Narew w dziejach i współczesności Mazowsza i Podlasia*, red. A. Dobroński, W. Grębecka, Łomża 2004, s. 179–180.

⁸⁰ Były one kontynuacją działań rozpoczętych w latach 1983–1984 przez Ludomira Łoźnego z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

⁸¹ Szerzej o wynikach prowadzonych prac i pozyskanym materiale zabytkowym m.in. w: H. Karwowska, *Wstępne wyniki archeologicznych badań wykopaliskowych „Góry Zamkowej” w Gródku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, 2 (1996), s. 114–120; M. Rubnikowicz, *Wyroby szklane ze stanowiska I w Gródku, gm. loco, województwo białostockie*, tamże, 3 (1997), s. 187–201; P. Niziołek, *Znaleziska numizmatyczne z badań archeologicznych na Górze Zamkowej w Gródku, pow. białostocki (1983–1984, 1994–1998)*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 12 (2016), s. 167–204.

⁸² A. Kola, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Białymstoku w 1997 roku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, 4 (1998), s. 57.

m.in. Pawilonu pod Orłem, Pawilonu nad Kanałem, pozostałości fontann w ogrodzie górnym oraz lokalizacji wgłębników fontann na dziedzińcu wstępnym⁸³. W trakcie jednego z sezonów wykopaliskowych (2000) na dziedzińcu przed pałacem odkryto kilka obiektów pradziejowych. W kolejnych latach (2005–2007 i 2009) ekspedycja muzealna (pod kierownictwem I. Kryńskiego) kontynuowała rozpoznanie osadnictwa w tym miejscu. Pozwoliło ono na odkrycie śladów osady społeczności horyzontu postzarubinieckiego z III–IV w. n.e. wraz z bogatym inwentarzem materiałów zabytkowych⁸⁴. Odsłonięto także pozostałości osadnictwa z XV–XVI stulecia, w tym m.in. 15 obiektów jamowych oraz częściowo zachowane relikty budynku z mocno zniszczonymi pozostałościami 2 pieców będących – jak się wydaje – relikdami dworu Raczków-Bakałarzewiczów i Wiesiołowskich. Oprócz nich odnotowano też obecność 48 obiektów, głównie jam odpadkowych z XVII–XX w.⁸⁵

W związku z planowanymi pracami konserwatorsko-remontowymi na wniosek Urzędu Miejskiego w Białymstoku w latach 2005 i 2006 pracownicy Działu Archeologii prowadzili jeszcze inne badania na terenie założenia pałacowo-ogrodowego, m.in. sondażowe – we wnętrzach dwóch XVIII-wiecznych pawilonów w ogrodzeniu dziedzińca wstępnego pałacu Branickich⁸⁶. Podjęto też próbę uściślenia lokalizacji Pawilonu nad Kanałem (pawilon Pruski)⁸⁷.

Z innych działań prowadzonych w Białymstoku należy wspomnieć o pracach w obrębie amfiteatru przed budową Opery i Filharmonii Podlaskiej – Europejskiego Centrum Sztuki⁸⁸. Odsłonięto tam relikty zabudowy ul. Odeskiej z drugiej połowy XIX – pierwszej połowy XX w. (il. 15). Pozyskano także zbiór ciekawego materiału zabytkowego, który pomimo zniszczenia jest interesującą pamiątką po ludziach zamieszkujących tę część miasta⁸⁹.

⁸³ Szerzej: tenże, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Białymstoku w 1998 r.*, tamże, 5 (1999), s. 157–160; tenże, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Białymstoku w 2001 roku*, tamże, 8–9 (2003), s. 145–160; A. Kola, R. Kaźmierczak, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Białymstoku w 1999 r.*, tamże, 6 (2000), s. 111–130.

⁸⁴ O wynikach prac wykopaliskowych zob. I. Kryński, *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych na dziedzińcu wstępnym Pałacu Branickich w Białymstoku*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 1 (2005), s. 22–25; tenże, *Osada ludności kultury ceramiki kreskowej*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 12 (2006), s. 186–195; tenże, *Badania dziedzińca wstępnego Pałacu Branickich w Białymstoku w roku 2009*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 6 (2010), s. 55–70.

⁸⁵ Tenże, *Badania dziedzińca...*, s. 59–60.

⁸⁶ Ich celem było ustalenie, czy we wnętrzach pawilonów zachowały się pozostałości niegdyś znajdujących się tu studni (H. Karwowska, *Dwa XVIII-wieczne pawilony w ogrodzeniu dziedzińca wstępnego Pałacu Branickich*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 3 (2007), s. 63–78).

⁸⁷ Na zlecenie Muzeum Podlaskiego w 2005 r. kierowała nimi M. Wiśniewska, natomiast w 2007 r. L. Pawłata. O wynikach zob. L. Pawłata, *Archeologiczne badania pawilonu Nad Kanałem w ogrodzie Branickich w Białymstoku*, tamże, s. 79–100.

⁸⁸ Prowadzono je w 2006 r. pod kierunkiem K. Rusin.

⁸⁹ K. Rusin, *Sprawozdanie z wyprzedzających badań wykopaliskowych prowadzonych w Białymstoku na terenie Amfiteatru*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 2 (2006), s. 130.

Ekspedycja Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i Muzeum Podlaskiego w Białymstoku realizowała również prace na terenie zespołu pałacowo-parkowego Branickich w Choroszczy. Ich program obejmował rozpoznanie archeologiczne zachodniej części dziedzińca wstępnego w celu zlokalizowania i odtworzenia układu przestrzennego oficyny kuchennej oraz pawilonu gościnnego, a także uchwycenie zarysu i kształtu parterów haftowych istniejących w salonie ogrodowym w okresie świetności parku, w fazie późnego baroku⁹⁰.

W pierwszym dziesięcioleciu XXI w. nadal kontynuowano kilka tematów badawczych, w tym dotyczący dziejów Tykocina. Okazji ku temu dostarczyły prace przedinwestycyjne związane z przebudową ul. 11 Listopada⁹¹. W wykopach wytyczonych w pasie jezdni odkryto pozostałości nekropoli, którą należałoby zidentyfikować z ruskim cmentarzem opisanym w *Inwentarzu Tykocina* z 1571 r., a założonym prawdopodobnie w XV w., być może za czasów Jana Gasztołda (il. 16). Funkcjonował on zapewne do lat sześćdziesiątych XVIII w.⁹² Jedynymi przedmiotami odnalezionymi przy szkieletach były elementy stroju kobiecego i biżuteria, którą na podstawie analogii wstępnie datowano na drugą połowę XIV – połowę XVI w. Natomiast południowo-wschodni narożnik katolickiego cmentarza parafialnego oraz reliktury murów trzech budynków odsłonięto na terenie ogrodu kościelnego. Na podstawie materiału ceramicznego wstępnie datowano je na okres pomiędzy XIV a połową XVII w.⁹³

Innym kontynuowanym tematem było rozpoznanie osadnictwa wczesnośredniowiecznego. W 2004 r. autorka artykułu wraz z Aldoną i Aleksandrem Andrzejewskimi z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego kierowali sondażowo-ratowniczymi badaniami na dwóch stanowiskach wytypowanych przez Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Miały one na celu potwierdzenie funkcji i określenie chronologii występujących na nim obiektów. Były to cmentarzyska kurhanowe pochodzące, jak się okazało, z drugiej połowy XI–XII stulecia w Kładziewie (stan. 1) oraz Nadleśnictwie Szyndziel (stan. 2)⁹⁴, gm. Janów.

Badania prowadzono również na osadzie (stan. 7) w Pulszach, gm. Wyszki⁹⁵, oraz grodzisku w Trzciance, gm. Janów (stan. 1). Szczególnie ciekawie prezentują się efekty prac wykopaliskowych prowadzone na drugim ze stanowisk (il. 17). Stwierdzono, iż gród w Trzciance otoczony był wałem obronnym o konstrukcji

⁹⁰ D. Baran, R. Kaźmierczak, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Choroszczy k/Białegostoku w 2001 r.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 8–9 (2003), s. 161–170.

⁹¹ Prace wykopaliskowe pod kierunkiem U. Stankiewicz prowadzono w 2003 r.

⁹² U. Stankiewicz, *Tykocin nad Narwią...*, s. 178–179.

⁹³ Tamże, *Tykocin – początki...*, s. 174.

⁹⁴ A. Andrzejewska, A. Andrzejewski, H. Karwowska, *Wyniki badań archeologicznych kurhanów odkrytych w Kładziewie i na terenie Leśnictwa Szyndziel*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 1 (2005), s. 45–53.

⁹⁵ Pracami w 2000 r. kierowała K. Bienkowska.

kamienno-drewniano-ziemnej, którego zasadniczym elementem nośnym był podwójny pierścień kamiennego muru z głazów narzutowych. Na szczycie konstrukcji pomiędzy pierścieniami muru ustawiono konstrukcję drewnianą o charakterze palisadowym. Na majdanie odkryto relikty zabudowy mieszkalnej przylegającej do wału oraz wolnostojący dom o konstrukcji słupowej⁹⁶. Zarówno elementy obronne, jak i drewniane relikty zabudowy nosiły ślady pożaru. W materiale zabytkowym uwagę zwraca duża liczba grotów strzał i włóczni, które są świadectwem zniszczenia grodu w wyniku agresji zewnętrznej. Najbardziej prawdopodobną przyczyną upadku założenia mogły być wyprawy Jarosława Mądrego na pogranicze mazowieckie w latach 1038, 1040, 1041, podejmowane samodzielnie przez Ruś, a zakończone w 1047 r. zniszczeniem państwa Mieczława na Mazowszu. Biorąc pod uwagę mazowieckie cechy znalezionej w trakcie prac ceramiki, jak też przedmioty świadczące o szerokich kontaktach handlowych⁹⁷, gród w Trzciance należy uznać za prawdopodobne czoło okręgu osadniczego rozwijanego na pograniczu mazowiecko-jaćwiesko-litewskim⁹⁸.

Do ważnych działań prowadzonych na terenie województwa podlaskiego w tym okresie należą również badania cmentarzysk kurhanowych kultury wielbarskiej w Szpakach (stan. 1), gm. Wyszki, i Teolinie (stan. 1), gm. Janów, a także osady wielokulturowej w Jeronikach, gm. Choroszcz (stan. 2).

W okolicy wsi Szpaki metodami archeologicznymi rozpoznano jeden z kilkunastu zachowanych na cmentarzysku kurhanów. Na ich podstawie ustalono, że pochodzi on z III–IV w. n.e. (późny okres wpływów rzymskich). W obrębie rdzenia tego charakteryzującego się kamienno-ziemną konstrukcją kopca natrafiono na ciałopalny pochówek kobiety⁹⁹. Bogate wyposażenie, w tym przedmioty importowane, wskazuje, że pochowana w nim kobieta należała do arystokracji plemiennej¹⁰⁰. Jeden kurhan przebadano także na pochodzącym z III–V w. n.e. cmentarzysku w Teolinie. Zarejestrowane szczegóły konstrukcji grobowca i specyfika obrządku pogrzebowego pozwalają przypuszczać, iż znajdują one podobieństwa do innych kurhanów z „horyzontu rostołckiego”¹⁰¹.

⁹⁶ U. Stankiewicz, *Militaria z wczesnośredniowiecznego grodziska w Trzciance, pow. Sokółka*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 5 (2009), s. 97.

⁹⁷ J.M. Ścibior, *Zespół monet arabskich – dirhemów znalezionych w Trzciance, pow. Sokółka*, tamże, 4 (2008), s. 210–222.

⁹⁸ A. Andrzejewska, U. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Trzciance, gm. Janów, pow. Sokółka*, tamże, 5 (2009), s. 146.

⁹⁹ W. Kapla, *Analiza antropologiczna materiałów ciałopalnych z kurhanu 1 z miejscowości Szpaki, stanowisko 1, gm. Wyszki, pow. Bielsk Podlaski*, tamże, 1 (2005), s. 43.

¹⁰⁰ K. Rusin, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych kurhanu nr 1 w Szpakach, gm. Wyszki, woj. podlaskie*, tamże, s. 40; też, *Grave of the Wielbark culture from the Younger Roman Period under Barrow no 1 in Szpaki, Wyszki commune, Bielsk Podlaski district, Podlasie Voivodship*, w: *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, t. 1, red. B. Niezabitowska-Wiśniewska, Lublin 2008, s. 295–308.

¹⁰¹ A. Ciesliński, *Kopce kultury wielbarskiej z Mazowsza i Podlasia a tzw. typ rostołcki – próba nowego spojrzenia na*

W związku z rozbudową drogi krajowej nr 8 na odcinku Jeżewo–Białystok podjęto badania wykopaliskowe na stan. 2 w Jeronikach, gm. Choroszcz (il. 18). W trakcie trzech sezonów badawczych¹⁰² zarejestrowano relikty ośmiu etapów jego zasiedlenia, datowanych od okresu neolitu po czasy nowożytnie¹⁰³. Najbardziej czytelny z nich należy identyfikować z okresem późnośredniowiecznym/wczesnonowożytnym (czasem funkcjonowania w tym miejscu założenia jednodworczego o być może dworskim charakterze). Dotyczy to zarówno obiektów kulturowych, jak i łączonych z tym etapem zasiedlenia źródeł ruchomych, które zdecydowanie dominują w całości zbioru.

Kontynuacją zainteresowań okresem nowożytnym były badania założenia dworskiego w Dubnie, gm. Boćki (stan. 1). W 2005 r. krótkim jesiennym pobytem terenowym¹⁰⁴ rozpoczęto kilkuletnie badania archeologiczno-architektoniczne¹⁰⁵ interesującego, lecz nieistniejącego już w formie kubaturowej założenia, którego historia związana jest przede wszystkim z linią kodeńską rodu Sapiehów. Jedynym świadectwem jego funkcjonowania w XVI w. są pozyskane w trakcie prac wykopaliskowych¹⁰⁶ pojedyncze ułamki kafli oraz fragmenty naczyń glinianych. Metrykę sięgającą początków XVII w.¹⁰⁷ miały dwa spośród kilku odsłoniętych relikwów zabu-

związki cmentarzysk kurhanowych z północnej i wschodniej Polski, „Wiadomości Archeologiczne”, 65 (2014), s. 85.

¹⁰² Prace w latach 2008–2010 były realizowane pod kierownictwem pracowników Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku – I. Kryńskiego, a następnie A. Wawrusiewicza. Finansowano je ze środków Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad Oddział w Białymstoku.

¹⁰³ A. Wawrusiewicz, *Ratownicze badania wykopaliskowe na stanowisku 2 w Jeronikach, gm. Choroszcz w województwie podlaskim (Polska). Wstępna interpretacja źródeł*, „Матэрыялы па Археалогіі Беларусі”, 23 (2012), s. 58–73; tenże, *Osadnictwo społeczności kultury niemieńskiej w Jeronikach, stanowisko 2, gm. Choroszcz w województwie podlaskim*, w: *Studia i materiały do badań nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, t. 2, red. R.F. Mazurowski, D. Manasterski, K. Januszek, Warszawa 2012, s. 49–94; tenże, *Wstępne sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych realizowanych w 2009 roku na stanowisku 2 w Jeronikach, gm. Choroszcz, pow. białostocki, woj. podlaskie*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 5 (2009), s. 197–212; tenże, *Ceramika kultury ceramiki sznurowej ze stanowiska 2 w Jeronikach, pow. białostocki, woj. podlaskie*, tamże, 6 (2010), s. 19–36; K. Rusin, A. Wawrusiewicz, *Osada kultury przeworskiej w Jeronikach na stanowisku 2, gm. Choroszcz, pow. białostocki, woj. podlaskie*, tamże, 7–8 (2011–2012), s. 113–152.

¹⁰⁴ O wynikach przeprowadzonych wówczas prac zob. H. Karwowska, A. Andrzejewski, *Nieznana rezydencja Sapiehów w Dubnie na Podlasiu*, w: *Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne*, red. tychże, Białystok 2006, s. 215–220.

¹⁰⁵ Zob. m.in. *Rezydencja Sapiehów w Dubnie*, red. H. Karwowska, A. Andrzejewski, Białystok 2007; *Rezydencja Sapiehów w Dubnie*, cz. 2, red. H. Karwowska, A. Andrzejewski, Białystok 2007; A. Andrzejewski, H. Karwowska, *Kamienica wielka rezydencji Sapiehów w Dubnie, gm. Boćki, woj. podlaskie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 14 (2008), s. 264–280; ciż, *Residence of the Sapieha family in Dubno. Historical and archeological characteristics*, „Materials on the archaeology of Belarus”, 19 (2010), s. 152–155; ciż, *Great brick house of residence of the Sapieha family in Dubno*, tamże, s. 156–160.

¹⁰⁶ W latach 2005–2009 i w 2012 r. Muzeum Podlaskie w Białymstoku realizowało prace wykopaliskowe we współpracy z Instytutem Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. Kierowali nimi autorka artykułu i Aleksander Andrzejewski (UŁ). Część działań mogła być realizowana dzięki dofinansowaniu ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach programu Interreg TACIS CBS Polska–Białoruś–Ukraina oraz Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

¹⁰⁷ A. Andrzejewski, H. Karwowska, *Zakończenie*, w: *Założenie rezydencjonalne Sapiehów w Dubnie*, red. tychże,

dowy: „kamienica wielka” (il. 19) i kaplica. Pierwszy z budynków miał wymiary 17 × 25,5 m i był podpiwniczony. Jego wzniesienie zawdzięczamy najprawdopodobniej Mikołajowi Krzysztofowi Sapiesze, właścicielowi Dubna w latach 1610–1638. W odległości kilkudziesięciu metrów od kamienicy odsłonięto fundamenty drugiego budynku (o wymiarach 7 × 9 m) – kaplicy. Pozostałe elementy zabudowy, które udało się zlokalizować, to: karczma, spichlerz oraz pozostałości kilku budynków gospodarczych. Wzniesiono je w okresie XVII – schyłku XVIII w. Przypuszczalnie z końcem XVIII stulecia, w trakcie reorganizacji założenia przez kolejnego z właścicieli, wzniesiono również obszerny dwór (o wymiarach 10,5 × 18,5 m). Czas funkcjonowania założenia nie przekraczał początków XX w. Do zbiorów pozyskano liczny, choć rozdrobniony materiał zabytkowy, który przyniósł wiedzę na temat życia codziennego jego mieszkańców¹⁰⁸.

Podjęmowane w ostatnich latach badania wykopaliskowe miały charakter ratowniczy i były związane przede wszystkim z planowanymi czy też inwestycyjnymi i projektowymi pracami m.in. w Tykocinie i Białymstoku. Konieczność ich przeprowadzenia wynikała z obowiązujących przepisów prawnych, a w szczególności z zapisu w decyzji Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku. W związku z rozbudową i przebudową drogi wojewódzkiej nr 671 na odcinku Tykocin – przejście przez miasto w latach 2011–2012 pracami objęto znaczną część miasteczka. Jednostki badawcze wytyczono w pasie ulic Poświętnej, Złotej, Piłsudskiego i placu Czarnieckiego¹⁰⁹. Ich efektem było odkrycie reliktywów drewnianej drogi (il. 21) i zabudowy tej części miasta, a także pozyskanie niezmiernie interesującego (o dużych walorach ekspozycyjnych) zbioru materiałów zabytkowych¹¹⁰. Natomiast w 2015 r. muzealni archeolodzy pojawili się na ul. Browarnej. Przeprowadzone badania¹¹¹ pozwoliły na rozpoznanie i zadokumentowanie nawarstwień kulturowych wraz ze znajdującymi się w nich m.in. reliktywami konstrukcji drewnianych, bruków kamiennych i fundamentów budynków, będących pozostałością jej wcześniejszej zabudowy (il. 22). Rok później w związku z planami Urzędu

---

Białystok 2013, s. 388.

¹⁰⁸ *Kultura materialna*, w: tamże, s. 195–352.

¹⁰⁹ Pracami wykopaliskowymi kierowali I. Kryński i K. Rusin.

¹¹⁰ P. Niziołek, *Znaleziska numizmatyczne z Tykocina. Badania archeologiczne 2011–2012*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 9 (2013), s. 81–104; K. Piasecka, *Zawieszki dewocyjne z badań archeologicznych w Tykocinie (lata 2011–2012)*, tamże, s. 105–120; H. Karwowska, U. Stankiewicz, *Kafle o tematyce myśliwskiej z Tykocina*, w: *Rzeczy i ludzie. Kultura materialna w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym. Studia dedykowane Marii Dąbrowskiej*, red. M. Bis, W. Bis, Warszawa 2014, s. 187–196; H. Karwowska, P. Niziołek, *Ołowiane plomby towarowe z Tykocina*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 10–11 (2014–2015), s. 135–198; H. Karwowska, K. Piasecka, *Akcesoria krawieckie – znaleziska z Tykocina (z lat 2011–2012)*, tamże, 12 (2016), s. 141–166.

¹¹¹ Prowadzono je pod kierunkiem I. Taranty i K. Piaseckiej.

Miasta i Gminy w Tykocinie, związanymi z budową ścieżki edukacyjnej i obiektów infrastruktury, powróciliśmy w rejon ul. Browarnej, ale też na ul. 11 Listopada¹¹².

Należy również wspomnieć o pracach mających na celu rozpoznanie pozostałości po murowanym klasztorze Bernardynów na nadnarwiańskiej kępie, które pod kierunkiem I. Taranty prowadzono w latach 2014–2015. Ze źródeł historycznych wiadomo, iż fundator nie zrealizował całego założenia. Wybudowano jedynie prezbiterium kościoła i część budynków konwentu. Około 1615 r. gwardian o. Melchior dobudował korpus kościoła i claustrium. Klasztor na kępie istniał do końca XVIII w. Następnie bernardyni przenieśli się do ufundowanego przez Jana Klemensa Branickiego nowo wybudowanego konwentu usytuowanego przy Gościńcu Sokołowskim, na południowych obrzeżach miasta¹¹³. Ze względu na fakt, że teren stanowiska jest obecnie częściowo zabudowany, prace wykopaliskowe można było prowadzić jedynie w ograniczonym zakresie. W pierwszym z sezonów wykop założono w południowej części stanowiska, a jego lokalizacja była podyktowana wynikami badań geofizycznych przeprowadzonych jeszcze w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia. W trakcie działań terenowych zarejestrowano pozostałości fundamentu kamienno-ceglanego będącego śladami budynku gospodarczego, element zabudowy założenia klasztornego oraz wykonany z kamieni ryzostok. W drugim z sezonów wykop sondażowy założono w części północnej stanowiska. Odkryto w nim dwa groby, zapewne zakonników¹¹⁴. Badania stanowiska będą kontynuowane.

Kolejne prace w Tykocinie przeprowadzono w 2016 r. – tym razem na jednej z posesji przy ul. Złotej, gdzie zarejestrowano fundamenty trzech budynków i bruki kamienne. Najstarszy z domów wzniesiono najprawdopodobniej w końcu XVI w. (funkcjonował on do połowy XVIII w.), pozostałe – w drugiej połowie XVIII – na początku XIX w. i w połowie XIX w.¹¹⁵

Z prac zleczanych na uwagę zasługują jeszcze te, które ponownie prowadzono w ogrodzie Branickich w Białymstoku. Ich przedmiotem było ustalenie pierwotnej linii brzegowej kanału od strony salonu ogrodowego oraz lokalizacji kilku elementów budynku (wejścia bocznego, przypór) teatru zwanego *Operhauzem*¹¹⁶.

¹¹² Badania związane były z planami przebudowy ciągów pieszych wokół budynku Urzędu Miejskiego przy ul. 11 Listopada w Tykocinie. Kierował nimi A. Piasecki.

¹¹³ I. Taranta, Tykocin st. 38 – Kępa Bernardyńska, gm. loco, woj. podlaskie. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w czerwcu 2014 r., mps w Archiwum Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego.

¹¹⁴ I. Taranta, Tykocin st. 38 – Kępa Bernardyńska, gm. loco, woj. podlaskie. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w sierpniu 2015 r., mps w Archiwum Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego.

¹¹⁵ I. Taranta, Tykocin, ul. Złota 15, działka nr 1803, gm. loco, woj. podlaskie. Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w październiku i listopadzie 2016 r., Białystok 2016, mps w Archiwum Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

¹¹⁶ I. Kryński, U. Stankiewicz, Badania archeologiczne na terenie Ogrodu Branickich w Białymstoku, 11–25.08.2014, Białystok 2014, mps w Archiwum Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

Ważnym działaniem było również rozpoznanie osadnictwa wczesnośredniowiecznego wokół grodu w Trzciance, gm. Janów, oraz neolitycznego w dolinie Biebrzy. W 2014 r. K. Piasecka metodami archeologicznymi sondowała teren na południowy zachód i zachód od grodziska w Trzciance, gdzie zlokalizowano stan. 14 – osadę¹¹⁷. Ich celem była weryfikacja wyników badań nieinwazyjnych przeprowadzonych na stanowisku w 2013 r., podczas których zarejestrowano ślady mogące świadczyć o użytkowaniu tego terenu we wczesnym średniowieczu. Prace kontynuowano w kolejnych dwóch sezonach¹¹⁸.

Z kolei w 2015 r. w okolicach miejscowości Krasnoborki, gm. Sztabin, w strefie przyległej do niewielkiego wypiętrzenia terenu (formy ostańcowej) w dolinie rzeki Biebrzy ekspedycja pod kierownictwem A. Wawrusiewicza odkryła obozowisko neolityczne (stan. 26), którego obecność poświadczają dobrze zachowane układy stratygraficzne oraz zabytki krzemienne. Odślonięto też jeden obiekt kulturowy stanowiący rodzaj struktury obrzędowej. Na ślady kolejnego obozowiska neolitycznego natknięto się rok później (2016), tym razem w okolicy wsi Lipowo, gm. Sztabin.

Badania obu wspomnianych powyżej obozowisk realizowano w ramach programu „Biebrza – szlak czy bariera kulturowa. Przyrodniczo-archeologiczne badania nad osadnictwem Kotliny Biebrzańskiej”¹¹⁹. W ramach innego programu „Interdyscyplinarne badania mikroregionu Puszczy Knyszyńskiej”¹²⁰, ukierunkowanego na rozpoznanie osadnictwa okresu neolitu i początków epoki brązu w rejonie środkowego dorzecza rzeki Supraśl, prowadzono rekonesans na wzmiankowanych już na początku niniejszego artykułu stan. 3 i 6 w Supraślu. Efektem finalnym prowadzonych tam działań była publikacja *Obiekty obrzędowe społeczności Pucharów Dzwonowatych z Supraśla w woj. podlaskim. Złożenie darów – przejście terenu czy integracja kulturowa?*¹²¹ podsumowująca je w szerokim aspekcie egzystencjalnym i kulturowym (il. 23). Jedną z wielu, jakie w ostatnim sześćdziesięcioleciu zaprezentowano szerszemu gronu odbiorców. Analizy różnych etapów prowadzonej działalności terenowej ukazywały się drukiem również w periodykach specjalistycznych i wydawnictwach popularnonaukowych.

¹¹⁷ K. Piasecka, A. Piasecki, *Sprawozdanie z weryfikacyjno-sondażowych badań wykopaliskowych przeprowadzonych w Trzciance, gm. Janów*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 10–11 (2014–2015), s. 83–90.

¹¹⁸ Ciż, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku nr 14 w Trzciance, gm. Janów (lata 2015–2016)*, tamże, 12 (2016), s. 235–240.

¹¹⁹ Prace badawcze realizowano we współpracy z Biebrzańskim Parkiem Narodowym, Instytutem Geografii Uniwersytetu im. Jana Kochanowskiego w Kielcach oraz Instytutem Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku (w przypadku Lipowa).

¹²⁰ Temat badawczy realizowany we współpracy z Instytutem Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Parkiem Krajoobrazowym Puszczy Knyszyńskiej i Urzędem Miejskim w Supraślu.

¹²¹ Druk publikacji był możliwy dzięki wsparciu finansowemu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Efekty prac wykopaliskowych, a w szczególności pozyskane w ich trakcie materiały zabytkowe, prezentowano także na wystawie stałej (1960–1995) oraz licznych wystawach czasowych. Pierwszą z ekspozycji czasowych zorganizowano w 1957 r. Nie sposób tu wspomnieć o wszystkich, o kilku jednak warto. Największa i najbardziej prestiżowa to *Bałtowie – północni sąsiedzi Słowian*, którą przygotowano we współpracy z Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie i Muzeum Okręgowym w Suwałkach¹²² (il. 24). Pokazywano ją w wielu muzeach krajowych (Białystok, Gdańsk, Kraków, Lublin, Łódź, Olsztyn, Rzeszów, Warszawa, Wrocław) i zagranicznych, w tym m.in. w: Atenach (Grecja), Bregencji, Klagenfurcie, Schallaburgu (Austria), Visby (Szwecja), Brunshwiku (Niemcy), Florencji, Palermo (Włochy), Mariehamn (Finlandia) czy Sofii (Bułgaria). W muzeach krajowych eksponowano także wystawę *25 lat badań archeologicznych w Polsce północno-wschodniej*¹²³. Z innych, które udostępniano zwiedzającym, czy to w Białymstoku, czy na terenie województwa, należy wymienić m.in. *Wędrówki Archeologiczne. Z grodu do miasta*¹²⁴, *Groby i ich tajemnice (2001–2002)*, *Archeologia na gazię*¹²⁵, *Wojownicy przeszłości (2004)*, *Dziedzictwo archeologiczne Podlasia i Grodzieńszczyzny (2006)*¹²⁶, *Tykocin. Z archeologią po drodze (2012–2013)*, *Między Koroną a Litwą. Założenie rezydencjonalne Sapiechów w Dubnie (2013)*¹²⁷ (il. 25–27). Na podstawie zbiorów archeologicznych przygotowywano również wystawy czasowe, które prezentowano tylko w ośrodkach zamiejscowych, m.in. w muzeach regionalnych i gminnych ośrodkach kultury (il. 28). Były to np. *Pobuże środkowe od pradziejów do średniowiecza*¹²⁸, *Archeologiczne źródła do dziejów Drohiczyzna i okolic*¹²⁹, *Mielnik i okolice – źródła archeologiczne*¹³⁰, *Archeologia powiatu sokólskiego*¹³¹.

Na wystawach eksponowano materiały zabytkowe pozyskiwane w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych nie tylko przez pracowników Działu Archeologii, ale także inne instytucje, m.in. pracownie konserwacji zabytków, uni-

¹²² Współautorką scenariusza ze strony Muzeum była D. Jaskanis (zob. też, *Wystawa „Bałtowie – północni sąsiedzi Słowian”. Koncepcje i realizacje*, „Rocznik Białostocki”, 16 (1991), s. 227–249).

¹²³ Ekspozycja została uhonorowana nagrodą Ministerstwa Kultury.

¹²⁴ Wernisaż wystawy odbył się w 1999 r.

¹²⁵ Zaprezentowano ją zwiedzającym w 2004 r. Była podsumowaniem wyników działań archeologicznych na podlaskim odcinku gazociągu jamalskiego.

¹²⁶ Zorganizowano ją we współpracy z Muzeum Historyczno-Archeologicznym w Grodnie. W ramach tej współpracy przygotowano również wystawę *Skarby pięciu tysięcy. Dziedzictwo archeologiczne Podlasia i Grodzieńszczyzny*, którą mogli obejrzeć mieszkańcy Grodna (Białoruś).

¹²⁷ Na wystawie prezentowano wyniki kilkuletnich prac wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku. Pokaz materiałów zabytkowych uzupełniały informacje historyczne i wizualizacje.

¹²⁸ W 2009 r. prezentowano ją zwiedzającym w salach pałacu w Korczewie.

¹²⁹ W 2013 r. eksponowano ją w Miejsko-Gminnym Ośrodku Kultury w Drohiczyźnie.

¹³⁰ Przygotowaną przez Dział Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku wystawę prezentowano w 2014 r. w Ośrodku Dziejów Ziemi Mielnickiej w Mielniku.

¹³¹ Wystawę można było obejrzeć w 2016 r. w Muzeum Ziemi Sokólskiej.

wersytety, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, a w ostatnich latach również fundacje, stowarzyszenia i firmy archeologiczne¹³². Stanowią one podstawę zbiorów znajdujących się w zasobach Muzeum. Ich zaczątkiem były jednak dary. Pierwszym zabytkiem wpisanym do Księgi Muzealiów Działu Archeologii jest żelazny grot znaleziony na grodzisku wczesnośredniowiecznym we Wnorach-Wypychach, pow. wysokomazowiecki, przekazany przez Jerzego Antoniewicza¹³³. Z czasem dzięki darczyńcom¹³⁴ do Muzeum trafiło wiele cennych eksponatów, w tym m.in. toporki kamienne, krzemienne siekierki, żelazne topory, ołowiane plomby czy monety.

Oprócz prac wykopaliskowych muzealni archeolodzy prowadzili także badania powierzchniowe. Początkowo, opierając się na programach autorskich, a następnie w ramach ogólnokrajowej akcji Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP)¹³⁵. Zajmowali się również działalnością edukacyjną, współpracowali z muzeami i instytucjami kultury, administracją rządową i samorządową, organizacjami pozarządowymi oraz z osobami fizycznymi.

Podsumowanie sześćdziesięciu lat funkcjonowania Działu Archeologii przedstawiono w dużym skrócie, wielu działań nie uwzględniono, niemniej jednak podstawowe zostały zasygnalizowane. Wśród nich największy nacisk położono

¹³² Wszystkie wymienione instytucje, fundacje, stowarzyszenia i firmy na prowadzenie prac wykopaliskowych muszą uzyskać zgodę Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

¹³³ Dr Jerzy Antoniewicz (1919–1970) – archeolog, regionalista. Uratował i zabezpieczył przed zniszczeniem ocalałe z wojny zbiory archeologiczne w Gdańsku. Uchronił też wiele takich zbiorów na Warmii i Mazurach. Przez dziewięć lat (1946–1965) pracował w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. W latach 1948–1958 był współpracownikiem Instytutu Mazurskiego w Olsztynie oraz redaktorem serii „Komunikaty Naukowe” (o tematyce historii i prehistorii); przez trzy lata (1958–1961) był współtwórcą i zastępcą redaktora naczelnego „Rocznika Olsztyńskiego”. W 1959 r. zaczął działać na Białostocczyźnie. Przyczynił się do powstania Białostockiego Towarzystwa Naukowego (w latach 1962–1968 pełnił w nim funkcję sekretarza generalnego) oraz powołania do życia polsko-szwedzkiej Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej (był jej kierownikiem naukowym). W latach 1961–1966 był współzałożycielem i zastępcą redaktora naczelnego „Rocznika Białostockiego”. Dzięki jego zabiegom w 1964 r. zaczęto wydawać kolejne czasopismo naukowe „Acta Baltico-Slavica”. Trwały dorobek w historiografii regionu zajmują monografie miast i powiatów przygotowane pod jego redakcją. Jerzy Antoniewicz jest też autorem ponad stu prac naukowych i przyczynkarskich (zob. J. Kazimierski, B. Dymek, *Jerzy Antoniewicz (1919–1970)*, „Rocznik Mazowiecki”, 20 (2008), s. 43–48).

¹³⁴ M.in.: W. Litwińczuk, R. Żukowski, dr Z. Laszota, J. Antoniuk, E. Sokołowski, B. Stańczak, W. Kulesza, C. Roszkowski, Z. Dąbczyński, T. Butkiewicz, R. Żukowski, A. Grześ, A. Wasiluk, E. Sokołowski, E. Talarczyk, W. Paszkowski, E. Szczepura, E. Śmieciuszewski, J. Hryniewicki, W. Załęski, M. Roszkowski, Z. Sosnowski, Z. Romaniuk, M. Szpakowicz, G. Sobolewski, J. Janowski, Sekcja Podwodna Osowieckiego Towarzystwa Fortyfikacyjnego, W. Banasik, A. Wróbel, K. Miron, H. Puciłowski, K. Szadzińska, J. Kabata, S. Ignatowicz, C. Danieluk, M. Markowski, B. Orłowski, B. Skrzypko.

¹³⁵ Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP) to program, którego zadaniem jest poszukiwanie i rejestrowanie stanowisk archeologicznych. Realizowany na terenie całego kraju od 1978 r. Informacje o odkrytych stanowiskach nanosi się na mapy w skali 1 : 25 000 i 1 : 10 000 oraz karty (Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego). Działania związane z realizacją programu są koordynowane przez poszczególnych wojewódzkich konserwatorów zabytków. Centralna baza danych przechowywana jest w Narodowym Instytucie Dziedzictwa w Warszawie.

na prace terenowe – wykopaliskowe. Ich intensyfikacja, która zwłaszcza w ostatnim dwudziestoleciu wynikała z dużej liczby prac inwestycyjnych prowadzonych na terenie województwa, doprowadziła do znacznego wzrostu ilościowego zasobów źródłowych, jakimi są materiały zabytkowe. Ich różnorodność, tak jak i różnorodność podejmowanej tematyki badawczej pozwala odsłaniać kolejne karty historii Polski północno-wschodniej.

*il. 1. Krzywólka, stan. 1, gm. Przerośl. Kamienna konstrukcja kurhanu
(fot. J. Jaskanis, Archiwum Działu Archeologii MPB)*

*il. 2. Jasionowa Dolina, stan. 1, gm. Janów, pow. sokólski. Kurhan
z odsłoniętym rdzeniem kamiennym przykrywającym jamę grobową
(fot. J. Jaskanis, Archiwum Działu Archeologii MPB)*

A

B

il. 3. Osowa, stan. 1, pow. Suwałki. Zabytki znalezione w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych w 1961 r.: A – zapinka, B – sprzączka do pasa (zbiory Działu Archeologii MPB)

*il. 4. Święck-Strumiany, stan. 1, gm. Czyżew. Widok na grodzisko
(Archiwum Działu Archeologii MPB)*

*il. 5. Święck-Strumiany, stan. 1. Prace na jednym z wałów otaczających
grodzisko (fot. D. Jaskanis, Archiwum Działu Archeologii MPB)*

il. 6. Święck-Strumiany, stan. 1. Wykopy na grodzisku dokumentowano fotograficznie ze specjalnie do tego celu zbudowanej konstrukcji przypominającej wieżę triangulacyjną (fot. D. Jaskanis, Archiwum Działu Archeologii MPB)

il. 7. Święck-Strumiany, stan. 3. Zabytki pozyskane w trakcie prac wykopaliskowych: A – krzyżyk z emalią, B – zawieszka krzyżykowata, C – pierścionek, D – zawieszka brązowa z wyobrażeniem św. Jerzego (fot. A. Sierko-Szymańska)

il. 8. Czarna Wielka, stan. 3, gm. Siemiatycze. Podczyszczanie odsłoniętych konstrukcji kamiennych na cmentarzysku (fot. K. Chilmon)

il. 9. Grądy Woniecko, stan. 1, gm. Rutki. Obozowisko kultury niemeńskiej ze schyłku neolitu i początku wczesnej epoki brązu badane w 1974 r. pod kierunkiem K. Burka (Archiwum Działu Archeologii MPB)

il. 10. Arbasy, stan. 1, gm. Drohiczyn. Naczynie gliniane, kultura przeworska, I w. p.n.e. (fot. P. Męcik)

*il. 11. Brańsk, stan. 1, gm. Brańsk. Relikty średniowiecznego pomostu
(fot. U. Stankiewicz, Archiwum Działu Archeologii MPB)*

*il. 12. Tykocin, plac Czarnieckiego, stan. 39. Kafle formowane na kole garn-
carskim (fot. P. Męcik)*

il. 13. Gródek, stan. 1. Zarys fragmentu budynku odsłoniętego w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych w 1995 r. w południowej części „Góry Zamkowej” (fot. H. Karwowska, Archiwum Działu Archeologii MPB)

il. 14. Białystok, stan. 1. Pozostałości studni odkryte w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych w 2005 r. na terenie boskietów ogrodu górnego (fot. R. Kaźmierczak, Archiwum Działu Archeologii MPB)

*il. 15. Białystok, ul. Odeska. Relikty zabudowy
z drugiej połowy XIX – pierwszej połowy XX w.
(fot. I. Kryński, Archiwum Działu Archeologii MPB)*

il. 16. Tykocin, ul. 11 Listopada. Fragment cmentarza ruskiego z pochówkami datowanymi na XV–XVIII w., odkrytego w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych w 2003 r. (fot. I. Kryński, Archiwum Działu Archeologii MPB)

il. 17. Trzcianka, stan. 1, gm. Janów. Wybrane zabytki odkryte w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych na grodzisku wczesnośredniowiecznym (X/XI – druga połowa XI w., fot. A. Sierko-Szymańska)

il. 18. Jeroniki, stan. 2, gm. Choroszcz. Prace wykopaliskowe prowadzone na stanowisku w 2012 r. (fot. A. Wawrusiewicz, Archiwum Działu Archeologii MPB)

il. 19. Dubno, stan. 1, gm. Boćki. Kamienica wielka. 19a. Relikt fundamentów – południowo-zachodni narożnik budynku (fot. H. Karwowska)

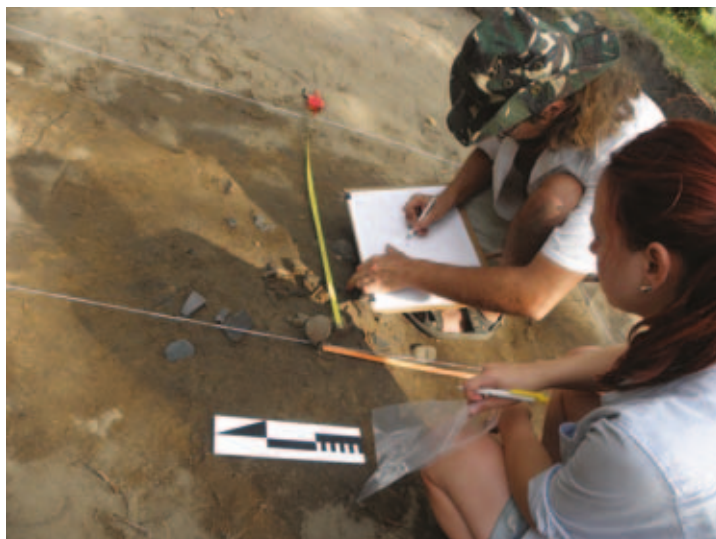
il. 20. Rekonstrukcja wyglądu budynku (oprac. graf. A. Ginter, Archiwum Działu Archeologii MPB)

*il. 21. Tykocin, ul. Złota. Relikt drewnianej drogi odsłonięty
w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych w 2011 r.
(Archiwum Działu Archeologii MPB)*

*il. 22. Tykocin, ul. Browarna. Relikty drewnianej konstrukcji ulicy
(druga połowa XVII – początek XVIII w.) odsłonięte w trakcie prac wykopa-
liskowych prowadzonych w 2015 r.
(fot. A. Wawrusiewicz, Archiwum Działu Archeologii MPB)*

il. 23. Supraśl, stan. 3. Dokumentacja rysunkowa depozytu obrzędowego odkrytego w trakcie prac badawczych prowadzonych w 2014 r. (fot. D. Monasterski, Archiwum Działu Archeologii MPB)

il. 24. Wystawa Bałtowie – północni sąsiedzi Słowian, Białystok, Ratusz, wrzesień 1979 – styczeń 1980 (Archiwum Działu Archeologii MPB)

il. 25. Wojownicy przeszłości – ekspozycja prezentowana w 2004 r. w salach Muzeum Historycznego Oddział Muzeum Podlaskiego w Białymstoku (Archiwum Działu Archeologii MPB)

il. 26. Wystawa Dziedzictwo archeologiczne Podlasia i Grodzieńszczyzny, Białystok, Ratusz, 2006 r. (Archiwum Działu Archeologii MPB)

il. 27. Wystawa Między Koroną a Litwą. Założenie rezydencjonalne Sapiechów w Dubnie, Białystok, Ratusz, 2013 r. (Archiwum Działu Archeologii MPB)

il. 28. Wystawę Mielnik i okolice – źródła archeologiczne przygotowaną przez Dział Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku w 2014 r. prezentowano w Ośrodku Dziejów Ziemi Mielnickiej w Mielniku

Discovered, found. Sixty years of the Department of Archaeology of the Podlaskie Museum in Białystok

In the last 60 years, the employees of the Department of Archaeology of the Podlaskie Museum in Białystok have carried out research excavations at over 150 archaeological sites. During these works, a large collection of historical materials has been acquired, including about 25.000 historical objects of exhibition quality. Among them, there are ceramics and objects made of glass, metal, stone, flint, bone, horn, and amber. Most of them were found during a variety of archaeological works at the sites located in the area between the Bug River on the South, and the Biebrza River on the West and North. A small part comprises of donations that began the whole collection. As time passed, thanks to the donors, a number of precious artefacts have been assembled by the museum, including: stone hatchets, flint axes, choppers, leaden stamps, and coins. The newest part of the collection, which was built up in the last quarter of the 20th century, consists of medieval and modern objects that were discovered at the excavations conducted in the historic towns of Podlasie, such as: Białystok, Tykocin, Suraż, Drohiczyn, Gródek, Bielsk Podlaski, and Brańsk.

Apart from the excavation works, the archaeologists from the museum did surface research. At the beginning, it was based on the programs they authored themselves; later, it became part of the nationwide action Archaeological Picture of Poland. They also catalogued the collection. The effects of their work were popularised in the form of publications, thematic exhibitions, and educational activities. They actively participated in actions mobilised by other institutions and organizations to preserve and promote the cultural heritage of Podlasie.

In the article, the overview of the 60 years of the works of the Department of Archaeology is presented in a nutshell; a number of activities are not included, however, the most important ones are mentioned. Among them, the main emphasis is put on the field work, that is on excavations, particularly those that inform about the directions of the research activities. The intensification of this work, especially in the last 20 years, which is first and foremost the result of a growth in the investments in the voivodeship, have brought about a considerable gain in the numbers of historical objects that make source materials. The variety of these objects, as well as a wide range of the research problems approached make it possible to turn the subsequent pages of the history of the Northeast Poland.

Andrzej Lechowski

Muzeum Podlaskie w Białymstoku

dr Jan Jaskanis (19 VII 1932 – 28 XI 2016)

W dniu 28 listopada 2016 r. pożegnaliśmy dr. Jana Jaskanisa, archeologa, dyrektora Muzeum Okręgowego w Białymstoku.

Jan Jaskanis urodził się w Lublinie 19 lipca 1932 r. Dzieciństwo i młodość spędził w Warszawie. Po maturze, którą uzyskał w Liceum Ogólnokształcącym im. Adama Mickiewicza, w 1950 r. rozpoczął studia (pierwszego stopnia) na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego na kierunku historia kultury materialnej, specjalizacja – archeologia Polski. Studia drugiego stopnia odbył na Uniwersytecie Poznańskim, uzyskując tytuł magistra w 1955 r.

Pracę zawodową rozpoczął już w trakcie studiów w 1952 r., będąc asystentem w dziale archeologicznym Komisji Badań Dawnej Warszawy. Po studiach pracował dorywczo na zlecenie konserwatora województwa warszawskiego i Centralnego Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków. 15 października 1955 r. rozpoczął pracę w Białymstoku. Stało się to za sprawą Władysława Paszkowskiego, pierwszego po zakończeniu wojny konserwatora zabytków województwa białostockiego. Jak wspominał, po ukończeniu studiów często bywał w Ministerstwie Kultury. Tam właśnie poznał Władysława Paszkowskiego, który zaproponował mu, aby wraz z żoną Danutą przyjechał do Białegostoku. Paszkowski w 1949 r. zainicjował powstanie pierwszego instytucjonalnego muzeum w Białymstoku. W pierwszych latach swojej działalności zajmowało się ono wyłącznie etnografią i historią. Poniechanie archeologii wynikało z prostej przyczyny – braku archeologów. Wraz z przyjazdem Danuty i Jana Jaskanisów rozpoczęto przygotowania do powołania działu archeologii w białostockim muzeum. Stało się to w 1956 r. Jego kierownikiem została Danuta Jaskanis, która funkcję tę sprawowała do 1980 r.¹ Jan Jaskanis zatrudniony został w Urzędzie Wojewódzkim w Białymstoku na stanowisku inspektora do spraw zabytków archeologicznych.

W 1959 r. był jednym z pomysłodawców i organizatorów Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej, której zadaniem były badania interdyscyplinarne na terenie

---

¹ H. Karwowska, U. Stankiewicz, L. Pawlata, „*Lubię swój zawód, doceniam jego różnorodność form i możliwości...*” *Danuta Jaskanis*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 12 (2016), Białystok 2017, s. 5–19.

Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego². Na potrzeby ekspedycji w 1961 r. Muzeum zaczęło wydawać „Rocznik Białostocki”, pierwsze wydawane w oparciu o miejscowy potencjał periodyczne wydawnictwo naukowe. Jan Jaskanis został członkiem redakcji „Rocznika”. Od 1968 r., kiedy to ukazał się ósmy tom, był już jego redaktorem naczelnym. Funkcję tę sprawował do 1993 r. W 1965 r. objął stanowisko Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych i został zatrudniony w Muzeum Okręgowym w Białymstoku, a 1 sierpnia 1974 r. został jego dyrektorem.

Od pierwszych miesięcy jego kierownictwa dał się zauważyć dynamizm w działalności muzeum. Jan Jaskanis umiejętnie wykorzystał potencjał, który zastał, nadając mu inną rangę. Tak było w przypadku Muzeum w Choroszczy (Oddział Muzeum Okręgowego), w którym, jak pisał Zbigniew Troczewski, nauczyciel i jeden z zasłużonych działaczy kultury, na łamach „Kontrastów” w 1975 r.: „kilka razy w ciągu roku odbywają się tam zjazdy, narady, zebrania i nic więcej”³. W latach 1976–1979 powstał kolejny oddział Muzeum, unikalne na skalę ogólnopolską Muzeum w Tykocinie, zlokalizowane w odrestaurowanym zespole synagogałnym. W 1976 r. pozyskano nową siedzibę dla działu historycznego i Muzeum Ruchu Rewolucyjnego (obecne Muzeum Historyczne). Rozpoczęto prace przy tworzeniu Muzeum w Bielsku Podlaskim i Galerii Sztuki Współczesnej. Zainicjowana została dyskusja nad utworzeniem skansenu – Białostockiego Muzeum Wsi. W czerwcu 1979 r. w trakcie obchodów trzydziestolecia Muzeum Okręgowego ówczesny prezydent Białegostoku Aleksander Czuż, jak to określono, „zaskoczył wszystkich” i przekazał Muzeum nowe rzeźby Alfonsa Karnego, które uzupełniły budowaną od kilku lat kolekcję. Dzięki temu mogła powstać galeria poświęcona jego twórczości. To też umożliwiło w 1993 r. zorganizowanie Muzeum Rzeźby Alfonsa Karnego. Ambicją Jana Jaskanisa, ale też i dostrzeganą przez niego koniecznością, był rozwój kadry muzealnej. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych w Muzeum znalazła zatrudnienie grupa młodych absolwentów historii, historii sztuki, etnografii i oczywiście archeologii. W 1978 r. recenzujący działalność placówki dziennikarz „Gazety Współczesnej” Andrzej Koziara mógł napisać, że „w wyniku tego wrzenia w Ratuszu [główniej siedzibie Muzeum] wydatnie powiększono muzealną frekwencję, zbliżając się do wyniku 100 tysięcy bywalców rocznie, w czym ponad połowę stanowiła młodzież i dzieci”. Dalej pisał, że „wystarczy przytoczyć, że w 1976 roku w porównaniu z rokiem 1974 zorganizowano w Muzeum 23 razy więcej, nie o 23, lecz 23 razy więcej odczytów, wykładów i prelekcji”⁴. Nowatorską inicjatywą Jana Jaskanisa okazały się konferencje muzealników północno-wschodniej Polski.

² Tematyka ta została obszernie omówiona w trakcie II Konferencji Nauk Historycznych w Białymstoku „Jaćwież w badaniach 1955–1975”. Materiały z konferencji opublikowane zostały w „Roczniku Białostockim”, 14 (1981).

³ Z. Troczewski, *Pałac ochlewiony*, „Kontrasty”, luty 1975, nr 2, s. 37.

⁴ A. Koziara, *Pęcnijące muzeum*, „Gazeta Współczesna”, 24–25 VI 1978, nr 143, s. 3–4.

Pierwsza odbyła się w 1976 r. Kolejna, w roku 1979, towarzyszyła obchodom trzydziestolecia Muzeum w Białymstoku. Jak relacjonowała wówczas „Gazeta Współczesna”, poruszano podczas niej „muzealne problemy w środowisku wiejskim i małomiasteczkowym. Referujący i dyskutanci mówić będą o specyfice prac konserwatorskich w małych zespołach miejskich i ekspozycji zabytków, odpowiedzą również na pytanie: muzeum w gminie czy dla gminy? Analizie specjalistów poddane zostaną różne modele rozwiązań od biernego uczestnictwa poprzez ekspozycje, do modelu czynnego funkcjonowania muzeum na rzecz i pośród mieszkańców małych ośrodków”⁵. Rozwój Muzeum dobitnie podkreślił prof. Stanisław Lorentz, który był jednym z gości jubileuszowych uroczystości. W rozmowie z dziennikarzem stwierdził, że „przed trzydziestoma laty uczestniczyłem w jego zakładaniu i przez ten czas z radością śledzę jego rozwój. Zwłaszcza od kilku lat daje się tu obserwować coś w rodzaju jakościowego skoku. Powiększyły się zbiory – to naturalne, ale również ich opracowanie i formy upowszechniania – mówię to bez okolicznościowej uprzejmości – najwybredniejszego mogą zadowolić”⁶.

Jednym z głównych problemów zauważanych przez Jana Jaskanisa była sprawa siedziby Muzeum. Wiązała z nią nie tylko poprawę warunków lokalowych, lecz także prestiż placówki. W 1975 r. w „Kontrastach” stwierdzał: „Trudno mówić o dalszym rozwoju muzealnictwa w Białymstoku bez zapewnienia sprawy podstawowej, jaką jest baza. Muzeum Okręgowe wraz z pomieszczeniami biurowymi i pracowniami naukowymi zajmuje około 500 m.kw. Powierzchnia wystawiennicza jest nieproporcjonalnie mała i do potrzeb, i do możliwości. To muzeum zaspokajałoby ambicje miasta powiatowego, ale w naszym potrzebne jest dużo, dużo większe”⁷. Zdecydowanie opowiadał się za przekazaniem na potrzeby Muzeum zajmowanego przez Akademię Medyczną pałacu Branickich.

Jan Jaskanis był przede wszystkim archeologiem. Już w początkowym okresie pracy na Białostocczyźnie prowadził intensywne badania terenowe mające na celu skartografowanie stanowisk archeologicznych znanych z dziewiętnastowiecznej literatury badaczy niemieckich i rosyjskich, a także archeologów polskich pracujących na tym terenie w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej. Oprócz prac ewidencyjnych organizował i prowadził badania powierzchniowe.

Początkowo w sferze zainteresowań Jana Jaskanisa była głównie Suwalszczyzna. Przez kilkanaście lat prowadził tu badania wykopaliskowe na cmentarzyskach i w osadach z okresu wpływów rzymskich (m.in. Osowej, Korklinach, Jemielistym, Wólce), których celem było poznanie zjawisk osadniczych i kulturowych w pierw-

⁵ (ank), *Muzealne spotkanie*, „Gazeta Współczesna”, 5 VI 1979, nr 124, s. 1.

⁶ A. Koziara, *Muzeum jest nie do poznania*, „Gazeta Współczesna”, 9–10 VI 1979, nr 128, s. 1.

⁷ A. Gawęcki, *Czy pałac dla kultury*, „Kontrasty”, luty 1975, nr 2, s. 35–36.

szych wiekach naszej ery w środkowym dorzeczu Czarnej Hańcy. Efektem tych prac była opublikowana w 1974 r. rozprawa doktorska *Obrządek pogrzebowy Zachodnich Bałtów u schyłku starożytności (I–V w. n.e.)*.

Oprócz problematyki bałtyjskiej okresu wpływów rzymskich wiele uwagi poświęcił poznaniu genezy kształtowania się innych kultur tego okresu – wielbarskiej i przeworskiej. Wyniki prowadzonych prac badawczych prezentował w licznych publikacjach, tak o charakterze specjalistycznym (m.in.: *Cecel: Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, *Krupice: Ein Graberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Ostpolen*, w serii *Monumenta Archaeologica Barbarica*; *Wodzowskie kurhany kultury wielbarskiej na Podlasiu, Szwajcaria. Cmentarzysko bałtyjskie kultury sudowskiej w północno-wschodniej Polsce*), jak i popularnonaukowym.

Kadencja dyrektorowania Jana Jaskanisa w białostockim Muzeum trwała stosunkowo krótko, bo zaledwie sześć lat. Był to jednak okres, w którym mógł on bezpośrednio decydować o kształcie i funkcjonowaniu instytucji. Nie można jednak jego dokonań muzealnych ograniczyć wyłącznie do czasu sprawowania funkcji dyrektora. Intensywna praca badawcza doprowadziła do powstania wielu wystaw. Dwie z nich na lata stały się wizytówką białostockiego muzeum. Wystawa „Bałtowie – północni sąsiedzi Słowian” doczekała się też prezentacji międzynarodowych. Podsumowująca działalność Danuty i Jana Jaskanisów wystawa „25 lat badań archeologicznych na Białostocczyźnie” była też znaczącym wkładem miejscowego ośrodka w ogólnopolskie życie muzealne.

Jan Jaskanis, będąc dyrektorem, cieszył się niekwestionowanym autorytetem. Jego zdanie w toczących się dyskusjach publicznych o archeologii, ochronie zabytków, muzealnictwie było uważnie słuchane. Stąd ówczesna prasa wielokrotnie cytowała jego wypowiedzi. On sam, funkcjonując w szerokim środowisku (m.in. Białostockie Towarzystwo Naukowe, Filia Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Wojewódzka Rada Narodowa), był świadomy roli, jaką odgrywał. Muzeum Okręgowym w Białymstoku kierował do 9 grudnia 1980 r., do chwili powołania go na stanowisko dyrektora Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

W styczniu 1981 r. dr Jan Jaskanis został laureatem Nagrody Wojewody Białostockiego w Dziedzinie Kultury. W laudacjach podkreślano jego dwudziestopięciolecie pracy na Białostocczyźnie, wymieniano dokonania archeologiczne i administracyjne. W lutym 1975 r. redakcja „Kontrastów” podkreślała wagę jego pracy muzealnej, pisząc, że „jako dyrektor Muzeum Okręgowego w Białymstoku stworzył nowoczesną placówkę o profilu naukowo-badawczym i popularyzatorskim”⁸. Kilka tygodni wcześniej Danuta i Jan Jaskanisowie obchodzili jubileusz dwudziestopięcio-

⁸ Tamże.

lecia pracy zawodowej w regionie. Z tej okazji w „Gazecie Współczesnej” ukazała się rozmowa z Janem Jaskanisem. Zapytany o pracę w muzeum, odpowiadał: „Działamy dzisiaj, a więc musimy być nowocześni, ażeby w niczym nie uchybić formule, jaka jest przypisana muzeum. Pracujemy na rzecz przyszłości, zatem musimy wykorzystać wszelkie szanse zdobycia aktualnych zbiorów. Z perspektywy czasu nabiorą one znaczenia historycznego. Niedawno nasze muzeum zyskało przychylną decyzję władz w sprawie rozszerzenia zakresu działalności. Powierzono nam również zadanie gromadzenia dokumentacji i popularyzacji sztuki współczesnej. Od dzisiejszego pomyślnego zgromadzenia wybitnych dzieł współczesnych zależeć będzie ich przyszłość. Dane mi jest kierować placówką o różnorodnych kierunkach działania. Ma to ogromne znaczenie natury wychowawczej i popularyzatorskiej. Jeśli publiczność przyjdzie zwabiona dziełami sztuki – to niechybnie obejrzy też inne eksponaty”. W jego wypowiedzi pojawił się też wątek bardziej osobisty: „Pogodne spojrzenie i optymizm nie zwalniały mnie nigdy od sceptycyzmu, a nawet pesymizmu. Ileż to razy wahałem się nad wyborem metod i sposobów postępowania. Musiałem być jednak przekonany co do słuszności sprawy, by na tym gruncie budować swój optymizm. A przy tym lubię to, co robię, a skoro lubię – to gotów jestem do wszelkich wyrzeczeń”⁹.

Po zakończeniu sprawowania funkcji dyrektora w Białymstoku Jan Jaskanis nie przerwał swoich ścisłych kontaktów z regionem i z Muzeum. Zaangażowany był tu w problematykę naukowo-badawczą i wydawniczą. Ale też, co naturalne po 25 latach pracy, miał w Białymstoku liczne grono znajomych, współpracowników i przyjaciół. Jego częste wizyty w Muzeum cieszyły i przyjmowaliśmy je jako dowód więzi, która okazała się bardzo trwała. Jego serdeczny, koleżeński stosunek do naszych poczynań nie przysłał nam głębokiego przekonania, że Jan Jaskanis jest twórcą białostockiego ośrodka archeologicznego i nowoczesnego muzealnictwa. Dziękujemy Panie Dyrektorze.

⁹ L. Chalecka-Połocka, *Z Janem Jaskanisem o jubileuszu i optymizmie*, „Gazeta Współczesna”, 13 XI 1980, nr 244, s. 3.

*Jan Jaskanis na otwarciu wystawy archeologicznej Bałtowie
– północni sąsiedzi Słowian, Olsztyn, 1980*